

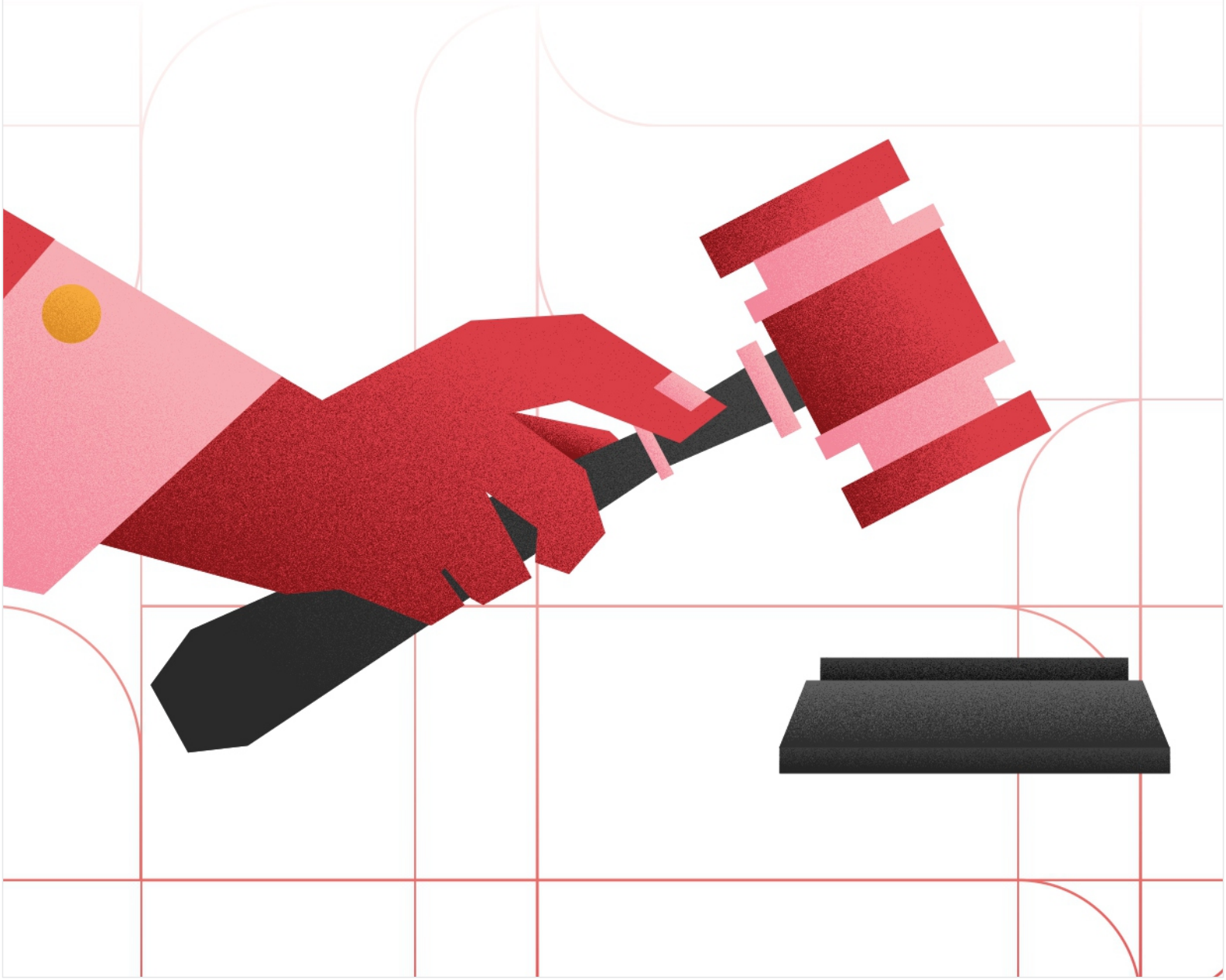

शासन आणि सामाजिक न्याय

UPSC Mains

सामान्य अध्ययन - II

Class Notes

© PRAYAAS EDUCATION
All rights reserved.

Published by

PRAYAAS Education

CTS No, 1262/B, Plot No.594B,
Office 301A, 301, Second Floor,
Starling Plaza, J.M. Road, Pune

+91 7378743031 / +91 7767073031

UPSC MAINS

Governance & Social Justice
GENERAL STUDIES - II
(Class Notes)

Year 2025-26

Key Features of Governance & Social Justice UPSC Mains Notes

1. Exam-Oriented Coverage with PYQ Integration

- Comprehensive analysis of Previous Year Questions (PYQs) with model frameworks and answer trends.
- Insight into changing UPSC patterns and how to align preparation with the evolving demand of General Studies Paper II.

2. Concept Clarity with Key Terminologies

- Easy-to-understand definitions and simplified explanation of governance and social justice jargon (e.g. social audit, e-governance, participatory governance).
- Terminology aligned with ARC, Second ARC, NITI Aayog, and other government reports.

3. High-Quality Value Addition

- Rich repository of relevant case studies, best practices, and government initiatives (both central and state-level).
- Examples drawn from current affairs, annual reports, PRS India, and think tank analyses.

4. Real-Life Administrative Examples

- Practical case studies involving IAS officers, flagship schemes, and district-level innovations to enhance ethical and administrative richness of answers.
- Includes replicable models from Aspirational Districts, Mission Karmayogi, Digital India, and more.

5. Structuring Support for Answer Writing

- Answer writing blueprints with intro-body-conclusion templates for governance and social justice themes.
- Ready-to-use data points and quote banks for adding credibility and philosophical depth.

6. Interdisciplinary Linkages

- Integration with Ethics, Economy, Polity, and Disaster Management, useful for writing multi-dimensional answers.
- Helps develop holistic thinking, a key UPSC expectation.

7. Updated with Latest Developments (2024–25 Edition)

- Reflects recent policy developments like Women's Reservation Act, SC ruling on ECI appointments, One Nation One Ration Card, PM Vishwakarma Yojana, urban governance reforms, etc.
- Fact-checked content from PIB, The Hindu, Indian Express, and Yojana.

8. Designed for Smart Revision

- Crisp notes for last-minute revision, charts, mind maps, and one-pager summaries.
- Important for GS Paper 2 consolidation before the Mains.

Ideal For:

- Serious aspirants targeting above-average marks in GS Paper II.
- Those seeking conceptual clarity + current relevance + writing practice material.
- Candidates looking to maximize content retention with structured material.

अनुक्रमणिका

भाग १: शासन

घटक १

“शासनाचे महत्वाचे पैलू”

१. शासन आणि भारतीय राज्याचे आकलन	4
२. प्रशासनातील पारदर्शकता आणि उत्तरदायित्व	10
३. भारतातील ई-प्रशासन	21

घटक २

“विविध क्षेत्रांमधील विकासासाठी सरकारी धोरणे आणि हस्तक्षेप तसेच त्यांच्या रचना आणि अंमलबजावणीतून उद्भवणाऱ्या समस्या.”

१. भारतातील धोरण-निर्मिती – पाया आणि संस्था	36
२. विविध क्षेत्रांतील विकासासाठी सरकारी हस्तक्षेप आणि त्यांच्या रचनेतून उद्भवणाऱ्या समस्या	42

घटक ३

“विकास प्रक्रिया आणि विकास उद्योग — बिगर सरकारी संस्था (NGOs), बचत गट (SHGs), विविध गट आणि संघटना, देणगीदार, धर्मादाय संस्था (charities), संस्थात्मक आणि इतर हितसंबंधी (stakeholders) यांची भूमिका.”

१. विकास प्रक्रिया समजून घेणे	61
२. विकास उद्योग - संकल्पना आणि टीका	64

भाग २: सामाजिक न्याय

घटक ४

“केंद्र आणि राज्यांद्वारे लोकसंख्येच्या असुरक्षित घटकांसाठी कल्याणकारी योजना आणि या योजनांची कामगिरी; या असुरक्षित घटकांच्या संरक्षण आणि सुधारणेसाठी तयार करण्यात आलेली यंत्रणा, कायदे, संस्था आणि संस्थात्मक संस्था.”

१. भारतातील कल्याणकारी संकल्पना आणि असुरक्षितता समजून घेणे	79.
२. अनुसूचित जाती (SCs)	81
३. अनुसूचित जमाती (STs)	86
४. इतर मागासवर्गीय (OBCs)	92
५. महिला आणि बालके	95
६. ज्येष्ठ नागरिक, दिव्यांग व्यक्ती, अल्पसंख्याक आणि तृतीयपंथी व्यक्ती	103

घटक ५

“सामाजिक क्षेत्राच्या/ आरोग्य, शिक्षण, मनुष्यबळ यासंबंधीच्या सेवांच्या विकास आणि व्यवस्थापनाशी संबंधित समस्या” **111**

१. आरोग्य	114
२. शिक्षण	122
३. मनुष्यबळ	126

घटक ६

“गारिबी आणि भूक संबंधित समस्या.” **131**

अभ्यासक्रमातून मार्गक्रमण: तुम्हाला काय माहित असणे आवश्यक आहे

१. शासनाचे आकलन (Understanding Governance):

- अर्थ, व्याख्या (यूएनडीपी, जागतिक बँक)
- शासन आणि सुशासन यातील फरक
- भागधारक: राज्य, बाजार, नागरी समाज, नागरिक

२. शासनाचे प्रकार (Types of Governance):

- सुशासन (प्रमुख तत्त्वे)
- ई-शासन (E-Governance)
- सहभागी, कॉर्पोरेट (Corporate), जागतिक शासन (Global Governance)

३. भारतातील शासनाची उत्क्रांती (Evolution of Governance in India):

- वसाहतवादी प्रशासनापासून ते डिजिटल आणि सहभागी प्रारूपापर्यंत
- प्रमुख सुधारणा: माहितीचा अधिकार कायदा (RTI Act), ७३वी आणि ७४वी घटनादुरुस्ती (73rd & 74th Amendments), डिजिटल इंडिया

४. सुशासन (Good Governance):

- ८ प्रमुख तत्त्वे (पारदर्शकता, उत्तरदायित्व, सहभाग इत्यादी)
- नागरिक-केंद्रित आणि कार्यप्रदर्शन-आधारित प्रशासनावर भर

५. पारदर्शकता आणि उत्तरदायित्व (Transparency & Accountability):

- माहितीचा अधिकार कायदा (RTI Act), व्हिसलब्लोअर संरक्षण कायदा (Whistleblower Protection Act)
- सामाजिक लेखापरीक्षण (Social Audits), सार्वजनिक प्रकटीकरण (Public Disclosure), तक्रार निवारण
- न्यायपालिका आणि घटनात्मक तरतुदींची भूमिका (प्रस्तावना, मूलभूत हक्क, राज्य धोरणाची मार्गदर्शक तत्त्वे)

६. ई-शासन (E-Governance):

- व्याख्या, उत्क्रांती आणि ४ मॉडेल्स (G2G, G2C, G2B, G2E)
- प्रमुख उपक्रम: उमंग (UMANG), डिजिलॉकर (DigiLocker), प्रगती (PRAGATI), सीपीग्राम्स (CPGRAMS)
- फायदे, आव्हाने आणि उदयोन्मुख तंत्रज्ञानाचा वापर (एआय, ब्लॉकचेन, आयओटी)

७. नागरिक-केंद्रित साधने (Citizen-Centric Tools):

- नागरिक सनद (उद्दिष्टे, वैशिष्ट्ये, मर्यादा)
- सेवोत्तम मॉडेल
- कार्यप्रदर्शन ट्रॅकिंग आणि तक्रार देखरेख (प्रगती, सीपीग्राम्स)

८. संस्थात्मक रचना (Institutional Framework):

- कार्यपालिका, विधायिका, न्यायपालिका यांची भूमिका
- देखरेख संस्था (Oversight bodies): सीव्हीसी (CVC), लोकपाल (Lokpal), कॅग (CAG), निवडणूक आयोग (Election Commission)
- स्थानिक शासनाची भूमिका (पंचायत राज संस्था, शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्था, पेसा)

यूपीएससी मागील वर्षाचे प्रश्न (UPSC Previous Year Questions)

प्रश्न	प्रश्नाचे स्वरूप	मुख्य मागणी
नागरिक सनद हे नागरिक-केंद्रित प्रशासन सुनिश्चित करण्याच्या दिशेने एक महत्त्वाचे पाऊल आहे. परंतु, अद्याप त्याची पूर्ण क्षमता साध्य झालेली नाही. त्याच्या उद्दिष्टपूर्तीमध्ये अडथळे निर्माण करणाऱ्या घटकांची ओळख पटवून त्यावर मात करण्यासाठी उपाययोजना सुचवा. (२०२४)	समस्या-उपाय-आधारित, अंमलबजावणीतील त्रुटींवर लक्ष केंद्रित	नागरिक सनदेच्या प्रभावी अंमलबजावणीतील अडथळे ओळखा आणि व्यावहारिक सुधारणा सुचवा.
ई-गव्हर्नन्स म्हणजे केवळ सेवा वितरणातील डिजिटल तंत्रज्ञानाचा नेहमीचा वापर नाही. तर पारदर्शकता आणि उत्तरदायित्व सुनिश्चित करण्यासाठी अनेकविध आंतरक्रियांचा देखील यात समावेश आहे. या संदर्भात, ई-गव्हर्नन्सच्या 'संवादी सेवा प्रतिमानाची' (Interactive Service Model) भूमिका स्पष्ट करा. (२०२४)	मूल्यांकनपर आणि संकल्पनात्मक, प्रशासन प्रतिमान व तंत्रज्ञान यांना जोडणारे	ई-गव्हर्नन्सचा व्यापक अर्थ स्पष्ट करा आणि पारदर्शकता व उत्तरदायित्व सुधारण्यात संवादी सेवा प्रतिमानाची (Interactive Service Model) परिणामकारकता स्पष्ट करा.
भारतातील राज्य विधानमंडळांमध्ये महिलांच्या प्रभावी आणि अर्थपूर्ण सहभागासाठी व प्रतिनिधित्वासाठी नागरी समाजाच्या गटांचे योगदान चर्चा करा. (२०२३)	विश्लेषणात्मक, नागरी समाज आणि राजकीय सबलीकरणाच्या भूमिकेवर लक्ष केंद्रित	नागरी समाज राज्य पातळीवर महिलांचा कायदेशीर सहभाग आणि प्रतिनिधित्व कसे वाढवतो याचे मूल्यांकन करा.
विशेषतः ग्रामीण भागातील डिजिटल साक्षरतेचा अभाव, माहिती आणि दळणवळण तंत्रज्ञानाच्या (ICT) सुलभतेची कमतरता यामुळे सामाजिक-आर्थिक विकासात अडथळे निर्माण झाले आहेत का? सकारण परीक्षण करा. (२०२१)	निदानपर आणि विश्लेषणात्मक	डिजिटल निरक्षरता, माहिती आणि दळणवळण तंत्रज्ञानाची (ICT) सुलभता आणि त्यांचा ग्रामीण सामाजिक-आर्थिक विकासावरील परिणाम यांच्यातील संबंधाचे परीक्षण करा.
"चौथ्या औद्योगिक क्रांतीच्या (डिजिटल क्रांती) उदयानंतर ई-गव्हर्नन्स हा सरकारचा अविभाज्य भाग बनला आहे." चर्चा करा. (२०२०)	संकल्पनात्मक स्पष्टीकरण आणि संबंध-आधारित	डिजिटल क्रांतीने भारतात ई-गव्हर्नन्सला कसे गती दिली आहे यावर चर्चा करा.
माहिती आणि दळणवळण तंत्रज्ञान (ICT) आधारित प्रकल्प / कार्यक्रमांच्या अंमलबजावणीमध्ये काही महत्त्वाच्या घटकांमुळे सहसा अडचणी येतात. हे घटक ओळखा आणि त्यांच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी उपाययोजना सुचवा. (२०१९)	व्यावहारिक अंमलबजावणी-केंद्रित	माहिती आणि दळणवळण तंत्रज्ञान (ICT) प्रकल्पांच्या अंमलबजावणीतील आव्हाने ओळखा आणि चांगल्या परिणामांसाठी उपाययोजना सुचवा.
ई-गव्हर्नन्स केवळ नवीन तंत्रज्ञानाचा उपयोग करण्यापुरते मर्यादित नाही, तर माहितीच्या 'उपयोग मूल्या'च्या गंभीर महत्त्वाविषयी देखील आहे. स्पष्ट करा. (२०१८)	सैद्धांतिक आणि संकल्पनात्मक	माहितीचा अर्थपूर्ण वापर प्रभावी ई-गव्हर्नन्ससाठी कसा महत्त्वाचा आहे हे स्पष्ट करा.
नागरिक सनद हे संघटनात्मक पारदर्शकता आणि उत्तरदायित्वाचे एक आदर्श साधन आहे, परंतु त्याला स्वतःच्या मर्यादा आहेत. सध्याच्या सनदेतील मर्यादा ओळखा आणि नागरिक सनद अधिक प्रभावी करण्यासाठी उपाययोजना सुचवा. (२०१८)	चिकित्सक मूल्यांकन	सध्याच्या सनदेतील मर्यादा ओळखा आणि ठोस सुधारणा सुचवा.

आजही भारतात भूक आणि गरिबी हे सुशासनापुढील सर्वात मोठे आव्हान आहे. या प्रचंड समस्यांचा सामना करण्यात आजवरच्या सरकारांनी किती प्रगती केली आहे, याचे मूल्यांकन करा. सुधारणेसाठी उपाययोजना सुचवा. (२०१७)	मूल्यांकन + शिफारस	भूक/गरिबीला सामोरे जाण्यातील प्रगतीचे मूल्यांकन करा आणि सुधारित प्रशासकीय प्रतिसादासाठी उपाययोजना सुचवा.
"भारतीय प्रशासन व्यवस्थेत, गैर-राजकीय घटकांची भूमिका केवळ नगण्य आहे." या विधानाचे चिकित्सक परीक्षण करा. (२०१६)	चिकित्सक भाष्य	प्रशासन व्यवस्थेत स्वयंसेवी संस्था (NGOs), माध्यमे, नागरी समाज संघटना (CSOs) इत्यादींची प्रत्यक्ष आणि समजलेली भूमिका तपासा.
"विविध स्तरांवरील सरकारी प्रणालीची परिणामकारकता आणि प्रशासन व्यवस्थेतील लोकांचा सहभाग हे परस्परावलंबी आहेत." भारताच्या संदर्भात त्यांच्यातील संबंधांची चर्चा करा. (२०१६)	विश्लेषणात्मक	विकेंद्रीकरण आणि नागरिक सहभाग प्रभावी प्रशासनाला परस्परावलंबीपणे कसे बळकट करतात यावर चर्चा करा.
सत्यम घोटाळ्याच्या (२००९) पार्श्वभूमीवर, पारदर्शकता आणि उत्तरदायित्व सुनिश्चित करण्यासाठी कॉर्पोरेट प्रशासनात (Corporate Governance) केलेल्या बदलांवर चर्चा करा. (२०१५)	केस स्टडी + सुधारणा विश्लेषण	सत्यम प्रकरणानंतर कॉर्पोरेट प्रशासनात झालेल्या सुधारणा आणि त्यांचा पारदर्शकता/उत्तरदायित्वावरील परिणाम यावर चर्चा करा.
अनेक सार्वजनिक सेवा वितरण संस्थांनी नागरिक सनद तयार केली असली तरी, नागरिकांचे समाधान आणि पुरविल्या जाणाऱ्या सेवांच्या गुणवत्तेत कोणतीही सुधारणा झालेली नाही. विश्लेषण करा. (२०१३)	विश्लेषण	नागरिक सनदेची रचना आणि प्रत्यक्षात मिळणाऱ्या सेवांचे परिणाम यातील तफावतीचे विश्लेषण करा.

प्रस्तावना (Introduction)

- कौटिल्याने योग्यच निरीक्षण केले होते की, 'प्रजेच्या सुखात राजाचे सुख असते.' हे प्राचीन ज्ञान शासनाच्या आधुनिक संकल्पनेशी जुळते, जे उत्तरदायी आणि सहभागी निर्णयप्रक्रियेद्वारे सार्वजनिक कल्याण सुनिश्चित करण्यावर लक्ष केंद्रित करते.
- भारतासारख्या लोकशाही कल्याणकारी राज्याच्या संदर्भात, प्रभावी प्रशासन (effective administration), सर्वसमावेशक विकास आणि नागरिक सक्षमीकरणाचा शासन हा आधारस्तंभ बनतो. संस्था सार्वजनिक हिताची सेवा कशी करतात हे मूल्यांकन करण्यासाठी शासनाचा अर्थ, प्रकार आणि तत्त्वे समजून घेणे आवश्यक आहे.

शासनाचा अर्थ (Meaning of Governance)

- शासन म्हणजे अशा प्रक्रिया, प्रणाली आणि पद्धती ज्याद्वारे सार्वजनिक संस्था सार्वजनिक व्यवहार चालवतात, सार्वजनिक संसाधनांचे व्यवस्थापन करतात आणि मानवी हक्कांची अंमलबजावणी सुनिश्चित करतात.
- यात अशा यंत्रणा, संबंध आणि संस्थांचा समावेश होतो ज्याद्वारे नागरिक आणि गट त्यांचे हित व्यक्त करतात, त्यांचे हक्क वापरतात, त्यांच्या जबाबदाऱ्या पूर्ण करतात आणि त्यांचे मतभेद मिटवतात.
- शासनामध्ये केवळ राज्यच नाही, तर नागरी समाज (civil society), खाजगी क्षेत्र (private sector), माध्यमे (media) आणि नागरिक यांचाही समावेश होतो.

प्रमाणित व्याख्या (Standard Definition)

- यूएनडीपी (UNDP) व्याख्या:** संयुक्त राष्ट्र विकास कार्यक्रम (UNDP) ने आपल्या १९९७ च्या धोरणात्मक पेपरमध्ये शासनाची व्याख्या "देशाच्या सर्व स्तरांवरील व्यवहार व्यवस्थापित करण्यासाठी आर्थिक, राजकीय आणि प्रशासकीय अधिकाराचा वापर" अशी केली आहे. यात अशा यंत्रणा, प्रक्रिया आणि संस्थांचा समावेश आहे ज्याद्वारे नागरिक आणि गट आपले हित व्यक्त करतात, आपले कायदेशीर हक्क वापरतात, आपल्या जबाबदाऱ्या पूर्ण करतात आणि आपले मतभेद मिटवतात.
- जागतिक बँक (World Bank) व्याख्या:** "शासन म्हणजे देशाच्या आर्थिक आणि सामाजिक संसाधनांचे विकासासाठी व्यवस्थापन करताना शक्तीचा (अधिकाराचा) कसा वापर केला जातो." अशी व्याख्या केली जाते.

सरकार (Government) विरुद्ध सुशासन (Governance)

वैशिष्ट्य	सरकार (Government)	सुशासन (Governance)
स्वरूप	एक औपचारिक संस्था	एक व्यापक प्रक्रिया किंवा यंत्रणा
रचना	निवडून आलेले नेते आणि नोकरशाही	राज्य, बाजारपेठ आणि नागरी समाज

भूमिका	कायदा करणे, धोरणांची अंमलबजावणी	निर्णय घेणे, नागरिक सहभाग, उत्तरदायित्व
दृष्टिकोन	उच्च-स्तरीय, अधिकार-आधारित	जाळे-आधारित (Network-based), सहभागी (Participatory)
उदाहरण	संसद, न्यायपालिका, मंत्रालये	माहितीचा अधिकार कायदा, सामाजिक लेखापरीक्षणे, ई-शासन उपक्रम

शासनाचे प्रकार (Types of Governance)

- सुशासन (Good Governance)**
 - पारदर्शकता, उत्तरदायित्व, प्रतिसादक्षमता, समानता, कायद्याचे राज्य आणि सहभाग यांद्वारे परिभाषित.
 - नागरिक सनद, माहितीचा अधिकार कायदा (RTI Act), सेवोत्तम मॉडेल (Sevottam Model) यांसारख्या विविध योजना आणि धोरणांद्वारे प्रोत्साहन दिले जाते.
 - दुसऱ्या प्रशासकीय सुधारणा आयोगाच्या (2nd Administrative Reforms Commission - ARC) अहवालांमध्ये यावर भर देण्यात आला आहे.
 - उदाहरण:** जेएएम त्रिमूर्ती (JAM Trinity) अंतर्गत अनुदान वितरणासाठी थेट लाभ हस्तांतरण (Direct Benefit Transfer - DBT) ची अंमलबजावणी.
- ई-शासन (E-Governance)**
 - सरकारी सेवा पुरवण्यासाठी आणि सरकार व नागरिकांमधील संवाद सक्षम करण्यासाठी माहिती आणि दळणवळण तंत्रज्ञानाचा (ICT) वापर.
 - स्मार्ट (SMART) शासनाचे ध्येय ठेवते – साधे, नैतिक, उत्तरदायी, प्रतिसादक्षम, आणि पारदर्शक.
 - राष्ट्रीय ई-शासन योजना (National e-Governance Plan - NeGP) आणि डिजिटल इंडिया अंतर्गत अंमलात आणले जाते.
 - उदाहरण:** उमंग ॲप (UMANG App), डिजिलॉकर (DigiLocker), आधार-सक्षम सेवा (Aadhaar-enabled services).
- सहभागी शासन (Participatory Governance)**
 - नागरिक नियोजन, निर्णयप्रक्रिया आणि अंमलबजावणीमध्ये सक्रियपणे सहभागी होतात.
 - ग्रामसभा, प्रभाग समित्या, सामाजिक लेखापरीक्षणे (Social Audits) इत्यादींद्वारे संस्थात्मकरित्या स्थापित केले जाते.
 - उदाहरण:** केरळची लोक नियोजन मोहीम (Kerala's People's Planning Campaign).
- कॉर्पोरेट शासन (Corporate Governance)**
 - सर्व भागधारकांच्या हितासाठी कॉर्पोरेट संस्थांना कसे निर्देशित आणि नियंत्रित केले जाते याची यंत्रणा.

- कॉर्पोरेट क्षेत्रात पारदर्शकता, उत्तरदायित्व आणि नैतिक आचरण सुनिश्चित करते.
- **उदाहरण:** सेबीचे (SEBI) अनिवार्य प्रकटीकरण नियम (mandatory disclosure norms) आणि स्वतंत्र मंडळ सदस्य (independent board members).
- **जागतिक शासन (Global Governance)**
 - हवामान बदल, सुरक्षा आणि व्यापार यांसारख्या जागतिक समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय नियम आणि संस्थांचा समावेश.
 - करार, अधिवेशने, जागतिक मंच आणि आंतरसरकारी संघटनांद्वारे (intergovernmental organizations) कार्य करते.
 - **उदाहरण:** संयुक्त राष्ट्र, पॅरिस हवामान करार, जागतिक व्यापार संघटना (WTO) चौकट.

भारतातील प्रशासनाची उत्क्रांती (Evolution of Governance in India)

टप्पा (Phase)	प्रमुख वैशिष्ट्ये (Key Features)
अ. स्वातंत्र्यापूर्वीचा काळ (Pre-Independence Era)	● ब्रिटिश राजवटीखाली केंद्रीकृत, नोकरशाही प्रशासन ● भारतीय नागरी सेवा (Indian Civil Services), भारतीय दंड संहिता (Indian Penal Code) (१८६०), पोलीस प्रणालीची निर्मिती ● लॉर्ड रिपनचा ठराव (१८८२): स्थानिक स्वराज्य ● भारत सरकार कायदे (१९१९ आणि १९३५): द्विशासन पद्धती आणि प्रांतीय स्वायत्ततेची अंशतः ओळख
ब. स्वातंत्र्योत्तर काळ (१९५०-७०)	● सार्वभौम, लोकशाही राज्यघटनेचा स्वीकार ● नियोजित विकास, राज्य-नेतृत्वाखालील औद्योगिकीकरण यावर भर ● नियोजन आयोग (Planning Commission), निवडणूक आयोग (Election Commission), स्वतंत्र न्यायव्यवस्था यासारख्या संस्था ● सामाजिक न्याय, समानता आणि कल्याणकारी राज्याच्या आदर्शावर भर
क. संकट आणि सुधारणा (१९७५-९०)	● आणीबाणी (१९७५-७७) मुळे अधिकृत प्रवृत्ती आणि संस्थात्मक कमकुवतपणा उघड झाला ● नागरी समाज चळवळींचा उदय ● पारदर्शकता, विकेंद्रीकरण आणि उत्तरदायित्व यांची वाढती मागणी
ड. उदारीकरण आणि सुशासन (१९९०-२०००)	● १९९१ च्या आर्थिक सुधारणांमुळे बाजार-नेतृत्वाखालील प्रशासनाकडे लक्ष केंद्रित झाले

	● सुशासनाची तत्त्वे: सहभाग, कार्यक्षमता, उत्तरदायित्व ● प्रमुख सुधारणा: ● माहितीचा अधिकार अधिनियम (RTI Act) (२००५) ● नागरिक सनद (Citizen's Charters) ● ७३ वी आणि ७४ वी घटनादुरुस्ती (73rd & 74th Amendments) ● डिजिटल सेवा वितरणासाठी राष्ट्रीय ई-गव्हर्नन्स योजना (NeGP) (२००६)
ई. समकालीन प्रशासन (२०१४ - सद्यस्थिती)	● "किमान सरकार, कमाल प्रशासन" (Minimum Government, Maximum Governance) ही संकल्पना ● प्रमुख योजना: डिजिटल इंडिया, JAM ट्रिनिटी, डीबीटी (थेट लाभ हस्तांतरण) ● एकत्रीकरण आणि परिणामांवर लक्ष केंद्रित: ● आकांक्षित जिल्हा कार्यक्रम (Aspirational Districts Programme) ● पीएम गती शक्ती (PM Gati Shakti) ● मिशन कर्मयोगी (Mission Karmayogi) ● डॅशबोर्ड आणि विश्लेषणाचा वापर करून वास्तविक वेळेचे प्रशासन (Real-time governance)
फ. उदयोन्मुख कल (Emerging Trends)	● जनभागीदारी, सामाजिक लेखापरीक्षण द्वारे सहभागी प्रशासन ● जीएसटी परिषद (GST Council), नीती आयोग (NITI Aayog) द्वारे सहयोगी संघराज्य प्रणाली ● परिणाम-आधारित नियोजन, कार्यप्रदर्शन प्रोत्साहन ● माहिती-आधारित प्रशासन (कृत्रिम बुद्धिमत्ता - AI, व्यवस्थापन माहिती प्रणाली - MIS) ● नैतिक आणि पारदर्शक प्रशासनावर (ethical and transparent administration) भर (ई-निविदा, लोकपाल, नागरिक सनदा -)

शासनाचे महत्त्वाचे पैलू (सुशासन): वैशिष्ट्ये आणि तत्त्वे (Important Aspects of Governance (Good Governance): Characteristics & Principles)

- अ. सुशासन म्हणजे काय? (A. What is Good Governance?)**
- सुशासन म्हणजे अशी व्यवस्था जिथे सार्वजनिक संस्था सार्वजनिक

व्यवहार पारदर्शक, उत्तरदायी, प्रतिसादक्षम आणि न्यायपूर्ण पद्धतीने हाताळतात आणि सार्वजनिक संसाधनांचे व्यवस्थापन करतात.

- हे प्रशासन सरकारच्या नियंत्रण-आधारित प्रशासनातून नागरिक-केंद्रित शासनाकडे एक बदल आहे, ज्यावर सुधारणा आणि यूएनईएससीएपी (UNESCAP) आणि जागतिक बँकेच्या निर्देशकांसारख्या जागतिक मानकांद्वारे भर दिला जातो.

ब. सुशासनाची प्रमुख वैशिष्ट्ये आणि तत्त्वे (B. Core Characteristics & Principles of Good Governance)

- उत्तरदायित्व (Accountability)**
 - संस्था त्यांच्या कृती आणि परिणामांसाठी उत्तरदायी असणे आवश्यक आहे.
 - यांद्वारे बळकट केले जाते:
 - माहितीचा अधिकार कायदा (RTI Act), २००५
 - कॅग (CAG) लेखापरीक्षणे
 - लोकपाल आणि लोकायुक्त
 - संसदीय देखरेख (Parliamentary oversight)
- कायद्याचे राज्य (Rule of Law)**
 - कायदे समान, न्याय्य आणि सुसंगतपणे लागू केले पाहिजेत.
 - यांद्वारे समर्थित:
 - स्वतंत्र न्यायपालिका (Independent judiciary)
 - कायद्याची योग्य प्रक्रिया (Due process of law) (अनुच्छेद २१)
 - कार्यकारी कृतीचे न्यायिक पुनरावलोकन
- पारदर्शकता (Transparency)**
 - माहितीची उपलब्धता, निर्णयप्रक्रियेत स्पष्टता सुनिश्चित करते आणि भ्रष्टाचार कमी करते.
 - यांद्वारे सक्षम केले जाते:
 - ई-शासन (E-governance) प्लॅटफॉर्म
 - माहितीचा अधिकार (RTI) पोर्टल्स, सार्वजनिक प्रकटीकरण योजना, ई-निविदा (E-tendering)
- प्रतिसादक्षमता (Responsiveness)**
 - संस्थांनी नागरिकांना प्रभावीपणे आणि तत्परतेने सेवा देणे आवश्यक आहे.
 - यात प्रतिबिंबित:
 - तक्रार निवारण प्रणाली (Grievance redressal systems) (CPGRAMS, PG पोर्टल्स)
 - जन सुनावणी ॲप्स, सेवोत्तम मॉडेल (Sevottam model)
- सहभाग (Participation)**
 - सर्व भागधारक, विशेषतः उपेक्षित (marginalized), निर्णयप्रक्रियेत त्यांचा सहभाग असावा.
 - यांद्वारे सुलभ केले जाते:
 - ग्रामसभा, प्रभाग समित्या
 - सामाजिक लेखापरीक्षणे (उदा. मनरेगा (MGNREGA)

अंतर्गत)

- पुणे, बेंगळुरूसारख्या शहरांमध्ये सहभागी अर्थसंकल्प (Participatory budgeting)
- एकमत अभिमुखता (Consensus Orientation)**
 - विकासाच्या प्राधान्यक्रमांवर व्यापक एकमत निर्माण करण्यासाठी वेगवेगळ्या हितांमध्ये मध्यस्थी करते.
 - बहुसंख्यांकवाद आणि अल्पसंख्याक हक्कांमध्ये संतुलन साधणाऱ्या सर्वसमावेशक धोरणनिर्मितीस प्रोत्साहन देते.
- समानता आणि सर्वसमावेशकता (Equity and Inclusiveness)**
 - सर्व गटांना, विशेषतः दुर्बल घटकांना, त्यांचे कल्याण सुधारण्याची संधी मिळायला हवी.
 - यांसारख्या योजनांद्वारे समर्थित:
 - एससी/एसटी उप-योजना (SC/ST sub-plans), अल्पसंख्याक कल्याण कार्यक्रम, लिंग-आधारित अर्थसंकल्प
- कार्यक्षमता आणि परिणामकारकता (Effectiveness and Efficiency)**
 - संस्थांनी संसाधनांचा चांगला वापर करून परिणाम देणे आवश्यक आहे.
 - यांद्वारे सक्षम केले जाते:
 - परिणाम-आधारित अर्थसंकल्प (Outcome budgeting), कार्यप्रदर्शन-आधारित प्रोत्साहन (Performance-linked incentives), एमआयएस (MIS) डॅशबोर्ड
- यूएनईएससीएपी (UNESCAP):** सुशासनाची जागतिक व्याख्या करणारी ही ८ तत्त्वे आहेत.

चांगल्या शासनाचे स्तंभ

भारतातील शासनाचे घटनात्मक दृष्टिकोन (Constitutional Vision of Governance in India)

संविधान शासनासाठी केंद्रस्थानी का आहे? (Why the Constitution is Central to Governance)

- भारतीय संविधान केवळ एक कायदेशीर दस्तऐवज नाही - ते भारताचे शासन कसे चालते याचा पाया आहे. ते राज्य आणि नागरिक यांच्यातील संबंध परिभाषित करते, उत्तरदायित्व सुनिश्चित करते आणि न्याय, स्वातंत्र्य, समानता आणि बंधुत्वाच्या आदर्शांना प्रोत्साहन देते. त्याच्या

तरतुदींद्वारे, ते भारतातील शासन लोक-केंद्रित, सर्वसमावेशक आणि लोकशाहीवादी असल्याची खात्री देते.

प्रस्तावना: घटनात्मक शासनाचा आत्मा (Preamble: The Soul of Constitutional Governance)

- प्रस्तावना शासनाच्या मूळ दृष्टिकोनाचे प्रतिबिंब आहे: सर्वांसाठी न्याय (सामाजिक, आर्थिक, राजकीय), स्वातंत्र्य, समानता आणि बंधुत्व सुनिश्चित करणे.
- ती भारताला एक सार्वभौम, समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष, लोकशाही प्रजासत्ताक घोषित करते - शासनाची दिशा ठरवते.
- राज्याच्या प्रत्येक कृतीला मार्गदर्शन करणारी तात्त्विक दिशादर्शक म्हणून कार्य करते.
- उदाहरणार्थ, सामाजिक न्यायाचे वचन आरक्षण, मनरेगा आणि सार्वजनिक वितरण प्रणाली (PDS) यांसारख्या योजनांना प्रेरणा देते.

राज्य धोरणाची मार्गदर्शक तत्वे (DPSPs): राज्याच्या नैतिक जबाबदाऱ्या (Directive Principles of State Policy (DPSPs): Moral Obligations of the State)

- भाग IV (अनुच्छेद ३६-५१) मध्ये राज्याने साध्य करावी अशी सामाजिक आणि आर्थिक उद्दिष्टे मांडली आहेत.
- जरी ती न्यायालयात अंमलबजावणीयोग्य नसली तरी, कल्याण-केंद्रित शासन साध्य करण्यासाठी ती धोरणे आणि कायद्यांना मार्गदर्शन करतात.
- प्रमुख अनुच्छेद:
 - अनुच्छेद ३८: कल्याण वाढवणे आणि असमानता कमी करणे.
 - अनुच्छेद ३९: उपजीविकेचा अधिकार, योग्य मजुरी आणि कामगारांसाठी संरक्षण सुनिश्चित करणे.
 - अनुच्छेद ४०: पंचायती राज संस्थांच्या स्थापनेला बंधनकारक करते.
 - अनुच्छेद ४५ आणि ४१: राज्याला बालपणीची काळजी, शिक्षण आणि सार्वजनिक मदत प्रदान करण्यास मार्गदर्शन करतात.
- उदाहरण: शिक्षणाचा अधिकार (RTE) कायदा, २००९ हा सार्वत्रिक शिक्षणाच्या डीपीएसबी दृष्टिकोनातून उदयास आला आहे.

मूलभूत हक्क: सुशासनाची कायदेशीर हमी (Fundamental Rights: Legal Guarantees of Good Governance)

- भाग III (अनुच्छेद १२-३५) मध्ये समाविष्ट, ते अंमलबजावणीयोग्य हक्क प्रदान करतात आणि राज्याच्या मनमानी कृतींपासून नागरिकांचे संरक्षण करतात.
- लोकशाही शासनाचा आधारस्तंभ म्हणून कार्य करतात आणि वैयक्तिक प्रतिष्ठा आणि स्वातंत्र्याचे रक्षण करतात.
- शासनासाठी संबंधित प्रमुख हक्क:
 - अनुच्छेद १४: कायद्यासमोर समानता – सार्वजनिक सेवा वितरणात निष्पक्षता सुनिश्चित करते.

- अनुच्छेद १९: भाषण, अभिव्यक्ती आणि संघटनेचे स्वातंत्र्य – सहभाग आणि मतभेदांना सक्षम करते.
- अनुच्छेद २१: जीवन आणि स्वातंत्र्याचा अधिकार – यामध्ये उपजीविका, शिक्षण, आरोग्याचा अधिकार समाविष्ट आहे.
- उदाहरण: जनहित याचिका (PILs) आणि न्यायिक सक्रियता (जसे की पर्यावरणीय प्रकरणे किंवा अन्न सुरक्षा) या हक्कांवर आधारित आहेत.

घटनात्मक सुधारणा आणि परिशिष्टे (Constitutional Amendments and Schedules)

- ७३वी आणि ७४वी घटनादुरुस्ती (१९९२):
 - पंचायती आणि नगरपालिकांना घटनात्मक दर्जा दिला.
 - शासनात विकेंद्रीकरण, सहभाग आणि उत्तरदायित्वाला प्रोत्साहन दिले.
 - ११व्या आणि १२व्या परिशिष्टांशी संबंधित, जे स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या कार्यात्मक क्षेत्रांना परिभाषित करतात.
- ५वे आणि ६वे परिशिष्ट: आदिवासी भागांमध्ये स्वायत्त शासनाची तरतूद करतात.

न्यायिक अर्थनिर्णय आणि संवैधानिक नैतिकता (Judicial Interpretation and Constitutional Morality)

- शासनाशी संबंधित तरतुदींची व्याप्ती वाढविण्यात सर्वोच्च न्यायालयाने महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे.
- प्रमुख प्रकरणे:
 - केशवानंद भारती (१९७३): मूलभूत संरचनेचा सिद्धांत सादर केला – लोकशाही, कायद्याचे राज्य आणि कल्याणकारी राज्य अविचल आहेत.
 - उन्नीकृष्णन प्रकरण (१९९३): शिक्षणाचा अधिकार अनुच्छेद २१ अंतर्गत मूलभूत हक्क बनवला.
 - विनीत नारायण प्रकरण (१९९८): शासनात सचोटी राखण्यासाठी दक्षता संस्थांची भूमिका बळकट केली.

शासन आणि विकास यांच्यातील संबंध (Relationship Between Governance and Development)

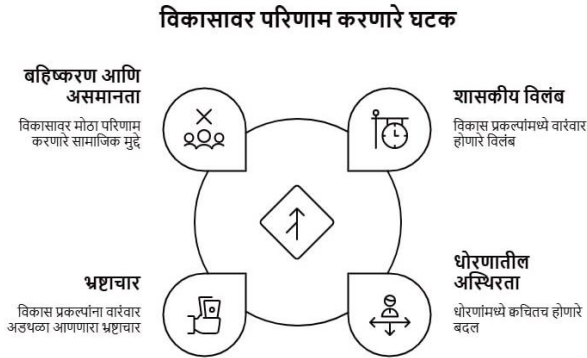
शासन आणि विकास: एकाच नाण्याच्या दोन बाजू (Governance and Development: Two Sides of the Same Coin)

- शासन म्हणजे अधिकाराचा वापर कसा केला जातो – कायदे, धोरणे, संस्था आणि नागरिकांच्या सहभागाद्वारे.
- विकास म्हणजे आर्थिक वाढ, मानवी कल्याण आणि जीवनमानातील सुधारणा.
- सुशासन हे विकासासाठी एक साधन तसेच साध्य आहे – ते आर्थिक प्रगतीसाठी योग्य वातावरण निर्माण करते आणि त्याचे फायदे समान रीतीने वितरित केले जातात याची खात्री करते.

भारतात शासन-आधारित विकासाची उदाहरणे (Examples of Governance-Led Development in India)

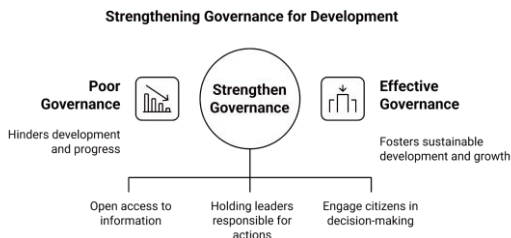
- **जॅम त्रिमूर्ती (JAM Trinity - जन धन, आधार, मोबाईल):** यामुळे लक्षित कल्याणकारी वितरण शक्य झाले आणि गळती कमी झाली.
- **आकांक्षित जिल्हा कार्यक्रम (Aspirational Districts Programme):** मागासलेल्या प्रदेशांमध्ये निर्देशांक सुधारण्यासाठी डेटा आणि अभिसरण (convergence) वापरतो.
- **माहितीचा अधिकार कायदा (RTI Act) (२००५):** नागरिकांना माहिती मागण्याचा अधिकार दिला, ज्यामुळे स्थानिक प्रशासनात सुधारणा झाली.
- **मनरेगा (MGNREGA):** ग्रामीण भागांमध्ये रोजगार निर्मितीसह हक्क-आधारित शासनाला एकत्रित करते.
- **डिजिटल इंडिया (Digital India):** दुर्गम भागांमध्ये बँकिंग, प्रमाणपत्रे, आरोग्य योजनांसारख्या सेवांपर्यंत पोहोच वाढवते.

जेव्हा शासन अयशस्वी होते: विकासावरील परिणाम (When Governance Fails: Impact on Development)

जागतिक आणि विद्वत्तापूर्ण दृष्टिकोन (Global & Scholarly Views)

- **जागतिक बँक (World Bank) (१९९२):** "शासन म्हणजे देशाच्या आर्थिक आणि सामाजिक संसाधनांच्या विकासासाठी व्यवस्थापनात अधिकाराचा (power) वापर ज्या पद्धतीने केला जातो ती पद्धत."
- **अमर्त्य सेन (विकास म्हणून स्वातंत्र्य - Development as Freedom):** विकासामध्ये भूक, गरिबी आणि संधीच्या अभावापासून स्वातंत्र्य समाविष्ट असले पाहिजे, जे पारदर्शक आणि सहभागी शासनावर अवलंबून असते.
- **यूएनडीपी मानवी विकास अहवाल (UNDP Human Development Reports):** शाश्वत विकासाचा (sustainable development) मुख्य घटक म्हणून शासनावर प्रकाश टाकतात.

भारतातील शासनाची रचना (The Architecture of Governance in India)

(हे सर्व विषय 'प्रयास पॉलिटी आणि कॉन्स्टिट्यूशन नोट्स' मध्ये आधीच समाविष्ट आहेत.)

- **शासनात कार्यपालिका, विधायिका आणि न्यायपालिकेची भूमिका (Role of Executive, Legislature, and Judiciary in Governance)**
 - **कार्यपालिका (Executive):** कायदे आणि धोरणे लागू करते. धोरण निर्मिती, योजना अंमलबजावणी आणि प्रशासकीय देखरेखीमध्ये महत्वाची भूमिका. **उदाहरण:** डिजिटल इंडिया, पीएमएवाय (PMAY) इत्यादी योजनांची अंमलबजावणी करणारी मंत्रालये.
 - **विधिमंडळ (Legislature):** कायदे तयार करते, अर्थसंकल्पाला मंजुरी देते आणि वादविवाद, प्रश्नोत्तराचा तास आणि समित्यांद्वारे कार्यपालिकेची उत्तरदायित्व सुनिश्चित करते. विचारविनिमयशील शासनासाठी (deliberative governance) महत्त्वपूर्ण.
 - **न्यायपालिका (Judiciary):** कायद्याचे राज्य राखते, घटनात्मक मूल्यांचे संरक्षण करते आणि न्यायिक पुनरावलोकनाद्वारे कार्यकारी मंडळाच्या मनमानी कृतींवर नियंत्रण ठेवते. जनहित याचिका (PILs) प्रमुख शासन साधने बनली आहेत.
 - **उदाहरण:** पर्यावरण शासनातील सर्वोच्च न्यायालयाचे हस्तक्षेप (एम.सी. मेहता प्रकरणे), अन्न सुरक्षा (सार्वजनिक वितरण प्रणालीवरील (PDS) पीयूसीएल (PUCL) प्रकरण).
- **नियामक आणि देखरेख संस्थांची भूमिका (Role of Regulatory and Oversight Institutions)**
 - **सीव्हीसी (CVC - केंद्रीय दक्षता आयोग):** सार्वजनिक प्रशासनातील दक्षतेवर देखरेख ठेवते; सचोटी आणि भ्रष्टाचारविरोधी पद्धतींना प्रोत्साहन देते.
 - **सीबीआय (CBI - केंद्रीय अन्वेषण ब्युरो):** उच्च-स्तरीय भ्रष्टाचार, आर्थिक गुन्हे आणि आंतरराज्य गुन्ह्यांची चौकशी करते.
 - **लोकपाल आणि लोकायुक्त:** सार्वजनिक कार्यकऱ्यांच्या उत्तरदायित्वाला वाढवण्याच्या उद्देशाने स्थापित वैधानिक भ्रष्टाचारविरोधी संस्था.
 - **एनएचआरसी (NHRC - राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोग):** हक्कांचे संरक्षण करते आणि सार्वजनिक अधिकाऱ्यांकडून होणाऱ्या गैरवापराशी संबंधित तक्रारींचे निवारण करते.
 - **निवडणूक आयोग, कॅग (CAG - भारताचे नियंत्रक आणि महालेखापरीक्षक), वित्त आयोग:** शासनात पारदर्शकता, तटस्थता आणि वित्तीय शिस्त सुनिश्चित करण्यात महत्वाची भूमिका बजावतात.
- **शासनात नागरी सेवांची भूमिका (Role of Civil Services in Governance)**
 - धोरण अंमलबजावणीसाठी कायमस्वरूपी, तटस्थ आणि गुणवत्ता-आधारित यंत्रणा म्हणून कार्य करतात.

- राजकीय चक्रांमध्ये शासनाची सातत्य सुनिश्चित करतात.
- अलीकडील सुधारणांचा उद्देश कार्यक्षमता, उत्तरदायित्व आणि नागरिक-केंद्रितता वाढवणे आहे (उदा. मिशन कर्मयोगी).
- **उदाहरण:** जिल्हाधिकारी पीएमजीएसवाय (PMGSY), डीबीटी (DBT), आपत्कालीन मदत यांसारख्या योजनांच्या अंमलबजावणीत मध्यवर्ती भूमिका बजावतात.
- **स्थानिक शासनाची भूमिका (Role of Local Governance)**
 - **७३व्या घटनादुरुस्ती अंतर्गत पंचायत राज संस्था (PRIs):** ग्रामीण भारतात तळागाळातील लोकशाही आणि सहभागी नियोजनाला बळ देतात.
 - **७४व्या घटनादुरुस्ती अंतर्गत शहरी स्थानिक संस्था (ULBs):** शहरी विकास, गृहनिर्माण, स्वच्छता इत्यादींचे व्यवस्थापन करतात.
 - **पेसा (PESA) कायदा (१९९६):** अनुसूचित क्षेत्रांमध्ये स्व-शासनाला बळकट करतो, ज्यामुळे आदिवासी ग्रामसभांना संसाधन वापर, विवाद निराकरण आणि स्थानिक नियोजनात अधिकार मिळतात.
 - **उदाहरण:** पेसा अंतर्गत ग्रामसभा खाणकामाच्या प्रस्तावांना नाकारू शकतात; केरळचे विकेंद्रीकृत बजेटिंग प्रारूप.

प्रस्तावना

- पारदर्शकता आणि उत्तरदायित्व हे सुशासनाचे आधारस्तंभ आहेत. भारतासारख्या लोकशाही व्यवस्थेत, जिथे प्रशासन नागरिक-केंद्रित आणि नैतिकदृष्ट्या योग्य असणे आवश्यक आहे, हे दोन्ही तत्त्व सार्वजनिक संस्था निष्पक्ष, जबाबदार आणि कार्यक्षम पद्धतीने कार्यरत राहतील याची खात्री करतात.
- पारदर्शकता सरकारी कृती आणि धोरणांमध्ये खुलेपणा वाढवते, तर उत्तरदायित्व सार्वजनिक अधिकाऱ्यांना त्यांच्या आचरणासाठी आणि कामगिरीसाठी जबाबदार धरते.
- गेल्या काही वर्षांपासून, भारताने सार्वजनिक विश्वास वाढवण्यासाठी आणि प्रशासनाची गुणवत्ता सुधारण्यासाठी माहितीचा अधिकार अधिनियम (Right to Information Act), नागरिक सनद (Citizen Charters), सामाजिक लेखापरीक्षण (social audits) आणि डिजिटल तक्रार निवारण मंच (digital grievance redress platforms) यांसारख्या अनेक कायदेशीर, प्रशासकीय आणि तांत्रिक यंत्रणांना संस्थात्मक स्वरूप दिले आहे.

पारदर्शकता आणि उत्तरदायित्वाचे महत्त्व

- आधारस्तंभांची व्याख्या:**
 - प्रशासनातील पारदर्शकतेचा अर्थ असा आहे की, सरकारी निर्णय, नियम, कार्यपद्धती आणि कामगिरी नागरिकांसाठी खुली, प्रवेशयोग्य आणि समजण्यासारखी असावी.
 - उत्तरदायित्वाचा अर्थ असा आहे की, सार्वजनिक अधिकारी त्यांच्या कृती आणि निर्णयांसाठी जबाबदार आहेत आणि जबाबदारी लागू करण्यासाठी व चुका सुधारण्यासाठी यंत्रणा अस्तित्वात आहेत.
 - ही दोन्ही मूल्ये परस्परांना बळकट करणारी आहेत – पारदर्शकता अधिकाऱ्यांना जबाबदार धरण्यासाठी आवश्यक माहिती प्रदान करते, तर उत्तरदायित्व खुलेपणा आणि प्रतिसाद देण्यास प्रोत्साहन देते.

प्रशासनामध्ये ते (पारदर्शकता आणि उत्तरदायित्व) महत्त्वाचे का आहेत?

- भ्रष्टाचार आणि सत्तेचा गैरवापर रोखतात:**
 - सरकारी प्रक्रियेतील अपारदर्शकता (opacity) भाडेखोरी आणि घराणेशाहीला जन्म देते.
 - पारदर्शकता निर्णय प्रक्रियेला सार्वजनिक तपासणीच्या कक्षेत आणून प्रतिबंधक म्हणून काम करते.
- कार्यक्षम सेवा वितरण वाढवतात:**
 - उत्तरदायित्व सुनिश्चित करते की योजना आणि लाभ हे इच्छित लाभार्थ्यांपर्यंत पोहोचतात आणि खराब कामगिरीचे परिणाम होतात.

- उदाहरण:** मनरेगामधील (MGNREGA) सामाजिक लेखापरीक्षणामुळे (social audits) वेतनातील विलंब किंवा बोगस कामगार ओळखले जातात.

संस्थांवरील नागरिकांचा विश्वास वाढवतात:

- पारदर्शक कार्यपद्धती प्रशासनाच्या निष्पक्षतेवर आणि तटस्थतेवर सार्वजनिक विश्वास निर्माण करतात.
- उत्तरदायित्व यंत्रणा नागरिकांना खात्री देतात की तक्रार निवारणाचे मार्ग उपलब्ध आहेत.

नागरिकांना सक्षम करतात आणि लोकशाही अधिक सखोल करतात:

- पारदर्शकता लोकांना जाणून घेण्याचा अधिकार देते, तर उत्तरदायित्व त्यांना प्रश्न विचारण्याची आणि प्रशासनात सहभागी होण्याची संधी देते.
- उदाहरण:** नागरिकांनी केलेल्या माहितीच्या अधिकाराच्या (RTI) अर्जांमुळे घोटाळे उघडकीस आले आहेत आणि सार्वजनिक सेवांमध्ये सुधारणा झाली आहे.

नैतिक आणि नियम-आधारित प्रशासनास सक्षम करतात:

- ही तत्त्वे संवैधानिक नैतिकतेचे (constitutional morality) समर्थन करतात आणि सार्वजनिक सत्तेचा वापर कायदेशीररीत्या, मनमानी पद्धतीने नव्हे, याची खात्री करतात.

शाश्वत आणि सर्वसमावेशक विकासामधील भूमिका:

- पारदर्शकता आणि उत्तरदायित्वाशिवाय, विकास वगळणारा आणि अकार्यक्षम बनतो.
- भारताच्या संदर्भात, जिथे प्रशासनाला प्रमाण, विविधता आणि समता यांचा समतोल राखावा लागतो, ही मूल्ये खालील गोष्टी सुनिश्चित करतात:
 - गळती-मुक्त कल्याणकारी वितरण
 - प्रतिसादक्षम तक्रार निवारण
 - सार्वजनिक संसाधनांचे न्याय्य वाटप
 - उत्तम वित्तीय व्यवस्थापन आणि परिणाम

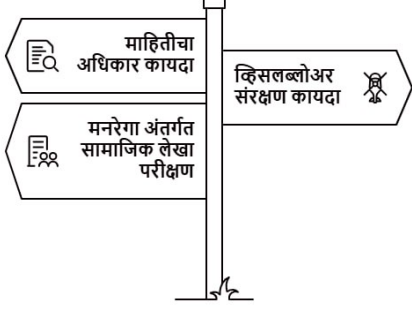
प्रमुख अहवाल आणि शिफारसी:

- दुसरा प्रशासकीय सुधारणा आयोग (Second ARC) (11 वा अहवाल):** पारदर्शकता आणि उत्तरदायित्व यांना सुशासनाचे "जीवनरक्षक" म्हटले आहे.
- जागतिक बँक (World Bank):** "आवाज आणि उत्तरदायित्व" हे सहा जागतिक शासन निर्देशकांपैकी एक म्हणून ओळखते.
- संयुक्त राष्ट्र विकास कार्यक्रम (UNDP) मानवी विकास अहवाल (2002):** उत्तरदायित्व आणि पारदर्शकतेमध्ये रुजलेले सुशासन हे विकास आणि मानवी स्वातंत्र्यासाठी आवश्यक असल्याचे अधोरेखित केले.

पारदर्शकता आणि उत्तरदायित्वाला प्रोत्साहन देणाऱ्या यंत्रणा

अ. कायदेशीर आणि सहभागी साधने:

कायद्याचे आणि सहभागात्मक साधने प्रभावीपणे कसे वापरायची?

१. माहितीचा अधिकार अधिनियम, २००५

पार्श्वभूमी आणि तर्कसंगतता

- माहितीचा अधिकार (RTI) नागरिकांना सक्षम करण्यासाठी, त्यांना माहितीपूर्ण सहभागास प्रोत्साहन देण्यासाठी आणि प्रशासनात पारदर्शकता सुनिश्चित करण्यासाठी आवश्यक मानला गेला.
- राजस्थानमधील मजदूर किसान शक्ती संघटना (MKSS) सारख्या तळागाळातील चळवळीतून तो उदयास आला, ज्याने माहितीच्या प्रवेशाला उपजीविकेच्या अधिकाराशी आणि भ्रष्टाचारविरोधी प्रयत्नांशी जोडले.
- २००५ मध्ये अधिकृतपणे लागू झाला, त्याने अप्रभावी माहितीचा स्वातंत्र्य अधिनियम, २००२ ची जागा घेतली.

अधिनियमाची उद्दिष्टे

- सार्वजनिक प्राधिकरणांच्या कार्यप्रणालीमध्ये पारदर्शकता आणि उत्तरदायित्व वाढवणे.
- नागरिकांना सरकारकडून माहिती मागण्याचा अधिकार देणे.
- भ्रष्टाचार नियंत्रित करणे आणि सेवांचा उत्तम वितरण सुनिश्चित करणे.
- लोकशाही अधिक सहभागी आणि अर्थपूर्ण बनवणे.

संस्थात्मक यंत्रणा

- केंद्रीय माहिती आयोग (CIC) आणि राज्य माहिती आयोग (SICs): अधिनियमांतर्गत स्थापित अर्ध-न्यायिक संस्था.
 - मुख्य माहिती आयुक्तांच्या अध्यक्षतेखाली असतात.
 - अनुपालन सुनिश्चित करणे, माहिती उघड करण्याचे आदेश देणे आणि दोषी अधिकाऱ्यांना दंड ठोठावण्याचे अधिकार त्यांना आहेत.

व्याप्ती आणि लागू

- केंद्र, राज्य आणि स्थानिक स्तरावरील सर्व सार्वजनिक प्राधिकरणांना लागू ज्यात खालील गोष्टींचा समावेश आहे:
 - संवैधानिक संस्था (उदा. निवडणूक आयोग, UPSC),
 - वैधानिक प्राधिकरणे (Statutory authorities),
 - सरकार-अनुदानित बिगर-सरकारी संस्था (NGOs) आणि संस्था.

अपवाद:

- दुसऱ्या परिशिष्टात सूचीबद्ध गुप्तचर आणि सुरक्षा संस्था (उदा. RAW, IB, BSF) कलम २४ अंतर्गत वगळण्यात आल्या आहेत, मानवाधिकार उल्लंघनाच्या कथित प्रकरणांव्यतिरिक्त.

प्रमुख वैशिष्ट्ये

- समाविष्ट सार्वजनिक प्राधिकरणे:** सरकारच्या (केंद्र, राज्य, स्थानिक) सर्व संस्था, ज्यात सरकारकडून लक्षणीय निधी मिळवणाऱ्या बिगर-सरकारी संस्थांचा समावेश आहे.
- माहितीचा प्रवेश:** नागरिक सार्वजनिक प्राधिकरणांकडे असलेली कोणतीही माहिती मागू शकतात, जोपर्यंत ती कलम ८ आणि ९ अंतर्गत सूट दिलेली नसेल.
- वेळेवर प्रतिसाद:** माहिती ३० दिवसांच्या आत (किंवा जीवन किंवा स्वातंत्र्याशी संबंधित प्रकरणांमध्ये ४८ तासांच्या आत) प्रदान करणे आवश्यक आहे.
- अधिकाऱ्यांची नेमणूक:** माहितीच्या अधिकाराचे अर्ज स्वीकारण्यासाठी आणि त्यावर प्रक्रिया करण्यासाठी प्रत्येक विभागात सार्वजनिक माहिती अधिकाऱ्यांची (PIOs) नियुक्ती.
- अपील यंत्रणा:** दोन-स्तरीय अपील प्रणाली: पहिले अपील (त्याच विभागात), दुसरे अपील (राज्य किंवा केंद्रीय माहिती आयोगाकडे).
- दंड:** अनावश्यक विलंब किंवा नकार दिल्यास PIO ला प्रति दिन ₹२५० (जास्तीत जास्त ₹२५,००० पर्यंत) दंड आकारला जाऊ शकतो.

माहितीचा अधिकार (RTI) अधिनियम, २००५ ची उपलब्धी आणि परिणाम

लोकशाही अधिक सखोल करणे आणि नागरिकांना सक्षम करणे:

- सामान्य नागरिकांना सार्वजनिक प्राधिकरणांना प्रश्न विचारण्यास आणि उत्तरदायित्वाची मागणी करण्यास सक्षम केले.
- राज्य आणि नागरिक यांच्यातील माहितीची विषमता (information asymmetry) कमी करून सत्तेचे समीकरण बदलले.
- तळागाळातील सक्रियतेला (grassroots activism) पाठिंबा दिला आणि सहभागी लोकशाहीला, विशेषतः वंचित गटांमध्ये, बळकट केले.

भ्रष्टाचार रोखणे:

- खालील योजनांमधील भ्रष्टाचार आणि सार्वजनिक निधीचा गैरवापर उघड केला:
 - राजस्थानमधील मनरेगा (MNREGA) मजुरीतील विलंब.
 - बिहारमधील सार्वजनिक वितरण प्रणालीतील (PDS) रेशनचा अपहार.
 - मध्यान्ह भोजन, पेन्शन योजना आणि गृहनिर्माण वाटपातील घोटाले.
- माहितीचा अधिकार अनेकदा CBI तपास किंवा CAG द्वारे लेखापरीक्षणासाठी एक उत्तरेक म्हणून काम करतो.

सार्वजनिक सेवा वितरण सुधारणे:

- नागरिकांनी वेळेवर सेवांची (उदा. पेन्शन, रेशन, उपयोगिता जोडणी) मागणी करण्यासाठी माहितीचा अधिकाराचा वापर केला.
- नोकरशहा त्यांच्या नोंदींमध्ये प्रवेश केला जाऊ शकतो हे जाणून निर्णय घेण्यात अधिक सावध झाले.
- रेकॉर्ड-कीपिंग (record-keeping) आणि पारदर्शकता प्रोटोकॉलमध्ये कार्यक्षमता वाढवली.

प्रशासनामध्ये पारदर्शकतेला चालना देणे:

- खालील माहितीची उपलब्धता सुनिश्चित केली:
 - धोरणात्मक निर्णयांवरील फाईल नोटिंग्स (File notings).
 - कराराचे तपशील आणि निविदा प्रक्रिया (tender processes).
 - सार्वजनिक परीक्षांमधील (उदा. UPSC, SSC) परीक्षा मूल्यांकन निकष.
- कलम ४ अंतर्गत सक्रिय प्रकटीकरणास (proactive disclosures) प्रोत्साहन दिले, ज्यामुळे औपचारिक माहितीचा अधिकार अर्जांची गरज कमी झाली.

संस्थांचे उत्तरदायित्व मजबूत करणे:

- सार्वजनिक प्राधिकरणे प्रश्नांची हाताळणी अधिक प्रतिसादक्षम आणि पद्धतशीरपणे करू लागली.
- राजकारणी, सरकारी अधिकारी आणि सार्वजनिक सेवक यांना विलंब, निष्क्रियता किंवा अनियमिततेसाठी जबाबदार धरले गेले.
- **उदाहरण:** खासदारांच्या खर्चाचे, मालमत्तेचे आणि दायित्वांचे, तसेच लोकसभा उपस्थितीचे प्रकटीकरण.

कायदेशीर आणि न्यायिक मान्यता:

- राज नारायण प्रकरणात (१९७५) आणि एस. पी. गुप्ता प्रकरणात (१९८१) सर्वोच्च न्यायालयाने जाणून घेण्याचा अधिकार हा अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याचा भाग असल्याचे सांगून माहितीच्या अधिकाराचा पाया रचला.
- २००५ नंतर अनेक निकालांमध्ये न्यायालयांनी गोपनीयतेपेक्षा पारदर्शकतेला महत्त्व दिले आहे.

नागरिक समाज आणि माध्यम प्रभाव:

- पत्रकार आणि कार्यकर्ते माहितीच्या अधिकाराचा नियमितपणे शोध पत्रकारितेसाठी आणि जनहित याचिकांसाठी एक साधन म्हणून वापरतात.
- स्थानिक प्रशासनाने समस्यांवर नागरीका पत्राकारीतेच्या समर्थनाला चालना दिली

माहिती अधिकार अधिनियम, २००५: आव्हाने आणि मर्यादा

वर्गवारी	आव्हान / मर्यादा	स्पष्टीकरण / उदाहरणे
१. संस्थात्मक दुर्बलता (Institutional Weakness)	माहिती आयोगांमध्ये रिक्त जागा आणि विलंबाची समस्या	केंद्रीय माहिती आयोग (CIC) आणि अनेक राज्य माहिती आयोगांमध्ये (State Information

		Commissions) अधिकाऱ्यांच्या नियुक्त्यांमध्ये विलंब होतो. यामुळे अपिलांचा मोठा अनुशेष (backlog) निर्माण झाला असून, कर्मचाऱ्यांची कमतरता (understaffing) देखील दिसून येते. उदाहरणार्थ, २०२३ मध्ये महाराष्ट्रात १५,००० पेक्षा जास्त प्रकरणे प्रलंबित होती.
	दुरुस्त्यांद्वारे कमकुवत करणे (Dilution through Amendments)	माहिती अधिकार (सुधारणा) अधिनियम, २०१९ (RTI Amendment Act, 2019) नुसार, केंद्रीय माहिती आयुक्त (CIC) आणि राज्य माहिती आयुक्तांचा (SICs) कार्यकाळ व वेतन निश्चित करण्याचा अधिकार शासनाला देण्यात आला आहे. यामुळे कार्यकारी हस्तक्षेपाची (executive interference) भीती निर्माण झाली असून, आयोगाच्या स्वातंत्र्यावर गदा येण्याची शक्यता निर्माण झाली आहे.
२. प्रशासकीय अडथळे (Administrative Resistance)	नोकरशाहीचा असहयोग (Bureaucratic Non-cooperation)	अनेक जन माहिती अधिकारी (PIOs) माहिती उघड करण्यास कचरतात. यामागे प्रशिक्षणाचा अभाव (lack of training) किंवा परिणामांची भीती (fear of repercussions) ही प्रमुख कारणे आहेत.
	नोंदींची सदोष देखभाल (Poor Record Maintenance)	अनेक शासकीय विभागांमध्ये योग्य डिजिटल दस्तऐवजीकरण प्रणालीचा (digital documentation systems) अभाव आहे. यामुळे माहिती मिळवणे किंवा फाईल्सचा शोध घेणे कठीण होते.
३. कायदेशीर आणि प्रक्रियात्मक उणिवा (Legal and Procedural Gaps)	कलम ८ अंतर्गत अपवाद (Exemptions under Section 8)	"राष्ट्रीय सुरक्षा," "व्यावसायिक गुपिते" (commercial confidence) किंवा "मंत्रिमंडळाची कागदपत्रे" (cabinet papers) यांसारख्या अस्पष्ट अपवादांचा (vague exemptions)

		गैरवापर करून अनेकदा माहिती नाकारली जाते.
	व्हिसल ब्लोअर संरक्षणाचा अभाव (Absence of Whistleblower Protection)	माहिती अधिकार कार्यकर्त्यांसाठी (RTI activists) मजबूत संरक्षणाचा अभाव असल्याने ते असुरक्षित बनले आहेत. २००५ पासून १०० पेक्षा जास्त RTI कार्यकर्त्यांवर हल्ले झाले आहेत किंवा त्यांची हत्या झाली आहे.
४. जनजागृती आणि सुलभता (Awareness and Accessibility)	कमी सार्वजनिक जागरूकता (Low Public Awareness)	अनेक नागरिक, विशेषतः ग्रामीण आणि आदिवासी भागांतील लोकांना, त्यांच्या माहिती अधिकारांच्या हक्कांबद्दल किंवा अर्ज कसे करावे याबद्दल माहिती नाही.
	डिजिटल दरी (Digital Divide)	ऑनलाइन RTI पोर्टल्स सर्व राज्यांमध्ये सारख्या प्रमाणात उपलब्ध नाहीत. तसेच, प्रादेशिक भाषांमधील (vernacular language) समर्थनाचा अभाव असल्यामुळे त्यांची पोहोच मर्यादित राहते.
५. माहिती अधिकाराचा गैरवापर (Misuse of RTI)	त्रासदायक आणि क्षुल्लक अर्ज (Vexatious and Frivolous Applications)	काही अर्जदार माहिती अधिकाराचा वापर छळ करण्यासाठी किंवा वैयक्तिक सूड घेण्यासाठी करतात. यामुळे यंत्रणेवर ताण येतो आणि या कायद्याच्या मूळ उद्देशालाही बाधा पोहोचते.
६. दंड आणि अंमलबजावणीचा अभाव (Lack of Penalties and Enforcement)	कमकुवत दंडात्मक उपाययोजना (Weak Punitive Measures)	माहिती अधिकार कायद्याच्या कलम २० मध्ये तरतुदी असूनही, आयोगांकडून अंमलबजावणीच्या अभावामुळे अनेक जन माहिती अधिकारी (PIOs) माहिती न दिल्याबद्दलच्या दंडात्मक कारवाईतून सुटतात.
७. सुरक्षेची चिंता (Security Concerns)	कार्यकर्त्यांना धमकावणे (Intimidation of Activists)	स्थानिक पातळीवरील भ्रष्टाचार किंवा जमीन घोटाळ्यांवर काम करणाऱ्या माहिती अधिकार कार्यकर्त्यांना अनेकदा लक्ष्य केले जाते. याचे एक उदाहरण म्हणजे पुणे येथील सतीश शेड्डी हत्या प्रकरण, ज्यांनी माहिती अधिकाराचा वापर करून

		अनेक जमीन घोटाळे उघडकीस आणले होते.
--	--	------------------------------------

पुढील वाटचाल

- माहितीच्या अधिकाराच्या (RTI) अर्जांवर अवलंबून राहणे कमी करण्यासाठी सक्रिय प्रकटीकरण बळकट करणे.
- माहिती आयोगांची कार्यात्मक स्वायत्तता सुनिश्चित करणे.
- ग्रामीण आणि आदिवासी भागात प्रशिक्षण आणि जागरूकता मोहिमा वाढवणे.
- माहितीच्या अधिकाराच्या वापरकर्त्यांना, विशेषतः व्हिसलब्लोअर्स (whistleblowers) आणि पत्रकारांना कायदेशीर संरक्षण प्रदान करणे.

२. व्हिसलब्लोअर्स संरक्षण अधिनियम, २०१४

पार्श्वभूमी आणि गरज

- लोकशाहीमध्ये, भ्रष्टाचार गुप्ततेत आणि भीतीमध्ये वाढतो. गैरव्यवहार उघड करणाऱ्या नागरिक किंवा अधिकाऱ्यांना अनेकदा धमक्या किंवा अगदी हिंसेचा सामना करावा लागतो.
- खालील हाय-प्रोफाईल हत्यांनंतर अशा व्यक्तींना – ज्यांना "व्हिसलब्लोअर्स" (whistleblowers) म्हटले जाते – संरक्षण देण्यासाठी कायदेशीर यंत्रणेची तातडीची गरज निर्माण झाली:
 - सत्येंद्र दुबे (२००३) – राष्ट्रीय महामार्ग प्राधिकरणातील (NHAI) अभियंता ज्यांनी गोल्डन क्वाड्रिलॅटरल प्रकल्पातील भ्रष्टाचार उघड केला.
 - शण्मुगम मंजुनाथ आणि इतर ज्यांनी सार्वजनिक प्रशासनातील गैरव्यवहार उघड करण्याचा प्रयत्न केला.
- संरक्षणाचे संस्थात्मकीकरण करण्यासाठी, कायदा आयोग आणि नागरी समाजाच्या मागण्यांनंतर २०१४ मध्ये व्हिसलब्लोअर्स संरक्षण अधिनियम लागू करण्यात आला.

अधिनियमाची उद्दिष्टे

- सार्वजनिक सेवकांकडून होणाऱ्या भ्रष्टाचाराच्या किंवा सत्तेच्या गैरवापाराच्या तक्रारी स्वीकारण्यासाठी कायदेशीर यंत्रणा स्थापित करणे.
- अशी माहिती उघड करणाऱ्या व्यक्तींना छळापासून (victimization) संरक्षण प्रदान करणे.
- सार्वजनिक सेवेमध्ये पारदर्शकता, धैर्य आणि नैतिक आचरणाची संस्कृती वाढवणे.

मुख्य वैशिष्ट्ये

- लागू:
 - केंद्र/राज्य सरकारी कर्मचारी, सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रम (PSUs) आणि नियामक संस्था (regulatory bodies) यासह सर्व सार्वजनिक सेवकांना.
 - खाजगी नागरिक आणि नागरी समाजातील सदस्यांसह कोणतीही व्यक्ती तक्रारी करू शकते.

- **तक्रारी स्वीकारण्यासाठी अधिकृत संस्था:**
 - केंद्रीय स्तरावर केंद्रीय दक्षता आयोग (CVC).
 - राज्य स्तरावर नियुक्त सक्षम अधिकारी.
- **अनुमत प्रकटीकरणाचे प्रकार:**
 - भ्रष्टाचार, सत्तेचा हेतुपुरस्सर गैरवापर आणि सार्वजनिक सेवकांनी केलेले फौजदारी गुन्हे.
 - प्रकटीकरण पुरेसे आधारभूत आणि चांगल्या हेतूने (good faith) केले पाहिजे.
- **दिलेले संरक्षण:**
 - व्हिसलब्लोअरच्या ओळखीचे संरक्षण.
 - शिस्तभंगाची कारवाई (disciplinary action), बदल्या, धमक्या किंवा छळापासून संरक्षण.
 - तक्रारदाराची ओळख उघड करणाऱ्या किंवा त्याला छळणाऱ्यांवर दंडात्मक तरतुदी (penal provisions).

व्हिसलब्लोअर्स संरक्षण अधिनियम, २०१४ शी संबंधित मर्यादा आणि चिंता

वर्गवारी	मर्यादा / चिंता	स्पष्टीकरण / परिणाम
प्रकटीकरणाची व्याप्ती	वर्गीकृत माहिती वगळणे	२०१५ च्या सुधारणा विधेयकात (अद्याप संमत झालेले नाही) राष्ट्रीय सुरक्षा, मंत्रिमंडळाच्या बैठका आणि परराष्ट्र संबंधांशी संबंधित १० प्रकारच्या माहितीच्या प्रकटीकरणावर बंदी घालण्याची तरतूद आहे – जरी त्यात भ्रष्टाचार उघड होत असला तरीही. यामुळे व्हिसल-ब्लोअरचा मूळ उद्देशच (very purpose) कमकुवत होतो.
व्याप्ती	केवळ सरकारी कर्मचाऱ्यांसाठी	खाजगी क्षेत्रातील व्हिसल-ब्लोअरना (whistleblowers) संरक्षण दिले जात नाही, जरी सत्यमसारख्या मोठ्या कॉर्पोरेट घोटाळ्यांनी (corporate scams) पद्धतशीर फसवणूक (systemic fraud) उघड केली असली तरीही.
	बिगर सरकारी संस्था (NGOs) आणि नागरी समाज कार्यकर्ते वगळले	माहिती अधिकार कार्यकर्ते (RTI activists) आणि पत्रकार जे व्हिसल-ब्लोअर म्हणून काम करतात, त्यांना या अधिनियमांतर्गत कोणतेही संरक्षण मिळत नाही.
अनामिकता आणि ओळख उघड करणे	अनामिक तक्रारींसाठी कोणतीही तरतूद नाही	तक्रारदारांना त्यांची ओळख उघड करावी लागते, ज्यामुळे सूडबुद्धीच्या कारवाईचा धोका वाढतो आणि तक्रार करण्याची प्रवृत्ती कमी होते.

स्वतंत्र प्राधिकरणाचा अभाव	चौकशीसाठी अस्पष्ट यंत्रणा	हा अधिनियम माहिती उघड करणाऱ्या प्रकरणांची चौकशी करण्यासाठी पूर्णपणे स्वतंत्र यंत्रणा प्रदान करत नाही. तो सरकारच्या दक्षता यंत्रणेवर अवलंबून असतो, जी पक्षपाती असू शकते किंवा तिला स्वायत्ततेचा अभाव असू शकतो.
पीडित होण्यापासून संरक्षण	कमकुवत आणि प्रतिक्रियात्मक संरक्षण	संरक्षण केवळ माहिती उघड केल्यानंतर आणि पीडित झाल्यानंतरच दिले जाते, ज्यामुळे धमक्या किंवा छळ रोखण्यात ते अप्रभावी ठरते.
साक्षीदार संरक्षण योजनेचा अभाव	सुरक्षेसाठी संस्थात्मक पाठिंब्याचा अभाव	अनेक देशांच्या विपरीत, भारतात औपचारिक साक्षीदार किंवा व्हिसल-ब्लोअर संरक्षण कार्यक्रमाचा अभाव आहे, ज्यामुळे व्यक्तींना हिंसाचार आणि सामाजिक बहिष्काराचा सामना करावा लागतो.
सूडबुद्धीची कारवाई आणि हिंसा	व्हिसल-ब्लोअर्सवर अनेक हल्ले	२००५ पासून ८० हून अधिक व्हिसल-ब्लोअर्सवर हल्ला झाला आहे किंवा त्यांची हत्या झाली आहे (उदा. सत्येंद्र दुबे, शहला मसूद). सक्रिय संरक्षणाचा अभाव ही एक मोठी चिंतेची बाब आहे.
निष्क्रियतेसाठी दंड नाही	अधिकाऱ्यांना निष्क्रियतेसाठी कोणतेही परिणाम भोगावे लागत नाहीत	माहिती उघड करणाऱ्या प्रकरणांच्या चौकशीकडे दुर्लक्ष करणाऱ्या किंवा त्यात विलंब लावणाऱ्या अधिकाऱ्यांसाठी कोणताही प्रतिबंधात्मक उपाय नाही.
न्यायिक टीका	सर्वोच्च न्यायालयाने अधिक चांगल्या संरक्षणाची (safeguards) गरज अधोरेखित केली.	CBI विरुद्ध आर. एस. मिश्रा खटल्यात सर्वोच्च न्यायालयाने व्हिसलब्लोअर्ससाठी मजबूत संरक्षण प्रणाली निर्माण करण्याच्या गरजेवर भर दिला.

पुढील वाटचाल

- कार्यान्वित नियम अधिसूचित करणे आणि अधिनियमास पूर्णपणे कार्यान्वित करणे.
- तक्रारींच्या वेळेवर चौकशीची खात्री करणे.
- धमक्यांचा सामना करणाऱ्या व्हिसलब्लोअर्सना तात्पुरता दिलासा आणि कायदेशीर मदत पुरवणे.
- केंद्रीय दक्षता आयोग (CVC) आणि राज्य प्राधिकरणांचे स्वातंत्र्य आणि क्षमता मजबूत करणे.
- सुरक्षा चिंता आणि सार्वजनिक हितामध्ये संतुलन साधणारे सुधारित दुरुस्ती विधेयक (Amendment Bill) मंजूर करणे.

३. सामाजिक लेखापरीक्षण (Social Audits)

सामाजिक लेखापरीक्षण म्हणजे काय?

- सामाजिक लेखापरीक्षण हे एक सहभागी साधन आहे, ज्याद्वारे सरकारी योजनांची कामगिरी आणि अंमलबजावणी लोकांद्वारेच तपासली जाते.
- यात अधिकृत नोंदींची पडताळणी (verification) आणि कामे व सेवांची प्रत्यक्ष तपासणी (physical inspection) समाविष्ट असते, त्यानंतर सार्वजनिक सुनावणी घेतली जाते जिथे निष्कर्ष चर्चित जातात.
- हे सुनिश्चित करते की प्रशासन केवळ लोकांसाठीच नाही, तर लोकांद्वारे चालवले जाते – किमान पर्यवेक्षणाच्या (oversight) बाबतीत तरी.

सामाजिक लेखापरीक्षणाची उद्दिष्टे

- योजनेच्या नोंदी सार्वजनिकरीत्या उपलब्ध करून पारदर्शकतेला प्रोत्साहन देणे.
- सार्वजनिक सेवक आणि कंत्राटदारांचे उत्तरदायित्व सुनिश्चित करणे.
- भ्रष्टाचार, गळती (leakage) आणि अनियमितता शोधणे व प्रतिबंध करणे.
- स्थानिक समुदायांना सुधारात्मक कृतीची मागणी करण्यासाठी सक्षम करणे.

कायदेशीर आधार आणि धोरणात्मक आदेश

- मनरेगा (MGNREGA) अधिनियम, २००५ च्या कलम १७ अंतर्गत वैधानिकरीत्या अनिवार्य (statutorily mandated).
 - राज्यांना अंमलबजावणी करणाऱ्या संस्थांपासून स्वतंत्र सामाजिक लेखापरीक्षण युनिट्स (SAUs) स्थापन करणे आवश्यक आहे.
 - ग्रामसभेने नियमित अंतराने सामाजिक लेखापरीक्षण करणे आवश्यक आहे.
- शिफारस केले आहे:
 - दुसरा प्रशासकीय सुधारणा आयोग (११ वा अहवाल).
 - वित्तीय लेखापरीक्षणासाठी (financial audits) एक प्रभावी पूरक म्हणून CAG.
 - सर्वोच्च न्यायालयाने कल्याणकारी प्रशासनात (welfare governance) त्यांचे महत्त्व कायम ठेवले आहे.

सामाजिक लेखापरीक्षणाची कार्यपद्धती

- योजनेच्या अंमलबजावणीशी संबंधित अधिकृत नोंदी गोळा करणे.
- कामाची प्रत्यक्ष पडताळणी (उदा. मनरेगा (MGNREGA) कामाच्या ठिकाणांची तपासणी).
- लाभार्थी आणि भागधारकांच्या मुलाखती.
- सार्वजनिक सुनावणी (जनसुनावणी) जिथे निष्कर्ष सार्वजनिक मंचावर मांडले जातात आणि अधिकाऱ्यांना प्रश्न विचारले जातात.
- ओळखलेल्या त्रुटी आणि वसुली सूचनांसह लेखापरीक्षण अहवाल सादर करणे.

भारतातील यशस्वी उदाहरणे

• आंध्र प्रदेश:

- स्वतंत्र सामाजिक लेखापरीक्षण युनिट (SAU) द्वारे सामाजिक लेखापरीक्षणाचे संस्थात्मकीकरण करण्यात अग्रगण्य.
- मनरेगा अंतर्गत सर्व जिल्ह्यांमध्ये लेखापरीक्षण केले, ज्यात मजुरीची चोरी आणि जॉब कार्ड फसवणूक उघड झाली.

• राजस्थान आणि झारखंड:

- सार्वजनिक वितरण प्रणाली (PDS), पेन्शन योजना आणि गृहनिर्माण अंतर्गत वितरणाचा मागोवा घेण्यासाठी सामाजिक लेखापरीक्षणाचा वापर केला.

• छत्तीसगड:

- ग्रामसभांनी वन हक्क (forest rights) आणि मध्यान्ह भोजनाचे (midday meals) सक्रियपणे लेखापरीक्षण केले.

उपलब्धी आणि परिणाम

- कल्याणकारी योजनांमधील गैरव्यवहार आणि बोगस लाभार्थी ओळखले.
- सार्वजनिक निधीची वसुली झाली आणि भ्रष्ट अधिकाऱ्यांवर दंडात्मक कारवाई झाली.
- समुदायाची जागरूकता, सहभाग आणि मालकी वाढली.
- ग्रामीण भागातील कल्याणकारी कार्यक्रमांची विश्वासाहता वाढली.

अंमलबजावणीतील आव्हाने

- सामाजिक लेखापरीक्षण युनिट्समध्ये (SAUs) अपुरे कर्मचारी आणि निधी.
- स्थानिक अधिकारी आणि निहित स्वार्थाकडून (vested interests) विरोध.
- लेखापरीक्षण निष्कर्षांच्या कायदेशीर अंमलबजावणीयोग्यतेचा (legal enforceability) अभाव.
- काही प्रदेशांमध्ये कमी जागरूकता आणि समुदायाची क्षमता.
- अनेकदा ते एक मजबूत पर्यवेक्षण साधनाऐवजी (robust oversight tool) केवळ एक विधीवत औपचारिकता (ritualistic formality) मानले जाते.

पुढील वाटचाल

- प्रशिक्षित कर्मचाऱ्यांसह स्वतंत्र सामाजिक लेखापरीक्षण युनिट्स (SAUs) मजबूत करणे आणि त्यांना निधी पुरवणे.
- सर्व प्रमुख योजनांमध्ये (उदा. PMAY-G, NSAP) सामाजिक लेखापरीक्षण अनिवार्य करणे.
- अंमलबजावणी सुनिश्चित करण्यासाठी लेखापरीक्षण निष्कर्षांना कायदेशीर पाठबळ (legal backing) पुरवणे.
- ग्रामसभा सदस्यांची क्षमता बांधणी सुनिश्चित करणे.
- वास्तविक-वेळेतील डेटा संकलन आणि सार्वजनिक डॅशबोर्डसाठी तंत्रज्ञानाचा (GIS, मोबाईल ॲप्स) वापर करणे.

ब. संघत्नामक आणि दक्षता संस्था

भ्रष्टाचार विरोधी संस्था

केंद्रीय दक्षता आयोग

केंद्रीय दक्षता आयोग ही भारतीय सरकारी संस्थेची सर्वोच्च संस्था आहे.

लोकपाल आणि लोकायुक्त

भारतात राष्ट्रीय आणि राज्य स्तरावर भ्रष्टाचार विरोधी लोकपाल.

नियंत्रक आणि महालेखा परीक्षक

भारतातील नियंत्रक आणि महालेखा परीक्षक सरकारी खात्यांची लेखापरीक्षा करतात.

- खालील संस्थांचा उल्लेख 'प्रयास राज्यशास्त्र आणि संविधान' (Prayaas Polity & Constitution) नोट्समध्ये अधिक तपशीलवार केला आहे. तथापि, प्रशासनात पारदर्शकता आणि उत्तरदायित्व वाढविण्यात त्यांची सामान्य भूमिका खालीलप्रमाणे सारांशित केली आहे:
 - केंद्रीय दक्षता आयोग (CVC): भ्रष्टाचारविरोधी सर्वोच्च नियामक संस्था म्हणून कार्य करते, दक्षता प्रशासनावर देखरेख करते आणि सार्वजनिक सेवांमध्ये सचोटी सुनिश्चित करते.
 - लोकपाल आणि लोकायुक्त: सार्वजनिक कार्यकत्यांविरुद्धच्या तक्रारींची, ज्यात उच्च-स्तरीय भ्रष्टाचाराचा समावेश आहे, चौकशी करण्यासाठी स्वतंत्र लोकपाल संस्था (ombudsman institutions) म्हणून कार्य करतात.
 - भारताचे नियंत्रक आणि महालेखापरीक्षक (CAG): घटनात्मक लेखापरीक्षक (constitutional auditor) म्हणून कार्य करतात, सरकारी महसूल आणि खर्चाचे लेखापरीक्षण करून वित्तीय पारदर्शकतेला प्रोत्साहन देतात.
- या संस्था नैतिक प्रशासन लागू करण्यात, अनियमितता उघड करण्यात आणि कार्यकारी मंडळाला (executive) संविधान आणि जनतेला जबाबदार धरण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात.

क. नागरिक-केंद्रित सेवा यंत्रणा

सेवा प्रणाली घटक

नागरिक चार्टर

सेवा आणि मानकांचे वर्णन करणारा दस्तऐवज.

सेवोत्तम मॉडेल

सेवा वितरण उत्कृष्टतेसाठी एक चौकट.

१. नागरिक सनद (Citizen Charter)

नागरिक सनद म्हणजे काय?

- नागरिक सनद ही सरकारी विभाग किंवा संस्थेद्वारे केलेली एक सार्वजनिक घोषणा आहे जी खालील गोष्टी स्पष्ट करते:
 - सेवा वितरणाचे मानक (standards of service delivery),
 - नागरिकांचे हक्क आणि कर्तव्ये (rights and obligations),
 - तक्रार निवारणाची यंत्रणा (mechanism for grievance redressal).
- सेवा पुरवठादार आणि नागरिक यांच्यात स्पष्ट अपेक्षा ठरवून प्रशासनाला पारदर्शक, उत्तरदायी आणि प्रतिसादक्षम बनवणे हे या सनदेचे उद्दिष्ट आहे.

मूळ आणि उत्क्रांती

- ही संकल्पना १९९१ मध्ये युनायटेड किंगडममध्ये सार्वजनिक सेवा सुधारणा चळवळीचा (public service reform movement) भाग म्हणून उदयास आली.
- भारतात १९९७ मध्ये प्रशासकीय सुधारणा आणि सार्वजनिक तक्रार निवारण विभागाच्या (DARPG) अंतर्गत 'नागरिक सनद उपक्रमा'द्वारे (Citizens' Charter Initiative) सादर करण्यात आली.

चांगल्या नागरिक सनदेचे प्रमुख घटक

- दृष्टी आणि ध्येय विधान (Vision and Mission Statement):** संस्थेची मूल्ये आणि उद्दिष्टे दर्शवते.
- पुरवलेल्या सेवांचा तपशील (Details of Services Provided):** सेवांचे प्रकार, पात्रता, आवश्यक कागदपत्रे आणि वेळेची मर्यादा स्पष्ट करते.
- सेवा मानके (Service Standards):** प्रत्येक सेवेसाठी वेळेनुसार बांधिलकी (उदा. ३० दिवसांत पासपोर्ट).
- तक्रार निवारण यंत्रणा (Grievance Redress Mechanism):** संपर्क बिंदू, तक्रार पुढे नेण्याची प्रक्रिया (escalation process), निवारणासाठी वेळेची मर्यादा.
- नागरिकांकडून अपेक्षा (Expectations from Citizens):** अचूक कागदपत्रे प्रदान करणे किंवा कार्यपद्धतीचे पालन करणे यांसारखी कर्तव्ये.

प्रशासनातील महत्त्व

- सार्वजनिक सेवा वितरण अंदाजण्यायोग्य आणि मोजण्यायोग्य बनवते.
- नागरिकांचा विश्वास आणि समाधान वाढवते.
- सार्वजनिक कार्यालयांमध्ये नैतिक आणि व्यावसायिक आचरणास प्रोत्साहन देते.
- कामगिरीचे निरीक्षण (performance monitoring) आणि धोरणात्मक अभिप्राय (policy feedback) सुलभ करते.
- उदाहरण:** पासपोर्ट सेवा केंद्रांच्या नागरिक सनदेत वेळेच्या मर्यादा आणि संपर्क बिंदूचा समावेश असतो, ज्यामुळे कार्यक्षमता लक्षणीयरीत्या सुधारली आहे.

मर्यादा आणि आव्हाने

- अनेक सनदा सामान्य (generic), कालबाह्य (outdated) किंवा सार्वजनिकरीत्या प्रदर्शित नसतात.
- कायदेशीर अंमलबजावणीयोग्यतेचा (legal enforceability) अभाव; मानके पूर्ण न केल्यास कोणताही दंड नाही.
- खराब प्रसाराअभावी (poor dissemination) नागरिकांना अनेकदा त्यांच्या हक्कांची माहिती नसते.
- विभागांमध्ये कोणतेही प्रमाणित स्वरूप (standardized format) किंवा निरीक्षण यंत्रणा (monitoring mechanism) नाही.

शिफारसी (दुसरा प्रशासकीय सुधारणा आयोग, १२ वा अहवाल – "नागरिक केंद्रित प्रशासन")

- नागरिक सनद अंमलबजावणीयोग्य बनवण्यासाठी त्यांना कायदेशीर पाठबळ (legal backing) सुनिश्चित करणे.
- प्रमाणित नमुने (standard templates) विकसित करणे आणि स्थानिक भाषांमध्ये व्यापक प्रसिद्धी सुनिश्चित करणे.
- सेवा मानकांना अधिकाऱ्यांच्या कार्यप्रदर्शन मूल्यमापनाशी (performance appraisals) जोडणे.
- सामाजिक लेखापरीक्षण (social audits) आणि अभिप्राय मंचांद्वारे (feedback platforms) विभागांना जबाबदार धरण्यासाठी नागरिकांना सक्षम करणे.

२. सेवोत्तम (Sevottam) प्रतिमान

अर्थ आणि मूळ

- "सेवोत्तम" हे "सेवा" आणि "उत्तम" या शब्दांपासून बनलेले एक हिंदी आद्याक्षर (acronym) आहे – ज्याचा अर्थ "सेवा वितरणात उत्कृष्टता" असा होतो.
- प्रशासकीय सुधारणा आणि सार्वजनिक तक्रार निवारण विभागाने (DARPG) सरकारी विभागांमध्ये नागरिक-केंद्रित सेवा वितरणाचे संस्थात्मकीकरण करण्यासाठी विकसित केलेली ही एक गुणवत्ता व्यवस्थापन चौकट (quality management framework) आहे.
- दुसऱ्या प्रशासकीय सुधारणा आयोगाने (ARC) त्याच्या १२ व्या अहवालात: नागरिक-केंद्रित प्रशासन (Citizen-Centric Administration) याची शिफारस केली आहे.

मुख्य उद्दिष्टे

उद्दिष्ट	स्पष्टीकरण
१. सार्वजनिक सेवांचा दर्जा सुधारणे	नागरिकांच्या गरजा आणि अपेक्षा पूर्ण करणाऱ्या सेवा वेळेत, पारदर्शकपणे आणि कार्यक्षमतेने प्रदान केल्या जातील याची खात्री करणे.
२. नागरिक-केंद्रित प्रशासनाला प्रोत्साहन देणे.	प्रशासनातील अंतर्गत प्रक्रियांऐवजी नागरिकांच्या समाधानावर लक्ष केंद्रित करा, आणि प्रतिसादक्षम व जबाबदार प्रशासनाद्वारे त्यांची पूर्तता करणे.

३. सेवा मानकांची संस्थात्मक अंमलबजावणी करणे	शासन विभागांनी नागरिक सनदांद्वारे सेवा मानके निश्चित करून त्यासाठी सार्वजनिक स्वरूपात वचनबद्ध राहणे यास प्रोत्साहन देणे.
४. तक्रार निवारण यंत्रणा बळकट करणे	नागरिकांच्या तक्रारी ठराविक कालावधीत प्राप्त करणे, प्रक्रिया करणे व निवारण करणे यासाठी सशक्त यंत्रणा उभाराव्यात.
५. पारदर्शकता व जबाबदारीस चालना देणे	सेवा पुरवठ्यात पारदर्शक प्रक्रिया सुनिश्चित करा आणि नागरिकांना जबाबदारी मागण्यासाठी सक्षम करणे.
६. सातत्यपूर्ण सुधारणा करण्याची संस्कृती निर्माण करणे	शासन विभागांनी सातत्याने मूल्यांकन करणे, अभिप्रायातून शिकणे व सेवा यंत्रणांमध्ये सुधारणा करणे यासाठी प्रोत्साहित करणे.
७. पुनरुत्पादित करता येण्याजोग्या उत्कृष्ट प्रथांना प्रोत्साहन देणे	यशस्वी सेवा वितरण मॉडेलसचा इतर विभाग व राज्यांमध्ये अवलंब करण्यास प्रोत्साहन देणे.

सेवोत्तम चौकटीचे घटक

हे प्रतिमान तीन प्रमुख मॉड्यूलसनी (modules) बनलेले आहे, ज्यात प्रत्येक मॉड्यूल सेवा वितरणाच्या (service delivery) एका स्तंभावर लक्ष केंद्रित करतो:

घटक	लक्ष्य क्षेत्र
१. नागरिक सनद (Citizen Charter)	सेवा, कालमर्यादा, अपेक्षा आणि तक्रार निवारण यंत्रणा यांचे स्पष्ट निर्धारण करते.
२. सार्वजनिक तक्रार निवारण (Public Grievance Redressal)	तक्रारी स्वीकारणे, प्रक्रिया करणे व उत्तर देणे यासाठीची प्रणाली स्थापन करते.
३. सेवा वितरण क्षमतेचा विकास (Service Delivery Capability)	क्षमता वृद्धी, प्रक्रिया पुनर्रचना व कार्यप्रदर्शन परीक्षण यांवर लक्ष केंद्रित करते.

सेवोत्तम प्रतिमानाचे फायदे

- नागरिकांचे समाधान आणि सरकारी विभागांची सार्वजनिक प्रतिमा सुधारते.
- पुरावा-आधारित प्रशासन (evidence-based governance) आणि प्रक्रिया उत्तरदायित्वता (process accountability) प्रोत्साहन देते.
- नियतकालिक अभिप्राय (periodic feedback) आणि लेखापरीक्षणाद्वारे (audits) सतत सुधारणा करण्यास प्रोत्साहन देते.
- तक्रार निवारण यंत्रणा (grievance redressal mechanisms) मजबूत करते, ज्यामुळे संस्थांवरील विश्वास दृढ होतो.

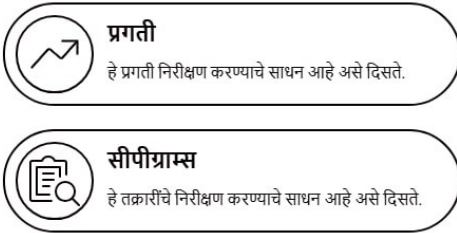
अंमलबजावणीतील आव्हाने

- विभागीय कर्मचाऱ्यांमध्ये जागरूकता आणि प्रशिक्षणाचा अभाव.
- विभाग अनेकदा यास एक प्रतीकात्मक व्यायाम (symbolic exercise) मानतात, परिवर्तनात्मक साधन नाही.
- बाह्य लेखापरीक्षण (external auditing) किंवा प्रमाणित रेटिंग प्रणालीचा (standardized rating systems) अभाव.
- विभाग आणि तक्रार निवारण पोर्टल्समध्ये (grievance redress portals) मर्यादित समन्वय.

पुढील वाटचाल

- केंद्र आणि राज्य विभागांमध्ये सेवोत्तमचा स्वीकार (adoption) अनिवार्य करणे.
- नागरिकांच्या अभिप्रायाला कार्यप्रदर्शन मूल्यमापन (performance appraisals) आणि पुरस्कारांशी जोडणे.
- सेवोत्तम पॅरामीटर्सना डिजिटल इंडिया डॅशबोर्डमध्ये समाकलित करणे.
- तृतीय-पक्ष लेखापरीक्षण (third-party audits) वापरणे आणि सार्वजनिक रेटिंग अहवाल प्रकाशित करणे.

ड. कामगिरी आणि तक्रार निरीक्षण साधने निरीक्षण साधने

१. प्रगती (PRAGATI) – प्रो-अॅक्टिव्ह गव्हर्नन्स अँड टाइमली इम्प्लिमेंटेशन (Pro-Active Governance and Timely Implementation)

आढावा आणि सुरुवात

- २५ मार्च २०१५ रोजी पंतप्रधान कार्यालयाने (PMO) सुरू केले.
- एक तंत्रज्ञान-आधारित बहुउद्देशीय (multi-purpose) व्यासपीठ जे खालील गोष्टी समाकलित करते:
 - प्रकल्प निरीक्षण (Project monitoring),
 - तक्रार निवारण (Grievance redressal), आणि
 - आंतर-सरकारी समन्वय (Inter-governmental coordination).
- पंतप्रधान आणि क्षेत्र अधिकारी (field officers) यांच्यात थेट संवाद माध्यम प्रदान करण्यासाठी डिझाइन केले आहे.

प्रगतीची उद्दिष्ट्ये

- प्रमुख पायाभूत सुविधा (infrastructure) आणि कल्याणकारी प्रकल्पांच्या अंमलबजावणीला गती देणे.

- पंतप्रधानाच्या रिअल-टाइम हस्तक्षेपाद्वारे (real-time intervention) अडथळे (bottlenecks) ओळखणे आणि दूर करणे.
- CPGRAMS द्वारे दीर्घकाळ प्रलंबित सार्वजनिक तक्रारींचा मागोवा घेऊन वेळेवर तक्रार निवारण सक्षम करणे.
- मुख्य सचिव आणि जिल्हाधिकाऱ्यांचा समावेश करून केंद्र-राज्य समन्वय सुधारणे.
- प्रशासनामध्ये डेटा-आधारित कार्यप्रदर्शन उत्तरदायित्वाची संस्कृती वाढवणे.
- मान्यता, मंजूरी आणि आंतर-मंत्रालयीन समन्वयात किमान विलंब सुनिश्चित करणे.
- प्रत्येक महिन्याच्या चौथ्या बुधवारी मासिक उच्च-स्तरीय पुनरावलोकनांचे संस्थात्मकीकरण करणे.

प्रगती (PRAGATI) योजनेची मुख्य वैशिष्ट्ये

वैशिष्ट्य	विवरण
रिअल-टाइम व्हिडिओ कॉन्फरन्सिंग	पंतप्रधान, मुख्य सचिव, सचिव आणि जिल्हाधिकाऱ्यांमध्ये थेट संवाद साधला जातो.
CPGRAMS प्रणालीशी एकीकरण	तक्रारींच्या डेटाचा वापर करून निश्चित कालमर्यादित सेवा पुरवठा सुनिश्चित केला जातो.
GIS सक्षम डॅशबोर्ड्स	प्रकल्पांचे स्थान व प्रगती यांचे नकाशा-आधारित दृश्य सादरीकरण.
बहुस्तरीय इंटरफेस	२० पेक्षा अधिक मंत्रालयांच्या MIS प्रणालींचे एकीकरण.
सक्रिय माहिती अपलोड	मंत्रालये/राज्ये प्रगती, अपूर्ण कार्ये आणि तक्रारी यांचा डेटा नियमितपणे अपलोड करतात.

उपलब्धी आणि परिणाम

- जलद प्रकल्प अंमलबजावणी:** रखडलेले पायाभूत सुविधा प्रकल्प (उदा. महामार्ग, सिंचन, वीज प्रकल्प) पुन्हा सुरू झाले.
- आंतर-मंत्रालयीन समन्वय वाढला:** पूर्वी ज्या समस्या सोडवायला महिने लागत होते, त्या काही दिवसांतच निकाली निघाल्या.
- नागरिक तक्रार निवारण:** प्रदीर्घ प्रलंबित असलेल्या तक्रारींचा, विशेषतः पेन्शन, पीएफ आणि भूसंपादन क्षेत्रातील तक्रारींचा पाठपुरावा सुनिश्चित केला.
- सहकारी संघराज्याला प्रोत्साहन:** राज्य यंत्रणांना राष्ट्रीय निर्णय प्रक्रियेत आणले.
- प्रशासकीय दबाव:** पंतप्रधानाच्या रिअल-टाइम उपस्थितीमुळे अधिकाऱ्यांना अधिक प्रतिसादक्षम आणि तयार राहण्यास प्रोत्साहन मिळाले.
- मेगा कार्यक्रमांचे निरीक्षण:** स्वच्छ भारत अभियान, पीएमजीएसवाय (PMGSY), स्मार्ट सिटीज, गती शक्ती यांसारख्या मोठ्या कार्यक्रमांचे

निरीक्षण केले.

- परिमाणात्मक उत्पादन (Quantitative output): ₹१० लाख कोटीहून अधिक किमतीच्या ३००+ प्रकल्पांचे निरीक्षण केले; हजारो तक्रारींचे निराकरण केले.

आव्हाने आणि मर्यादा

- वरिष्ठ-स्तरीय केंद्रीकृत दृष्टिकोन (Top-down centralised approach): यामुळे स्थानिक स्तरावर मालकी हक्काची कमतरता येऊ शकते.
- निवडक महत्वाच्या योजना आणि प्रकल्पांपर्यंत मर्यादित लक्ष केंद्रित: केवळ काही ठळक योजना आणि प्रकल्पांवर लक्ष केंद्रित केले जाते.
- कायदेशीर अंमलबजावणीयोग्यतेचा अभाव: मंत्रालये किंवा राज्यांना निर्णयांचे पालन करणे कायदेशीररित्या बंधनकारक नाही.
- डिजिटल एमआयएस (MIS) वर जास्त अवलंबून असणे: माहितीची कमतरता, चुकीचे अपलोड किंवा कालबाह्य नोंदींमुळे पुनरवलोकने दिशाभूल करणारी ठरू शकतात.
- अपुरी नागरिक दृश्यमानता: नागरिकांना त्यांच्या तक्रारींवरील पाठपुराव्याबद्दल पूर्णपणे माहिती नसते.
- एकतर्फी उत्तरदायित्व: पंतप्रधान कार्यालय (PMO) विभागांचे पुनरावलोकन करते, परंतु जमिनीवरील नागरिकांकडून अभिप्रायाची (feedback loop) यंत्रणा कमकुवत आहे.
- नोकरशाही संस्कृतीवरील अवलंबित्व: अधिकारी अनुपालन दर्शवण्यासाठी वास्तविकतेपेक्षा (substance) दृश्यमानतेला (visibility) प्राधान्य देऊ शकतात.

पुढील वाटचाल

- व्याप्ती वाढवणे: आरोग्य, शिक्षण आणि सामाजिक कल्याण परिणामांचा (social welfare outcomes) रिअल-टाइम मागोवा घेणे.
- पाठपुरावा यंत्रणा सुनिश्चित करणे: पुनरवलोकनानंतर विभाग आणि राज्यांमध्ये अनुपालनाचे (compliance) निरीक्षण करणे.
- अभिप्राय यंत्रणांचे संस्थात्मकीकरण करणे: तक्रार निवारणानंतर नागरिक सर्वेक्षण किंवा अभिप्राय समाकलित करणे.
- PRAGATI ला वरिष्ठ अधिकाऱ्यांच्या कार्यप्रदर्शन मूल्यमापनाशी आणि योजना निधी वितरणाशी जोडणे.
- पारदर्शकतेला प्रोत्साहन: प्रगती डॅशबोर्ड वेळोवेळी सार्वजनिक डोमेनमध्ये प्रकाशित करणे.
- AI/ML साधनांचा वापर: अंदाजित प्रकल्प विलंब, नागरिक भावना विश्लेषण आणि स्वयंचलित वाढीसाठी.
- जिल्हा स्तरावर क्षमता-बांधणी (Capacity-building): प्रगती (PRAGATI) च्या निर्देशांवर कार्यक्षमतेने कार्य करण्यासाठी जिल्हाधिकाऱ्यांना (District Magistrates) सहाय्यक चमू प्रदान करणे.

२. सीपीग्राम्स (CPGRAMS) – केंद्रीकृत सार्वजनिक तक्रार निवारण आणि निरीक्षण प्रणाली (Centralized Public Grievance Redress and Monitoring System)

आढावा आणि उद्देश

- सीपीग्राम्स (CPGRAMS) म्हणजे केंद्रीकृत सार्वजनिक तक्रार निवारण आणि निरीक्षण प्रणाली (Centralized Public Grievance Redress and Monitoring System).
- नागरिकांना सरकारी सेवांशी संबंधित तक्रारी नोंदवण्यासाठी प्रशासकीय सुधारणा आणि सार्वजनिक तक्रार निवारण विभागाने (DARPG) विकसित केलेले हे एक ऑनलाइन व्यासपीठ आहे.
- २००७ मध्ये सुरू झालेले हे व्यासपीठ प्रशासनात उत्तरदायित्व आणि प्रतिसादक्षमता वाढवण्यासाठी एक केंद्रीय साधन बनले आहे.

उद्दिष्टे

- तक्रार निवारणासाठी वेळेवर, पारदर्शक आणि उत्तरदायी प्रणाली प्रदान करणे.
- नागरिकांना कुठूनही ऑनलाइन तक्रारी नोंदवण्यासाठी सक्षम करणे.
- संबंधित अधिकाऱ्यांद्वारे तक्रारींच्या स्थितीचे निरीक्षण सुलभ करणे.
- वारंवार येणाऱ्या तक्रारींमधून डेटा अॅनालिटिक्सद्वारे धोरणात्मक अभिप्राय (policy feedback) सुनिश्चित करणे.
- सेवोत्तम आणि डिजिटल इंडियाच्या अनुषंगाने नागरिक-केंद्रित प्रशासनाचा (citizen-centric governance) आधारस्तंभ म्हणून काम करणे.

मुख्य वैशिष्ट्ये

वैशिष्ट्य	विवरण
अनेक माध्यमांतून प्रवेश (Multi-channel access)	तक्रारी ऑनलाईन, टपालाद्वारे, मोबाईल ॲपद्वारे किंवा कॉमन सर्व्हिस सेंटर (CSC) च्या माध्यमातून नोंदवता येतात.
मंत्रालयांशी एकीकरण (Integration with ministries)	९० पेक्षा अधिक मंत्रालये/विभाग आणि सर्व राज्य/केंद्रशासित सरकारांशी जोडलेले आहे.
वैविध्यपूर्ण नोंदणी क्रमांक (Unique registration number)	प्रत्येक तक्रारीस मागोवा घेता येण्यासाठी एक क्रमांक दिला जातो.
स्वयंचलित वरिष्ठांकडे पाठविण्याची यंत्रणा (Auto-escalation mechanism)	३० दिवसांत तक्रार न सोडविल्यास ती वरिष्ठ अधिकाऱ्यांकडे स्वयंचलितपणे पाठवली जाते.
अभिप्राय प्रणाली (Feedback module)	नागरिक तक्रार निवारणाबाबत समाधानाचे मूल्यांकन करू शकतात.
बहुभाषिक व्यासपीठ (Multilingual platform)	प्रवेशयोग्यतेसाठी अनेक भारतीय भाषांमध्ये उपलब्ध.

संस्थात्मक यंत्रणा

- प्रत्येक मंत्रालय/राज्य विभागात सार्वजनिक तक्रार अधिकारी (PGOs) नियुक्त केले जातात.
- देखरेख (oversight), विश्लेषण आणि प्रणाली अद्यतनांसाठी DARPG (प्रशासकीय सुधारणा आणि सार्वजनिक तक्रार निवारण विभाग) ही नोडल एजन्सी आहे.
- समन्वय आणि दृश्यमानतेसाठी (visibility) प्रगती (PRAGATI) आणि मायगव्ह (MyGov) सारख्या प्लॅटफॉर्मसह समाकलित (integrated) आहे.

उपलब्धी आणि परिणाम

- **उच्च नागरिक वापर:** दरवर्षी २० लाखांहून अधिक तक्रारी प्राप्त होतात.
- **सुधारित पारदर्शकता:** सार्वजनिक डॅशबोर्ड विभागीय प्रतिसादक्षमतेचा मागोवा घेतात.
- **अभिप्राय-आधारित धोरण (Feedback-informed policy):** वारंवार येणारे मुद्दे मंत्रालयांना योजना सुधारण्यास मदत करतात (उदा. पीएफ (PF) काढण्याच्या तक्रारींमुळे ईपीएफओ (EPFO) प्रक्रिया सुधारल्या).
- **विभागीय उत्तरदायित्व:** प्रतिसाद वेळेमुळे तक्रार निवारण हे कामगिरीचे एक मापक (performance metric) बनले आहे.
- **प्रलंबितता कमी:** अनेक विभागांनी सेवा सप्ताह आणि तक्रार निवारण मोहिमा (Grievance Redress Drives) सुरू केल्या आहेत.
- **प्रमुख उपक्रमांचे निरीक्षण:** पीएमएवाय (PMAY), उज्ज्वला (Ujjwala), पीडीएस (PDS) इत्यादी योजनांमधील समस्यांचा मागोवा घेण्यासाठी वापरले जाते.

आव्हाने

- **निवारणाची गुणवत्ता:** अनेक तक्रारी ठोस निराकरण न करता "निकाली काढल्या" (disposed) जातात.
- **खराब समन्वय:** आंतर-विभागीय किंवा केंद्र-राज्य समस्या अनेकदा कारवाईशिवाय परत येतात.
- **कमी नागरिक जागरूकता:** विशेषतः ग्रामीण किंवा आदिवासी भागांमध्ये.
- **एकतर्फी संवाद:** तक्रारदारांशी मर्यादित सक्रिय संवाद किंवा पाठपुरावा.
- **भाषा आणि डिजिटल दरी:** बहुभाषिक असले तरी, निरक्षर नागरिकांमध्ये त्याचा प्रभावी वापर कमी आहे.
- **प्रतिबंधकांचा अभाव:** विलंबित किंवा खराब-गुणवत्तेच्या निवारणासाठी कोणताही दंड नाही.

पुढील वाटचाल

- **गुणवत्ता तपासणी मजबूत करणे:** तक्रार निवारणाच्या तृतीय-पक्ष लेखापरीक्षणाचा (third-party audits) परिचय करून देणे.

- अधिकाऱ्यांच्या मूल्यांकनासाठी निवारणाला नागरिक समाधान गुणांशी जोडणे.
- संवेदनशील आणि तांत्रिक तक्रारी प्रभावीपणे हाताळण्यासाठी पीजीओ (PGOs) चे प्रशिक्षण वाढवणे.
- नागरिकांचा सहभाग सुधारण्यासाठी सार्वजनिक जागरूकता मोहिमा.
- तक्रार प्रवृत्तींना (grievance trends) स्वयंचलितपणे वर्गीकृत (auto-categorize), प्राधान्य देण्यासाठी (prioritize) आणि शोधण्यासाठी एआय (AI) साधनांचा वापर करणे.
- उत्तरदायित्व लागू करण्यासाठी सामाजिक लेखापरीक्षण आणि लोकपाल प्रणालीसोबत (ombudsman systems) अधिक चांगल्या प्रकारे एकीकरण.

प्रस्तावना

- ई-प्रशासन (E-Governance) हे सरकार नागरिक, व्यवसाय आणि राज्याच्या इतर शाखांशी कसे संलग्न होते, यात एक परिवर्तनात्मक बदल दर्शवते. हे प्रशासन प्रक्रियेची कार्यक्षमता, पारदर्शकता, प्रतिसादक्षमता आणि सर्वसमावेशकता वाढवण्यासाठी माहिती आणि दळणवळण तंत्रज्ञानाचा (ICT) वापर करण्याशी संबंधित आहे.
- भारतात, ई-प्रशासनाला २००६ मध्ये राष्ट्रीय ई-प्रशासन योजनेनंतर (NeGP) गती मिळाली आणि तेव्हापासून डिजिटल इंडिया (Digital India), उमंग (UMANG) आणि डिजिलॉकर (DigiLocker) सारख्या प्रमुख उपक्रमांद्वारे ते डिजिटल-आधारित इकोसिस्टममध्ये विकसित झाले आहे.
- वाढत्या इंटरनेटच्या प्रसाराने आणि मोबाईलच्या वापरामुळे, ई-प्रशासन नागरिक-केंद्रित आणि डेटा-आधारित प्रशासनाचे एक प्रमुख सक्षमकर्ता म्हणून उदयास आले आहे. जसजसे आपण पुढे जात आहोत, तसतसे कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI), ब्लॉकचेन (Blockchain) आणि इंटरनेट ऑफ थिंग्स (IoT) सारख्या उदयोन्मुख तंत्रज्ञानाचे एकत्रीकरण भारतातील सार्वजनिक सेवा वितरणाचे भविष्य पुन्हा परिभाषित करण्याचे वचन देते.

ई-प्रशासनाची व्याख्या

- ई-प्रशासन म्हणजे सेवा देण्यासाठी, माहितीची देवाणघेवाण करण्यासाठी आणि विविध भागधारकांमधील प्रक्रियांचे एकत्रीकरण करण्यासाठी सरकारी संस्थांद्वारे माहिती आणि दळणवळण तंत्रज्ञानाचा (ICT) वापर करणे.
- यात सार्वजनिक प्रशासनाची कार्यक्षमता, पारदर्शकता, उत्तरदायित्व आणि सर्वसमावेशकता वाढवण्यासाठी डिजिटल प्लॅटफॉर्म, डेटाबेस, मोबाईल ॲप्स आणि ऑनलाइन पोर्टल्सचा वापर समाविष्ट आहे.

भारतात ई-प्रशासनाचा विकास

टप्पा व कालावधी	मुख्य वैशिष्ट्ये व उपक्रम
१. पाया घालण्याचा टप्पा (१९९० पूर्वी)	- शासकीय विभागांची आंतरिक संगणकीकरण प्रक्रियेवर भर. - NIC (१९७७) व NICNET (१९८७) ची स्थापना. - वेतन, वित्त व प्रशासन यामधील प्राथमिक ICT (माहिती व संप्रेषण तंत्रज्ञान) चा वापर.
२. सुरुवातीचा ICT वापर (१९९०-२०००)	- नागरिकांभिमुख सेवा जसे की रेल्वे आरक्षण, पासपोर्ट इत्यादींची सुरुवात. - माहिती तंत्रज्ञान अधिनियम, २००० ची अंमलबजावणी. - SWANs (State Wide Area Networks) आणि खात्यास्तरावरील डिजिटायझेशनची सुरुवात.

३. NeGP टप्पा (२००६-२०१४)	- राष्ट्रीय ई-शासन योजना (NeGP) ची सुरुवात. ३१ मिशन मोड प्रकल्पांची अंमलबजावणी (उदा. MCA21, eCourts, eDistrict). - कॉमन सर्व्हिस सेंटर (CSC) ची स्थापना. - प्रक्रिया पुनर्रचना व सेवा समाकलनावर भर.
४. डिजिटल इंडिया टप्पा (२०१४ नंतर)	- सेवा वितरणात परिवर्तन घडवण्यासाठी डिजिटल इंडिया कार्यक्रम (२०१५) ची सुरुवात. - प्रमुख उपक्रम: UMANG, DigiLocker, eNAM, MyGov. - थेट लाभ हस्तांतरणासाठी JAM Trinity (जन धन-आधार-मोबाईल) चा वापर.
५. बुद्धिमान शासन (२०२० पासून पुढे)	- AI, IoT, Blockchain, GIS यांचा प्रशासनात समावेश. - रीअल-टाइम डॅशबोर्ड्स, विश्लेषण व स्वयंचलित प्रणालींवर लक्ष केंद्रित. - सायबर सुरक्षा, गोपनीयता व डिजिटल नैतिकता यावर विशेष भर.

ई-प्रशासनाचे प्रमुख प्रारूपे (मॉडेल्स)

प्रारूप (मॉडेल)	वर्णन	उदाहरणे
१. जी२जी (सरकार ते सरकार)	विविध सरकारी विभाग, संस्था आणि स्तरांमध्ये (केंद्र-राज्य-स्थानिक) डेटाची इलेक्ट्रॉनिक देवाणघेवाण आणि समन्वय (electronic sharing of data and coordination) दर्शवते.	- ई-ऑफिस - गव्हर्नमेंट ई-मार्केटप्लेस (GeM) - स्पॅरो (स्मार्ट परफॉर्मन्स अग्रेजल रिपोर्ट रेकॉर्डिंग ऑनलाइन विंडो) - क्राइम अँड क्रिमिनल ट्रॅकिंग नेटवर्क सिस्टीम (CCTNS)
२. जी२सी (सरकार ते नागरिक)	नागरिकांना प्रदान केल्या जाणाऱ्या सर्व डिजिटल सेवांचा (digital services) यात समावेश होतो, ज्यामुळे सुलभता, सोय आणि पारदर्शकता वाढते.	- उमंग (UMANG) - डिजिलॉकर (DigiLocker) - पासपोर्ट सेवा - पीएम-किसान पोर्टल - ई-श्रम (e-SHRAM)
३. जी२बी (सरकार ते व्यवसाय)	व्यवसायाच्या प्रक्रिया (business processes), परवाने (licensing) आणि करप्रणाली (taxation) सुव्यवस्थित	- जीएसटीएन पोर्टल (GSTN Portal) - एमसीए२१ (MCA21) - ई-बिझ पोर्टल (eBiz Portal)

	करण्यासाठी (streamline) सरकार आणि खाजगी क्षेत्रातील परस्परसंबंधांचा यात समावेश होतो.	सिंगल विंडो क्लिअरन्स सिस्टीम (Single Window Clearance System)
४. जी२ई (सरकार ते कर्मचारी)	सरकारी कर्मचाऱ्यांच्या डेटाचे (government employee data), वेतन, सेवा नोंदी (service records) आणि अंतर्गत सेवांचे व्यवस्थापन करण्यासाठी वापरल्या जाणाऱ्या माहिती आणि दळणवळण तंत्रज्ञान (ICT) साधनांचा यात समावेश होतो.	- आयगोट कर्मयोगी (iGOT Karmayogi) - एचआरएमएस पोर्टल्स (HRMS portals) ई- - समीक्षा (e-Samiksha) - ईपीएफओ सेवा (EPFO Services)

ई-प्रशासनाची मुख्य वैशिष्ट्ये

- **नागरिक-केंद्रितता (Citizen-Centricity)**
 - ई-प्रशासन २४x७, सुलभ आणि स्थान-निरपेक्ष (location-neutral) सेवा देऊन नागरिकांच्या गरजा आणि सोयीला प्राधान्य देते.
 - वापरकर्ता-अनुकूल इंटरफेस (user-friendly interfaces), मोबाईल-प्रथम डिझाइन (mobile-first design) आणि वंचित गटांचा समावेश यावर लक्ष केंद्रित करते.
- **पारदर्शकता (Transparency)**
 - डेटा, योजना आणि प्रक्रियांपर्यंत रिअल-टाइम प्रवेशामुळे माहितीची विषमता कमी होते.
 - सार्वजनिक डॅशबोर्ड, ई-निविदा (e-tendering) आणि माहितीचा अधिकार पोर्टल्स निर्णय प्रक्रियेत खुलेपणा सुनिश्चित करतात
- **उत्तरदायित्व (Accountability)**
 - सीपीग्राम्स (CPGRAMS) आणि प्रगती (PRAGATI) यांसारख्या निरीक्षण साधनांचे एकत्रीकरण विभाग आणि अधिकाऱ्यांना जबाबदार धरते.
 - नागरिक सनद (Citizen Charter), सेवोत्तम प्रतिमान (Sevottam Model) यांसारख्या उपक्रमांखालील वेळेवर सेवा वितरण.
- **कार्यक्षमता आणि किफायतशीरता (Efficiency and Cost-Effectiveness)**
 - ऑटोमेशनमुळे अनावश्यकता दूर होते, ज्यामुळे विलंब, कागदपत्रे आणि खर्च कमी होतात.
 - ई-प्रशासन संसाधन अनुकूलन आणि वित्तीय शिस्त वाढवते (उदा. थेट लाभ हस्तांतरण (Direct Benefit Transfer)).

- **एकत्रीकरण आणि आंतरकार्यक्षमता (Integration and Interoperability)**
 - मंत्रालये, विभाग आणि राज्यांमध्ये अखंड समन्वयाला प्रोत्साहन देते.
 - ॲप्लिकेशन प्रोग्रामिंग इंटरफेस (APIs) चा वापर विविध प्लॅटफॉर्मवर (उदा. आधार, डिजिलॉकर, जीएसटीएन (GSTN)) डेटा-शेअरिंगला अनुमती देतो.
- **कागदविरहित आणि रोकडरहित प्रशासन (Paperless and Cashless Governance)**
 - डिजिटल रेकॉर्ड, ई-स्वाक्षऱ्या (e-signatures) आणि क्लाउड-आधारित स्टोरेज कागदावरील अवलंबित्व कमी करते.
 - भीम (BHIM), ई-रूपी (e-RUPI), भारत बिलपे (Bharat BillPay) सारख्या सेवा रोकडरहित व्यवहारांना प्रोत्साहन देतात.
- **वेळेवर आणि मागणीनुसार सेवा (Time-Bound and On-Demand Services)**
 - नागरिक कार्यालयाच्या वेळेवर अवलंबून न राहता कधीही आणि कुठेही सेवा मिळवू शकतात.
 - **उदाहरणे:** पासपोर्ट सेवा, ऑनलाइन कर भरणे, डिजिलॉकर प्रवेश.
- **सहभागी आणि सर्वसमावेशक (Participatory and Inclusive)**
 - मायगव्ह (MyGov), ऑनलाइन सर्वेक्षण आणि सार्वजनिक सल्लागार मंच (public consultation forums) यांसारख्या प्लॅटफॉर्ममुळे नागरिकांचा सहभाग शक्य होतो.
 - सामान्य सेवा केंद्रे (CSCs) आणि मोबाईल प्रशासनाद्वारे ई-प्रशासन ग्रामीण-शहरी दरी कमी करते.
- **सुरक्षा आणि गोपनीयतेवर लक्ष (Security and Privacy Focus)**
 - एन्क्रिप्शन मानके (encryption standards), आधार मास्किंग (Aadhaar masking), डिजिटल स्वाक्षरी प्रमाणपत्रे (DSC) इत्यादींचा स्वीकार.
 - डेटा संरक्षण फ्रेमवर्कवर (उदा. डिजिटल पर्सनल डेटा प्रोटेक्शन ॲक्ट, २०२३) वाढता भर.

भारतातील प्रमुख ई-प्रशासन उपक्रम

- **प्रशासन आणि प्रशासकीय सेवा**
 - **डिजिटल इंडिया मिशन (२०१५):** भारताला डिजिटलदृष्ट्या सक्षम समाज आणि ज्ञान-अर्थव्यवस्थेत रूपांतरित करण्यासाठी एक कार्यक्रम (umbrella program), पायाभूत सुविधा, डिजिटल साक्षरता आणि कागदविरहित वितरणावर लक्ष केंद्रित.
 - **उमंग (UMANG - Unified Mobile Application for New-Age Governance):** आधार, ईपीएफओ (EPFO), पासपोर्ट, कर भरणे इत्यादींसह १००+ सरकारी विभाग आणि १,२००+ सेवा समाकलित करणारा एकल मोबाइल इंटरफेस.

- **डिजिलॉकर (DigiLocker):** अधिकृत कागदपत्रे डिजिटल स्वरूपात (उदा. ड्रायव्हिंग लायसन्स, सीबीएसई मार्कशीट) साठवण्यासाठी आणि सामायिक करण्यासाठी क्लाउड-आधारित व्यासपीठ, जे आधारशी जोडलेले आहे.
- **सीपीग्राम्स (CPGRAMS - Centralized Public Grievance Redress and Monitoring System):** सर्व मंत्रालये आणि विभागांद्वारे तक्रार नोंदणी, निरीक्षण आणि निवारणासाठी ऑनलाइन व्यासपीठ.
- **प्रगती (PRAGATI - Pro-Active Governance and Timely Implementation):** पंतप्रधान कार्यालयाच्या (PMO) नेतृत्वाखालील रिअल-टाइम प्रकल्प आणि तक्रार पुनरवलोकन यंत्रणा, जी केंद्रीय मंत्रालये आणि राज्यांना समाकलित करते.
- **मायगव्ह (MyGov) पोर्टल:** कल्पना सादर करणे, चर्चा आणि मतदान यांद्वारे सहभागी प्रशासनास सक्षम करणारे नागरिक सहभाग व्यासपीठ.
- **गव्हर्नमेंट ई-मार्केटप्लेस (GeM - Government e-Marketplace):** सरकारी कंत्राटांमध्ये पारदर्शकता, कार्यक्षमता आणि एमएसएमई (MSME) सहभाग सुनिश्चित करणारे ऑनलाइन सार्वजनिक खरेदी व्यासपीठ.
- **कृषी आणि ग्रामीण विकास**
 - **ई-नाम (eNAM - National Agriculture Market):** शेतकऱ्यांना भारतभरात उत्पादन विकण्यासाठी एक एकीकृत डिजिटल बाजारपेठ तयार करण्यासाठी एपीएमसी (APMC) मंड्यांचे एकीकरण करते.
 - **पीएम-किसान (PM-KISAN) पोर्टल:** प्रधानमंत्री किसान सन्मान निधी अंतर्गत पात्र शेतकऱ्यांसाठी थेट उत्पन्न समर्थन (वार्षिक ₹६,०००) हस्तांतरित करण्यासाठी व्यासपीठ.
 - **ई-ग्रामस्वराज (eGramSwaraj):** आरजीएसए (RGSA) अंतर्गत आर्थिक व्यवहार, नियोजन आणि अंमलबजावणीसह ग्रामपंचायत क्रियाकलापांचे रिअल-टाइम निरीक्षण.
 - **भू-नक्शा आणि डिजिटल इंडिया भूमी अभिलेख आधुनिकीकरण कार्यक्रम (DILRMP - Digital India Land Records Modernization Programme):** वाद कमी करण्यासाठी आणि ऑनलाइन प्रवेश सक्षम करण्यासाठी भूमी अभिलेख, नकाशे आणि मालकी हक्कांचे डिजिटलीकरण.
- **आरोग्य आणि पोषण**
 - **ई-हॉस्पिटल पोर्टल (e-Hospital Portal):** सरकारी रुग्णालयांमध्ये ऑनलाइन नोंदणी, अपॉइंटमेंट बुकिंग, लॅब अहवाल आणि डिस्चार्ज सारांश.
 - **आयुष्मान भारत डिजिटल मिशन (ABDM - Ayushman Bharat Digital Mission):** प्रत्येक नागरिकाला प्लॅटफॉर्म आणि रुग्णालयांमध्ये आरोग्य नोंदी समाकलित करण्यासाठी एक अद्वितीय आरोग्य आयडी (Health ID) प्रदान करते.
 - **पोषण ट्रॅकर (Poshan Tracker):** आयसीडीएस (ICDS)
- **अंतर्गत अंगणवाडी कर्मचाऱ्यांद्वारे पोषण सेवांच्या वितरणाचा मागोवा घेण्यासाठी रिअल-टाइम निरीक्षण साधन.**
- **कोविन (CoWIN) पोर्टल:** कोविड-१९ लसीकरण नोंदणी, मागोवा घेणे आणि प्रमाणपत्र निर्मितीसाठी ऑनलाइन व्यासपीठ.
- **शिक्षण आणि कौशल्य विकास**
 - **स्वयम (SWAYAM - Study Webs of Active-Learning for Young Aspiring Minds):** आयआयटी (IITs), आयआयएम (IIMs) आणि विद्यापीठांद्वारे विनामूल्य ऑनलाइन अभ्यासक्रम पर्यायी प्रमाणपत्रासह (optional certification) प्रदान करणारा मोठ्या प्रमाणावर खुला ऑनलाइन अभ्यासक्रम (MOOC) व्यासपीठ.
 - **दीक्षा (DIKSHA - Digital Infrastructure for Knowledge Sharing):** शालेय शिक्षण, शिक्षक प्रशिक्षण आणि बहुभाषिक ई-सामग्री वितरणासाठी डिजिटल व्यासपीठ.
 - **राष्ट्रीय शिष्यवृत्ती पोर्टल (NSP - National Scholarship Portal):** विविध मंत्रालयांकडून विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती अर्ज करण्यासाठी, प्रक्रिया करण्यासाठी आणि वितरित करण्यासाठी एकीकृत व्यासपीठ.
 - **स्किल इंडिया पोर्टल (Skill India Portal):** नोकरी बाजार विश्लेषणेशी (job market analytics) जोडलेले कौशल्य, पुनर्कौशल्य (reskilling) आणि उच्च कौशल्य (upskilling) कार्यक्रमांना सुलभ करते.
- **न्यायपालिका आणि कायदेशीर बाबी**
 - **ई-कोर्ट्स मिशन मोड प्रकल्प (e-Courts Mission Mode Project):** राष्ट्रीय न्यायिक डेटा ग्रिडद्वारे (NJDG) न्यायालयीन नोंदी, कारण सूची, निर्णय आणि प्रकरण-ट्रॅकिंगचे डिजिटलीकरण.
 - **व्हर्चुअल कोर्ट्स आणि ई-फायलिंग प्रणाली (Virtual Courts & e-Filing Systems):** विशेषतः कोविडनंतर रिमोट सुनावणी (remote hearings) आणि याचिकांचे इलेक्ट्रॉनिक सबमिशन सक्षम करते.
- **वित्त आणि कर आकारणी**
 - **जीएसटीएन (GSTN - Goods and Services Tax Network):** जीएसटी (GST) नोंदणी, विवरणपत्र दाखल करणे आणि कर भरणा यासाठी ऑनलाइन व्यासपीठ.
 - **ट्रेड्स (TReDS - Trade Receivables Discounting System):** बीजक सवलतीद्वारे (invoice discounting) कॉर्पोरेट खरेदीदारांकडून एमएसएमई (MSME) प्राप्यकांचे वित्तपुरवठा करण्यासाठी ई-व्यासपीठ.
 - **थेट लाभ हस्तांतरण (DBT - Direct Benefit Transfer) पोर्टल:** गळती कमी करण्यासाठी आधार-जोडले बँक खात्यांमध्ये थेट अनुदान आणि कल्याणकारी लाभ हस्तांतरित करते.
 - **सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापन प्रणाली (PFMS - Public Financial Management System):** विविध योजनांखालील

केंद्र सरकारकडून लाभार्थ्यांपर्यंत निधी प्रवाहाचा रिअल-टाइम मागोवा.

• रोजगार आणि कामगार

- ई-श्रम (e-SHRAM) पोर्टल: लाभांच्या लक्षित वितरणासाठी आधारशी जोडलेल्या असंघटित कामगारांचा राष्ट्रीय डेटाबेस.
- राष्ट्रीय करियर सेवा (NCS - National Career Service) पोर्टल: नोकरी शोधणारे, नियोक्ते आणि प्रशिक्षण संस्थांसाठी एक-थांबा नोकरी जुळणी आणि करियर मार्गदर्शन व्यासपीठ.
- श्रम सुविधा पोर्टल (Shram Suvidha Portal): कामगार कायदे, रिटर्न आणि तपासणीसाठी एकच अनुपालन व्यासपीठ.

• शहरी सेवा आणि पायाभूत सुविधा

- स्मार्ट सिटीज मिशन डॅशबोर्ड (Smart Cities Mission Dashboards): उपयुक्तता आणि गतिशीलतेच्या रिअल-टाइम प्रशासनासाठी शहरांमध्ये एकीकृत कमांड आणि नियंत्रण केंद्रे (ICCCs).
- ऑनलाइन इमारत योजना मंजूरी प्रणाली (OBPAS - Online Building Plan Approval System): इमारत बांधकाम परवानग्या सुलभ आणि स्वयंचलित करते.
- शहरी स्थानिक संस्था पोर्टल (Urban Local Body Portals): कर, पाणी बिले, मालमत्ता नोंदणी इत्यादींचे डिजिटल पेमेंट.

• पर्यावरण आणि आपत्ती व्यवस्थापन

- परिवेश (PARIVESH) पोर्टल: पर्यावरणीय परिणाम मूल्यांकन आणि प्रकल्प मंजूरीसाठी एकल-खिडकी क्लिअरन्स प्रणाली.
- भारत हवामान विभाग (IMD - India Meteorological Department) मोबाईल ॲप्स: हवामान अलर्ट, कृषी अंदाज आणि विजेचा मागोवा घेण्यासाठी 'मौसम', 'मेघदूत' आणि 'दामिनी' यांचा समावेश.
- एनडीएमए (NDMA) पोर्टल्स आणि ॲप्स: संकटांच्या वेळी रिअल-टाइम आपत्कालीन अलर्ट, आपत्कालीन नियोजन आणि समन्वय साधने.

• सुरक्षा आणि अंतर्गत व्यवहार

- गुन्हे आणि गुन्हेगार ट्रॅकिंग नेटवर्क प्रणाली (CCTNS - Crime and Criminal Tracking Network System): राज्यांमध्ये आणि एजन्सींमध्ये ऑनलाइन पोलिस अहवाल आणि गुन्हे ट्रॅकिंग.
- आयसीजेएस (ICJS - Interoperable Criminal Justice System): पोलिस, फॉरेन्सिक लॅब, अभियोजन (prosecution), न्यायालये आणि तुरुंगांना एकाच डिजिटल प्लॅटफॉर्मवर समाकलित करते.
- इमिग्रेशन, व्हिसा, परदेशी नोंदणी आणि ट्रॅकिंग (IVFRT - Immigration, Visa, Foreigners Registration and Tracking): व्हिसा सेवा, परदेशी निरीक्षण आणि सीमा सुरक्षा प्रक्रिया सुधारते.

ई-गव्हर्नन्सचे फायदे आणि आव्हाने

ई-गव्हर्नन्सचे फायदे	ई-गव्हर्नन्सची आव्हाने
१. वर्धित पारदर्शकता (Enhanced Transparency) डिजिटल रेकॉर्ड आणि डॅशबोर्डमुळे विवेकाधिकार (discretion) आणि भ्रष्टाचार कमी होतो (उदा. ई-निविदा, माहिती अधिकार पोर्टल्स).	१. डिजिटल दरी (Digital Divide) स्मार्टफोन, इंटरनेट किंवा डिजिटल साक्षरतेचा अभाव, विशेषतः ग्रामीण आणि आदिवासी भागांमध्ये.
२. वाढलेली उत्तरदायित्व (Increased Accountability) सीपीग्राम्स (CPGRAMS) आणि प्रगती (PRAGATI) यांसारखी साधने कार्यप्रदर्शनाचा मागोवा घेण्यास आणि जबाबदारी निश्चित करण्यास मदत करतात.	२. सायबरसुरक्षा धोके (Cybersecurity Threats) डेटा उल्लंघनांचा (data breaches), ओळख चोरीचा (identity theft) आणि सायबर हल्ल्यांचा वाढलेला धोका, मजबूत सुरक्षा उपायांच्या (robust safeguards) अभावी.
३. जलद आणि कार्यक्षम सेवा वितरण (Faster and Efficient Service Delivery) ऑटोमेशनमुळे (Automation) विलंब, कागदकाम आणि खर्च कमी होतो (उदा. डिजिटलॉकर, उमंग).	३. बदलाला प्रतिकार (Resistance to Change) प्रशासकीय जडत्व (administrative inertia) आणि अधिकाऱ्यांमध्ये नवीन तंत्रज्ञान स्वीकारण्याची अनिच्छा.
४. नागरिक सक्षमीकरण (Citizen Empowerment) माहितीची उपलब्धता, तक्रार निवारण (grievance redress) आणि मायगव्ह (MyGov) सारखे सहभागात्मक प्लॅटफॉर्म लोकशाही सहभाग वाढवतात.	५. आंतरकार्यक्षमता समस्या (Interoperability Issues) जुन्या प्रणालींमुळे (legacy systems) आणि विसंगत मानकांमुळे (inconsistent standards) विविध विभाग आणि प्लॅटफॉर्ममध्ये एकीकरणाचा अभाव.
६. सर्वसमावेशक प्रशासन (Inclusive Governance)	५. कमी जागरूकता आणि डिजिटल साक्षरता (Low Awareness and Digital Literacy)

ई-श्रम (e-SHRAM), एनएसप (NSP) आणि सीएससी (CSCs) सारखे प्लॅटफॉर्म हे सुनिश्चित करतात की सेवा उपेक्षित आणि दुर्गम लोकसंख्येतील नागरिकांपर्यंत पोहोचतील.	अनेक नागरिक त्यांच्या डिजिटल हक्कांबाबत किंवा ई-गव्हर्नन्स साधने कशी वापरावीत याबद्दल अनभिज्ञ आहेत.
७. वास्तविक वेळेतील निरीक्षण आणि निर्णय घेणे (Real-Time Monitoring and Decision Making) डॅशबोर्ड (Dashboards) आणि एमआयएस (MIS) साधने (उदा. पोषण ट्रॅकर, एडीप पोर्टल) डेटा-आधारित प्रशासन सक्षम करतात.	६. पायाभूत सुविधांची कमतरता (Infrastructure Deficits) दुर्गम भागांमध्ये अविश्वसनीय इंटरनेट कनेक्टिव्हिटी आणि माहिती व दळणवळण तंत्रज्ञान (ICT) पायाभूत सुविधांचा अभाव.
८. खर्च कमी करणे आणि संसाधनांचे ऑप्टिमायझेशन (Cost Reduction and Resource Optimization) पेपरलेस (Paperless) आणि फेसलेस (faceless) प्रणाली प्रशासकीय खर्च (administrative overheads) कमी करतात (उदा. डीबीटी, जीईएम).	७. भाषा आणि सुलभतेचे अडथळे (Language and Accessibility Barriers) बहुतेक प्लॅटफॉर्मवर बहुभाषिक (multilingual) समर्थनाचा किंवा दिव्यांगांसाठी अनुकूल डिझाइनचा (disabled-friendly design) अभाव असतो.

अलीकडील घडामोडी

प्रशासनात एआय (AI), ब्लॉकचेन (Blockchain), आयओटी (IoT) चा वापर

प्रस्तावना

एआय (AI), ब्लॉकचेन (Blockchain) आणि आयओटी (IoT) सारखी उद्योगमुख तंत्रज्ञान पूर्वानुमानित धोरणनिर्मिती (predictive policymaking), रिअल-टाइम सेवा वितरण, पारदर्शकता आणि कार्यक्षमता सक्षम करून प्रशासनामध्ये वेगाने परिवर्तन घडवत आहेत. भारताने ई-प्रशासनाकडून स्मार्ट प्रशासनाकडे (smart governance) वाटचाल करण्यासाठी विविध क्षेत्रांमध्ये या साधनांचा समावेश करण्यास सुरुवात केली आहे.

अ. प्रशासनात कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI)

- **व्याख्या:** एआय (AI) म्हणजे शिकणे, निर्णय घेणे आणि समस्या सोडवणे यांसारख्या मानवी बुद्धिमत्तेची सामान्यतः आवश्यकता

असलेल्या कार्याची अंमलबजावणी करण्यास सक्षम असलेल्या संगणक प्रणाली.

● उपयोग:

- **पूर्वानुमानित विश्लेषण (Predictive Analytics):** आरोग्य (उदा. रोगराईच्या उद्रेकाचे अंदाज), कृषी (उदा. पीक उत्पादन अंदाज) मध्ये रिअल-टाइम धोरणात्मक हस्तक्षेपासाठी.
- **चॅटबॉट्स आणि व्हर्च्युअल असिस्टंट्स (Chatbots & Virtual Assistants):** सरकारी पोर्टल्सवरील एआय-शक्ती असलेले हेलपडेस्क (उदा. मायगव्ह हेलपडेस्क, उमंग चॅटबॉट).
- **वाहतूक व्यवस्थापन (Traffic Management):** बुद्धिमान वाहतूक सिग्नल आणि पाळत ठेवणे (उदा. दिल्ली वाहतूक पोलीस प्रणालीमध्ये एआय).
- **न्यायिक समर्थन (Judicial Support):** सर्वोच्च न्यायालयाच्या सुवास (SUVAAS - Supreme Court Vidhik Anuvaad Software) मध्ये भाषांतर आणि संशोधनासाठी वापरली जाणारी एआय साधने.

● सरकारी उपक्रम:

- राष्ट्रीय एआय पोर्टल (IndiaAI.gov.in)
- नीती आयोगाद्वारे जबाबदार एआय धोरण (Responsible AI Strategy)
- एआय फॉर ऑल (AI for All) मोहीम आणि एआय शपथ (AI Pledge)

ब. प्रशासनात ब्लॉकचेन (Blockchain)

- **व्याख्या:** ब्लॉकचेन (Blockchain) हे एक विकेंद्रीकृत, छेडछाड-विरहित (tamper-proof) डिजिटल लेजर तंत्रज्ञान आहे जे व्यवहार सुरक्षितपणे रेकॉर्ड आणि सत्यापित करण्यासाठी वापरले जाते.

● उपयोग:

- **भूमी अभिलेख व्यवस्थापन (Land Records Management):** छेडछाड-विरहित, पारदर्शक मालकी नोंदी सुनिश्चित करते (तेलंगणा आणि महाराष्ट्रात प्रायोगिक तत्त्वावर).
- **डिजिटल प्रमाणपत्रे (Digital Certificates):** छेडछाड-विरहित शैक्षणिक किंवा लसीकरण प्रमाणपत्रे जारी करणे.
- **ई-मतदान आणि ओळख व्यवस्थापन (E-Voting and Identity Management):** सुरक्षित, फसवणूक-प्रतिरोधक रिमोट मतदान सक्षम करते.
- **पुरवठा साखळी ट्रॅकिंग (Supply Chain Tracking):** अन्न खरेदी, औषध शोधणे आणि लॉजिस्टिक्स व्यवस्थापनात वापरले जाते.
- **सरकारी उपक्रम:**
 - इंडियाचेन (IndiaChain) (प्रस्तावित) – एक राष्ट्रीय ब्लॉकचेन पायाभूत सुविधा.

- तामिळनाडू ब्लॉकचेन धोरण (२०२०) – पहिले राज्य-स्तरीय ब्लॉकचेन धोरण.
- कॉफी बोर्ड ऑफ इंडिया – कॉफीची ट्रेसिबिलिटी (traceability) आणि शेतकरी पडताळणीसाठी ब्लॉकचेन वापरले जाते.

क. प्रशासनात इंटरनेट ऑफ थिंग्स (IoT)

- **व्याख्या:** आयओटी (IoT) म्हणजे इंटरनेटद्वारे रिअल-टाइममध्ये डेटा गोळा आणि देवाणघेवाण करू शकणाऱ्या परस्परांशी जोडलेल्या उपकरणांचे नेटवर्क.
- **उपयोग:**
 - **स्मार्ट सिटीज मिशन (Smart Cities Mission):** स्मार्ट पथदिवे (Intelligent Street Lighting), घनकचरा व्यवस्थापन (Solid Waste Management), जल गुणवत्ता निरीक्षण (Water Quality Monitoring) आणि वायु प्रदूषण सेन्सर्समध्ये (Air Pollution Sensors) आयओटी वापरले जाते.
 - **स्मार्ट कृषी (Smart Agriculture):** मातीतील आर्द्रता सेन्सर्स (Soil moisture sensors), अचूक सिंचन (precision irrigation) आणि पशुधन ट्रॅकिंग (पायलट आंध्र प्रदेशमध्ये).
 - **आपत्ती व्यवस्थापन (Disaster Management):** आयओटी-सक्षम पूर सूचना प्रणाली, भूकंपीय सेन्सर्स (seismic sensors) आणि लवकर चेतावणी प्रणाली (early warning systems).
 - **वाहतूक आणि सुरक्षा (Transport and Safety):** सार्वजनिक वाहतुकीत रिअल-टाइम वाहन ट्रॅकिंग प्रणाली (उदा. FASTag, AIS 140 मानक जीपीएस).
- **सरकारी उपक्रम:**
 - राष्ट्रीय स्मार्ट सिटीज मिशन
 - राष्ट्रीय डिजिटल संवाद धोरण (NDCP) २०१८
 - मेइटी (MeitY) आणि नास्कॉम (NASSCOM) द्वारे आयओटी उत्कृष्टता केंद्रे (IoT Centres of Excellence)

तंत्रज्ञान स्वीकारण्यातील आव्हाने

तंत्रज्ञान	मुख्य आव्हाने
एआय (AI)	अल्गोरिदममधील पूर्वाग्रह (Bias in algorithms), डेटा गोपनीयता, नियमनाचा अभाव आणि कुशल मनुष्यबळाची कमतरता.
ब्लॉकचेन (Blockchain)	उच्च ऊर्जा वापर, स्केलेबिलिटी समस्या (scalability issues), आंतरकार्यक्षमता (interoperability), कायदेशीर अनिश्चितता.

आयओटी (IoT)

सायबरसुरक्षा धोके, अपुरी पायाभूत सुविधा, मानकीकरणातील त्रुटी (standardization gaps) आणि डिजिटल दरी.

पुढील वाटचाल

- नैतिक आणि सर्वसमावेशक एआय (AI) तैनातीसाठी राष्ट्रीय धोरण तयार करणे.
- राज्यांमध्ये भूमी, शिक्षण आणि खरेदीमध्ये ब्लॉकचेन (Blockchain) प्रायोगिक प्रकल्पांचा (pilots) अवलंब वेगाने करणे.
- स्मार्ट सिटीज (smart cities) आणि कृषीमध्ये आयओटी (IoT) पायाभूत सुविधा मजबूत करणे.
- तंत्रज्ञान अवलंबनाबरोबरच डेटा गोपनीयता आणि सुरक्षा कायदांची अंमलबजावणी सुनिश्चित करणे.
- संशोधन आणि विकास (R&D), कौशल्य विकास (skilling) आणि स्थानिक नवोपक्रम परिसंस्थांना (local innovation ecosystems) प्रोत्साहन देणे (उदा. अटल इनोव्हेशन मिशन आणि एआय उत्कृष्टता केंद्रांद्वारे).

डिजिटल युगातील माहिती प्रशासन Data Governance in the Digital Age

संदर्भात (Context)

- डिजिटल युगात, माहिती हे एक मूलभूत सार्वजनिक मालमत्ता (foundational public asset) आहे, जे प्रशासन, नवोपक्रम, सेवा वितरण आणि आर्थिक स्पर्धात्मकतेवर प्रभाव टाकते. डिजिटल इंडियासारख्या उपक्रमांद्वारे डेटाच्या घातांकीय वाढीमुळे (exponential growth) मजबूत, पारदर्शक आणि अधिकार-आधारित डेटा प्रशासनाची तातडीची गरज निर्माण झाली आहे. डिजिटल पर्सनल डेटा प्रोटेक्शन (DPDP) कायदा, २०२३ हा गोपनीयता, पारदर्शकता आणि नवोपक्रम यांच्यात संतुलन साधण्यासाठी भारताचा प्रयत्न आहे.

माहितीला 'नवीन तेल' का मानले जाते?

- **डिजिटल सार्वजनिक पायाभूत सुविधांना (Digital Public Infrastructure) शक्ती देते:** आधार, युपीआय (UPI) आणि डीबीटी (DBT) प्रणाली दर्शवतात की सूक्ष्म सार्वजनिक डेटा सेवा वितरण कसे सुव्यवस्थित करू शकतो.
- **पुरावा-आधारित प्रशासन (Evidence-Based Governance) सक्षम करते:** युडीआयएसई (UDISE) आणि जीएसटी (GST) डेटासारखे पोर्टल्स लक्षित हस्तक्षेप आणि धोरणात्मक दुरुस्त्यांसाठी रिअल-टाइम इनपुट प्रदान करतात.

- **नवोपक्रमासाठी उत्प्रेरक (Catalyst for Innovation):** सार्वजनिक डेटासेट एआय (AI) आणि खाजगी पर्यायी डेटा (उदा. उपग्रह प्रतिमा, आयओटी (IoT)) सह एकत्रित केल्याने स्टार्टअप्सना कृषी, शिक्षण आणि आरोग्यामध्ये डेटा-आधारित उपाय विकसित करण्यास सक्षम करते.
- **आर्थिक मूल्य वाढवते:** कर आणि वित्तीय डेटासेट स्थूल-आर्थिक अंदाज (macroeconomic forecasting) आणि क्षेत्रीय प्रोत्साहन डिझाइनसाठी (sectoral stimulus design) महत्त्वपूर्ण आहेत.
- **सार्वजनिक उत्तरदायित्वाला (Public Accountability) समर्थन देते:** खुले सरकारी डेटा प्लॅटफॉर्म पारदर्शकतेला प्रोत्साहन देतात आणि नागरिक-नेतृत्वाखालील लेखापरीक्षण आणि निरीक्षणास सक्षम करतात.

भारताची कायदेशीर आणि संस्थात्मक प्रतिसाद

- **डिजिटल पर्सनल डेटा प्रोटेक्शन (DPDP) कायदा, २०२३:**
 - डेटा प्रिन्सिपल्स (नागरिक) आणि डेटा फिड्युशियरीज (डेटा प्रोसेसर) यांच्या भूमिकांना मान्यता देतो.
 - विवाद निराकरण आणि दंडात्मक कारवाईसाठी डेटा प्रोटेक्शन बोर्ड ऑफ इंडिया (DPBI) ची स्थापना करतो.
 - संमती व्यवस्थापक (Consent Managers), डेटा अधिकार (दुरुस्ती, मिटवणे, नामनिर्देशित), आणि फिड्युशियरी कर्तव्ये सादर करतो.
- **डीपीडीपी (DPDP) नियमांचा मसुदा, २०२५:**
 - अंतिम अधिसूचनेची प्रतीक्षा; ते तक्रार निवारण, फिड्युशियरी कर्तव्ये आणि मुलांच्या डेटा संरक्षणाचे नियम तपशीलवार सांगतात.
- **देखरेख आणि न्यायनिर्णय:**
 - दूरसंचार विवाद निपटारा आणि अपीलीय न्यायाधिकरण (TDSAT) कडे अपील केले जाते.

भारताच्या डेटा प्रशासन परिसंस्थेतील आव्हाने

- **गोपनीयता विरुद्ध पारदर्शकता व्यापार-संतुलन (Privacy vs Transparency Trade-off):** डीपीडीपी (DPDP) कायद्याचे कलम ४४(३) माहितीच्या प्रवेशावर निर्बंध घालते, माहितीच्या अधिकाराच्या तरतुदींना (कलम ८(१)(जे)) अधिलिखित करते, ज्यामुळे पारदर्शकतेला बाधा येते.
- **राज्यने पाळत ठेवणे आणि अपवाद (State Surveillance & Exemptions):** "सार्वजनिक सुव्यवस्था" आणि "सार्वभौमत्व" यांसारख्या अस्पष्ट अटी न्यायिक संरक्षणाशिवाय अनियंत्रित सरकारी पाळत ठेवण्यास परवानगी देतात.
- **नियामक दुर्बलता (Regulatory Weakness):** सेबी (SEBI) सारख्या संस्थांच्या विपरीत, डीपीबीआय (DPBI) मधील अल्प कार्यकाळ आणि राजकीय नियुक्त्यांमुळे त्याची स्वतंत्रता धोक्यात येते.

- **डिजिटल निरक्षरता आणि संमती मर्यादा (Digital Illiteracy and Consent Limitations):** माहितीची विषमता (information asymmetry) आणि डार्क पॅटर्न इंटरफेस (dark pattern interfaces) असलेल्या देशात संमती-आधारित चौकट अप्रभावी आहे.
- **मुलांच्या डेटाची असुरक्षितता (Children's Data Vulnerabilities):** प्रोफाइलिंग (profiling) आणि लक्ष्यीकरण (targeting) विरुद्ध कमकुवत संरक्षण; अव्यवहार्य पालक संमती नियम कागदपत्र नसलेल्या कुटुंबांना वगळतात.
- **उदयोन्मुख हानीसाठी निवारणाचा अभाव (Lack of Redress for Emerging Harms):** जीडीपीआर (GDPR) च्या विपरीत, अल्गोरिदमिक भेदभाव (algorithmic discrimination), आर्थिक फसवणूक किंवा ओळख चोरी (identity theft) यांसारख्या समस्या सोडवण्यासाठी कोणतीही चौकट नाही.
- **आंतरराष्ट्रीय डेटा अस्पष्टता (Cross-Border Data Ambiguities):** डेटा हस्तांतरण अधिकारक्षेत्रासाठी कोणतेही स्पष्ट निकष नाहीत; डेटा स्थानिकरणाच्या (data localization) अभावामुळे सार्वभौमत्व आणि संरक्षण कमकुवत होते.
- **माहितीच्या अधिकाराचे पोर्टल्स गोपनीयतेचे उल्लंघन करतात (RTI Portals Violating Privacy):** माहितीच्या अधिकाराचे अर्ज दाखल करण्यासाठी आधार किंवा डिव्हाइस भू-स्थान (device geolocation) अनिवार्य केल्याने सर्वोच्च न्यायालयाच्या गोपनीयतेच्या निकालाचे उल्लंघन होते.

पुढील वाटचाल

- **जागतिक सर्वोत्तम पद्धतींचा स्वीकार (Adopt Global Best Practices):** आंतरराष्ट्रीय डेटा सामायिकरण आणि सुसंवादी संरक्षणासाठी ईयू-यूएस डेटा गोपनीयता चौकटीचे (EU-US Data Privacy Framework) अनुकरण करा.
- **संस्थात्मक स्वतंत्रता मजबूत करणे (Strengthen Institutional Independence):** डीपीबीआय (DPBI) ची पुनर्रचना दीर्घ कार्यकाळ, विविध नियुक्त्या आणि न्यायपालिका व नागरी समाजाच्या देखरेखीसह केली पाहिजे.
- **अपवाद परिभाषित आणि मर्यादित करणे (Define and Limit Exemptions):** "सार्वभौमत्व" आणि "सार्वजनिक सुव्यवस्था" यांसारख्या अटींची कठोरपणे व्याख्या केली पाहिजे आणि त्यांची न्यायिक पुनरावलोकन (judicially reviewable) करता आली पाहिजे.
- **एआय-गोपनीयता कार्य दल (AI-Privacy Task Force) स्थापन करणे:** एआय-संबंधित धोक्यांवर नजर ठेवण्यासाठी, नियमनाची शिफारस करण्यासाठी आणि अनुकूल धोरण उत्क्रांती (adaptive policy evolution) सुनिश्चित करण्यासाठी एक बहु-भागधारक संस्था.

- **माहितीच्या अधिकाराचे डिजिटल इंटरफेस (RTI Digital Interfaces) सुधारित करणे:** पोर्टल्समधून आधार/डिवाइस ट्रॅकिंग काढून टाका; डिझाइननुसार गोपनीयता (privacy-by-design) आणि डेटा न्यूनीकरण (data minimization) तत्त्वे लागू करणे.
- **मुलांच्या डेटा मानकांमध्ये सुधारणा करणे (Revise Children's Data Norms):** यूएस मधील सीओपीपीए (COPPA)-सदृश चौकटीचे पालन करून वर्तणुकीशी संबंधित ट्रॅकिंग आणि जाहिरात लक्ष्यीकरण प्रतिबंधित करणे.
- **महत्त्वाचे डेटा फिड्युशियरी निकष स्पष्ट करणे (Clarify Significant Data Fiduciary Criteria):** मोठ्या प्रमाणावर डेटा प्रोसेसरसाठी प्रभाव मूल्यांकन (impact assessments), अल्गोरिदमिक पारदर्शकता आणि नैतिक लेखापरीक्षण मार्ग (ethical audit trails) अनिवार्य करणे.
- **वेळेवर नियम अधिसूचना सुनिश्चित करणे (Ensure Timely Rule Notification):** डेटा संरक्षण कायद्याचे कार्यन्वित करण्यासाठी निश्चित कालमर्यादेसाठी कायदेशीर आदेश स्थापित करणे.

- **Last-Mile Service Delivery:** अंतिम-मैलावरील सेवा वितरण
- **Rights-Based Governance:** हक्क-आधारित प्रशासन

यूपीएससी मुख्य परीक्षा सराव प्रश्न

१. "भारतीय संदर्भात सुशासन (good governance) आणि संविधानवाद (constitutionalism) अविभाज्य आहेत." चर्चा करा.
२. सार्वजनिक सेवा वितरणात पारदर्शकता आणि उत्तरदायित्व वाढवण्यासाठी माहितीचा अधिकार अधिनियम (RTI Act) आणि सामाजिक लेखापरीक्षणाची परिणामकारकता मूल्यांकन करा.
३. नागरिक-केंद्रित प्रशासनाला (citizen-centric governance) प्रोत्साहन देण्यासाठी नागरिक सनद (Citizen Charter) आणि सेवोत्तम प्रतिमानाची (Sevottam model) भूमिका तपासा. त्यांच्या अंमलबजावणीतील आव्हाने कोणती आहेत?
४. ई-प्रशासन (E-governance) हे तंत्रज्ञान अवलंबनापेक्षा अधिक प्रशासन सुधारणांशी (governance reform) संबंधित आहे. टिप्पणी करा.
५. भारतात नैतिक (ethical) आणि उत्तरदायी प्रशासन सुनिश्चित करण्यात लोकपाल (Lokpal), कॅग (CAG) आणि सीव्हीसी (CVC) सारख्या संस्थांच्या भूमिकेचे चिकित्सक मूल्यांकन करा.

युनिट १ साठी मूल्यवर्धन Value Addition for Unit 1

शब्दसूचि (Keywords):

- **Ghost Beneficiaries:** बोगस/बनावट लाभार्थी
- **Information Asymmetry:** माहितीची विषमता
- **Excellence in Service Delivery:** सेवा वितरणात उत्कृष्टता
- **Citizen-Centric Governance:** नागरिक-केंद्रित प्रशासन
- **Ethical Administration:** नैतिक प्रशासन
- **Digital Exclusion:** डिजिटल वगळणे/बहिष्कार
- **Administrative Inertia:** प्रशासकीय निष्क्रियता/जडत्व
- **Performance Accountability:** कार्यप्रदर्शन उत्तरदायित्व
- **Rule-Based Governance:** नियम-आधारित प्रशासन
- **Predictive Policymaking:** पूर्वानुमानात्मक धोरणनिर्मिती
- **Participatory Oversight:** सहभागी देखरेख
- **Grievance Redress Mechanisms:** तक्रार निवारण यंत्रणा
- **Transparency Architecture:** पारदर्शकता रचना/वास्तुशास्त्र
- **Outcome-Oriented Governance:** परिणाम-केंद्रित प्रशासन
- **Data-Driven Decision Making:** डेटा-आधारित निर्णय घेणे
- **Public Service Obligations:** सार्वजनिक सेवा कर्तव्ये
- **Institutional Opacity:** संस्थात्मक अपारदर्शकता
- **Social Audit Culture:** सामाजिक लेखापरीक्षण संस्कृती
- **Democratic Decentralisation:** लोकशाही विकेंद्रीकरण
- **Proactive Disclosure:** सक्रिय प्रकटीकरण
- **Algorithmic Bias:** अल्गोरिदमधील पक्षपात
- **Consent Fatigue:** संमतीतील विलंब
- **Collaborative Federalism:** सहयोगी संघराज्य

संक्षिप्त रूपे (Acronyms)

१. **लेजिट (LEGIT) – सुशासनाची (Good Governance) प्रमुख तत्त्वे** सुशासनाची व्याख्या करताना किंवा सविस्तर स्पष्टीकरण देताना वापरा.

- **L – Legality (Rule of Law):** कायदेशीरता (कायद्याचे राज्य)
- **E – Equity & Inclusiveness:** समानता आणि सर्वसमावेशकता
- **G – Good Service Delivery (Efficiency & Effectiveness):** चांगली सेवा वितरण (कार्यक्षमता आणि परिणामकारकता)
- **I – Integrity (Accountability & Ethics):** सचोटी (उत्तरदायित्व आणि नीतिमत्ता)
- **T – Transparency:** पारदर्शकता
"प्रशासन 'लेजिट' होण्यासाठी, ते कायदेशीर, सर्वसमावेशक आणि पारदर्शक असणे आवश्यक आहे."

२. **गव्हर्न (GOVERN) – प्रशासनातील भागधारक प्रशासन कसे कार्य करते हे वर्णन करण्यासाठी वापरा.**

- **G – Government (Executive, Legislature, Judiciary):** शासन (कार्यकारी मंडळ, कायदेमंडळ, न्यायपालिका)

- **O – Oversight bodies (CAG, Lokpal, EC, CVC):** देखरेख संस्था (कॅग, लोकपाल, निवडणूक आयोग, सीव्हीसी)
- **V – Voluntary Sector (NGOs, civil society):** स्वयंसेवी क्षेत्र (एनजीओ, नागरी समाज)
- **E – Elected Representatives (PRIs, ULBs):** निवडून आलेले प्रतिनिधी (पंचायत राज संस्था, शहरी स्थानिक संस्था)
- **R – Regulatory Institutions (SEBI, TRAI, IRDAI):** नियामक संस्था (सेबी, ट्राय, आयआरडीएआय)
- **N – Non-state actors (Media, citizens, private sector):** गैर-राज्य घटक (माध्यमे, नागरिक, खाजगी क्षेत्र)
"प्रशासन हे बहु-अभिनयशील (multi-actor) परिसंस्था आहे, याची 'गव्हर्न' आपल्याला आठवण करून देतो."

३. स्मार्ट गव्ह (SMART GOV) – ई-प्रशासनाची उद्दिष्ट्ये ई-प्रशासनाची वैशिष्ट्ये/फायदे यासाठी वापरा.

- **S – Simple:** सोपे
- **M – Moral:** नैतिक
- **A – Accountable:** उत्तरदायी
- **R – Responsive:** प्रतिसादक्षम
- **T – Transparent:** पारदर्शक
- **G – Green (paperless/digital):** हरित (कागदविरहित/डिजिटल)
- **O – Open Access (interoperable):** मुक्त प्रवेश (आंतरकार्यक्षम)
- **V – Value-based:** मूल्य-आधारित
"परिणाम साधण्यासाठी ई-प्रशासन 'स्मार्ट गव्ह' असणे आवश्यक आहे."

४. ॲक्ट फास्ट (ACT FAST) – पारदर्शकता आणि उत्तरदायित्व साधने कायदेशीर आणि संस्थात्मक यंत्रणांबद्दल विचारल्यास वापरा.

- **A – Audit (CAG, performance audits):** लेखापरीक्षण (कॅग, कार्यप्रदर्शन लेखापरीक्षण)
- **C – Citizen Charters:** नागरिक सनद
- **T – Transparency Laws (RTI):** पारदर्शकता कायदे (माहितीचा अधिकार)
- **F – Feedback Systems (Sevottam, CPGRAMS):** अभिप्राय प्रणाली (सेवोत्तम, सीपीग्राम्स)
- **A – Accountability Bodies (Lokpal, CVC):** उत्तरदायित्व संस्था (लोकपाल, सीव्हीसी)
- **S – Social Audits:** सामाजिक लेखापरीक्षण
- **T – Technology (Dashboards, e-tendering):** तंत्रज्ञान (डॅशबोर्ड, ई-निविदा)
"लोकशाही अधिक दृढ करण्यासाठी उत्तरदायित्वाच्या माध्यमातून 'ॲक्ट फास्ट' करा."

५. सर्व्ह (SERVE) – नागरिक-केंद्रित प्रशासन चौकट सुधारणा किंवा उपाययोजना तयार करताना वापरा.

- **S – Standards (via Citizen Charters):** मानके (नागरिक सनदेद्वारे)
- **E – Empowerment (via RTI, PRIs):** सक्षमीकरण (माहितीचा अधिकार, पंचायत राज संस्थांद्वारे)
- **R – Redressal (grievance portals, CPGRAMS):** निवारण (तक्रार पोर्टल्स, सीपीग्राम्स)
- **V – Voice (Janbhagidari, MyGov):** आवाज (जनभागीदारी, मायगव्ह)
- **E – Efficiency (via e-Governance & MIS):** कार्यक्षमता (ई-प्रशासन आणि एमआयएसद्वारे)
"नागरिकांची खऱ्या अर्थाने 'सेवा' करण्यासाठी, प्रशासन प्रतिसादक्षम आणि सर्वसमावेशक असणे आवश्यक आहे."

६. चिप (CHIP) – ई-प्रशासन अंमलबजावणीतील आव्हाने माहिती आणि दळणवळण तंत्रज्ञान (ICT) अवलंबनातील समस्यांसाठी वापरा.

- **C – Connectivity gaps (digital divide):** कनेक्टिव्हिटीतील अंतर (डिजिटल दरी)
- **H – Human resource constraints:** मानवी संसाधनांची मर्यादा
- **I – Infrastructure inadequacy:** पायाभूत सुविधांची अपुरीता
- **P – Privacy and data security concerns:** गोपनीयता आणि डेटा सुरक्षिततेची चिंता
"जर आपण 'चिप' दुरुस्त केली नाही, तर ई-प्रशासन कोसळू शकते."

७. रेज (RAISE) – प्रभावी नागरिक सनदांसाठी उपाय सनदांमध्ये सुधारणा करण्यासाठी किंवा त्यांना मजबूत करण्यासाठी वापरा.

- **R – Regular Updates:** नियमित अद्यतने
- **A – Awareness among citizens:** नागरिकांमध्ये जागरूकता
- **I – Institutional monitoring:** संस्थात्मक निरीक्षण
- **S – Standard Templates:** मानक नमुने
- **E – Enforceability through legal backing:** कायदेशीर पाठबळातून अंमलबजावणीयोग्यता
"सेवांची गुणवत्ता 'रेज' करण्यासाठी, नागरिक सनदांमध्ये सुधारणा करा."

तयार नमुना (Readymade Template)

१. प्रशासन (Governance)

पैलू	प्रशासनाचे प्रमुख घटक	संबंधित समस्या
राजकीय (Political)	- निर्णय प्रक्रियेत पारदर्शकता - कायद्याचे राज्य	- राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण - सत्तेचा गैरवापर

	• लोकांचा सहभाग • लोकशाही - उत्तरदायित्व	• विकेंद्रीकरणाचा अभाव • कमकुवत उत्तरदायित्व यंत्रणा
सामाजिक (Social)	• समानता आणि सामाजिक न्याय • मानवी हक्कांचे संरक्षण • सामाजिक सलोखा • मूलभूत सेवांचा सार्वत्रिक प्रवेश	• मोठ्या वर्गांना मूलभूत सेवा नाकारणे • भेदभाव आणि बहिष्कार • दुर्बल घटकांना आवाज नसणे • मानवी हक्कांचे उल्लंघन
आर्थिक (Economic)	• सर्वसमावेशक आर्थिक वाढ • दारिद्र्य निर्मूलन • संसाधनांचे न्याय्य वाटप • उत्पन्न असमानतेत घट	• उच्च दारिद्र्य पातळी • उत्पन्न आणि प्रादेशिक असमानता • वित्तीय गैरव्यवस्थापन • कल्याणकारी योजनांमधील गळती
पर्यावरण (Environmental)	• शाश्वत विकास • नैसर्गिक संसाधनांचे संरक्षण • प्रदूषण नियंत्रण • हवामान लवचिकता आणि कृती	• पर्यावरणीय नियमांची कमकुवत अंमलबजावणी • पर्यावरणावर विकासाला प्राधान्य • संसाधनांचा न्हास • निकृष्ट पर्यावरणीय प्रभाव मूल्यांकन (EIA) अंमलबजावणी
प्रशासकीय (Administrative)	• कार्यक्षम आणि प्रभावी सेवा वितरण • क्षमता बांधणी • विकेंद्रीकृत प्रशासन • माहिती व्यवस्थापन आणि पारदर्शकता	• भ्रष्टाचार आणि लाल फितीचा कारभार • पारदर्शकतेचा आणि उत्तरदायित्वाचा अभाव • मर्यादित संस्थात्मक क्षमता • अकार्यक्षम नोकरशाही

२. ई-प्रशासन: एक तयार (रेडीमेड) यूपीएससी (UPSC) टेम्पलेट (नमुना)

विभाग	सामग्री Content
व्याख्या (Definition)	ई-गव्हर्नन्स म्हणजे शासनाच्या कारभारात सुधारणा करण्यासाठी, पारदर्शकता वाढवण्यासाठी, कार्यक्षमता सुधारण्यासाठी आणि सहभागाला प्रोत्साहन देण्यासाठी माहिती व दळणवळण तंत्रज्ञानाचा (Information and Communication Technology - ICT) वापर करणे.
उद्दिष्ट्ये (Objectives)	• सेवा वितरणामध्ये सुधारणा करणे • पारदर्शकता आणि उत्तरदायित्व वाढवणे • भ्रष्टाचार आणि लालफितीचा कारभार कमी करणे • नागरिकांचा सहभाग वाढवणे • प्रशासनामध्ये कार्यक्षमता सुधारणे
मुख्य घटक (Core Components)	• सरकार ते नागरिक (Government to Citizen - G2C) • सरकार ते व्यवसाय (Government to Business - G2B) • सरकार ते सरकार (Government to Government - G2G) • सरकार ते कर्मचारी (Government to Employees - G2E)
ई-गव्हर्नन्सचे नमुने (Models of E-Governance)	• सायलो मॉडेल (SILO Model) – स्वतंत्र विभागीय अनुप्रयोग (ॲप्लिकेशन्स) • क्लस्टर मॉडेल (Cluster Model) – एकात्मिक आंतर-विभागीय सेवा • एकात्मिक सेवा मॉडेल (Integrated Service Model) – एकखिडकी पद्धत, नागरिक-केंद्रित सेवा वितरण (उदा. उमंग, डिजिटल सेवा केंद्र)
प्रमुख उपक्रम (Key Initiatives)	• राष्ट्रीय ई-गव्हर्नन्स योजना (NeGP), २००६ • डिजिटल इंडिया अभियान, २०१५ • उमंग (UMANG), डिजिलॉकर (DigiLocker), ई-श्रम (e-SHRAM), मायगव्ह (MyGov) • थेट लाभ हस्तांतरण (Direct Benefit Transfer - DBT) • भारतनेट (ग्रामीण ब्रॉडबँड कनेक्टिव्हिटी) • ई-न्यायालये (e-Courts), ई-कार्यालय (e-Office), ई-नाम (e-NAM)

यशस्वी कथा (Success Stories)	- पासपोर्ट सेवा केंद्र – कार्यक्षम जी-२-सी (G2C) मॉडेल - जीएसटीएन पोर्टल (GSTN Portal) – एकत्रित कर भरणा प्रणाली - कोविन प्लॅटफॉर्म (CoWIN Platform) – डिजिटल लसीकरण व्यवस्थापन - कर्नाटक राज्यातील भूमी प्रकल्प – जमीन नोंदींचे डिजिटायझेशन
आव्हाने (Challenges)	- डिजिटल दरी आणि ग्रामीण कनेक्टिव्हिटीचा अभाव - कमी डिजिटल साक्षरता - सायबर सुरक्षा धोके - नोकरशाहीतील बदलांना होणारा विरोध - विभागांमधील खराब समन्वय
पुढील वाटचाल	- PMGDISHA द्वारे डिजिटल साक्षरतेला प्रोत्साहन देणे. - सायबर सुरक्षा आराखडे (Frameworks) मजबूत करणे. - अंतिम टप्प्यापर्यंत कनेक्टिव्हिटी (BharatNet) सुनिश्चित करणे. - नागरिक-केंद्रित रचना आणि अभिप्रायास (Feedback) प्रोत्साहन देणे. - शासकीय कर्मचाऱ्यांची क्षमता बांधणी करणे. - माहिती आणि दळणवळण तंत्रज्ञान (ICT) उपयोजनांमध्ये सार्वजनिक-खाजगी भागीदारीला (PPP) प्रोत्साहन देणे.

प्रशासन आणि शाश्वत विकास उद्दिष्टे (SDG) - यूपीएससी मुख्य परीक्षांसाठी मॅपिंग

प्रशासन विषयक संकल्पना (Governance Theme)	मुख्य लक्ष केंद्रे (Key Focus Areas)	संबंधित शाश्वत विकास उद्दिष्टे (Linked SDG(s))
१. सुप्रशासनाची तत्त्वे (Good Governance Principles)	- कायद्याचे राज्य (Rule of Law) - उत्तरदायित्व (Accountability) - पारदर्शकता (Transparency) - प्रतिसादक्षमता (Responsiveness)	- शाश्वत विकास उद्दिष्ट १६.६ – प्रभावी, उत्तरदायी आणि पारदर्शक संस्था विकसित करणे - शाश्वत विकास उद्दिष्ट १० –

	नागरिक-केंद्रितता (Citizen-centricity)	असमानता कमी करणे
२. पारदर्शकता आणि उत्तरदायित्वासाठी यंत्रणा (Transparency & Accountability Mechanisms)	- आरटीआय कायदा, २००५ (RTI Act, 2005) - व्हिसलब्लोअर संरक्षण कायदा (Whistleblower Protection Act) - दक्षता संस्था (उदा. सीव्हीसी (CVC), लोकपाल)	- शाश्वत विकास उद्दिष्ट १६.५ – भ्रष्टाचारात लक्षणीय घट करणे - शाश्वत विकास उद्दिष्ट १६.१० – माहितीवर सार्वजनिक प्रवेश सुनिश्चित करणे
३. नागरिक-केंद्रित प्रशासन (Citizen-Centric Governance)	- नागरिक सनद (Citizens' Charters) - सार्वजनिक तक्रार निवारण (सीपीग्राम्स - CPGRAMS) - सर्वोत्तम मॉडेल (Sevottam Model)	- शाश्वत विकास उद्दिष्ट १६.७ – प्रतिसादक्षम, सर्वसमावेशक, सहभागी निर्णय प्रक्रिया - शाश्वत विकास उद्दिष्ट १७.१७ – बहु-भागधारक भागीदारी
४. ई-गव्हर्नन्स (E-Governance)	- जी-२-सी (G2C), जी-२-बी (G2B), जी-२-जी (G2G) ॲप्लिकेशन्स - उमंग (UMANG), डिजिलॉकर (DigiLocker), डीबीटी (DBT), कोविन (CoWIN) - ई-सेवा वितरण आणि डिजिटल प्रवेश	- शाश्वत विकास उद्दिष्ट ९.सी – माहिती व दळणवळण तंत्रज्ञानाच्या (ICT) प्रवेशात वाढ करणे - शाश्वत विकास उद्दिष्ट १६.६ – प्रभावी, उत्तरदायी संस्था - शाश्वत विकास उद्दिष्ट १७.८ – तंत्रज्ञानाचा वापर, क्षमता निर्माण
५. सामाजिक उत्तरदायित्वासाठी साधने (Social Accountability Tools)	- सामाजिक लेखापरीक्षण (Social Audits) - जन सुनावणी (Jan Sunwai)	शाश्वत विकास उद्दिष्ट १६.१० – माहिती आणि मूलभूत

	ग्रामसभा (Gram Sabhas)	- स्वातंत्र्यांपर्यंत पोहोच - शाश्वत विकास उद्दिष्ट ५.५ – महिलांचा सहभाग सुनिश्चित करणे
६. प्रशासनासाठी संस्थात्मक सुधारणा (Institutional Reforms for Governance)	- लोकपाल (Lokpal), लोकायुक्त (Lokayuktas) \ - कॅग (CAG), निवडणूक आयोग (Election Commission) - वित्त आयोग (Finance Commission), नीती आयोग (NITI Aayog)	- शाश्वत विकास उद्दिष्ट १६ – शांतता, न्याय आणि मजबूत संस्था - शाश्वत विकास उद्दिष्ट १७ – अंमलबजावणी आणि जागतिक भागीदारी मजबूत करणे
७. सर्वसमावेशक आणि सहभागी प्रशासन (Inclusive & Participatory Governance)	- महिला आणि वंचित घटकांचे प्रतिनिधित्व - समुदाय-आधारित नियोजन - ग्रामसभा, स्वयंसाहाय्य गट (SHGs)	- शाश्वत विकास उद्दिष्ट ५.५ – महिलांचा सहभाग - शाश्वत विकास उद्दिष्ट १६.७ – सर्वसमावेशक प्रशासन - शाश्वत विकास उद्दिष्ट १.बी – गरीब-समर्थक धोरण आराखडे

**यूपीएससी मुख्य परीक्षांच्या उत्तरांमध्ये या तक्त्याचा वापर कसा करावा
(How to Use This Table in UPSC Mains Answers)**

- शासनाशी संबंधित प्रश्नांमध्ये तुमच्या निष्कर्षाला किंवा पुढील वाटचालीस शाश्वत विकास उद्दिष्टांचा (SDGs) आधार द्या.
- सरकारी सुधारणांचे प्रयत्न, डिजिटल हस्तक्षेप किंवा उत्तरदायित्व प्रणालींचा संदर्भ देताना त्यांचा थेट उल्लेख करा.
- राष्ट्रीय सुधारणा जागतिक विकासाच्या अजेंडाशी (global developmental agendas) कशा सुसंगत आहेत, हे दाखवून उत्तरांना अधिक प्रामाणिकता द्या.

अभ्यासक्रमातून मार्ग काढणे: तुम्हाला काय माहित असणे आवश्यक आहे

१. भारतातील धोरण-निर्मितीची मूलतत्त्वे (Foundations of Policy-Making in India)

- सार्वजनिक धोरणाचा अर्थ, उद्दिष्टे आणि प्रकार (वितरणात्मक, नियामक, पुनर्वितरणात्मक इ.)
- घटनात्मक आधार: प्रस्तावना, मूलभूत हक्क, राज्य धोरणाची मार्गदर्शक तत्त्वे (DPSPs), सातवी अनुसूची
- प्रमुख संस्था: पंतप्रधान कार्यालय (PMO), कॅबिनेट समित्या, नीती आयोग, संसद, न्यायपालिका
- भागधारक: नागरी समाज, माध्यमे, थिंक टँक्स

२. धोरण रचना आणि अंमलबजावणीतील समस्या (Policy Design and Implementation Issues)

- वरिष्ठांकडून खालील स्तरावर दृष्टिकोन, सल्लामसलत आणि पुरावा-आधारित नियोजनाचा अभाव
- प्रशासकीय अडचणी, क्षमता मर्यादा
- पर्यवेक्षणातील त्रुटी, निधी वितरणातील विलंब आणि राजकीय प्रभाव
- नोकरशाहीची भूमिका: सामर्थ्य (सातत्य, पोहोच) आणि कमकुवतपणा (जैसे थे स्थिती, राजकीयकरण)

३. क्षेत्रनिहाय सरकारी हस्तक्षेप (Sector-Wise Government Interventions)

अ. कृषी (Agriculture)

- प्रमुख योजना: पीएम-किसान (PM-KISAN), पीएमएफबीवाय (PMFBY), ई-नाम (e-NAM), पीएमकेएसवाय (PMKSY), मृदा आरोग्य कार्ड्स (Soil Health Cards)
- आव्हाने: भूमिहीन शेतकऱ्यांचे वगळणे, कमकुवत बाजारपेठ प्रवेश, सिंचनाचा ताण

ब. उद्योग आणि उत्पादन (Industry & Manufacturing)

- प्रमुख योजना: मेक इन इंडिया (Make in India), पीएलआय (PLI), स्टार्टअप इंडिया (Startup India), एमएसएमई (MSME) समर्थन
- आव्हाने: धोरणांचे आच्छादन, पायाभूत सुविधा, कर्जाची उपलब्धता, तंत्रज्ञानातील तफावत

क. पायाभूत सुविधा (Infrastructure)

- प्रमुख अभियान: गती शक्ती (Gati Shakti), भारतमाला (Bharatmala), सागरमाला (Sagarmala), उडान (UDAN), स्मार्ट शहरे (Smart Cities)
- आव्हाने: भूसंपादन, वित्तपुरवठा, समन्वय, प्रादेशिक असंतुलन

ड. शहरी विकास (Urban Development)

- प्रमुख कार्यक्रम: एससीएम (SCM - Smart Cities Mission), अमृत (AMRUT), पीएमएवाय-यू (PMAY-U), एसबीएम-यू (SBM-U), एनयूएलएम (NULM)
- समस्या: कमकुवत शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्था (ULBs), निधीची मर्यादा, वगळणे, शाश्वततेच्या चिंता

इ. ग्रामीण विकास (Rural Development)

- प्रमुख योजना: मनरेगा (MGNREGA), पीएमएवाय-जी (PMAY-G), डीएवाय-एनआरएलएम (DAY-NRLM), पीएमजीएसवाय (PMGSY), एसबीएम-जी (SBM-G), जेजेएम (JJM)
- समस्या: लक्ष्य निश्चितीतील चुका, निधी वितरणातील विलंब, क्षमतांमधील कमतरता, पर्यवेक्षणाच्या समस्या.

फ. आरोग्य क्षेत्र (Health Sector)

- उपक्रम: पीएम-जेएवाय (PM-JAY), एचडब्ल्यूसी (HWCs - Health and Wellness Centers), एनएचएम (NHM), एनडीएचएम (NDHM), मिशन इंद्रधनुष (Mission Indradhanush)
- समस्या: उपलब्धता, सार्वजनिक खर्चाचे प्रमाण कमी, मनुष्यबळाची कमतरता, कमकुवत प्राथमिक आरोग्य सेवा

ग. शिक्षण क्षेत्र (Education Sector)

- धोरणे: आरटीई कायदा (RTE Act), एनईपी २०२० (NEP 2020), समग्र शिक्षा (Samagra Shiksha), पीएम पोषण (PM POSHAN), डिजिटल शिक्षण (digital learning)
- आव्हाने: अध्ययन दारिद्र्य (Learning poverty), डिजिटल दरी, शिक्षकांची कमतरता, गुणवत्तेतील त्रुटी

४. खाजगी क्षेत्राची भूमिका (Role of Private Sector)

- पीपीपी (PPPs), सीएसआर (CSR), आरोग्य, एडटेक (edtech), पायाभूत सुविधा, फिनटेक (fintech) यामध्ये सहभाग
- समस्या: समानता, नियमन, नफा विरुद्ध सार्वजनिक हित, डेटा संबंधी चिंता

५. प्रमुख केस स्टडीज आणि अलीकडील उपक्रम (Key Case Studies & Recent Initiatives)

- मनरेगा (MNREGA): राजकीय-नोकरशाही-नागरी समाज समन्वय
- ऑस्पिरेशनल ब्लॉक्स कार्यक्रम (ABP): सूक्ष्म-स्तरीय समानता, रिअल-टाइम देखरेख
- एसपीएमईपीसीआय (SPMEPCI): गुंतवणूक आणि स्थानिक उत्पादनावर लक्ष केंद्रित करून ईव्ही (EV) उत्पादनाला चालना

यूपीएससी मागील वर्षाचे प्रश्न (UPSC Previous year Questions)

प्रश्न (Question)	प्रश्नाचे स्वरूप (Nature of Question)	मुख्य मागणी (Core Demand)
कनेक्टिव्हिटीचे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी गती-शक्ती योजनेला सरकार आणि खाजगी क्षेत्रादरम्यान सूक्ष्म समन्वयाची आवश्यकता आहे. चर्चा करा. (२०२२)	विश्लेषणात्मक + अंमलबजावणी-केंद्रित	गती-शक्ती योजनेअंतर्गत कनेक्टिव्हिटीची उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी समन्वयाच्या पैलूंवर चर्चा करा.
'कमवा आणि शिका' योजनेला व्यावसायिक शिक्षण आणि कौशल्य प्रशिक्षण अधिक अर्थपूर्ण बनवण्यासाठी मजबूत करण्याची गरज आहे." टिप्पणी करा. (२०२१)	मूल्यमापनात्मक + धोरणात्मक शिफारस	योजना मजबूत करून व्यावसायिक शिक्षण अधिक अर्थपूर्ण कसे बनवता येईल यावर टिप्पणी करा.
'विकासाच्या नियोजनाच्या नव-उदारमतवादी प्रतिमानामध्ये (neo-liberal paradigm), बहु-स्तरीय नियोजनामुळे कार्यपद्धती अधिक किफायतशीर होतील आणि अंमलबजावणीतील अनेक अडथळे दूर होतील अशी अपेक्षा आहे.' - चर्चा करा. (२०१९)	संकल्पनात्मक + विश्लेषणात्मक	नव-उदारमतवादी संदर्भात बहु-स्तरीय नियोजन खर्च-कार्यक्षमता कशी वाढवते आणि अंमलबजावणीतील अडथळे कसे कमी करते यावर चर्चा करा.
विविध सेवा क्षेत्रांमधील सहकार्याची गरज विकासाच्या चर्चेचा एक अविभाज्य घटक राहिली आहे. भागीदारी क्षेत्रांमधील अंतर भरून काढते. यामुळे 'सहकार्य' आणि 'संघभावना' ची संस्कृती देखील गतिमान होते. वरील विधानांच्या प्रकाशात भारताच्या विकास प्रक्रियेचे परीक्षण करा. (२०१९)	संकल्पनात्मक + चिकित्सक विश्लेषण	भारताच्या विकास प्रक्रियेत सहकार्य आणि भागीदारीची भूमिका तपासा.
"विविध प्रतिस्पर्धी क्षेत्रांमध्ये आणि भागधारकांमधील धोरणात्मक विरोधाभासांमुळे पर्यावरणाच्या संरक्षण आणि न्हासाच्या प्रतिबंधा"मध्ये अपुरेपणा आला आहे." संबंधित उदाहरणांसह टिप्पणी करा. (२०१८)	चिकित्सक टिप्पणी	धोरणात्मक विरोधाभास पर्यावरण संरक्षणात कसे अडथळे आणतात यावर टिप्पणी करा.
'पाणी, स्वच्छता आणि आरोग्याच्या गरजा पूर्ण करणाऱ्या धोरणांची प्रभावी अंमलबजावणी सुनिश्चित करण्यासाठी, लाभार्थी घटकांची ओळख अपेक्षित परिणामांशी समक्रमित करणे आवश्यक आहे.' WASH योजनेच्या संदर्भात या विधानाचे परीक्षण करा. (२०१७)	अंमलबजावणी + विश्लेषणात्मक	WASH योजनेतील परिणाम-केंद्रित अंमलबजावणीचे परीक्षण करा.
१९९१ मध्ये सुरू झालेल्या उदारीकरण, खाजगीकरण आणि जागतिकीकरणाच्या (LPG) मागणीला भारतीय सरकारी प्रणालीने पुरेसा प्रतिसाद दिला आहे का? या महत्त्वपूर्ण बदलाला प्रतिसाद देण्यासाठी सरकार काय करू शकते? (२०१६)	मूल्यमापनात्मक + सूचनात्मक	एलपीजी (LPG) सुधारणांना सरकारच्या प्रतिसादाचे मूल्यांकन करा आणि सुधारणा सुचवा.

जरी व्यापार प्रकाशने आणि सामान्य मनोरंजन वाहिन्यांसारख्या नॉन-न्यूज माध्यमांमध्ये १०० टक्के थेट परदेशी गुंतवणूक (FDI) आधीच मंजूर आहे, तरीही सरकार बऱ्याच काळापासून न्यूज माध्यमांमध्ये वाढीव थेट परदेशी गुंतवणुकीच्या प्रस्तावावर विचार करत आहे. थेट परदेशी गुंतवणुकीतील वाढीमुळे काय फरक पडेल? साधक आणि बाधक बाबींचे टीकात्मक मूल्यमापन करा. (२०१४)	टीकात्मक मूल्यमापन	न्यूज माध्यमांमध्ये वाढीव थेट परदेशी गुंतवणुकीचे टीकात्मक मूल्यमापन करा.
शासनाच्या दोन समांतर योजना, आधार कार्ड आणि एनपीएम (NPM), त्यापैकी एक ऐच्छिक आणि दुसरी सक्तीची असल्यामुळे राष्ट्रीय स्तरावर वादविवाद आणि खटले सुरू झाले आहेत. गुणवत्तेनुसार, दोन्ही योजना एकाच वेळी चालवण्याची गरज आहे की नाही यावर चर्चा करा. विकास फायदे आणि न्याय्य वाढ साध्य करण्यासाठी या योजनांच्या क्षमतेचे विश्लेषण करा. (२०१४)	विश्लेषणात्मक + टीकात्मक	आधार आणि एनपीएम (NPM) योजनांच्या एकाच वेळी चालवल्या जाणाऱ्या कार्याचे विश्लेषण करा आणि विकासात्मक परिणामाचे मूल्यांकन करा.
एक खेळाडू वैयक्तिक विजयासाठी आणि राष्ट्राच्या गौरवासाठी ऑलिम्पिकमध्ये भाग घेतो; परतल्यावर विविध संस्थांकडून विजेत्यांना रोख प्रोत्साहन दिले जाते. प्रोत्साहन म्हणून बक्षीस यंत्रणेच्या तर्कसंगतीविरुद्ध राज्य-प्रायोजित प्रतिभावान खेळाडूंचा शोध आणि त्यांची जोपासना याच्या योग्यतेवर चर्चा करा. (२०१४)	चर्चा + तुलना	राज्य-प्रायोजित प्रतिभावान खेळाडूंचा शोध विरुद्ध बक्षीस-आधारित प्रोत्साहन यातील तुलनात्मक गुणवत्तेवर चर्चा करा.
मध्यान्ह भोजन (MDM) योजनेची संकल्पना भारतात स्वातंत्र्यापूर्वी मद्रास प्रेसिडेन्सीमध्ये सुरुवातीपासून जवळपास एक शतकाहून अधिक जुनी आहे. गेल्या दोन दशकांत बहुतांश राज्यांमध्ये या योजनेला पुन्हा चालना मिळाली आहे. या योजनेची दुहेरी उद्दिष्टे, नवीनतम आदेश आणि यश यांचे टीकात्मक परीक्षण करा. (२०१३)	टीकात्मक परीक्षण	मध्यान्ह भोजन योजनेची उद्दिष्टे, आदेश आणि यश यांचे टीकात्मक परीक्षण करा.
समाजातील दुर्बल घटकांचे दुःख दूर करण्यातील राज्य सरकारांच्या खराब कामगिरीबद्दल केंद्र सरकार वारंवार तक्रार करते. दुर्बल लोकसंख्येच्या हितासाठी विविध क्षेत्रांमधील केंद्र पुरस्कृत योजनांची पुनर्रचना राज्यांना चांगल्या अंमलबजावणीसाठी लवचिकता प्रदान करण्याच्या उद्देशाने केली आहे. टीकात्मक मूल्यांकन करा. (२०१३)	टीकात्मक मूल्यांकन	दुर्बल घटकांपर्यंत सेवा सुधारण्यासाठी केंद्र पुरस्कृत योजनांच्या (CSS) पुनर्रचनेचे मूल्यांकन करा.
कल्याणकारी योजनांसाठी इलेक्ट्रॉनिक रोख हस्तांतरण प्रणाली हा भ्रष्टाचार कमी करण्यासाठी, अपव्यय टाळण्यासाठी आणि सुधारणा सुलभ करण्यासाठी एक महत्वाकांक्षी प्रकल्प आहे. टिप्पणी करा. (२०१३)	टिप्पणी	ई-रोख हस्तांतरण भ्रष्टाचार आणि अपव्यय कमी करण्यास कशी मदत करते यावर टिप्पणी करा.
ग्रामीण भागात शहरी सुविधा पुरवण्याचा (पुरा - PURA) आधार कनेक्टिव्हिटी स्थापित करण्यामध्ये आहे. टिप्पणी करा. (२०१३)	टिप्पणी	पुरा (PURA) योजनेमागील कनेक्टिव्हिटीच्या तर्कसंगतीवर टिप्पणी करा.

प्रस्तावना (Introduction)

"धोरण म्हणजे केवळ निर्णय घेणे नव्हे, तर ते कृतीत उतरवलेले राष्ट्र-निर्माण आहे." - पॉल ऑपलबी

भारतासारख्या वैविध्यपूर्ण आणि लोकशाही देशात, सार्वजनिक धोरण हे घटनात्मक दृष्टिकोन आणि जमिनीवरील वास्तव यांच्यातील दुवा म्हणून कार्य करते. सरकार संसाधनांचे वाटप कसे करते, समाजाचे नियमन कसे करते आणि सार्वजनिक गरजांना कसा प्रतिसाद देते हे ते ठरवते. भारताची धोरण-निर्मिती केवळ संविधानामुळेच नव्हे, तर कार्यकारी मंडळ आणि विधिमंडळापासून ते नागरी समाज आणि न्यायपालिकेपर्यंतच्या विविध संस्थांद्वारे देखील घडते, ज्यामुळे ती एक बहु-कलाकार (multi-actor) आणि बहु-स्तरीय (multi-layered) प्रक्रिया बनते.

सार्वजनिक धोरण म्हणजे काय? व्याख्या आणि प्रकार (What is Public Policy? Definition and Types)**अर्थ आणि व्याख्या (Meaning and Definition)**

- सार्वजनिक धोरण म्हणजे सार्वजनिक हिताच्या मुद्द्यांवर उपाययोजना करण्यासाठी सरकारने स्वीकारलेला एक हेतुपुरस्सर कृतीक्रम. यात कायदे, योजना, धोरणे (strategies), कार्यक्रम आणि सार्वजनिक प्राधिकरणांनी आर्थिक, सामाजिक, राजकीय किंवा प्रशासकीय उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी घेतलेले निर्णय यांचा समावेश होतो.
 - थॉमस डाय (Thomas Dye) सार्वजनिक धोरणाची व्याख्या अशी करतात: "सरकार जे काही करण्यास निवडते किंवा न करण्यास निवडते ते."
- भारतात, सार्वजनिक धोरणाला संविधानातून कायदेशीर मान्यता मिळते, नोकरशाहीकडून त्याची अंमलबजावणी होते आणि नागरिक व संस्थांकडून त्याला अभिप्राय मिळतो.

सार्वजनिक धोरणांची उद्दिष्ट्ये (Objectives of Public Policy)

- सामाजिक न्याय आणि कल्याण वाढवणे
- आर्थिक विकास आणि पुनर्वितरण सुनिश्चित करणे
- कायदा व सुव्यवस्था आणि राष्ट्रीय सुरक्षा राखणे
- नागरिकांच्या मागण्यांना आणि उदयास येणाऱ्या आव्हानांना प्रतिसाद देणे
- घटनात्मक निर्देशांची पूर्तता करणे (उदा. राज्य धोरणाची मार्गदर्शक तत्वे (DPSPs), मूलभूत हक्क)

सार्वजनिक धोरणांचे प्रकार (Types of Public Policy)

प्रकार (Type)	स्वरूप आणि उद्दिष्ट (Nature & Aim)	उदाहरणे (Examples)
१. वितरणात्मक धोरण	विशिष्ट विभाग किंवा प्रदेशांना संसाधने, लाभ	- प्रधानमंत्री आवास योजना (PMAY) - उज्ज्वला योजना

(Distributive Policy)	किंवा सेवांचे वाटप करते.	सार्वजनिक वितरण प्रणाली (PDS) अंतर्गत रेशन (शिधा)
२. नियामक धोरण (Regulatory Policy)	व्यक्ती किंवा संस्थांच्या वर्तनाचे नियमन करण्यासाठी नियम, मानके किंवा निर्बंध विहित करते.	- एफएसएसआय (FSSAI) नियम - पर्यावरण कायदे - आरबीआयचे (RBI) मौद्रिक धोरण (monetary policy)
३. पुनर्वितरणात्मक धोरण (Redistributive Policy)	समानता आणि न्याय वाढवण्यासाठी एका गटाकडून दुसऱ्या गटाकडे संसाधनांचे हस्तांतरण करते.	- मनरेगा (MNREGA) - अनुसूचित जाती/जमाती/इतर मागासवर्गीयांसाठी आरक्षण (Reservations for SC/ST/OBC) - कर आकारणी आणि अनुदान (Taxation and subsidies)
४. घटक धोरण (Constituent Policy)	सरकार किंवा घटनात्मक संस्थांच्या संस्थात्मक किंवा संरचनात्मक पुनर्रचनेशी संबंधित.	- नीती आयोगाची निर्मिती (Creation of NITI Aayog) - राज्यांची पुनर्रचना (Reorganisation of states)
५. परराष्ट्र/बाह्य धोरण (Foreign/External Policy)	भारताचे इतर देश आणि आंतरराष्ट्रीय संस्थांसोबतचे संबंध नियंत्रित करते.	- ॲक्ट ईस्ट धोरण (Act East Policy) - मुक्त व्यापार करार (Free Trade Agreements) - नेबरहुड फर्स्ट धोरण (Neighbourhood First Policy)

भारतामध्ये धोरण-निर्मितीचा घटनात्मक आधार (Constitutional Basis of Policy-Making in India)

भारतातील सार्वजनिक धोरणाला घटनेतून कायदेशीर मान्यता, दिशा आणि मर्यादा प्राप्त होतात. ते शासनाच्या उद्दिष्टांना, व्याप्तीला आणि साधनांना मार्गदर्शन करणारा मूलभूत दस्तऐवज म्हणून कार्य करते.

- मूलभूत हक्क (भाग III) (Fundamental Rights - Part III)**
 - सर्व सार्वजनिक धोरणांनी ज्या नैतिक आणि कायदेशीर चौकटीत काम केले पाहिजे, ती चौकट प्रदान करतात.

- मूलभूत हक्कांचे उल्लंघन करणारी धोरणे न्यायालये रद्द करू शकतात.
- उदाहरणे:
 - शिक्षणाचा हक्क (अनुच्छेद २१ अ) → सर्व शिक्षा अभियान आणि आरटीई कायदा, २००९ ला कारणीभूत ठरला.
 - जीवन जगण्याचा हक्क (अनुच्छेद २१) → आरोग्य, पर्यावरण आणि गोपनीयतेच्या धोरणांना मार्गदर्शन केले (उदा. जननी सुरक्षा योजना, पुटास्वामी प्रकरण).
- **राज्य धोरणाची मार्गदर्शक तत्वे (भाग IV) (Directive Principles of State Policy - Part IV)**
 - सामाजिक आणि आर्थिक न्याय सुनिश्चित करण्यासाठी धोरण-निर्मात्यांसाठी मार्गदर्शक तत्वे म्हणून कार्य करतात.
 - न्यायालयीन नसले तरी, ती कल्याणकारी योजनांचा तात्विक आधार बनतात.
 - उदाहरणे:
 - अनुच्छेद ३१ (ब): संसाधनांचे न्याय्य वितरण → जमीन कमाल मर्यादा कायदे (Land ceiling laws), अन्न सुरक्षा योजना.
 - अनुच्छेद ४७: पोषण आणि सार्वजनिक आरोग्य → राष्ट्रीय आरोग्य धोरण, पोषण अभियान.
- **संविधानाची प्रस्तावना (Preamble of the Constitution)**
 - न्याय, स्वातंत्र्य, समानता आणि बंधुता यांसारख्या मुख्य धोरणात्मक उद्दिष्टांना व्यक्त करते.
 - समावेशक विकास, सकारात्मक कृती (affirmative action) आणि मानवी प्रतिष्ठेवर धोरणात्मक भर देण्यासाठी प्रेरणा देते.
- **सातवी अनुसूची (संघ, राज्य, समवर्ती सूची) (Seventh Schedule - Union, State, Concurrent Lists)**
 - केंद्र आणि राज्यांमध्ये धोरण-निर्मितीचे अधिकार क्षेत्र परिभाषित करते.
 - संघ सूची (उदा. संरक्षण, परराष्ट्र व्यवहार), राज्य सूची (उदा. पोलीस, सार्वजनिक आरोग्य), समवर्ती सूची (उदा. शिक्षण, वने).
 - उदाहरणे:
 - शिक्षण राज्याच्या सूचितून समवर्ती सूचित आले → SSA (सर्व शिक्षा अभियान) आणि RMSA (राष्ट्रीय माध्यमिक शिक्षा अभियान) यांसारख्या केंद्र पुरस्कृत योजनांना सक्षम केले.
- **धोरण-निर्मितीला समर्थन देणाऱ्या इतर घटनात्मक तरतुदी (Other Constitutional Provisions Supporting Policy-Making)**
 - अनुच्छेद २६३: आंतर-सरकारी संस्थांची निर्मिती (उदा. आंतर-राज्य परिषद)

- अनुच्छेद २८०: वित्त आयोगाच्या शिफारसी वित्तीय धोरणाला आकार देतात.
- अनुसूची ५ आणि ६: आदिवासी क्षेत्रातील प्रशासन धोरणांवर प्रभाव टाकतात.
- ७३वी आणि ७४वी दुरुस्ती: पंचायत आणि शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांद्वारे (ULBs) धोरण-निर्मितीचे विकेंद्रीकरण.

भारतातील धोरण-निर्मितीची संस्थात्मक रचना (Institutional Architecture of Policy-Making in India)

भारतातील धोरण-निर्मितीचे परिदृश्य संस्थांच्या जटिल आंतरक्रियेने घडवले जाते, ज्यात प्रत्येक संस्था अजेंडा-निर्धारण (agenda-setting), निर्मिती, अंमलबजावणी आणि पुनरावलोकन यामध्ये योगदान देते. ही स्तरित रचना शासनामध्ये लोकशाही कायदेशीरता आणि नोकरशाहीचे सातत्य दोन्ही सुनिश्चित करते.

१. राजकीय कार्यकारी मंडळ (Political Executive)

- **पंतप्रधान कार्यालय (PMO):** कार्यकारी निर्णय-निर्मिती आणि आंतर-मंत्रालयीन समन्वयाचे केंद्र. प्रमुख योजनांना चालना देते (उदा. प्रगती (PRAGATI), डिजिटल इंडिया).
- **कॅबिनेट समित्या (Cabinet Committees):** विशेषीकृत क्षेत्रांचे कामकाज पाहणाऱ्या मंत्र्यांचे उप-गट.
 - आर्थिक व्यवहार कॅबिनेट समिती (CCEA) – प्रमुख पायाभूत सुविधा, किंमत आणि गुंतवणूक धोरणांना मंजुरी देते.
 - सुरक्षा कॅबिनेट समिती (CCS) – संरक्षण, अंतर्गत सुरक्षा, धोरणात्मक व्यवहार.
 - संसदीय व्यवहार कॅबिनेट समिती – वैधानिक कॅलेंडर, अध्यादेशांचे निर्णय.

२. नोकरशाही आणि नागरी सेवा (Bureaucracy and Civil Services)

- जमिनीवर धोरणांची अंमलबजावणी करतात आणि राजकीय राजवटींमध्ये सातत्य राखतात.
- विधेयके तयार करणे, भागधारकांशी सल्लामसलत करणे, अंमलबजावणीचे निरीक्षण करणे आणि अभिप्राय अहवाल तयार करणे यात सहभागी असतात.
- राजकीय हेतूचे कृतीयोग्य धोरणात रूपांतर करण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात (उदा. स्वच्छ भारत अभियानासाठी मार्गदर्शक तत्वे तयार करणे).

३. नीती आयोग (वि. नियोजन आयोग) (NITI Aayog (vs Planning Commission))

- **नीती आयोग (स्थापना २०१५):**
 - धोरण थिंक टँक म्हणून कार्य करते, निधी देणारी संस्था नाही.

- सहकारी संघराज्यवादावर (cooperative federalism), परिणाम-आधारित निरीक्षणावर आणि नवनिर्मितीवर लक्ष केंद्रित करते.
- आकांक्षित जिल्ह्यांचा कार्यक्रम (Aspirational Districts Programme) आणि शाश्वत विकास उद्दिष्ट (SDG) निर्देशांक यांसारख्या प्लॅटफॉर्मद्वारे पुरावा-आधारित धोरणाला प्रोत्साहन देते.
- **नियोजन आयोग (१९५०-२०१४):**
 - पंचवार्षिक योजना आणि निधी वाटपासाठी केंद्रीय संस्था.
 - 'वरिष्ठांकडून खालील स्तरावर' (top-down), 'आदेश आणि नियंत्रण' दृष्टिकोन वापरला.
- **प्रमुख बदल:** केंद्रीकृत नियोजनाकडून → राज्य भागीदारीसह धोरणात्मक सल्लागार भूमिकेकडे.

४. धोरण निर्मितीतील संसदेची भूमिका (Role of Parliament in shaping policy)

- **विधान (Legislation):** धोरणात्मक साधने बनणारे कायदे संमत करते.
- **अर्थसंकल्पीय पर्यवेक्षण (Budgetary Oversight):** वित्त विधेयकांना मंजुरी देते, सार्वजनिक खर्चाचे निरीक्षण करते.
- **विचारविनिमय भूमिका (Deliberative Role):** धोरणात्मक मुद्द्यांवर चर्चा करते, प्रश्न आणि प्रस्ताव मांडते.
- **समिती प्रणाली (Committee System):**
 - स्थायी समित्या: मंत्रालयांची कामगिरी आणि विधेयकांचे परीक्षण करतात.
 - पीएसी (PAC), अंदाज समिती: लेखापरीक्षण आणि खर्चावर देखरेख.
- **महत्त्व:** धोरण प्रक्रियेत लोकशाही उत्तरदायित्व सुनिश्चित करते.

५. धोरण निर्मितीतील न्यायपालिकेची भूमिका (Role of Judiciary in shaping policy)

- धोरणात्मक निर्णयांची घटनात्मक वैधता सुनिश्चित करते.
- न्यायालयीन निर्देश आणि स्पष्टीकरणात्मक निकालांद्वारे धोरण उत्प्रेरक (policy catalyst) म्हणून कार्य करते.
- **प्रमुख हस्तक्षेप:**
 - विशाखा मार्गदर्शक तत्वे (१९९७) – महिलांसाठी कामाच्या ठिकाणी सुरक्षा.
 - उन्नीकृष्णन प्रकरण (१९९३) – शिक्षणाचा हक्क मूलभूत हक्क म्हणून.
 - एम.सी. मेहता प्रकरणे – पर्यावरण धोरणाला आकार दिला.

धोरण-निर्मितीतील इतर भागधारक (Other Stakeholders in Policy-Making)

धोरण-निर्मितीची औपचारिक रचना कार्यकारी मंडळ, विधिमंडळ, न्यायपालिका आणि नीती आयोग यांचा समावेश करते, तर अनेक बिगर-राज्य

कलाकार (non-state actors) देखील सार्वजनिक चर्चा घडवण्यात, धोरणांच्या अजेंड्यावर प्रभाव टाकण्यात आणि उत्तरदायित्व सुनिश्चित करण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात.

१. नागरी समाज आणि स्वयंसेवी संस्था (Civil Society and NGOs)

- वकील (advocates), वॉचडॉग (watchdogs) आणि सेवा प्रदाते म्हणून कार्य करतात.
- जनमत संघटित करतात, सामाजिक लेखापरीक्षणे (social audits) करतात आणि हक्क-आधारित कायद्यांसाठी दबाव गट म्हणून काम करतात.
- उदाहरणे:
 - आरटीआय चळवळ (RTI Movement) → माहितीचा अधिकार कायदा, २००५ ला कारणीभूत ठरली.
 - अन्न हक्क अभियान (Right to Food Campaign) → राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा कायदा, २०१३ वर प्रभाव टाकला.
 - एमकेएसएस (MKSS - मजूर किसान शक्ती संघटना) → सामाजिक लेखापरीक्षण पद्धतीची सुरुवात केली.

२. माध्यमे (Media)

- लोकशाहीचा चौथा स्तंभ म्हणून कार्य करतात, जनमत घडवतात आणि धोरणांचा अजेंडा निश्चित करतात.
- अन्वेषणात्मक पत्रकारिता धोरणांमधील अपयश, भ्रष्टाचार आणि अंमलबजावणीतील त्रुटी उघड करते.
- उदाहरणे:
 - बिहार आणि उत्तर प्रदेशातील मध्यान्ह भोजनच्या गुणवत्तेचे मुद्दे राष्ट्रीय वृत्तपत्रांनी ठळकपणे मांडले.
 - आधार गोपनीयतेभोवतीच्या चर्चा आणि पेगासस पाळत ठेवण्याचा डेटा संरक्षण चर्चेवर प्रभाव.

३. थिंक टँक्स आणि शैक्षणिक संस्था (Think Tanks and Academia)

- पुरावा-आधारित माहिती, धोरणात्मक सारांश (policy briefs) आणि मसुदा शिफारसी प्रदान करतात.
- सरकार, खाजगी क्षेत्र आणि नागरी समाज यांच्यात संवाद सुलभ करतात.
- उदाहरणे:
 - पीआरएस लेजिस्लेटिव्ह रिसर्च (PRS Legislative Research) – विधेयकांचा मागोवा घेते, संसदीय संशोधनास मदत करते.
 - सेंटर फॉर पॉलिसी रिसर्च (CPR) – शहरी धोरण, प्रशासन आणि पर्यावरणावर कार्य करते.
 - एनआयपीएफपी (NIPFP), ऑब्झर्व्हर रिसर्च फाउंडेशन (ORF) – वित्तीय आणि धोरणात्मक विश्लेषण.

भारतातील सार्वजनिक धोरणांशी संबंधित समस्या (Issues Associated with Public Policy in India)

- **संस्थात्मक आणि संरचनात्मक समस्या (Institutional and Structural Issues)**

- **संस्थांची बहुलता:** मंत्रालये, विभाग आणि एजन्सी (उदा. शिक्षण मंत्रालय आणि कौशल्य विकास मंत्रालय) यांच्यात अधिकार क्षेत्रांचे आच्छादन झाल्याने धोरणांचे विखंडीकरण होते.
- **धोरणांच्या सातत्याचा अभाव:** राजकीय नेतृत्वातील बदलामुळे अनेकदा धोरणांमध्ये अचानक उलटफेर किंवा पुनर्नामांकन होते, ज्यामुळे दीर्घकालीन परिणाम बाधित होतात (उदा. नियोजन आयोगाकडून नीती आयोगाकडे संक्रमणातील टीका).
- **केंद्रीकृत नियोजन मानसिकता:** सहकारी संघराज्यवादाचा स्वीकार करूनही, अनेक धोरणे राज्यांकडून किमान माहिती घेऊन केंद्रीय स्तरावर तयार केली जातात, ज्यामुळे स्थानिक गरजांकडे दुर्लक्ष होते (उदा. स्मार्ट सिटीजसारख्या 'वन-साईज-फिट्स-ऑल' योजना).
- **प्रक्रियात्मक आणि रचनात्मक दोष (Procedural and Design Deficits)**
 - **वरिष्ठांकडून खालील स्तरावर (Top-Down) दृष्टिकोन:** स्थानिक वास्तविकतेकडे दुर्लक्ष करून, पुरेसा क्षेत्रीय अभिप्राय न घेता धोरणे तयार केली जातात, ज्यामुळे चुकीचे लक्ष्यीकरण होते (उदा. सार्वजनिक वितरण प्रणाली (PDS) मध्ये चुकीची ओळख, गृहनिर्माण योजना).
 - **अपुरा भागधारक सल्लामसलत:** नागरी समाज, शिक्षण संस्था आणि प्रभावित समुदायांसोबत मर्यादित सहभागामुळे तांत्रिक किंवा राजकीय हेतूने प्रेरित रचना तयार होतात.
 - **कमकुवत पुरावा-आधारित धोरण:** मजबूत डेटा, रिअल-टाइम मूल्यांकन आणि धोरण प्रयोगशाळांच्या अभावामुळे तर्कसंगत धोरण-निर्मितीस अडथळे येतात (उदा. शिक्षण सुधारणांमध्ये अध्ययन निष्पत्ती (learning outcomes) विचारात घेतल्या जात नाहीत).
- **अंमलबजावणीतील आव्हाने (Implementation Challenges)**
 - **प्रशासकीय अडचणी:** विलंब, लालफीतीचा कारभार आणि विभागांमधील खराब समन्वय यामुळे अंमलबजावणी मंदावते (उदा. भूसंपादन किंवा पर्यावरण मंजूरीमुळे रखडलेले पायाभूत सुविधा प्रकल्प).
 - **क्षमतेची कमतरता:** जिल्हा/तालुका स्तरावर प्रशिक्षित मनुष्यबळ आणि संस्थात्मक क्षमतेच्या अभावामुळे शेवटच्या टप्प्यातील सेवा वितरणावर परिणाम होतो (उदा. आयुष्मान भारतच्या अंमलबजावणीत डॉक्टरांची कमतरता).
 - **भ्रष्टाचार आणि गळती (Leakages):** कमकुवत उत्तरदायित्वामुळे निधीचा गैरवापर आणि अक्षमता वाढते (उदा. मनरेगामधील मागील मजुरीचा विलंब, अनुदानातील बोगस लाभार्थी).
- **राजकीय आणि वैचारिक प्रभाव (Political and Ideological Influences)**
 - **लोकवादी दबाव (Populist Pressures):** अनेक धोरणे

अल्पकालीन निवडणुकीतील लाभाचा विचार करून तयार केली जातात, ज्यामुळे दीर्घकालीन शाश्वततेकडे दुर्लक्ष होते (उदा. सिंचनातील गुंतवणुकीऐवजी कृषी कर्जमाफी).

- **धोरणात्मक अदूरदृष्टी (Policy Myopia):** प्रणालीगत सुधारणांऐवजी दृश्यमान पायाभूत सुविधा किंवा लाभांवर लक्ष केंद्रित केले जाते (उदा. महामार्गावर जास्त भर, परंतु कमकुवत सार्वजनिक वाहतूक धोरण).

● पर्यवेक्षण आणि मूल्यमापन त्रुटी (Monitoring and Evaluation Gaps)

- **रिअल-टाइम अभिप्राय यंत्रणांचा अभाव:** पर्यवेक्षण अनेकदा नियतकालिक आणि स्थिर असते, ज्यामुळे कालबाह्य सुधारणा होतात.
- **प्रतीकात्मक सामाजिक लेखापरीक्षणे:** तरतुदी असूनही, अनेक लेखापरीक्षणे केवळ प्रक्रियात्मक असतात आणि त्यात खऱ्या अर्थाने समुदायाचा सहभाग नसतो.
- **परिणाम विरुद्ध निष्पत्तीवर लक्ष (Outcome vs Output Focus):** नोकरशाही प्रणाली अनेकदा उद्दिष्टे पूर्ण करण्याला (उदा. बांधलेल्या शौचालयांची संख्या) पुरस्कृत करते, परंतु परिणामांना (प्रत्यक्ष वापर) नाही.

● वित्तीय आणि आर्थिक समस्या (Fiscal and Financial Issues)

- **संसाधनांची मर्यादा:** अनेक महत्वाकांक्षी धोरणे निधीच्या कमतरतेमुळे किंवा निधी वितरणाच्या विलंबाने बाधित होतात (उदा. राष्ट्रीय शिक्षण धोरण, जल जीवन मिशन).
- **केंद्र-राज्य निधी प्रवाहातील अपुरेपणा:** निधीच्या विलंबांमुळे आणि खर्चाच्या वाटपाच्या समस्यांमुळे राज्ये अनेकदा केंद्र पुरस्कृत योजना राबवण्यासाठी संघर्ष करतात.

● कायदेशीर आणि न्यायालयीन विलंब (Legal and Judicial Delays)

- **खटल्यांमुळे धोरणात्मक पक्षाघात:** अनेक धोरणांना दीर्घकाळ कायदेशीर आव्हानांना सामोरे जावे लागते (उदा. भूसंपादन, पर्यावरण मंजूरी), ज्यामुळे गुंतवणूकदारांमध्ये अनिश्चितता निर्माण होते.
- **नियामक अनिश्चितता:** नियमांमधील वारंवार बदल (उदा. पूर्वलक्षी कर आकारणी, दूरसंचार नियम) गुंतवणूकदार आणि अंमलबजावणी करणाऱ्या संस्था दोघांनाही परावृत्त करतात.

धोरण निर्मितीमध्ये नोकरशाहीची भूमिका (Role of Bureaucracy in Policy Making)

आढावा (Overview):

- नोकरशाही म्हणजे नागरी सेवांचा समावेश असलेले कायमस्वरूपी कार्यकारी मंडळ, जे सार्वजनिक धोरणांच्या निर्मिती, अंमलबजावणी आणि मूल्यमापनात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात.

- मॅक्स वेबरने (Max Weber) परिभाषित केल्यानुसार, नोकरशाही ही आधुनिक प्रशासकीय राज्यांसाठी आवश्यक असलेली एक तर्कसंगत-कायदेशीर प्राधिकृत रचना आहे. भारतात, नोकरशाही शासनाची 'स्टील फ्रेम' (steel frame) म्हणून कार्य करते, धोरण-निर्मितीमध्ये सातत्य, तटस्थता आणि तांत्रिक क्षमता सुनिश्चित करते.

धोरण-निर्मितीच्या विविध टप्प्यांमध्ये नोकरशाहीची भूमिका (Bureaucracy's Role in Different Stages of Policy-Making)

धोरण-निर्मितीचा टप्पा (Stage of Policy-Making)	नोकरशाहीची भूमिका (Role of Bureaucracy)	उदाहरण (Example)
समस्या ओळखणे (Problem Identification)	जमिनीवरील अधिकारी सामाजिक-आर्थिक समस्यांची माहिती वरिष्ठ अधिकार्यांना देतात.	आशा कर्मचारी माता आरोग्यातील त्रुटीची माहिती देतात.
धोरण निर्मिती (Policy Formulation)	धोरणांचे प्रस्ताव तयार करणे, व्यवहार्यता अभ्यास (feasibility studies) करणे, आंतर-मंत्रालयीन सल्लामसलत करणे.	राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० चा मसुदा तयार करणे.
मंत्र्यांना धोरणात्मक सल्ला (Policy Advice to Ministers)	प्रशासकीय अनुभव आणि माहितीच्या आधारे राजकीय कार्यकारी मंडळाला सल्ला देणे.	आत्मनिर्भर भारत संदर्भात नीती आयोगाचे (NITI Aayog) योगदान.
कायदेशीर मसुदा (Legislative Drafting)	कायदेशीर विभागांच्या समन्वयाने विधेयके, नियम आणि अधिसूचना तयार करणे.	महसूल विभागाने जीएसटी (GST) कायद्याचा मसुदा तयार करणे.
धोरण अंमलबजावणी (Policy Implementation)	क्षेत्रीय एजन्सी आणि विभागांद्वारे योजनांची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी.	स्वच्छ भारत अभियानाची अंमलबजावणी.
पर्यवेक्षण आणि मूल्यमापन (Monitoring and Evaluation)	डेटा संकलन, एमआयएस (MIS), लेखापरीक्षण आणि परिणाम मूल्यांकन.	मनरेगा (MNREGA) लेखापरीक्षणामध्ये ग्रामीण विकास मंत्रालयाची भूमिका.

धोरण-निर्मितीमध्ये नोकरशाहीची सामर्थ्ये (Strengths of Bureaucracy in Policy-Making)

- ग्रामीण विकास मंत्रालयाची मनरेगा (MNREGA) लेखापरीक्षणामधील भूमिका
- संस्थात्मक स्मृती (Institutional Memory): नोकरशाहांना प्रशासकीय प्रणालींचे दीर्घकालीन ज्ञान असते.
- विशेषज्ञता आणि विशेषीकरण (Expertise and Specialisation): विषय-विशिष्ट अधिकारी (उदा. आयआरएस (IRS), आयएफएस (IFS), आयईएस (IES)) संबंधित क्षेत्राचे ज्ञान घेऊन येतात.
- निष्पक्षता आणि सातत्य (Impartiality and Continuity): सत्ताधारी राजकीय पक्षाची पर्वा न करता सेवा देतात.
- अखिल भारतीय उपस्थिती (Pan-India Presence): नोकरशाही केंद्र सरकारला तळागाळातील वास्तवाशी जोडते.
- समन्वयाची भूमिका (Coordination Role): आंतर-मंत्रालयीन आणि केंद्र-राज्य समन्वय सुनिश्चित करते (उदा. कोविड-१९ संकटादरम्यान).

मर्यादा आणि टीका (Limitations and Criticisms)

- जैसे थे स्थितीची वृत्ती (Status-quoist Attitude): धोका पत्करण्यास टाळाटाळ करणारी आणि नवनिर्मितीला प्रतिरोध करणारी (पॉल अॅपलबीने भारतीय नोकरशाहीला "लाकडी" (wooden) म्हटले होते).
- राजकीयकरण (Politicisation): वारंवार बदलत्या आणि राजकीय हस्तक्षेपामुळे स्वायत्तता कमी होते.
- सामान्यज्ञ विरुद्ध विशेषज्ञ वाद (Generalist vs. Specialist Debate): तंत्रज्ञान, आरोग्य इत्यादी धोरणात्मक क्षेत्रांमध्ये विशेषज्ञांच्या ज्ञानाचा अभाव.
- नोकरशाहीची लालफितशाही (Bureaucratic Red-Tape): प्रक्रियात्मक औपचारिकतेमुळे निर्णय घेण्यात विलंब होतो.
- उत्तरदायित्वाच्या यंत्रणांचा अभाव (Lack of Accountability Mechanisms): नोकरशाहा अनेकदा जटिल श्रेणीबद्ध प्रणालींमध्ये (hierarchies) कार्य करतात जिथे जबाबदारी विखुरलेली असते. थेट निवडणुकीतील उत्तरदायित्वाचा अभाव आणि कमकुवत तक्रार निवारण यंत्रणांमुळे नागरिकांना प्रतिसाद सुनिश्चित करणे कठीण होते.
- शहरी पूर्वग्रह आणि तळागाळापासून अलिप्तता (Urban Bias and Detachment from Grassroots): अनेक उच्चस्तरीय नोकरशाहा शहरी आणि उच्चभ्रू पार्श्वभूमीतून येतात, ज्यामुळे ग्रामीण वास्तव आणि वंचित घटकांपासून त्यांचे नाते तुटते. याचा वरच्या स्तरावर तयार केलेल्या धोरणांच्या सर्वसमावेशकतेवर आणि प्रासंगिकतेवर परिणाम होतो.

सुधारणा उपाय आणि पुढील वाटचाल (Reform Measures and Way Forward)

- **पार्श्व प्रवेश (Lateral Entry):** क्षेत्रातील तज्ञांना आणण्यासाठी आणि धोरणात्मक चर्चा समृद्ध करण्यासाठी.
- **कार्यक्षमतेवर आधारित मूल्यांकन (Performance-Based Evaluation):** उत्तरदायित्वासाठी स्पॅरो (SPARROW) आणि प्रगती (PRAGATI) ची अंमलबजावणी.
- **क्षमता बांधणी (Capacity Building):** धोरणात्मक नवनिर्मितीमध्ये नोकरशाहांना प्रशिक्षण देण्यासाठी मिशन कर्मयोगी (Mission Karmayogi).
- **राजकीय हस्तक्षेप कमी करणे (Reducing Political Interference):** सुरक्षित कार्यकाळासाठी नागरी सेवा मंडळ (Civil Services Board) सुधारणा.

सार्वजनिक धोरणाच्या उत्क्रांती दर्शवण्यासाठी केस स्टडी (Case study to show Evolution of Public Policy)

मनरेगाची उत्क्रांती – राजकीय आणि नोकरशाही समन्वयाचे एक उदाहरण (Evolution of MNREGA – A Case of Political and Bureaucratic Synergy)

महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायदा (MNREGA), २००५ हा राजकीय कटिबद्धता, नोकरशाहीचा पुढाकार आणि नागरी समाज वकिली कशी एकत्र येऊन एक परिवर्तनकारी सार्वजनिक धोरण निर्माण करू शकतात, याचे एक उत्कृष्ट उदाहरण आहे.

राजकीय इच्छाशक्ती (Political Will)

- युपीए सरकारने (२००४-२००९) ग्रामीण रोजगाराला त्यांच्या किमान समान कार्यक्रमाच्या (Common Minimum Programme) केंद्रस्थानी ठेवले.
- राजकीय नेतृत्व, विशेषतः डॉ. मनमोहन सिंग आणि सोनिया गांधी यांनी ऐच्छिक योजनांऐवजी कायदेशीर हक्कांवर भर दिला.
- सर्वसमावेशक विकास आणि हक्क-आधारित कायदांच्या कटिबद्धतेमुळे मनरेगाची निर्मिती झाली.

नोकरशाहीचे नेतृत्व (Bureaucratic Leadership)

- ग्रामीण विकास मंत्रालयाने (MoRD) मसुदा तयार करणे आणि रचना करणे यासाठी पुढाकार घेतला, ज्याला जीन ड्रेझ (Jean Drèze) आणि एन.सी. सक्सेना (N.C. Saxena) यांसारख्या तज्ञांनी पाठिंबा दिला.
- अभिनव यंत्रणा सुरू केल्या:
 - सामाजिक लेखापरीक्षण (Social audits)
 - १५ दिवसांच्या आत अनिवार्य काम
 - विलंबित देयकांसाठी नुकसान भरपाई
- नोकरशाहीने संस्थात्मक पायाभूत सुविधा देखील तयार केल्या:
 - रिअल-टाइम ट्रॅकिंगसाठी एमआयएस (MIS)

- अंमलबजावणी करणारी संस्था म्हणून ग्रामपंचायती

नागरी समाज आणि तळागाळातील एकत्रीकरण (Civil Society & Grassroots Mobilization)

- एमकेएसएस (MKSS) आणि 'काम करण्याचा हक्क अभियान' (Right to Work Campaign) यांसारख्या गटांनी जनमत संघटित केले आणि तळागाळापासून दबाव निर्माण केला.
- राजस्थान आणि आंध्र प्रदेशातील प्रायोगिक प्रयोगांनी अंतिम कायद्यावर प्रभाव टाकला.

धोरणाचे संस्थात्मकीकरण (Institutionalization of the Policy)

- मनरेगा एक कायदेशीर हक्क म्हणून अधिनियमित करण्यात आले, केवळ एक योजना म्हणून नाही.
- ग्रामसभांद्वारे अंमलबजावणीचे विकेंद्रीकरण करण्यात आले, ज्यामुळे स्थानिक उत्तरदायित्व सुनिश्चित झाले.
- ग्रामीण विकास मंत्रालयाने (MoRD) क्षेत्रीय अभ्यास, सल्लामसलत आणि देखरेखीद्वारे सतत सुधारणा सुनिश्चित केली.

निष्कर्ष (Conclusion)

- मनरेगा हे दाखवते की मजबूत राजकीय दूरदृष्टी, प्रतिसाद देणारी नोकरशाही आणि सक्रिय नागरिकांचा सहभाग कसे एक टिकाऊ, हक्क-आधारित सार्वजनिक धोरण निर्माण करण्यासाठी एकत्र कार्य करू शकतात. कल्याण, ग्रामीण अर्थव्यवस्था आणि प्रशासकीय सुधारणांवरील चर्चांमध्ये ते भारतातील धोरण-निर्मितीचे एक आदर्श मॉडेल राहिले आहे.

प्रस्तावना (Introduction)

- भारतासारख्या वैविध्यपूर्ण आणि असमान देशात, आरोग्य, शिक्षण, रोजगार आणि कल्याण यांमध्ये समान प्रवेश सुनिश्चित करण्यासाठी सरकारी हस्तक्षेप अत्यंत महत्वाचा आहे. मार्गदर्शक तत्वांद्वारे (Directive Principles) मार्गदर्शन घेऊन, राज्याने विकास आणि सामाजिक न्याय वाढवण्यासाठी अनेक क्षेत्रीय योजना सुरू केल्या आहेत.
- तथापि, अनेक हस्तक्षेपांना रचनामधील दोष, चुकीचे लक्ष्यीकरण, कमकुवत अंमलबजावणी आणि समन्वयाचा अभाव यांसारख्या आव्हानांचा सामना करावा लागतो. हे प्रकरण प्रमुख क्षेत्रांमधील प्रमुख सरकारी प्रयत्नांचे परीक्षण करते आणि त्यांच्या परिणामांवर परिणाम करणाऱ्या प्रणालीगत समस्यांना अधोरेखित करते.

मुख्य क्षेत्रे आणि सरकारी हस्तक्षेप (Key Sectors & Government Interventions)**१. कृषी क्षेत्र: हस्तक्षेप आणि आव्हाने (Agriculture Sector: Interventions and Challenges)**

कृषी क्षेत्र भारताच्या ४५% पेक्षा जास्त मनुष्यबळाला आधार देते, परंतु कमी उत्पादनक्षमता, किमतीतील अस्थिरता आणि हवामानातील असुरक्षितता यामुळे ते ग्रस्त आहे. सरकारने उत्पन्न समर्थन, जोखीम कमी करणे, बाजारपेठेतील प्रवेश आणि शाश्वत शेतीसाठी अनेक योजना सुरू केल्या आहेत.

प्रमुख हस्तक्षेप (Key Interventions):

- पीएम-किसान (प्रधानमंत्री किसान सन्मान निधी) (PM-KISAN - Pradhan Mantri Kisan Samman Nidhi)**
 - लहान आणि सीमांत शेतकऱ्यांसाठी वार्षिक ₹६,००० चा थेट उत्पन्न आधार.
 - ११ कोटींहून अधिक लाभार्थ्यांपर्यंत पोहोचते.
- पीएमएफबीवाय (प्रधानमंत्री फसल विमा योजना) (PMFBY - Pradhan Mantri Fasal Bima Yojana)**
 - हवामान आणि कीटक-संबंधित जोखीम कमी करण्यासाठी पीक विमा योजना.
 - केंद्र आणि राज्यांकडून प्रीमियमवर अनुदान.
- ई-नाम (इलेक्ट्रॉनिक राष्ट्रीय कृषी बाजार) (e-NAM - Electronic National Agriculture Market)**
 - किंमत शोध आणि स्पर्धेसाठी एपीएमसी (APMCs) एकत्रित करणारी ऑनलाइन व्यापार प्रणाली.
- मृदा आरोग्य कार्ड योजना (Soil Health Card Scheme)**
 - चांगल्या निविष्टा (input) वापरासाठी आणि सुपीकता व्यवस्थापनासाठी जमिनीचे वैज्ञानिक मूल्यांकन.
- पीएम कृषी सिंचन योजना (पीएमकेएसवाय) (PM Krishi Sinchayee Yojana - PMKSY)**

- सिंचनाची कार्यक्षमता आणि पाण्याचा वापर ऑप्टिमाइझ करणे ("प्रत्येक थेंबातून अधिक पीक" - "More crop per drop") हे उद्दिष्ट.

नैसर्गिक शेतीवरील राष्ट्रीय अभियान (National Mission on Natural Farming - NMNF)

- रसायनमुक्त, शाश्वत शेती पद्धतींना प्रोत्साहन देण्यावर लक्ष केंद्रित.
- कृषी-पायाभूत सुविधा निधी (Agri-Infrastructure Fund)**
 - साठवणूक आणि मूल्यवर्धनाच्या सुविधांसारख्या काढणीनंतरच्या (post-harvest) पायाभूत सुविधांना वित्तपुरवठा.

कृषी हस्तक्षेपांच्या रचना आणि अंमलबजावणीतील आव्हाने (Challenges in Design and Implementation of Agricultural Interventions)

- वगळणे आणि लक्ष्यीकरण त्रुटी (Exclusion and Targeting Gaps)**
 - पीएम-किसान सारख्या जमीन मालकी-केंद्रित योजनांमुळे भाडेकरू शेतकरी, वाटेकरी (sharecroppers) आणि भूमिहीन मजूर वगळले जातात, जे ग्रामीण गरिबांचा एक महत्त्वपूर्ण भाग आहेत.
 - अद्ययावत जमीन नोंदींच्या अभावामुळे लाभार्थी ओळखणे आणि लक्ष्यीकरण कार्यक्षमता आणखी बाधित होते.
- विमा आणि जोखीम संरक्षणातील कमतरता (Insurance and Risk Coverage Deficits)**
 - पीएमएफबीवायला कमी जागरूकता, विलंबित दावे निकाली काढणे आणि पीक नुकसानीच्या मूल्यांकनात अपुऱ्या पारदर्शकतेचा सामना करावा लागतो.
 - शेतकऱ्यांमध्ये विश्वासाचा अभाव आणि जटिल नोंदणी प्रक्रिया यामुळे ते अनेकदा योजनेतून बाहेर पडतात.
- बाजारपेठेतील प्रवेश आणि संरचनात्मक कठोरता (Market Access and Structural Rigidities)**
 - ई-नामचा उद्देश बाजारपेठ एकीकरण हा असला तरी, त्याला खालील गोष्टींमुळे अडथळे येतात:
 - एपीएमसी-केंद्रित कामकाज
 - खराब भौतिक पायाभूत सुविधा (वर्गीकरण, चाचणी प्रयोगशाळा)
 - शेतकऱ्यांमध्ये कमी डिजिटल साक्षरता
 - खाजगी क्षेत्रातील स्पर्धेच्या अभावामुळे किंमत शोधण्याची कार्यक्षमता कमी होते.
- विखंडीकरण आणि प्रमाणातील मर्यादा (Fragmentation and Scale Limitations)**
 - ८५% पेक्षा जास्त शेतकरी लहान आणि सीमांत आहेत, ज्यामुळे मृदा आरोग्य कार्ड्स, कृषी यांत्रिकीकरण आणि कृषी-पायाभूत सुविधा निधी यांसारख्या हस्तक्षेपांचा प्रभाव मर्यादित होतो.

- विखुरलेल्या जमिनीमुळे निविष्टा वितरण आणि विस्तार सेवा (extension services) कमी कार्यक्षम होतात.
- **सिंचन आणि संसाधनांचे गैरव्यवस्थापन (Irrigation and Resource Mismanagement)**
 - पीएमकेएसवायची अंमलबजावणी असमान आहे, भूजल आणि पावसावर अवलंबून असलेल्या क्षेत्रांमध्ये सूक्ष्म-सिंचनाचा वापर कमी आहे.
 - योजनांच्या रचनेत जल-बजेटिंग आणि शाश्वततेच्या अभावामुळे दीर्घकालीन परिणाम बाधित होतात.
- **हवामान आणि पर्यावरणीय ब्लाईंड स्पॉट्स (Climate and Ecological Blind Spots)**
 - सद्यस्थितीतील धोरणांमध्ये अतिवृष्टीसारख्या घटनांविरुद्ध विमा किंवा अनुकूल पीक पद्धतीसारख्या हवामान जोखीम बफर्सचा अभाव आहे.
 - नैसर्गिक शेतीचे उपक्रम प्रायोगिक स्तरावरच राहिले आहेत, त्यांची व्याप्ती आणि शेतकऱ्यांचा सहभाग मर्यादित आहे.
- **पर्यवेक्षण आणि मूल्यमापनातील कमकुवतपणा (Monitoring and Evaluation Weaknesses)**
 - बहुतेक योजनांमध्ये रिअल-टाइम डेटा फीडबॅक लूप्स, त्रयस्थ पक्षांचे मूल्यांकन किंवा डिजिटल कृषी-स्टॅक प्रणालींमध्ये एकीकरणाचा अभाव आहे.
 - क्षेत्रीय स्तरावर योजनांमध्ये एकसमान समन्वयाची यंत्रणा नाही (उदा. सिंचन आणि निविष्टा अनुदान योजनांमध्ये).

पुढील वाटचाल (Way Forward)

- कसणावळ (land tenancy) नोंदींचे एकीकरण करून वाटेकरी आणि भाडेकरू शेतकऱ्यांना समाविष्ट करणे.
- चांगल्या निविष्टा-उत्पादन एकीकरणासाठी एफपीओ (शेतकरी उत्पादक संस्था) चे (FPO - Farmer Producer Organisation) आवाका वाढवणे.
- पीएमएफबीवायला (PMFBY) रिअल-टाइम हवामान डेटा आणि मोबाईल-आधारित दावा ट्रॅकिंगशी जोडणे.
- एपीएमसी (APMC) सुधारणांना + ई-नाम विस्तारासाठी खाजगी बाजारातील सहभागाला बळकटी देणे.
- मनरेगा (MGNREGA) आणि जल शक्ती अभियान (Jal Shakti Abhiyan) यांच्या समन्वयाने हवामान-अनुकूल शेतीला प्रोत्साहन देणे.
- कार्यक्षमतेसाठी एकात्मिक डिजिटल कृषी-स्टॅक अंतर्गत योजनांचे एकीकरण सुनिश्चित करणे.

२. उद्योग आणि उत्पादन: हस्तक्षेप आणि आव्हाने (Industry and Manufacturing: Interventions and Challenges)

उत्पादन क्षेत्र कमी उत्पादनक्षम शेतीतून अधिक उत्पादनक्षम उद्योगात मनुष्यबळ वळवून भारताच्या संरचनात्मक परिवर्तनाची गुरुकिल्ली आहे. ते जीडीपीमध्ये सुमारे १७% योगदान देते आणि मोठ्या प्रमाणावर रोजगार

निर्मितीद्वारे भारताच्या लोकसंख्याशास्त्रीय लाभांशामुळे (demographic dividend) लोकांना सामावून घेण्याची क्षमता आहे. हे ओळखून, सरकारने भारताला जागतिक औद्योगिक केंद्र बनवण्यासाठी अनेक लक्षित हस्तक्षेप सुरू केले आहेत.

प्रमुख सरकारी हस्तक्षेप (Key Government Interventions)

- **मेक इन इंडिया (२०१४) (Make in India - 2014)**
 - उद्दिष्ट: भारताला जागतिक उत्पादन केंद्र म्हणून प्रोत्साहन देणे.
 - २५ क्षेत्रांवर लक्ष केंद्रित (उदा. इलेक्ट्रॉनिक्स, वस्त्रोद्योग, संरक्षण उत्पादन).
 - थेट परदेशी गुंतवणूक (FDI), व्यवसाय करण्याची सुलभता (ease of doing business) आणि नवनिर्मितीसाठी प्रोत्साहन.
- **उत्पादन संलग्न प्रोत्साहन (PLI) योजना (Production Linked Incentive - PLI Schemes)**
 - वाढीव उत्पादनावर आधारित क्षेत्र-विशिष्ट प्रोत्साहन.
 - इलेक्ट्रॉनिक्स, फार्मा, सौर मॉड्यूल्स, वस्त्रोद्योग इत्यादींमध्ये देशांतर्गत उत्पादनाला प्रोत्साहन देते.
 - १४ क्षेत्रांमध्ये ₹१.९७ लाख कोटींचा खर्च.
- **राष्ट्रीय औद्योगिक कॉरिडोर विकास कार्यक्रम (National Industrial Corridor Development Programme)**
 - एकात्मिक औद्योगिक वस्त्या (townships) विकसित करण्याचे उद्दिष्ट (उदा. डीएमआयसी (DMIC), अमृतसर-कोलकाता कॉरिडोर).
 - लॉजिस्टिक्स कार्यक्षमता आणि मल्टीमोडल कनेक्टिव्हिटीवर लक्ष केंद्रित.
- **स्टार्टअप इंडिया आणि स्टँड-अप इंडिया (Startup India & Stand-Up India)**
 - विशेषतः अनुसूचित जाती/जमाती आणि महिलांमध्ये उद्योजकतेला प्रोत्साहन.
 - कर सवलती, पत हमी आणि नोंदणीची सुलभता.
- **एमएसएमई विकास उपक्रम (MSME Development Initiatives)**
 - सूक्ष्म, लघु आणि मध्यम उद्योगांना (MSME) औपचारिक स्वरूप देण्यासाठी, वित्तपुरवठा करण्यासाठी आणि कौशल्य देण्यासाठी उद्यम पोर्टल (Udyam portal), सीजीटीएमएसई (CGTMSE), पीएमईजीपी (PMEGP).
 - समर्थन आणि तक्रार निवारणासाठी चॅम्पियन पोर्टल (Champion Portal) आणि समर्थ (SAMARTH).

रचना आणि अंमलबजावणीतील आव्हाने (Challenges in Design and Implementation)

- **धोरणांचे विखंडीकरण आणि क्षेत्रीय सायलो (Policy Fragmentation and Sectoral Silos)**
 - केंद्र आणि राज्यांमध्ये समन्वयाच्या अभावामुळे औद्योगिक

परवानग्या आणि भूसंपादन यांना विलंब होतो.

- औद्योगिक धोरणे अनेकदा क्षेत्रीय उपक्रमांवर एकत्रीकरणाशिवाय आच्छादित होतात.
- **पालन आणि नियमनाचा उच्च खर्च (High Cost of Compliance and Regulation)**
 - प्रक्रियात्मक जटिलता, धीमे मंजूरी आणि नियमांमधील वारंवार बदल यामुळे गुंतवणूकदारांचा विश्वास कमी होतो.
 - भारताचे 'व्यवसाय करण्याची सुलभता' (Ease of Doing Business) जागतिक क्रमवारीत सुधारले असले तरी, राज्य आणि जिल्हा स्तरावर आव्हाने कायम आहेत.
- **पायाभूत सुविधा आणि लॉजिस्टिक्समधील अडचणी (Infrastructure and Logistics Bottlenecks)**
 - गती शक्ती असूनही, अनेक औद्योगिक क्लस्टरसना कनेक्टिव्हिटीतील त्रुटी, विजेची अस्थिरता आणि शहरी गर्दीचा सामना करावा लागतो.
 - अंतर्गत मालवाहतूक आणि वेअरहाउसिंगमधील अक्षमतांमुळे उत्पादन खर्च वाढतो.
- **कौशल्य आणि मानवी भांडवल जुळत नसणे (Skilling and Human Capital Mismatch)**
 - पीएमकेव्हीवाय (PMKVY) सारख्या कौशल्य विकास कार्यक्रमांमध्ये प्लेसमेंट दर कमी आहेत.
 - उद्योगांच्या गरजा आणि व्यावसायिक प्रशिक्षण अभ्यासक्रमांमधील विसंगती.
- **एमएसएमईची असुरक्षितता (MSME Vulnerabilities)**
 - विलंबित देयके, अपुरे कर्ज आणि तांत्रिक कालबाह्यता यामुळे एमएसएमईच्या वाढीवर परिणाम होतो.
 - अनेक एमएसएमई अनौपचारिक राहतात आणि पीएलआय (PLI) सारख्या औपचारिक हस्तक्षेपांच्या कक्षेत येत नाहीत.
- **जागतिक आणि तांत्रिक व्यत्यय (Global and Technological Disruptions)**
 - इनपुटसाठी चीनवर अवलंबून राहणे (उदा. एपीआय (APIs), इलेक्ट्रॉनिक्स).
 - जागतिक स्पर्धाकांच्या तुलनेत इंडस्ट्री ४.० तंत्रज्ञानामध्ये (ऑटोमेशन, आयओटी (IoT), एआय (AI)) कमी गुंतवणूक.

पुढील वाटचाल (Way Forward)

- वित्तीय आणि पायाभूत सुविधांच्या पाठिंब्यासह राज्य-स्तरीय उत्पादन धोरणांना प्रोत्साहन देणे.
- एकखिडकी मंजूरी मजबूत करणे आणि नियामक विलंब कमी करणे.
- पीएलआय (PLI) श्रम-केंद्रित क्षेत्रांमध्ये (उदा. वस्त्रे, पादत्राणे) विस्तारणे.
- एमएसएमईसाठी औपचारिक कर्जाची उपलब्धता वाढवणे आणि ट्रेड्स (TReDS) चा स्वीकार सुधारणे.
- तांत्रिक सुधारणांसाठी संशोधन आणि विकास (R&D) आणि उद्योग-

शिक्षण संस्था सहकार्याला प्रोत्साहन देणे.

३. पायाभूत सुविधा क्षेत्र: हस्तक्षेप आणि आव्हाने (Infrastructure Sector: Interventions and Challenges)

पायाभूत सुविधा हे आर्थिक विकासाचा कणा आहेत, जे वाढ, गुंतवणूक आणि सामाजिक गतिशीलतेवर प्रभाव टाकतात. रस्ते, रेल्वे, ऊर्जा, बंदरे आणि डिजिटल पायाभूत सुविधा थेट उत्पादनक्षमता आणि सेवा वितरणावर परिणाम करतात. तथापि, प्रकल्प विलंब, वित्तपुरवठ्यातील त्रुटी, भूसंपादनातील अडथळे आणि पर्यावरणीय चिंता यांसारख्या समस्या भारताच्या पायाभूत सुविधांच्या क्षमतेला अजूनही अडथळा आणत आहेत. यावर उपाय म्हणून, सरकारने बहु-मोडल, एकात्मिक आणि डिजिटल समन्वित धोरण स्वीकारले आहे.

प्रमुख सरकारी हस्तक्षेप (Key Government Interventions)

- **पीएम गती शक्ती – राष्ट्रीय मास्टर प्लॅन (२०२१) (PM Gati Shakti – National Master Plan - 2021)**
 - विविध मंत्रालयांमध्ये पायाभूत सुविधा नियोजन आणि अंमलबजावणीसाठी डिजिटल प्लॅटफॉर्म.
 - रस्ते, रेल्वे, जलमार्ग आणि हवाई मार्ग एकत्रित करून लॉजिस्टिक्स खर्च आणि वेळ कमी करण्याचे उद्दिष्ट.
- **राष्ट्रीय पायाभूत सुविधा पाईपलाईन (एनआयपी) (National Infrastructure Pipeline - NIP)**
 - २०+ क्षेत्रांमध्ये (२०१९-२५) ₹१००+ लाख कोटींचा गुंतवणूक आराखडा.
 - ऊर्जा, वाहतूक, शहरी, ग्रामीण आणि सामाजिक पायाभूत सुविधांचा समावेश.
- **भारतमाला परियोजना (Bharatmala Pariyojana)**
 - रस्ते कनेक्टिव्हिटी, आर्थिक कॉरिडॉर आणि सीमा पायाभूत सुविधा सुधारण्यावर लक्ष केंद्रित.
 - पहिल्या टप्प्यात ३४,००० किमी पेक्षा जास्त महामार्गांचे लक्ष्य.
- **सागरमाला कार्यक्रम (Sagarmala Programme)**
 - बंदरांच्या नेतृत्वाखालील विकास ज्यामुळे मालवाहतूक, किनारी भागाजवळ औद्योगिक क्लस्टरस सुधारतात.
 - बंदर आधुनिकीकरण, कनेक्टिव्हिटी आणि अंतर्गत जलमार्गावर भर.
- **उडान (उडे देश का आम नागरिक) (UDAN - Ude Desh ka Aam Nagrik)**
 - टियर-२ आणि टियर-३ शहरांमधील हवाई मार्गांना अनुदान देऊन प्रादेशिक हवाई कनेक्टिव्हिटी सुधारण्याचे उद्दिष्ट.
 - ४०० हून अधिक मार्गांना मंजूरी; दुर्गम प्रदेशात पर्यटन आणि व्यवसायाच्या प्रवेशाला प्रोत्साहन देते.
- **स्मार्ट सिटीज मिशन आणि अमृत (Smart Cities Mission & AMRUT)**

- सुधारित गतिशीलता, पाणी आणि स्वच्छतेद्वारे शहरी पायाभूत सुविधांचे उन्नतीकरण.
- प्रशासन आणि रिअल-टाइम सेवा वितरणासाठी माहिती आणि दळणवळण तंत्रज्ञानाचा (ICT) वापर करण्यास प्रोत्साहन.
- **ऊर्जा क्षेत्रातील सुधारणा (उदा. सुधारित वितरण क्षेत्र योजना – आरडीएसएस) (Power Sector Reforms - e.g., Revamped Distribution Sector Scheme – RDSS)**
 - स्मार्ट मीटरिंग, तोटा कमी करणे आणि विश्वसनीय वीज पुरवठ्यावर लक्ष केंद्रित.
 - अक्षय ऊर्जा एकीकरण आणि दुर्गम भागांचे विद्युतीकरण यावर भर.

रचना आणि अंमलबजावणीतील आव्हाने (Challenges in Design and Implementation)

- **भूसंपादन आणि पर्यावरणीय मंजूरी (Land Acquisition and Environmental Clearances)**
 - अस्पष्ट भू-शीर्षक (land titles), नुकसानभरपाई विवाद आणि वन हक्क संघर्षामुळे विलंब.
 - किचकट पर्यावरणीय मंजूरीमुळे खर्च वाढतो आणि प्रकल्प थांबतात.
- **वित्तपुरवठ्यातील अडचणी (Financing Bottlenecks)**
 - उच्च भांडवली तीव्रता आणि दीर्घ गर्भधारणा कालावधी (long gestation periods) खाजगी गुंतवणूकदारांना परावृत्त करतात.
 - सार्वजनिक-खाजगी भागीदारींना (PPPs) अनेकदा जोखीम-वाटणीतील विवाद, करार पुनर्वाटाघाटी आणि व्यवहार्यतेतील त्रुटींचा सामना करावा लागतो.
- **आंतर-एजन्सी समन्वय (Inter-Agency Coordination)**
 - केंद्र, राज्ये आणि विभागांमध्ये समन्वयाचा अभाव.
 - अधिकार क्षेत्रांचे आच्छादन आणि खराब डेटा शेअरिंगमुळे अखंड प्रकल्प अंमलबजावणीवर परिणाम होतो.
- **गुणवत्ता आणि देखभाल त्रुटी (Quality and Maintenance Gaps)**
 - केवळ मालमत्ता निर्मितीवर लक्ष केंद्रित केले जाते, जीवनचक्र देखभालीवर नाही.
 - खराब गुणवत्तापूर्ण बांधकाम आणि भ्रष्टाचार दीर्घकालीन उपयुक्ततेला कमी करतात.
- **प्रादेशिक असमानता (Regional Disparities)**
 - बहुतेक पायाभूत सुविधांची वाढ पश्चिम आणि दक्षिण राज्यांमध्ये केंद्रित आहे.
 - राष्ट्रीय अभियान असूनही ईशान्य आणि आदिवासी भाग कमी जोडलेले राहतात.

पुढील वाटचाल (Way Forward)

- जमीन आणि पर्यावरणीय मंजूरीसाठी एकखिडकी मंजूरी प्रणाली

(single-window clearance systems) लागू करणे.

- संमिश्र वित्त मॉडेलला प्रोत्साहन देणे आणि दीर्घकालीन निधीसाठी बाँड बाजारपेठा (bond markets) अधिक सखोल करणे.
- अंमलबजावणीचे निरीक्षण करण्यासाठी गती शक्ती अंतर्गत रिअल-टाइम प्रकल्प डॅशबोर्ड वापरणे.
- सार्वजनिक-खाजगी भागीदारींमध्ये करार अंमलबजावणी आणि विवाद निवारण यंत्रणा मजबूत करणे.
- भारताच्या हवामान कटिबद्धतेनुसार हरित पायाभूत सुविधांना प्रोत्साहन देणे.

४. शहरी विकास: सरकारी हस्तक्षेप आणि अंमलबजावणीतील आव्हाने

(Urban Development: Government Interventions and Challenges in Implementation)

भारतातील शहरी विकास आर्थिक वाढीसाठी महत्वाचा आहे, परंतु तो वाढत्या असमानता, अनियोजित विस्तार आणि सेवांमधील त्रुटींचे केंद्र देखील आहे. सध्या भारताच्या लोकसंख्येपैकी ३५% पेक्षा जास्त (२०३० पर्यंत ४०% पर्यंत पोहोचण्याची अपेक्षा) शहरी भागात राहतात, त्यामुळे सरकारने पायाभूत सुविधांमधील त्रुटी, परवडणारी घरे, शाश्वतता आणि सर्वसमावेशक प्रशासनावर लक्ष केंद्रित करण्यासाठी अनेक अभियान-पद्धतीने कार्यक्रम सुरू केले आहेत.

शहरी विकासातील प्रमुख सरकारी हस्तक्षेप (Key Government Interventions in Urban Development)

- **स्मार्ट सिटीज मिशन (एससीएम) (Smart Cities Mission - SCM)**
 - २०१५ मध्ये क्षेत्र-आधारित विकास आणि तंत्रज्ञान-सक्षम प्रशासनाद्वारे शाश्वत आणि नागरिक-केंद्रित शहरी वाढीला प्रोत्साहन देण्यासाठी सुरू करण्यात आले.
 - स्मार्ट पायाभूत सुविधा, ई-गव्हर्नन्स आणि शहरी गतिशीलता उपायांसाठी १०० शहरांची निवड.
- **अटल मिशन फॉर रिजुवनेशन अँड अर्बन ट्रान्सफॉर्मेशन (अमृत) (Atal Mission for Rejuvenation and Urban Transformation - AMRUT)**
 - ५०० शहरांमध्ये पाणी पुरवठा, सांडपाणी व्यवस्थापन, शहरी वाहतूक आणि हिरवीगार जागा सुधारण्यावर लक्ष केंद्रित.
 - सेवा-स्तर बेंचमार्कवर भर देऊन सुधारणा-संबंधित निधीला प्रोत्साहन.
- **प्रधानमंत्री आवास योजना – शहरी (पीएमएवाय-यू) (Pradhan Mantri Awas Yojana – Urban - PMAY-U)**
 - शहरी गरिबांना चार स्तरांवरून परवडणारी घरे प्रदान करून २०२२ पर्यंत सर्वांसाठी घरे (Housing for All) प्रदान करण्याचे उद्दिष्ट: जागेवरच झोपडपट्टी पुनर्विकास, क्रेडिट-लिंकड सबसिडी, भागीदारीमध्ये परवडणारी घरे आणि लाभार्थी-नेतृत्वाखालील

बांधकाम.

- **स्वच्छ भारत अभियान – शहरी (एसबीएम-यू) (Swachh Bharat Mission – Urban - SBM-U)**
 - उघड्यावर शौचास जाण्याचे उच्चाटन आणि वैज्ञानिक घनकचरा व्यवस्थापनावर लक्ष केंद्रित.
 - शहरांमध्ये स्पर्धात्मक संघराज्यवादाला प्रोत्साहन देण्यासाठी स्वच्छ सर्वेक्षण रॅकिंगचा वापर.
- **राष्ट्रीय शहरी आजीविका अभियान (एनयूएलएम) (National Urban Livelihoods Mission - NULM)**
 - स्वयंरोजगार आणि कौशल्य प्रशिक्षणाद्वारे शहरी गरिबांची रोजगारक्षमता आणि उपजीविका वाढवण्याचे उद्दिष्ट.
 - पीएम स्वनिधी योजनेअंतर्गत (PM SVANidhi scheme) पथविक्रेत्यांना (street vendors) समर्थन समाविष्ट.
- **शहरी वाहतूक उपक्रम (Urban Transport Initiatives)**
 - मेट्रो रेल्वे प्रकल्प, बस रॅपिड ट्रान्झिट सिस्टिम्स (BRTS) आणि इलेक्ट्रिक गतिशीलता उपक्रमांसाठी निधीचा समावेश.
 - राष्ट्रीय शहरी वाहतूक धोरण (National Urban Transport Policy) आणि फेम योजनेअंतर्गत (FAME scheme) अंमलबजावणी.
- **राष्ट्रीय शहरी डिजिटल मिशन (एनयूडीएम) (National Urban Digital Mission - NUDM)**
 - २०२१ मध्ये शहरी प्रशासन आणि सेवा वितरणासाठी डिजिटल इकोसिस्टम तयार करण्यासाठी २४ पर्यंत सुरू करण्यात आले.
- **जल जीवन मिशन – शहरी (जेजेएम-यू) (Jal Jeevan Mission – Urban - JJM-U)**
 - शहरी भागांमध्ये कार्यात्मक घरगुती नळ जोडणी (FHTCs) आणि सांडपाणी व्यवस्थापनाच्या सार्वत्रिक प्रवेशावर लक्ष केंद्रित.

रचना आणि अंमलबजावणीतील आव्हाने (Challenges in Design and Implementation)

- **विखंडित संस्थात्मक चौकट (Fragmented Institutional Framework)**
 - अनेक आच्छादित एजन्सी (शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्था - ULBs, निम-सरकारी संस्था - parastatals, एसपीव्ही - SPVs) मध्ये खराब समन्वय असल्यामुळे अक्षमता निर्माण होते.
 - ७४व्या घटना दुरुस्ती अंतर्गत कमकुवत विकेंद्रीकरणामुळे शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांची स्वायत्तता आणि उत्तरदायित्व मर्यादित झाले आहे.
- **वित्तपुरवठा आणि संसाधनांची मर्यादा (Financing and Resource Constraints)**
 - शहरी विकास अजूनही अपुरा निधी असलेला आहे; शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्था जीडीपीच्या १% पेक्षा कमी उत्पन्न मिळवतात.
 - मर्यादित स्वतःचे उत्पन्न (OSR), राज्य/केंद्रीय अनुदानांवर

अवलंबून राहणे आणि खराब मालमत्ता कर पालनामुळे वित्तीय शाश्वतता कमकुवत होते.

- **अंमलबजावणी आणि क्षमतेतील कमतरता (Implementation and Capacity Deficits)**
 - प्रकल्प अंमलबजावणीतील विलंब (उदा. स्मार्ट सिटीजमध्ये कामांच्या पूर्णत्वामध्ये मागे).
 - नगरपालिका स्तरावर कुशल शहरी नियोजक, अभियंता आणि माहिती तंत्रज्ञान कर्मचाऱ्यांचा अभाव.
 - अपुरी डेटा प्रणाली नियोजन आणि निरीक्षणास अडथळा आणते.
- **सर्वसमावेशकतेवर अपुरे लक्ष (Inadequate Focus on Inclusivity)**
 - पात्रता किंवा रचनांमधील विसंगतीमुळे परवडणारी घरे अनेकदा झोपडपट्टीवासियांना मिळत नाहीत.
 - शहरी गरिबांना योग्य पुनर्वसनाशिवाय विस्थापन (उदा. झोपडपट्टी हटवणे, मेट्रो प्रकल्प) सहन करावे लागते.
 - महिला, वृद्ध आणि अपंग यांना शहरी गतिशीलता आणि सुरक्षा पायाभूत सुविधांमध्ये अपुऱ्या सेवा मिळतात.
- **पर्यावरणीय शाश्वततेच्या चिंता (Environmental Sustainability Concerns)**
 - शहरी नियोजनात हवामान लवचिकतेचे (climate resilience) खराब एकत्रीकरण.
 - सदोष भू-वापर पद्धती (land-use patterns) आणि अपुऱ्या हरित आच्छादनामुळे वायू प्रदूषण, शहरी पूर आणि उष्णतेच्या लाटांच्या समस्या कायम आहेत.

पुढील वाटचाल (Way Forward)

- वित्तीय सशक्तीकरण, संवर्ग-आधारित भरती आणि शहरी प्रशासनामध्ये प्रशिक्षणाद्वारे शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांना (ULBs) मजबूत करणे.
- स्मार्ट सिटीज मिशन (SCM), अमृत (AMRUT), प्रधानमंत्री आवास योजना (PMAY) आणि हवामान कृती योजनांमध्ये एकत्रीकरण सुनिश्चित करून एकात्मिक नियोजनाला प्रोत्साहन देणे.
- नगरपालिका बॉर्ड्स, जमीन मूल्य कॅप्चर आणि सार्वजनिक-खाजगी भागीदारी (PPPs) यांसारख्या अभिनव वित्तपुरवठ्याचा विस्तार केला पाहिजे.
- सहभागी नियोजन, लिंग-संवेदनशील पायाभूत सुविधा आणि सन्मानाने अनौपचारिक वस्त्यांचे (informal settlements) नियमितीकरण करून सर्वसमावेशक शहरीकरण.
- पारदर्शकता आणि उत्तरदायित्व सुधारण्यासाठी जीआयएस (GIS) मॅपिंग, रिअल-टाइम डॅशबोर्ड आणि नागरिक अभिप्राय यंत्रणा वापरून डेटा-चालित प्रशासन.
- हरित इमारती, शाश्वत गतिशीलता आणि निसर्ग-आधारित उपायांद्वारे शहरी धोरणात पर्यावरण मुख्यप्रवाहात आणणे.

५. ग्रामीण विकास: सरकारी हस्तक्षेप आणि अंमलबजावणीतील आव्हाने (Rural Development: Government Interventions and Challenges in Implementation)

भारतातील ग्रामीण विकास सर्वसमावेशक वाढीसाठी अत्यंत महत्वाचा आहे, कारण ६५% पेक्षा जास्त लोकसंख्या ग्रामीण भागात राहते. यात कृषी, उपजीविका, गृहनिर्माण, पायाभूत सुविधा, आरोग्य, शिक्षण आणि सामाजिक समावेश यांमध्ये बहु-आयामी सुधारणांचा समावेश आहे. सरकारने ग्रामीण भारतातील जीवनमान सुधारण्याच्या उद्देशाने अनेक प्रमुख अभियान आणि हक्क-आधारित कार्यक्रम सुरू केले आहेत.

ग्रामीण विकासातील प्रमुख सरकारी हस्तक्षेप (Key Government Interventions in Rural Development)

- **महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायदा (मनरेगा) (Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act - MGNREGA)**
 - ग्रामीण कुटुंबांना १०० दिवसांच्या हमी मजुरीच्या रोजगाराची हमी देते.
 - टिकाऊ मालमत्ता निर्माण करणे, नैसर्गिक संसाधन व्यवस्थापन आणि महिलांचा सहभाग यावर लक्ष केंद्रित.
- **प्रधानमंत्री आवास योजना – ग्रामीण (पीएमएवाय-जी) (Pradhan Mantri Awaas Yojana – Gramin - PMAY-G)**
 - २०२४ पर्यंत सर्व ग्रामीण बेघर आणि कच्च्या घरात राहणाऱ्यांना मूलभूत सुविधांसह पक्की घरे देण्याचे उद्दिष्ट.
 - लाभार्थी ओळखण्यासाठी सामाजिक-आर्थिक जात जनगणना (SECC) चा वापर.
- **दीनदयाल अंत्योदय योजना – राष्ट्रीय ग्रामीण आजीविका अभियान (डीएवाय-एनआरएलएम) (Deendayal Antyodaya Yojana – National Rural Livelihoods Mission - DAY-NRLM)**
 - स्वयंरोजगार गट (SHGs) आणि महिला-नेतृत्वाखालील सूक्ष्म-उद्योगांना उत्पन्न आणि सामाजिक सक्षमीकरण वाढवण्यासाठी प्रोत्साहन.
 - वित्तीय समावेश, कौशल्य विकास आणि समुदाय-आधारित संस्थांचा समावेश.
- **श्यामा प्रसाद मुखर्जी रबन मिशन (एसपीएमआरएम) (Shyama Prasad Mukherji Rurban Mission - SPMRM)**
 - ग्रामीण-शहरी दरी कमी करण्यासाठी ग्रामीण भागात शहरी-सारख्या पायाभूत सुविधा असलेले "रबन" क्लस्टर्स विकसित करण्याचे उद्दिष्ट.
 - विविध क्षेत्रीय योजनांच्या एकीकरणाला प्रोत्साहन देते.
- **प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजना (पीएमजीएसवाय) (Pradhan Mantri Gram Sadak Yojana - PMGSY)**

- न जोडलेल्या वस्त्यांना ग्रामीण रस्ते कनेक्टिव्हिटीवर लक्ष केंद्रित.
- बाजारपेठा, आरोग्य आणि शिक्षणापर्यंत पोहोच सक्षम करण्यासाठी महत्वाचे.
- **स्वच्छ भारत अभियान – ग्रामीण (एसबीएम-जी) (Swachh Bharat Mission – Gramin - SBM-G)**
 - उघड्यावर शौचास जाण्याचे उच्चाटन आणि घन व द्रव कचरा व्यवस्थापनाला प्रोत्साहन देण्याचे उद्दिष्ट.
 - वर्तन बदल आणि समुदाय मालकीवर भर.
- **जल जीवन मिशन – ग्रामीण (जेजेएम-आर) (Jal Jeevan Mission – Rural - JJM-R)**
 - २०२४ पर्यंत सर्व ग्रामीण कुटुंबांना कार्यात्मक घरगुती नळ जोडणी (FHTCs) प्रदान करण्याचे उद्दिष्ट.
 - गाव कृती योजनांसह समुदाय-नेतृत्वाखालील दृष्टिकोनावर आधारित.
- **ई-ग्रामस्वराज आणि ऑडिट ऑनलाइन (e-GramSwaraj and Audit Online)**
 - पंचायती राज संस्थांमध्ये (PRIs) पारदर्शकता, उत्तरदायित्व आणि नागरिक सहभाग वाढवण्यासाठी डिजिटल प्रशासन प्लॅटफॉर्म.
- **खासदार आदर्श ग्राम योजना (एसएजीवाय) (Sansad Adarsh Gram Yojana - SAGY)**
 - खासदार आणि सरपंचांना एकीकरण आणि सहभागी नियोजनाद्वारे आदर्श गावे दत्तक घेऊन विकसित करण्यास प्रोत्साहित करते.

रचना आणि अंमलबजावणीतील आव्हाने (Challenges in Design and Implementation)

- **लक्ष्यीकरण आणि समावेश (Targeting and Inclusion)**
 - कालबाह्य SECC डेटाच्या वापरामुळे गृहनिर्माण आणि उपजीविका योजनांमध्ये वगळणे/समावेशातील त्रुटी निर्माण होतात.
 - वंचित समुदायांमध्ये (अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, एकल महिला) अनेकदा कागदपत्रे किंवा हक्कांसाठी प्रवेशाचा अभाव असतो.
 - स्वयंरोजगार गट (SHGs) आणि पंचायतींमध्ये मालमत्ता, कर्ज आणि निर्णय-घेण्याच्या भूमिकेत लिंग असमानता कायम आहे.
- **निधी आणि संसाधनांची मर्यादा (Funding and Resource Constraints)**
 - मनरेगा अंतर्गत मजुरीच्या देयकातील विलंब आणि पीएमएवाय-जी (PMAY-G) मधील निधी वितरणातील विलंबामुळे सार्वजनिक विश्वासावर परिणाम होतो.
 - पंचायती राज संस्थांना (PRIs) आर्थिक स्वायत्ततेचा अभाव आहे आणि प्रकल्प प्रभावीपणे नियोजित व अंमलात आणण्यासाठी संघर्ष करावा लागतो.
 - विखंडित आणि अपुऱ्या निधीतील ग्रामीण आरोग्य आणि शिक्षण

- पायाभूत सुविधा मानवी भांडवल विकासाला मर्यादित करतात.
- **अंमलबजावणी आणि क्षमतेतील कमतरता (Implementation and Capacity Deficits)**
 - गट आणि गाव स्तरावर प्रशिक्षित कर्मचाऱ्यांची कमतरता शेवटच्या टप्प्यातील वितरणावर परिणाम करते.
 - देखरेखीच्या अभावामुळे ग्रामीण गृहनिर्माण आणि रस्त्यांच्या बांधकामाची गुणवत्ता खराब असते.
 - खरेदी आणि लाभार्थी ओळखण्यात गळती, भ्रष्टाचार आणि पारदर्शकतेचा अभाव.
- **पर्यवेक्षण आणि उत्तरदायित्व (Monitoring and Accountability)**
 - अनेक राज्यांमध्ये कमकुवत सामाजिक लेखापरीक्षण यंत्रणा उत्तरदायित्वाला कमी करतात.
 - कार्यक्रम रचनेत जास्त केंद्रीकरणामुळे अनेकदा स्थानिक सामाजिक-आर्थिक संदर्भाकडे दुर्लक्ष होते.
 - एमआयएस (MIS) प्रणाली अस्तित्वात आहेत परंतु डिजिटल साक्षरतेच्या अभावामुळे आघाडीवरील कार्यकर्त्यांकडून त्यांचा कमी वापर होतो.

पुढील वाटचाल (Way Forward)

- स्थानिक नियोजनासाठी वित्तीय विकेंद्रीकरण, तांत्रिक सहाय्य आणि रिअल-टाइम डेटा प्रवेशासह ग्रामसभा आणि पंचायती राज संस्थांना (PRIs) मजबूत करणे.
- लाभार्थी डेटाबेसच्या नियमित अद्ययावतीकरणाद्वारे आणि आधार-जोडलेल्या सामाजिक-आर्थिक प्रोफायलिंगच्या वापराद्वारे लक्ष्यीकरण सुधारणे.
- पारदर्शक डीबीटी (DBT) प्रणाली आणि अधिकारी व स्वयंरोजगार गटांसाठी (SHGs) कार्यक्षमतेची संबंधित प्रोत्साहनांसह वेळेवर निधीचा प्रवाह सुनिश्चित करणे.
- प्रभावी योजना एकत्रीकरणासाठी कार्यवाह, महिला गट आणि पंचायत नेत्यांची क्षमता बांधणी करणे.
- सामाजिक लेखापरीक्षणे, नागरिक सनद (citizen charters) आणि तक्रार निवारण यंत्रणांना संस्थात्मकरूप देऊन सहभागी प्रशासनाला पुनरुज्जीवित करणे.
- तळागाळातील पर्यवेक्षण आणि सेवा वितरण सुनिश्चित करण्यासाठी डिजिटल पायाभूत सुविधांचा विस्तार डिजिटल साक्षरतेसोबत केला पाहिजे.

६. आरोग्य क्षेत्र: सरकारी हस्तक्षेप आणि अंमलबजावणीतील आव्हाने (Health Sector: Government Interventions and Challenges in Implementation)

आरोग्य हे सामाजिक गुंतवणूक आणि संवैधानिक जबाबदारी (अनुच्छेद ४७: राज्याचे सार्वजनिक आरोग्य सुधारण्याचे कर्तव्य) दोन्ही आहे. भारताचे आरोग्य क्षेत्र यश आणि सततच्या आव्हानांच्या जटिल मिश्रणाला सामोरे जाते— एकीकडे सुधारित आयुर्मान आणि रोग नियंत्रण, तर दुसरीकडे जास्त स्वतःचा

खर्च (out-of-pocket expenditure) आणि असमानता. हे ओळखून, सरकारने विशेषतः कोविड-१९ नंतर, सार्वजनिक, परवडणारी आणि गुणवत्तापूर्ण काळजी देण्यासाठी अनेक प्रमुख आरोग्य हस्तक्षेप सुरू केले आहेत.

आरोग्य क्षेत्रातील प्रमुख सरकारी हस्तक्षेप (Key Government Interventions in the Health Sector)

- **आयुष्मान भारत – प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजना (पीएम-जेआय) (Ayushman Bharat – Pradhan Mantri Jan Arogya Yojana - PM-JAY)**
 - २०१८ मध्ये आयुष्मान भारत छत्राखाली सुरू करण्यात आली.
 - १० कोटींहून अधिक गरीब आणि दुर्बल कुटुंबांना दुय्यम आणि तृतीयक काळजीसाठी प्रति कुटुंब/वर्ष ₹५ लाख आरोग्य विमा संरक्षण प्रदान करते.
- **आयुष्मान भारत – आरोग्य आणि कल्याण केंद्रे (एबी-एचडब्ल्यूसी) (Ayushman Bharat – Health and Wellness Centres - AB-HWCs)**
 - १.५ लाख उप-आरोग्य केंद्रे आणि पीएचसीना (PHCs) एचडब्ल्यूसीमध्ये (HWCs) रूपांतरित करण्याचे लक्ष्य.
 - असंसर्गजन्य रोग तपासणी, मानसिक आरोग्य आणि माता-बाल सेवांसह सर्वसमावेशक प्राथमिक आरोग्य सेवा प्रदान करतात.
- **राष्ट्रीय आरोग्य अभियान (एनएचएम) (National Health Mission - NHM)**
 - एनआरएचएम (NRHM) आणि एनयूएचएमला (NUHM) एकत्र करून २०१३ मध्ये सुरू केलेला एक छत्र कार्यक्रम.
 - प्रजनन, माता, नवजात, बाल आणि किशोरवयीन आरोग्य (RMNCH+A) आणि आरोग्य प्रणाली मजबूत करण्यावर लक्ष केंद्रित.
- **प्रधानमंत्री स्वास्थ्य सुरक्षा योजना (पीएमएससीवाय) (Pradhan Mantri Swasthya Suraksha Yojana - PMSSY)**
 - तृतीयक आरोग्य सेवांमध्ये प्रादेशिक असंतुलन दूर करण्याचे उद्दिष्ट.
 - नवीन एम्स-सारख्या संस्थांची स्थापना आणि जिल्हा रुग्णालयांचे उन्नतीकरण.
- **राष्ट्रीय डिजिटल आरोग्य अभियान (एनडीएचएम) (आता आयुष्मान भारत डिजिटल मिशन) (National Digital Health Mission - NDHM - now Ayushman Bharat Digital Mission)**
 - अखंड आरोग्य सेवा प्रवेशासाठी डिजिटल आरोग्य ओळखपत्रे (IDs), इलेक्ट्रॉनिक आरोग्य नोंदी आणि डिजिटल पायाभूत सुविधा निर्माण करण्यावर लक्ष केंद्रित.
- **मिशन इंद्रधनुष (तीव्र आणि ग्राम आवृत्त्यांसह) (Mission Indradhanush - including Intensified & Gram versions)**
 - २ वर्षांखालील मुलांचे आणि गर्भवती महिलांचे संपूर्ण लसीकरण

करण्याचे लक्ष्य.

- कमी कव्हेरेज असलेल्या जिल्ह्यांवर विशेष लक्ष.
- **जल जीवन मिशन – ग्रामीण आणि शहरी (Jal Jeevan Mission – Rural and Urban)**
 - प्रामुख्याने पायाभूत सुविधा कार्यक्रम असला तरी, तो सुरक्षित पिण्याच्या पाण्याची उपलब्धता आणि जलजन्य रोगांमध्ये घट करून सार्वजनिक आरोग्यावर थेट परिणाम करतो.
- **कोविड-१९ प्रतिसाद उपाय (COVID-19 Response Measures)**
 - कोविन (CoWIN) प्लॅटफॉर्म, मोफत लसीकरण मोहीम, पीपीईचे (PPEs) आपत्कालीन उत्पादन आणि ईसीआरपी (ECRP) अंतर्गत आपत्कालीन आरोग्य पायाभूत सुविधांचा विस्तार.
- **अन्न सुरक्षा आणि पोषण कार्यक्रम (Food Safety and Nutrition Programmes)**
 - कुपोषण रोखण्यासाठी आणि माता व बाल आरोग्य सुनिश्चित करण्यासाठी पोषण अभियान, मध्यान्ह भोजन आणि आयसीडीएस (ICDS).

रचना आणि अंमलबजावणीतील आव्हाने (Challenges in Design and Implementation)

- **प्रवेशयोग्यता आणि समानता (Accessibility and Equity)**
 - सार्वजनिक आरोग्य सुविधांच्या उपलब्धतेमध्ये तीव्र ग्रामीण-शहरी आणि आंतरराज्यीय असमानता.
 - वंचित गट (आदिवासी, महिला, अपंग) अनेकदा संस्थात्मक काळजी आणि विमा नोंदणीतून वगळले जातात.
 - विशेषज्ञ काळजी आणि मानसिक आरोग्य सेवा मोठ्या प्रमाणावर शहरी-केंद्रित आहेत.
- **वित्तपुरवठा आणि मानवी संसाधने (Financing and Human Resources)**
 - भारताचा सार्वजनिक आरोग्य खर्च (२०२३-२४ मध्ये जीडीपीच्या ~२.१%) जागतिक सरासरीपेक्षा कमी आहे.
 - विमा योजना असूनही उच्च स्वतःचा खर्च (~४८%) कायम आहे.
 - ग्रामीण भागात डॉक्टर, परिचारिका आणि आशा (ASHAs) यांचा तीव्र तुटवडा; राज्यांमध्ये असमान वितरण.
- **गुणवत्ता आणि पायाभूत सुविधांचा अभाव (Quality and Infrastructure Deficit)**
 - पीएचसी (PHCs) आणि सीएचसी (CHCs) मध्ये काळजीची खराब गुणवत्ता; टियर II/III शहरांमध्ये पायाभूत सुविधांमधील त्रुटी.
 - एचडब्ल्यूसी (HWCs) च्या कामकाजात विलंब आणि औषधे/उपकरणांची अनुपलब्धता.
 - प्रतिबंधात्मक आणि प्रोत्साहक आरोग्यसेवेवर अपुरे लक्ष.
- **पर्यवेक्षण आणि डेटा आव्हाने (Monitoring and Data Challenges)**

- अनेक राज्यांमध्ये विखंडित डेटा प्रणाली, रिअल-टाइम रोग पाळत ठेवण्याचा अभाव.
- कमकुवत तक्रार निवारण यंत्रणा आणि नागरिक अभिप्राय लूप्स.
- डिजिटल आरोग्य उपक्रमांचे आणि तळागाळातील सेवांचे अपूर्ण एकीकरण.

पुढील वाटचाल (Way Forward)

- २०२५ पर्यंत जीडीपीच्या २.५% चे लक्ष्य पूर्ण करण्यासाठी सार्वजनिक खर्च वाढवणे (राष्ट्रीय आरोग्य धोरण २०१७); प्राथमिक काळजीला प्राधान्य देणे.
- एचडब्ल्यूसीच्या (HWCs) वेळेवर विस्तार आणि कामकाजाद्वारे प्राथमिक आरोग्य पायाभूत सुविधा मजबूत करणे.
- स्थानिक भरती, दुर्गम भागांमध्ये प्रोत्साहन आणि सुधारित प्रशिक्षण सुनिश्चित करून आरोग्य कर्मचाऱ्यांच्या सुधारणा.
- एनएचएम (NHM), पोषण अभियान (POSHAN Abhiyaan) आणि पाणी/स्वच्छता कार्यक्रमांचे चांगले एकीकरण करून आरोग्य आणि पोषण एकत्रित करणे.
- रोगांचा भार कमी करण्यासाठी आणि सामुदायिक सहभाग सुधारण्यासाठी प्रतिबंधात्मक काळजी आणि आरोग्य साक्षरतेला प्रोत्साहन देणे.
- विकेंद्रीकृत नियोजन, मजबूत रोग पाळत ठेवणे आणि महामारी तयारी यंत्रणांसह लवचिक प्रणाली निर्माण करणे.
- टेलिमेडिसिन, पुरवठा साखळी निरीक्षण आणि आरोग्य डेटाबेसमध्ये आंतरकार्यक्षमता सुधारण्यासाठी डिजिटल आरोग्याचा लाभ घेणे.

7. शिक्षण क्षेत्र: सरकारी हस्तक्षेप आणि अंमलबजावणीतील आव्हाने (Education Sector: Government Interventions and Challenges in Implementation)

शिक्षण हे सामाजिक गतिशीलता, आर्थिक प्रगती आणि लोकशाही नागरिकत्वासाठी एक महत्त्वपूर्ण साधन आहे. संविधानाचा अनुच्छेद २१ अ (Article 21A) ६-१४ वयोगटातील मुलांना मोफत आणि सक्तीच्या शिक्षणाचा हक्क (right to free and compulsory education) देतो, आणि त्यानंतरच्या धोरणात्मक प्रयत्नांनी शाळा आणि उच्च शिक्षणामध्ये प्रवेश, समानता आणि गुणवत्ता सुधारण्यावर लक्ष केंद्रित केले आहे. राष्ट्रीय शिक्षण धोरण (NEP) २०२० हे भारताच्या शैक्षणिक दृष्टिकोनात एक प्रतिमान बदल (paradigm shift) दर्शवते. तथापि, सुधारणा असूनही, संरचनात्मक आणि अंमलबजावणीतील आव्हाने कायम आहेत.

शिक्षण क्षेत्रातील प्रमुख सरकारी हस्तक्षेप (Key Government Interventions in the Education Sector)

- **शिक्षणाचा हक्क (RTE) कायदा, २००९ (Right to Education - RTE Act, 2009)**
 - ६-१४ वयोगटातील मुलांसाठी मोफत आणि सक्तीच्या शिक्षणाची हमी देतो.

- विद्यार्थी-शिक्षक प्रमाण, पायाभूत सुविधा, शिक्षकांची पात्रता यासाठी नियम निर्दिष्ट करतो आणि प्रति विद्यार्थी शुल्क (capitation fees) व तपासणी (screening) प्रतिबंधित करतो.
- **समग्र शिक्षा अभियान (Samagra Shiksha Abhiyan)**
 - पूर्व-प्राथमिक ते १२वी पर्यंतच्या शालेय शिक्षणाचा समावेश करणारी एकात्मिक योजना (एसएसए (SSA), आरएमएसए (RMSA) आणि शिक्षक शिक्षण (Teacher Education) यांचे विलीनीकरण).
 - प्रवेश, समानता आणि गुणवत्ता सुधारण्यावर लक्ष केंद्रित, विशेषतः वंचित गटांसाठी.
- **पीएम पोषण (पूर्वी मध्यान्ह भोजन योजना) (PM POSHAN - formerly Mid-Day Meal Scheme)**
 - सरकारी आणि सरकारी-अनुदानित शाळांमध्ये (वर्ग १-८) मुलांचे पोषण, टिकून राहणे (retention) आणि उपस्थिती सुधारण्याचे उद्दिष्ट.
 - आरोग्य तपासणी आणि शाळेतील पोषण उद्यानांशी जोडलेले.
- **राष्ट्रीय शिक्षण धोरण (एनईपी) २०२० (National Education Policy - NEP 2020)**
 - नवीन अभ्यासक्रम रचना (५+३+३+४) प्रस्तावित करते, ५वी इयत्तेपर्यंत मातृभाषेतून शिक्षणाचे माध्यम आणि मूलभूत साक्षरता व संख्याज्ञानावर लक्ष केंद्रित.
 - अकादमिक बँक ऑफ क्रेडिट्स (Academic Bank of Credits), नॅशनल रिसर्च फाऊंडेशन (National Research Foundation) आणि एक सामान्य उच्च शिक्षण नियामक (HECI) सादर करते.
- **डिजिटल शिक्षण उपक्रम (Digital Education Initiatives)**
 - दीक्षा (DIKSHA): शालेय शिक्षण आणि शिक्षक प्रशिक्षणासाठी राष्ट्रीय मंच.
 - स्वयं (SWAYAM): शाळा आणि उच्च शिक्षणासाठी एमओओसीएस (MOOCs - Massive Open Online Courses).
 - पीएम ई-विद्या (PM e-Vidya): कोविड-१९ दरम्यान ऑनलाइन शिक्षणाला प्रोत्साहन देण्यासाठी 'वन नेशन, वन डिजिटल प्लॅटफॉर्म' उपक्रम.
- **कस्तुरबा गांधी बालिका विद्यालय (केजीव्हीबी) (Kasturba Gandhi Balika Vidyalaya - KGBV)**
 - शैक्षणिकदृष्ट्या मागासलेल्या ब्लॉक्समध्ये अनुसूचित जाती/जमाती/इतर मागासवर्गीय (SC/ST/OBC) आणि अल्पसंख्याक समुदायांमधील मुलींसाठी निवासी शाळा.
- **राष्ट्रीय उच्चतर शिक्षा अभियान (रुसा) (Rashtriya Uchchatar Shiksha Abhiyan - RUSA)**
 - राज्य विद्यापीठे आणि महाविद्यालयांमध्ये पायाभूत सुविधा, संशोधन आणि अध्यापन गुणवत्ता सुधारण्यासाठी केंद्र पुरस्कृत योजना.

- **एकलव्य मॉडेल निवासी शाळा (ईएमआरएस) (Eklavya Model Residential Schools - EMRS)**
 - दुर्गम आणि अविकसित भागांतील आदिवासी विद्यार्थ्यांना गुणवत्तापूर्ण निवासी शिक्षण प्रदान करते.
 - **राष्ट्रीय आर्थिक मदत-कम-गुणवत्ता शिष्यवृत्ती योजना (एनएमएमएसएस) (National Means-cum-Merit Scholarship Scheme - NMMSS)**
 - माध्यमिक शाळेतील गळती कमी करण्यासाठी आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल परंतु गुणवत्ताधारक विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती.
- रचना आणि अंमलबजावणीतील आव्हाने (Challenges in Design and Implementation)**
- **लक्ष्यीकरण आणि समावेश (Targeting and Inclusion)**
 - विशेषतः ग्रामीण, आदिवासी आणि वंचित मुलांमध्ये 'शिकण्याचे दारिद्र्य' (learning poverty) जास्त आहे.
 - कोविड-१९ दरम्यान आणि नंतर डिजिटल विभाजन (digital divide) मुळे ऑनलाइन शिक्षणाच्या उपलब्धतेत असमानता वाढली.
 - मुली, दिव्यांग मुले आणि पहिल्या पिढीतील विद्यार्थ्यांना अनेक प्रवेश अडथळ्यांचा सामना करावा लागतो.
 - **निधी आणि संसाधनांची मर्यादा (Funding and Resource Constraints)**
 - शिक्षणावरील सार्वजनिक खर्च (जीडीपीच्या ~२.९%) एनईपीच्या ६% च्या उद्दिष्टापेक्षा कमी आहे.
 - समग्र शिक्षा (Samagra Shiksha) सारख्या योजनांमध्ये निधी वितरणात विलंब आणि वाटप केलेल्या निधीचा कमी वापर.
 - विशेषतः ग्रामीण आणि आदिवासी भागांमध्ये शिक्षकांची सततची रिक्त पदे.
 - **वितरण यंत्रणा आणि गुणवत्ता समस्या (Delivery Mechanism and Quality Issues)**
 - अपुरे शालेय पायाभूत सुविधा: शौचालये, ग्रंथालये, आयसीटी (ICT) प्रयोगशाळा आणि अध्ययन सामग्रीचा अभाव.
 - सेवेत असलेल्या शिक्षकांच्या प्रशिक्षणाची खराब गुणवत्ता आणि वर्गातील अध्यापन पद्धती.
 - उत्तम गुणवत्तेची धारणा असल्यामुळे खाजगी शाळांमध्ये प्रवेश वाढत राहतो.
 - **पर्यवेक्षण आणि उत्तरदायित्व (Monitoring and Accountability)**
 - स्थानिक स्तरावर अध्ययन निष्पत्तीचा मागोवा घेण्यासाठी आणि आरटीई (RTE) नियमांची अंमलबजावणी करण्यासाठी कमकुवत यंत्रणा.
 - केंद्र आणि राज्य विभागांमध्ये विखंडित डेटा प्रणाली.
 - शाळा व्यवस्थापन समित्यांचा (SMCs) प्रत्यक्ष निर्णय-घेण्यात मर्यादित सहभाग.

पुढील वाटचाल (Way Forward)

- एनईपीच्या (NEP) उद्दिष्टांशी सुसंगत सार्वजनिक गुंतवणूक वाढवणे; ईसीसीई (ECCE) आणि शिक्षक प्रशिक्षणासारख्या अपुऱ्या निधी असलेल्या विभागांवर लक्ष केंद्रित करणे.
- परवडणारी उपकरणे, बहुभाषिक सामग्री आणि सामुदायिक शिक्षण केंद्रांद्वारे डिजिटल विभाजन कमी करणे.
- निपुण भारत (NIPUN Bharat) सारख्या उपक्रमांद्वारे आणि मजबूत प्राथमिक-श्रेणी मूल्यांकनांद्वारे मूलभूत साक्षरतेवर लक्ष केंद्रित करणे.
- नियमित भरती, गुणवत्ता-आधारित बदल्या आणि सतत व्यावसायिक विकास सुनिश्चित करण्यासाठी शिक्षक धोरण सुधारणा.
- शाळा व्यवस्थापन समित्यांना (SMCs) सशक्त करून आणि पंचायतींना शाळेच्या कामकाजात व निरीक्षणात सहभागी करून स्थानिक प्रशासनाला बळकटी देणे.
- लिंग, अपंगत्व आणि सामाजिक-सांस्कृतिक विविधतेचा समावेश करणाऱ्या सर्वसमावेशक अभ्यासक्रम आणि अध्यापन पद्धतींना प्रोत्साहन देणे.
- उच्च शिक्षणामध्ये संस्थात्मक क्षमता निर्माण करणे आणि एचईसीआय (HECI) अंतर्गत नियामक संरचनेत सुधारणा करणे.

विकासासाठी खाजगी क्षेत्राचे हस्तक्षेप आणि संबंधित आव्हाने

(Private Sector Interventions for Development and Associated Challenges)

भारताच्या मिश्र अर्थव्यवस्थेच्या मॉडेलमध्ये, राज्यासोबतच खाजगी क्षेत्र विकासात महत्त्वपूर्ण पूरक भूमिका बजावते. पायाभूत सुविधा आणि शिक्षणापासून ते आरोग्य सेवा, कृषी आणि डिजिटल सेवांपर्यंत, खाजगी खेळाडू सार्वजनिक-खाजगी भागीदारी (PPPs), कॉर्पोरेट सामाजिक जबाबदारी (CSR) आणि बाजार-आधारित नवनिर्मितीद्वारे वाढत्या प्रमाणात सहभागी होत आहेत. तथापि, हे हस्तक्षेप, जरी संसाधन-समृद्ध आणि स्केलेबल असले तरी, अनेकदा समानता, उत्तरदायित्व आणि सार्वजनिक हिताभोवती प्रश्न निर्माण करतात.

खाजगी क्षेत्राच्या सहभागाची प्रमुख क्षेत्रे (Key Areas of Private Sector Involvement)

- **पायाभूत सुविधा विकास (Infrastructure Development)**
 - रस्ते, विमानतळे, मेट्रो, बंदरे यांमध्ये सार्वजनिक-खाजगी भागीदारी (PPPs) (उदा. GQ एक्सप्रेसवे, मुंबई मेट्रो).
 - खाजगी गुंतवणूकदारांसाठी प्रारंभिक जोखीम कमी करण्यासाठी महामार्गांमध्ये हायब्रिड ॲन्वुइटी मॉडेल (HAM) वापरले जाते.
 - स्थावर मालमत्ता आणि स्मार्ट सिटीज देखील खाजगी भांडवलाच्या गुंतवणुकीने चालवल्या जातात.
- **आरोग्य सेवा आणि औषधनिर्माण (Healthcare and Pharmaceuticals)**
 - दुय्यम आणि तृतीयक काळजी वितरणात (अपोलो, फोर्टिस),

निदान (diagnostics) आणि लस उत्पादनात (उदा. सीरम इन्स्टिट्यूटची कोविशील्ड) वर्चस्व.

- प्रॅक्टो (Practo) आणि १एमजी (1MG) सारखे टेलिमेडिसिन प्लॅटफॉर्म शहरी आणि निम-शहरी लोकसंख्येपर्यंत पोहोच वाढवत आहेत.

- **शिक्षण आणि एडटेक (Education and EdTech)**

- कमी किमतीच्या खाजगी शाळा आणि कोचिंग सेंटर्स वंचित भागात विस्तारत आहेत.
- बायजूज (BYJU'S), अनअकॅडमी (Unacademy) आणि वेदांतू (Vedantu) सारख्या एडटेक कंपन्या रिमोट लर्निंग सोल्यूशन्स (remote learning solutions) देत आहेत.
- एनएसडीसी (NSDC) अंतर्गत उद्योग-नेतृत्वाखालील सेक्टर स्किल कौन्सिल (SSC) द्वारे कौशल्य विकास.

- **कृषी आणि संलग्न क्षेत्रे (Agriculture and Allied Sectors)**

- करार शेती (Contract farming), कृषी-व्यवसाय स्टार्टअप्स (उदा. देहाट (DeHaat), निन्जाकार्ट (Ninjacart)) आणि कृषी-फिनटेक्स (agri-fintechs).
- कोल्ड चेन आणि अन्न प्रक्रिया पायाभूत सुविधा मोठ्या प्रमाणात खाजगी गुंतवणुकीने विकसित केल्या आहेत.

- **डिजिटल आणि वित्तीय समावेश (Digital and Financial Inclusion)**

- युपीआय-आधारित प्लॅटफॉर्म (फोनपे, पेटीएम), फिनटेक सेवा आणि खाजगी बँका वित्तीय समावेशास प्रोत्साहन देतात.
- प्रशासनातील तंत्रज्ञान उपाय (उदा. आधार प्रमाणीकरण, डीबीटी (DBT) पाईपलाईन्स) अनेकदा खाजगी आयटी (IT) कंपन्यांद्वारे (इन्फोसिस, टीसीएस) तयार केले जातात.

- **अक्षय ऊर्जा आणि पर्यावरण (Renewable Energy and Environment)**

- सौर उद्याने, पवन ऊर्जा प्रकल्प, ईव्ही (EV) पायाभूत सुविधांमध्ये खाजगी गुंतवणूक.
- स्वच्छता, वनीकरण, जल संवर्धनामध्ये सीएसआर (CSR) प्रयत्न (उदा. कोका-कोला इंडियाची जल व्यवस्थापन).

- **कॉर्पोरेट सामाजिक जबाबदारी (सीएसआर) (Corporate Social Responsibility - CSR)**

- कंपनी कायदा, २०१३ अंतर्गत अनिवार्य; शिक्षण, आरोग्य, स्वच्छता आणि उपजीविका यामध्ये निधीचा वापर.
- उल्लेखनीय उदाहरणे: इन्फोसिस फाऊंडेशन (ग्रामीण शिक्षण), रिलायन्स फाऊंडेशन (आरोग्य सेवा), टाटा ट्रस्ट्स (पोषण आणि कौशल्य).

रचना आणि अंमलबजावणीतील आव्हाने (Challenges in Design and Implementation)

- **समानता आणि प्रवेश (Equity and Access)**

- खाजगी हस्तक्षेप अनेकदा बाजार-प्रेरित राहतात, ज्यामुळे

- प्रादेशिक आणि वर्ग-आधारित वगळणे होते.
- एडटेक (EdTech) आणि खाजगी आरोग्य सेवा गरिबांसाठी अजूनही अगम्य आहेत, ज्यामुळे असमानता वाढत आहे.
- शहरी-केंद्रित गुंतवणुकीमुळे ग्रामीण आणि आदिवासी भागांना अपुऱ्या सेवा मिळतात.
- **नियमन आणि उत्तरदायित्व (Regulation and Accountability)**
 - खाजगी आरोग्य आणि शिक्षणात गुणवत्ता मानके आणि ग्राहक संरक्षणाची कमकुवत अंमलबजावणी.
 - सीएसआर (CSR) खर्च आणि सार्वजनिक-खाजगी भागीदारी (PPP) प्रकल्पांसाठी मर्यादित सामाजिक लेखापरीक्षण यंत्रणा.
 - नियामक संस्थांचे हस्तगत करणे (regulatory capture) सार्वजनिक हिताला कमजोर करते.
- **नफा विरुद्ध सार्वजनिक हित दुविधा (Profit vs Public Good Dilemma)**
 - फायदेशीर क्षेत्रांची निवड करण्याची आणि कमी फायदेशीर पण आवश्यक क्षेत्रांकडे (उदा. स्वच्छता, दिव्यांग सेवा) दुर्लक्ष करण्याची प्रवृत्ती.
 - पायाभूत सुविधांच्या सार्वजनिक-खाजगी भागीदारीमुळे (PPPs) कधीकधी आर्थिक भार (उदा. टोल शुल्क, पाणी दर) नागरिकांवर पडतो.
- **माहिती आणि गोपनीयतेची चिंता (Data and Privacy Concerns)**
 - डिजिटल प्रशासनात खाजगी कंपन्यांच्या वाढत्या भूमिकेमुळे डेटाचे मुद्रिकरण (monetization) आणि पाळत ठेवण्याची (surveillance) चिंता वाढते (उदा. खाजगी संस्थांद्वारे आधार प्रमाणीकरण).
 - डेटा संरक्षणासाठी नियामक चौकट अविकसित आहे (डीपीपीपी कायदा (DPDP Act) अजूनही विकसित होत आहे).
- **विखंडीकरण आणि समन्वय समस्या (Fragmentation and Coordination Issues)**
 - सीएसआर (CSR) उपक्रम अनेकदा स्थानिक विकास योजनांशी जुळत नाहीत आणि सरकारी योजनांशी समन्वयाचा अभाव असतो.
 - खाजगी योगदाने राष्ट्रीय विकास उद्दिष्टांशी जुळतात याची खात्री करण्यासाठी अपुऱ्या संस्थात्मक यंत्रणा.

पुढील वाटचाल (Way Forward)

- पारदर्शक बोली, जोखीम-वाटणी आणि स्वतंत्र नियामक पर्यवेक्षण सुनिश्चित करून सार्वजनिक-खाजगी भागीदारी (PPP) फ्रेमवर्क मजबूत करणे.
- मागासलेल्या प्रदेशांसाठी आणि क्षेत्रांसाठी व्यवहार्यता अंतर निधी (viability gap funding) आणि संमिश्र वित्तपुरवठा (blended finance) यांसारख्या सर्वसमावेशक मॉडेलला प्रोत्साहन देणे.

- स्थानिक सरकार समन्वय, जिल्हा नियोजन आणि परिणाम-आधारित ट्रॅकिंगद्वारे सीएसआर (CSR) ची परिणामकारकता वाढवणे.
- डिजिटल वैयक्तिक डेटा संरक्षण कायदा (Digital Personal Data Protection Act) आणि नैतिक एआय (AI) मार्गदर्शक तत्वांची मजबूत अंमलबजावणी करून डेटा प्रशासन मजबूत करणे.
- किमान सार्वजनिक हिताच्या जबाबदाऱ्या (उदा. दूरसंचार आणि शिक्षणात सार्वजनिक सेवा आवश्यकता) अनिवार्य करून समान प्रवेश सुनिश्चित करणे.
- ईएसजी (ESG) मानदंड, जबाबदार व्यवसाय अहवाल आणि सामाजिक परिणाम मूल्यांकनाद्वारे नैतिक खाजगी सहभागाला प्रोत्साहन देणे.

अलीकडील विकास (Recent Development)

आकांक्षित ब्लॉक कार्यक्रम: विकसित भारताचे आधारस्तंभ (Aspirational Blocks Programme: Building blocks of Viksit Bharat)

संदर्भ (Context): नुकतेच महबूबाबाद जिल्ह्यातील (तेलंगणा) गंगाराम ब्लॉकने देशभरातील आकांक्षित ब्लॉक कार्यक्रमांतर्गत डेल्टा क्रमवारीत अव्वल स्थान पटकावले.

पार्श्वभूमी (Background):

- **एडीपी (२०१८) मध्ये मूळ (Rooted in the ADP (2018)):** अभिसरण (Convergence), सहकार्य (Collaboration) आणि स्पर्धा (Competition) या '३ सी' (3C) दृष्टिकोनाचा वापर करून ११२ अविकसित जिल्ह्यांवर लक्ष केंद्रित केले.
- **ऐतिहासिक पूर्वउदाहरण (Historical Precedent):** समुदाय विकास ब्लॉक्सची (community development blocks) कल्पना १९५० च्या समुदाय विकास कार्यक्रमातून (Community Development Programme) उद्भवली, ज्याचा उद्देश तळागाळातील स्तरावर सर्वांगीण ग्रामीण विकास साधणे हा होता.
- **ब्लॉक-स्तरीय लक्ष्याची गरज (Need for Block-Level Focus):** जिल्हा-स्तरीय सुधारणा असूनही, भूभाग, उपेक्षितपणा किंवा संसाधनांच्या कमतरतेमुळे जिल्ह्यांतर्गत असमानता कायम आहे.

आकांक्षित गट कार्यक्रम (Aspirational Blocks Programme - ABP) म्हणजे काय?

वैशिष्ट्य	तपशील
समावेश	28 राज्ये आणि 4 केंद्रशासित प्रदेशांमधील 500 गट (Blocks)
प्रमुख क्षेत्रे	आरोग्य आणि पोषण, शिक्षण, कृषी आणि जलसंपदा, वित्तीय समावेशन आणि कौशल्य विकास, मूलभूत पायाभूत सुविधा, सामाजिक विकास

अंमलबजावणी धोरण	- सध्याच्या योजनांचे एकत्रीकरण (Convergence) - प्रमुख कार्यप्रदर्शन निर्देशांकांद्वारे (KPIs) तात्काळ देखरेख - स्पर्धा वाढवण्यासाठी गटांचे मानांकन (Ranking)
संस्थात्मक यंत्रणा	- जिल्ह्याच्या नेतृत्वाखाली, गटस्तरीय अधिकारी अंमलबजावणीचे आधारस्तंभ (Anchors) म्हणून - राज्यांनी मार्गदर्शन, सहाय्य आणि क्षमता बांधणी करणे
लक्षित राज्ये	ओळखल्या गेलेल्या गटांपैकी 50% पेक्षा जास्त गट उत्तर प्रदेश, बिहार, मध्य प्रदेश, झारखंड, ओडिशा आणि पश्चिम बंगाल मध्ये आहेत.

आकांक्षित गट कार्यक्रमाचे (ABP) महत्त्व आणि गरज

- **सूक्ष्म-स्तरीय विषमतेवर (Inequities) मात:** आकांक्षित जिल्ह्यांमधील अजूनही मागासलेल्या गटांना (Blocks) लक्ष्य करते.
- **विकेंद्रित शासन (Decentralised Governance):** कार्यात्मक प्रशासकीय घटक म्हणून गट, 'सर्वासाठी एकच उपाय' (one-size-fits-all) या दृष्टिकोनाला टाळण्यास मदत करतात.
- **समावेशक विकास:** जवळीक-आधारित शासन (proximity-driven governance) आणि सेवा वितरणाद्वारे (service delivery) असुरक्षित गटांवर लक्ष केंद्रित करते.
- **जन आंदोलन + डेटा-आधारित शासन:** समुदाय सहभाग आणि तंत्रज्ञान-आधारित मूल्यमापनासह तळागाळातील उत्तरदायित्वाला (bottom-up accountability) प्रोत्साहन देते.

आकांक्षित जिल्हा कार्यक्रमाचे (ADP) यश एक पाया म्हणून

निर्देशक	साध्य झालेली सुधारणा
मातृ आरोग्य	पश्चिम सिंगभूम: लवकर नोंदणी 39% (2018) वरून 91% (2022) पर्यंत वाढली.
संस्थात्मक प्रसूती	गुमला, करौली, धलाई: 40% वरून 90% पर्यंत वाढ झाली.
शाळा विद्युतीकरण	कुपवाडा: <50% वरून >95% पर्यंत वाढ झाली.
लसीकरण	ढेंकानाळ: 50% वरून 90% पर्यंत वाढ झाली.
न्याय मिळवण्याची सोय	उस्मानाबाद: न्यायालयीन सेवा पूर्णपणे डिजिटल केल्या.
महिला सक्षमीकरण	रांचीमधील बचत गटांनी (SHGs) आर्थिक समावेशनासाठी UPI, BHIM चा वापर केला.

स्थानिक उद्योजकता	गोवालपाडा (आसाम): ग्रामीण आणि वांशिक उत्पादनांसाठी "गोलमार्ट" ई-पोर्टल.
-------------------	---

आकांक्षित गट कार्यक्रमाच्या (ABP) अंमलबजावणीतील आव्हाने

- **प्रशासकीय क्षमतेची कमतरता:** गट-स्तरीय कर्मचाऱ्यांकडे प्रभावीपणे विकास योजना आखण्यासाठी आणि त्यांचे निरीक्षण करण्यासाठी अनेकदा प्रशिक्षण, पायाभूत सुविधा आणि स्वायत्ततेचा अभाव असतो.
- **माहिती संकलन आणि विश्वासाहर्तेचे प्रश्न:** वास्तविक-वेळेतील (real-time) निरीक्षण हे मजबूत एमआयएस (MIS) प्रणालीवर अवलंबून असते, परंतु जमिनीवरील माहिती अनेकदा विसंगत, विलंबाने मिळणारी किंवा हेराफेरी केलेली असते.
- **आंतर-विभागीय समन्वयातील दरी:** गट स्तरावरील विभाग स्वतंत्रपणे (silos मध्ये) काम करू शकतात, ज्यामुळे एकत्रीकरण कमी होते आणि अंमलबजावणीत अडथळे निर्माण होतात.
- **आर्थिक अडचणी आणि निधी प्रवाहातील विलंब:** जरी योजनांचे एकत्रीकरण केले असले तरी, वेळेवर आणि पुरेसा निधी न मिळाल्याने वितरण (delivery) प्रभावित होते.
- **सामाजिक बहिष्कार आणि स्थानिक सत्ता रचना:** गाव/गट स्तरावरील खोलवर रुजलेल्या जाती, वर्ग किंवा लिंग श्रेणीबद्धतेमुळे (hierarchies) वंचित समुदाय अजूनही बाहेरच राहू शकतात.
- **परिणामांची शाश्वतता:** स्पर्धा-आधारित प्रोत्साहन अल्प-मुदतीचे परिणाम देऊ शकतात, परंतु प्रणालीगत सुधारणांशिवाय, फायदे संस्थात्मक केले जाऊ शकत नाहीत.

पुढील वाटचाल (Way Forward)

- **गट अधिकाऱ्यांची क्षमता बांधणी:** मिशन कर्मयोगी अंतर्गत कार्यक्रम आणि डेटा व्यवस्थापन तसेच एकत्रीकरण नियोजनासाठी (convergence planning) समर्पित प्रशिक्षण मॉड्यूलसद्वारे क्षमता वाढवणे.
- **डिजिटल पायाभूत सुविधा बळकट करणे:** समुदाय-स्तरीय पडताळणीसह (उदा. सामाजिक लेखापरीक्षण - social audits) वास्तविक-वेळेतील निरीक्षणासाठी मजबूत, छेडछाड-मुक्त (tamper-proof) एमआयएस (MIS) विकसित करणे.
- **आडवे आणि उभे (Horizontal and Vertical) समन्वय सुनिश्चित करणे:** स्पष्ट उत्तरदायित्व नियमांसह सर्व विभागांचा समावेश असलेल्या गट-स्तरीय एकत्रीकरण कक्षांना (convergence cells) प्रोत्साहन देणे.
- **आर्थिक सक्षमीकरण आणि स्वायत्तता:** न वापरलेला निधी (untied funds) गटांना नवोपक्रमासाठी आणि लवचिक, गरजेनुसार खर्चासाठी हस्तांतरित करणे.
- **सामुदायिक सहभाग आणि सामाजिक उत्तरदायित्व:** वंचित लोकांचे आवाज ऐकले जातील आणि त्यांना समाविष्ट केले जाईल

यासाठी 'जन भागीदारी' मंचांना संस्थात्मक रूप देणे.

- परिणामांच्या शाश्वततेवर लक्ष केंद्रित करणे: अल्प-मुदतीच्या मानांकनांवरून (rankings) दीर्घकाळ टिकणाऱ्या क्षमता निर्मितीकडे लक्ष केंद्रित करणे, कार्यक्रम चक्रापलीकडे सर्वोत्तम पद्धतींना संस्थात्मक रूप देणे.

भारतात इलेक्ट्रिक प्रवासी कार उत्पादनाला प्रोत्साहन देण्यासाठी योजना (Scheme to Promote Manufacturing of Electric Passenger Cars in India - SPMEPCI)

संदर्भ: अवजड उद्योग मंत्रालयाने (Ministry of Heavy Industries - MHI) SPMEPCI साठी सविस्तर मार्गदर्शक तत्वे जारी केली आहेत. या योजनेचा उद्देश जागतिक स्तरावरील इलेक्ट्रिक वाहन उत्पादकांना आकर्षित करणे आणि इलेक्ट्रिक वाहनांसाठी भारताला जागतिक केंद्र (global hub) म्हणून मजबूत करणे हा आहे.

योजनेविषयी

पैलू (Aspect)	तपशील (Details)
उद्दिष्ट (Objective)	इलेक्ट्रिक प्रवासी गाड्यांच्या (e-4Ws) देशांतर्गत उत्पादनाला चालना देणे आणि 2070 पर्यंत भारताच्या 'नेट-झिरो' (Net-Zero) उद्दिष्टांशी संरेखित करणे.
पात्रता (Eligibility)	ज्या कंपन्यांची वाहन उद्योगातून ₹10,000 कोटीची कमाई आहे आणि किमान ₹3,000 कोटीची निश्चित मालमत्ता (fixed asset) गुंतवणूक आहे.
सीमा शुल्क सवलत (Customs Duty Concession)	उच्च श्रेणीतील इलेक्ट्रिक वाहन सीबीयूचे (EV CBUs) ($\geq \$35,000$) 5 वर्षांसाठी (जास्तीत जास्त 8,000 युनिट्स/वर्ष) 15% सवलतीच्या सीमा शुल्कावर आयात.
गुंतवणुकीची अट (Investment Requirement)	3 वर्षांच्या आत ₹4,150 कोटीची गुंतवणूक; उत्पादन आणि निर्मिती याच कालावधीत सुरू होणे आवश्यक.
स्थानिक मूल्यवर्धन (Domestic Value Addition - DVA)	3 वर्षांत किमान 25% आणि 5 वर्षांत 50% (पीएलआय ऑटो योजनेशी संरेखित).

आव्हाने

- उच्च प्रवेश अडथळे: ₹10,000 कोटी उलाढाल असलेल्या कंपन्यांपुरती पात्रता मर्यादित ठेवल्याने आशादायक देशांतर्गत स्टार्टअप्स आणि सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग (MSMEs) वगळले जाऊ शकतात.
- आयात सवलत वि. स्थानिक उत्पादन: टीकाकारांचे म्हणणे आहे

की, उच्च श्रेणीतील इलेक्ट्रिक वाहनांवरील कमी आयात शुल्क परदेशी कंपन्यांना फायदा देऊ शकते, ज्यामध्ये दीर्घकालीन देशांतर्गत मूल्यनिर्मितीची (domestic value creation) ठोस हमी नसते.

- पायाभूत सुविधांमधील अंतर: टियर-2 आणि टियर-3 शहरांमध्ये अपुरे चार्जिंग इन्फ्रास्ट्रक्चर आणि ग्रीड सज्जता, वाढीव उत्पादन असूनही इलेक्ट्रिक वाहनांचा स्वीकार मर्यादित करू शकते.
- बॅटरी पुरवठा साखळीवरील अवलंबित्व: भारत अजूनही आयात केलेल्या लिथियम-आयन पेशी (cells) आणि दुर्मिळ मृदा (rare earth) सामग्रीवर मोठ्या प्रमाणात अवलंबून आहे, ज्यामुळे संपूर्ण मूल्य-साखळी स्थानिक करण्याचा उद्देश कमकुवत होतो.
- तंत्रज्ञान अनुकूलन: जागतिक इलेक्ट्रिक वाहन उत्पादकांना भारताचे हवामान, रस्ते आणि ग्राहक वापराच्या पद्धतींशी जुळवून घेण्यात आव्हानांचा सामना करावा लागू शकतो.
- नियामक आणि राज्य-स्तरीय अडथळे: भूसंपादन, एकल-खिडकी मंजूरी (single-window clearances) आणि राज्य-स्तरीय इलेक्ट्रिक वाहन धोरणे अजूनही विखंडित आहेत आणि प्रदेशानुसार बदलतात.

पुढील वाटचाल

- समावेशक पात्रता निकष: देशांतर्गत नवोपक्रम आणि व्यापक परिसंस्थेच्या वाढीस प्रोत्साहन देण्यासाठी भारतीय स्टार्टअप्स आणि संयुक्त उपक्रमांकडून स्तरीकृत सहभागास परवानगी देणे.
- वेळापत्रकानुसार स्थानिकीकरण देखरेख: DVA च्या टाइमलाइनचे कठोर पालन सुनिश्चित करा आणि आयात सवलतीच्या गैरवापरातून (misuse) टाळण्यासाठी नियतकालिक लेखापरीक्षण (periodic audits) प्रकाशित करणे.
- चार्जिंग इकोसिस्टम मजबूत करणे: व्यापक, जलद-चार्जिंग नेटवर्क विकसित करण्यासाठी ही योजना FAME-III आणि राज्य इलेक्ट्रिक वाहन धोरणांशी एकत्रित करणे.
- बॅटरी उत्पादनासाठी प्रोत्साहन: ACC PLI योजनेअंतर्गत पेशी (cell) आणि बॅटरी पुनर्वापर उद्योगांसाठी (battery recycling industries) केंद्रित समर्थनासह SPMEPCI ला पूरक बनवणे.
- सहयोगी संशोधन आणि विकास (R&D) प्लॅटफॉर्म: भारतीय परिस्थितीनुसार उत्पादने तयार करण्यासाठी परदेशी ओईएम (OEMs) आणि भारतीय संस्थांमध्ये संयुक्त R&D उपक्रमांना प्रोत्साहन देणे.
- सुव्यवस्थित नियामक समर्थन: राज्यांसोबत समन्वय साधण्यासाठी आणि प्लांट उभारणीसाठी जलद मंजूरी सुनिश्चित करण्यासाठी केंद्रीय इलेक्ट्रिक वाहन सुविधा डेस्क तयार करणे.

विभाग २: महत्वाच्या संज्ञा

- अंतिम टप्प्यापर्यंत वितरण (Last-Mile Delivery): सेवा किंवा वस्तू शेवटच्या उपभोक्त्यापर्यंत पोहोचवण्याची प्रक्रिया.

- **धोरण-अंमलबजावणीतील अंतर (Policy-Implementation Gap):** धोरण तयार करणे आणि ते प्रत्यक्षात लागू करणे यातील तफावत.
- **लक्ष्यीकरण कार्यक्षमता (Targeting Efficiency):** योजनांचे लाभ योग्य आणि गरजू लाभार्थ्यांपर्यंत किती प्रभावीपणे पोहोचतात याचे मोजमाप.
- **सर्वांसाठी एकच उपाय दृष्टिकोन (One-Size-Fits-All Approach):** भिन्न गरजा किंवा परिस्थिती असलेल्या सर्व घटकांसाठी समान उपाययोजना करणे.
- **प्रशासकीय अडथळे (Administrative Bottlenecks):** प्रशासकीय प्रक्रिया किंवा नियमांमुळे कामात येणारे अडथळे.
- **सामाजिक लेखापरीक्षण कमतरता (Social Audit Deficit):** सार्वजनिक योजनांच्या अंमलबजावणीची सामाजिक तपासणी किंवा लेखापरीक्षण न होणे किंवा त्यात कमतरता असणे.
- **विखंडित शासन (Fragmented Governance):** शासनाचे विविध विभाग किंवा घटक एकमेकांपासून स्वतंत्रपणे काम करणे, ज्यामुळे समन्वयाचा अभाव असतो.
- **मागणी-आधारित वित्तपुरवठा (Demand-Side Financing):** सेवा पुरवठादारांना थेट पैसे देण्याऐवजी, लाभार्थ्यांना आर्थिक मदत देऊन त्यांना त्यांच्या पसंतीच्या सेवा निवडण्याची मुभा देणे.
- **सहभागी नियोजन (Participatory Planning):** नियोजन प्रक्रियेत संबंधित व्यक्ती किंवा समुदायाचा सक्रिय सहभाग घेणे.
- **एकत्रित शासन (Convergent Governance):** विविध सरकारी विभाग किंवा संस्थांनी समान उद्दिष्टांसाठी एकत्र येऊन काम करणे.
- **विकेंद्रित विकास (Decentralised Development):** स्थानिक पातळीवरील घटकांना अधिक अधिकार आणि जबाबदाऱ्या देऊन विकास प्रक्रिया स्थानिक स्तरावर नेणे.
- **क्षमतेची कमतरता (Capacity Deficit):** एखाद्या व्यक्ती, गट किंवा संस्थेकडे आवश्यक कौशल्ये, संसाधने किंवा ज्ञान यांचा अभाव.
- **परिणाम-आधारित देखरेख (Outcome-Based Monitoring):** केवळ प्रक्रियेवर किंवा खर्चावर लक्ष केंद्रित करण्याऐवजी, योजना किंवा कार्यक्रमांच्या अंतिम परिणामांचे मूल्यांकन करणे.
- **संस्थात्मक समन्वय (Institutional Coordination):** विविध संस्था किंवा विभागांमध्ये त्यांच्या उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी प्रभावी ताळमेळ राखणे.
- **वित्तीय संघराज्यवाद (Fiscal Federalism):** केंद्र आणि राज्य सरकारांमध्ये कर महसूल गोळा करण्याचे आणि खर्च करण्याचे अधिकार व जबाबदाऱ्यांचे वाटप.
- **संसाधन विषमता (Resource Asymmetry):** वेगवेगळ्या प्रदेशांमध्ये किंवा घटकांमध्ये संसाधनांच्या उपलब्धतेतील असमानता.
- **हक्क-आधारित दृष्टिकोन (Rights-Based Approach):** विकास आणि प्रशासकीय धोरणांमध्ये नागरिकांच्या मानवी हक्कांना केंद्रस्थानी ठेवणे.

- **डिजिटल सार्वजनिक पायाभूत सुविधा (Digital Public Infrastructure):** डिजिटल सेवा आणि अनुप्रयोगांना समर्थन देणाऱ्या सार्वजनिक मालकीच्या किंवा सार्वजनिकरित्या उपलब्ध डिजिटल प्रणाली आणि प्लॅटफॉर्म.
- **वर्तणुकीतील बदलासाठी संवाद (Behavioural Change Communication):** लोकांच्या वर्तणुकीत सकारात्मक बदल घडवून आणण्यासाठी माहिती आणि संदेशांचा प्रभावी वापर.
- **माहिती-आधारित शासन (Data-Driven Governance):** धोरणात्मक निर्णय घेण्यासाठी आणि प्रशासनाचे मूल्यांकन करण्यासाठी आकडेवारी (data) आणि विश्लेषणाचा पद्धतशीरपणे वापर करणे.
- **स्वतंत्र धोरणात्मक आराखडे (Siloed Policy Frameworks):** विविध धोरणे किंवा विभागांनी एकमेकांपासून स्वतंत्रपणे काम करणे, ज्यामुळे एकत्रीकरण आणि समग्रता राहत नाही.
- **तळागाळातील नियोजन (Bottom-Up Planning):** नियोजन प्रक्रिया स्थानिक पातळीवरील गरजा आणि सूचनांपासून सुरू होऊन वरच्या स्तरावर जाणे.
- **समावेशन-बहिष्करण चुका (Inclusion-Exclusion Errors):** योजनेच्या लाभासाठी पात्र नसलेल्या व्यक्तींना समाविष्ट करणे (समावेशन चूक) किंवा पात्र असलेल्या व्यक्तींना वगळणे (बहिष्करण चूक).
- **शाश्वत स्थानिकीकरण (Sustainable Localisation):** दीर्घकाळासाठी स्थानिक पातळीवर उत्पादन, पुरवठा आणि मूल्यनिर्मिती क्षमता विकसित करणे.
- **स्पर्धात्मक सहकारी संघराज्यवाद (Competitive Cooperative Federalism):** केंद्र आणि राज्यांमध्ये स्पर्धा तसेच सहकार्य या दोन्ही भावनांना प्रोत्साहन देणे, ज्यामुळे सर्वसमावेशक विकास साधला जातो.

UPSC मुख्य परीक्षा सराव प्रश्न

1. मजबूत धोरणात्मक आराखडे असूनही, अंमलबजावणीतील अडथळे हे भारतातील सार्वजनिक सेवा वितरणाची (public service delivery) 'अकिलीझ हील' (Achilles' heel) राहिले आहेत. विश्लेषण करा.
2. आकांक्षित गट कार्यक्रमांनी (Aspirational Blocks Programme - ABP) विकासातील सूक्ष्म-स्तरीय असमानता दूर करण्याचा प्रयत्न कसा केला आहे? त्याची क्षमता आणि मर्यादांवर चर्चा करा.
3. पंतप्रधान-किसान (PM-KISAN) आणि पंतप्रधान फसल विमा योजना (PMFBY) यांसारख्या सरकारी योजना भारतीय शेतीमधील संरचनात्मक समस्यांना पुढे संबोधित करतात का? परीक्षण करा.
4. भारताच्या विकास प्रवासात खाजगी क्षेत्राच्या (private sector) भूमिकेचे मूल्यांकन करा. विकास नफा-केंद्रित (profit-driven) असावा की सार्वजनिक-हितावर आधारित असावा? उदाहरणांसह स्पष्ट करा.

5. पायाभूत सुविधा प्रकल्पांचे यश केवळ गुंतवणुकीवरच नाही, तर संस्थात्मक समन्वयावरही अवलंबून असते. गती शक्ती (Gati Shakti) आणि संबंधित अभियानांच्या संदर्भात स्पष्ट करा.

संक्षिप्त रूपे (Acronyms)

1. SHAPE – धोरण आखणी आणि अंमलबजावणीतील आव्हाने

- S – संबंधितांचा बहिष्कार (Stakeholder exclusion): (वरिष्ठ-कनिष्ठ [top-down] धोरण आखणी)
- H – मानवी क्षमतेतील तफावत (Human capacity gaps)
- A – प्रशासकीय अडथळे (Administrative bottlenecks)
- P – राजकीय प्रभाव आणि लोकवाद (Political influence & populism)
- E – पुरावा आणि डेटाची कमतरता (Evidence & data deficits) "जेव्हा धोरणे योग्य प्रकारे SHAPE (आकार) घेत नाहीत, तेव्हा अंमलबजावणी अपयशी ठरते."

2. FARMER – कृषी हस्तक्षेप आणि मर्यादा

- F – शेतकऱ्यांचा समावेश (Farmer coverage): (भूमिहीन शेतकऱ्यांचा बहिष्कार)
- A – बाजारपेठांपर्यंत पोहोच (Access to markets): (ई-नाम, पायाभूत सुविधा)
- R – जोखीम संरक्षण (Risk protection): (पीक विमा)
- M – यांत्रिकीकरण आणि वित्त (Mechanisation & finance)
- E – पर्यावरण (Ecology): (सिंचन, मृदा आरोग्य)
- R – वास्तविक-वेळेतील देखरेख (Real-time monitoring) "FARMER (शेतकऱ्याला) आधार देण्यासाठी हस्तक्षेप सर्वांगीण असणे आवश्यक आहे."

3. INDIA – उद्योग आणि उत्पादन धोरणे

- I – पायाभूत सुविधा आणि कनेक्टिव्हिटी (Infrastructure & connectivity)
- N – गरजेनुसार प्रोत्साहन (Need-based incentives): (पीएलआय [PLI], एमएसएमई [MSME])
- D – डिजिटलायझेशन आणि तंत्रज्ञान सुधारणा (Digitalisation & tech upgrade)
- I – गुंतवणुकीचे वातावरण (Investment climate)

- A – कर्जाची उपलब्धता (Access to credit) "एक भरभराटीचा उत्पादन क्षेत्र INDIA (भारतातील) प्रत्येक अक्षराला संबोधित केला पाहिजे."

4. BUILD – पायाभूत सुविधा क्षेत्रातील रचना समस्या

- B – जमीन आणि पर्यावरण मंजूरीतील अडथळे (Bottlenecks in land & environment clearance)
- U – अनिश्चित वित्तपुरवठा (Uncertain financing)
- I – संस्थात्मक समन्वयातील अंतर (Institutional coordination gaps)
- L – आयुष्यभर देखभाल दुर्लक्षित (Lifecycle maintenance neglected)
- D – प्रादेशिक पोहोचमधील विषमता (Disparities in regional access) "प्रकल्पांना केवळ विटांचीच गरज नसते—त्यांना समस्यांवर BUILD (पूल बांधण्याची) गरज असते."

तयार नमुना (Readymade Template)

1. प्रस्तावना/निष्कर्ष (Introductions/Conclusions) (सामाजिक न्यायाशी संबंधित प्रश्नांमध्ये, उत्तराची सुरुवात संबंधित आकडेवारी/माहिती/सद्यस्थितीतील बातम्या इत्यादींनी करणे अधिक योग्य ठरते. निष्कर्षात, आव्हानांवर मात करण्यासाठी पुढील वाटचाल (way forward) सादर करावी. तुम्ही तुमच्या उत्तरांचा निष्कर्ष शाश्वत विकास उद्दिष्टांचा (SDGs) वापर करूनही काढू शकता.)

कोणत्याही शासकीय धोरणात्मक हस्तक्षेपासाठी सामान्य नमुना:

- भारतासारख्या लोकशाही समाजवादी (democratic socialist) देशांमध्ये, विकासात राज्याची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे. या संदर्भात, सामाजिक न्याय सुनिश्चित करण्यासाठी या धोरणाद्वारे सरकारी हस्तक्षेप महत्त्वाचा ठरतो.
- अंमलबजावणीतील त्रुटी विचारात घेता, सरकारने सेवा वितरणावर काम करणे आवश्यक आहे. सार्वजनिक-खाजगी भागीदारी आणि पुरावा-आधारित मॉपिंगद्वारे सरकार सामाजिक न्यायाचे उद्दिष्ट साध्य करू शकते.

2. विकास: हस्तक्षेप, अंमलबजावणीतील अडचणी आणि पुढील दिशा"

विभाग (Section)	श्रेणी (Category)	मुख्य मुद्दे (Key Points)
विकास हस्तक्षेप	राजकीय हस्तक्षेप (Political Interventions)	• पंचायती राज व्यवस्था • माहितीचा अधिकार (RTI) कायदा (Right to Information (RTI) Act)

		- नागरिक सनद - निवडणूक पारदर्शकतेसाठी VVPAT - आरक्षण धोरण - नीती आयोग
	आर्थिक हस्तक्षेप (Economic Interventions)	- एलपीजी (LPG) सुधारणा (उदारीकरण, खाजगीकरण, जागतिकीकरण) - भूमी सुधारणा - पायाभूत सुविधा विकास - लिंग-आधारित अर्थसंकल्पन - दारिद्र्य निर्मूलन कार्यक्रम - वित्तीय समावेशन आणि बँकिंग सेवा
	सामाजिक हस्तक्षेप (Social Interventions)	- सार्वत्रिक आरोग्य कवच (Universal Health Coverage) (उदा. आयुष्मान भारत) - शिक्षण धोरणे (उदा. NEP 2020) - कौशल्य विकास (उदा. PMKVY) - असुरक्षित घटकांसाठी कल्याणकारी धोरणे - सामाजिक सुरक्षा उपाय - अन्न सुरक्षा (Food Security) (उदा. NFSA)
धोरण अंमलबजावणीतील समस्या (Issues in Policy Implementation)	संरचनात्मक समस्या (Structural Issues)	- नोकरशाहीतील लालफीतीचा कारभार - कायदेशीर आणि नियामक अडथळे - अपुरे पायाभूत सुविधा - नागरिकांचा मर्यादित सहभाग - लाभार्थी लक्ष्यीकरणात चुका - अर्थसंकल्पीय मर्यादा
	बिगर-संरचनात्मक समस्या (Non-Structural Issues)	- जनतेच्या स्वीकृतीचा अभाव - भ्रष्टाचार आणि गळती

		- कमकुवत संवाद आणि जागरूकता - राजकीय हस्तक्षेप आणि लोकवाद
पुढील वाटचाल (Way Forward)	अल्प-मुदतीचे उपाय (Short-Term Measures)	- अंमलबजावणी करणाऱ्या संस्थांची क्षमता बांधणी - नोकरशाही सुव्यवस्थित करणे आणि लालफीतीचा कारभार कमी करणे - विधानमंडळ स्तरावरील प्रभाव मूल्यांकन - पारदर्शक निर्णय प्रक्रिया (Transparent decision-making) - बचत गट (SHGs), स्वयंसेवी संस्था (NGOs) आणि नागरी समाजाला (civil society) सहभागी करून घेणे
	दीर्घ-मुदतीचे उपाय (Long-Term Measures)	- नागरिकांच्या सहभागाचे संस्थात्मकीकरण - मजबूत अभिप्राय यंत्रणा तयार करणे - शासन प्रक्रियांचे डिजिटलीकरण - पुरावा-आधारित धोरण आखणीला प्रोत्साहन - सार्वजनिक-खाजगी भागीदारीचा (PPP) विस्तार करणे

3. शाश्वत विकास उद्दिष्टे (SDG) मॅपिंग: विकास धोरणे आणि अंमलबजावणीचे मुद्दे

UPSC युनिटमधील विषय (Theme within the UPSC Unit)	उदाहरणे / लक्ष केंद्रित क्षेत्रे (Examples / Focus Areas)	संबंधित SDG(s) (Relevant SDG(s))
कृषी आणि ग्रामीण विकास (Agriculture and Rural Development)	- PM-KISAN, PM-AASHA - e-NAM, मृदा आरोग्य कार्डे (Soil Health Cards) - MGNREGA, पाणलोट योजना	- SDG 1 – गरिबी नाही (No Poverty) - SDG 2 – भूक नाही (Zero Hunger)

	(Watershed schemes)	SDG 15 – भूमीवरील जीवन (Life on Land)
आरोग्य क्षेत्रातील हस्तक्षेप (Health Sector Interventions)	- आयुष्मान भारत (Ayushman Bharat) - राष्ट्रीय आरोग्य अभियान (National Health Mission) - पोषण अभियान (POSHAN Abhiyan)	SDG 3 – चांगले आरोग्य आणि कल्याण (Good Health and Well-being)
शिक्षण क्षेत्रातील धोरणे (Education Sector Policies)	- NEP 2020 - समग्र शिक्षा अभियान (Samagra Shiksha) - मध्यान्ह भोजन योजना (Mid-Day Meal Scheme)	SDG 4 – दर्जेदार शिक्षण (Quality Education)
महिला आणि बाल विकास (Women & Child Development)	- बेटी बचाओ बेटी पढाओ - एकात्मिक बाल विकास सेवा (ICDS), मिशन शक्ती (Mission Shakti)	SDG 5 – लैंगिक समानता (Gender Equality)
कौशल्य विकास आणि रोजगार निर्मिती (Skill Development & Employment Generation)	- कौशल्य भारत अभियान (Skill India Mission) - PMKVY - स्टार्टअप इंडिया (Startup India), स्टँड-अप इंडिया (Stand-Up India)	SDG 8 – सभ्य कार्य आणि आर्थिक वाढ (Decent Work and Economic Growth)
नागरी विकास (Urban Development)	- स्मार्ट शहरे अभियान (Smart Cities Mission) - अमृत (AMRUT) - पंतप्रधान आवास योजना – शहरी (PMAY-Urban)	SDG 11 – शाश्वत शहरे आणि समुदाय (Sustainable Cities and Communities)

पर्यावरण आणि हवामान लवचिकता धोरणे (Environment & Climate Resilience Policies)	- हवामान बदलावरील राष्ट्रीय कृती योजना (NAPCC) - CAMPA - EIA फ्रेमवर्क	- SDG 13 – हवामान कृती (Climate Action) - SDG 12 – जबाबदार उपभोग (Responsible Consumption)
पायाभूत सुविधा आणि ऊर्जा (Infrastructure & Energy)	- पंतप्रधान गती शक्ती (PM Gati Shakti) - भारतमाला, सागरमाला (Bharatmal, Sagarmala) - उदय (UDAY), उजाला (UJALA), सौर अभियान (Solar Mission)	- SDG 7 – परवडणारी आणि स्वच्छ ऊर्जा (Affordable and Clean Energy) - SDG 9 – उद्योग, नवोपक्रम, पायाभूत सुविधा (Industry, Innovation, Infrastructure)
शासन आणि सेवा वितरण यंत्रणा (Governance & Service Delivery Mechanisms)	- माहितीचा अधिकार (RTI) कायदा, सीपीग्राम्स (CPGRAMS), डिजिटल इंडिया (Digital India) - डीबीटी (DBT), जॅम त्रिमूर्ती (JAM Trinity)	SDG 16.6 – पारदर्शक आणि उत्तरदायी संस्था (Transparent & Accountable Institutions)
धोरण अंमलबजावणीतील आव्हाने (Policy Implementation Challenges)	- संरचनात्मक: खराब रचना, समन्वयातील अंतर (Poor design, coordination gaps) - गैर-संरचनात्मक: भ्रष्टाचार, वगळण्याच्या चुका (Corruption, exclusion errors)	SDG 16, SDG 17 मध्ये व्यापक (Cross-cutting across SDG 16, SDG 17 – प्रभावी संस्था, भागीदारी (Effective institutions, partnerships)

UPSC उत्तरांमध्ये हे का महत्वाचे आहे

- एजेंडा 2030 (Agenda 2030) अंतर्गत भारताच्या जागतिक वचनबद्धतेशी सुसंवाद दर्शवते.
- निष्कर्षाचे लेखन करण्यासाठी उपयुक्त: "SDG X पूर्ण करण्यासाठी, भारताने धोरण आखणीत सुधारणा करणे आवश्यक आहे.

"अभ्यासक्रम समजून घेणे: तुम्हाला काय माहित असणे आवश्यक आहे"

1. विकासाच्या प्रतिमानांची उत्क्रांती (Evolution of Development Paradigms)

- राज्याच्या नेतृत्वाखालील औद्योगिकीकरणापासून हक्क-आधारित आणि शाश्वत प्रारूपांपर्यंत.
- प्रमुख टप्पे: वृद्धी-केंद्रित → दारिद्र्य निर्मूलन → उदारीकरण → मानवी विकास → शाश्वत विकास उद्दिष्टांशी जुळणारे, तळागाळापासूनचे शासन.

2. विकासाचे मुख्य दृष्टिकोन (Core Development Approaches)

- सहभागी (Participatory):** समुदाय-नेतृत्वाखालील नियोजन (उदा. सामाजिक लेखापरीक्षण, पी.आर.ए. (PRA – Participatory Rural Appraisal)).
- शाश्वत (Sustainable):** आर्थिक, सामाजिक, पर्यावरणीय गरजांचा समतोल राखणे (उदा. शाश्वत विकास उद्दिष्टे (SDGs), हवामान योजना).
- हक्क-आधारित (Rights-based):** मनरेगा (MGNREGA), शिक्षण हक्क (RTE), राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा कायदा (NFSA) यांसारखे कायदेशीर हक्क.
- क्षमता दृष्टिकोन (Capability approach):** स्वातंत्र्य आणि कर्तृत्व यावर लक्ष केंद्रित करणे (उदा. साक्षरता), आरोग्य.

3. राज्य आणि बिगर-राजकीय भूमिका (State & Non-State Roles)

- राजकीय घटक (State actors):** सरकार, पंचायती राज संस्था/शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्था (PRIs/ULBs), नीती आयोग.
- गैर-राजकीय घटक (Non-state actors):** बिगर सरकारी संस्था (NGOs), स्वयं-सहायता गट/समुदाय-आधारित संस्था (SHGs/CBOs), देणगीदार, खाजगी क्षेत्र, शिक्षण संस्था/अकादमी.

4. विकास उद्योग (The Development Industry)

- परिसंस्था (Ecosystem):** बिगर सरकारी संस्था (NGOs), देणगीदार (बहुपक्षीय/द्विपक्षीय), परोपकारी संस्था, कॉर्पोरेट सामाजिक जबाबदारी शाखा (CSR arms), विचार गट.
- लाभ (Benefits):** तांत्रिक सहाय्य, नवोपक्रम, निधी.
- टीका (Critiques):** देणगीदारांचे अजेंडे, विखंडन, उत्तरदायित्वाचे मुद्दे.

5. गैर-राजकीय संस्था (Non-State Institutions)

- बिगर सरकारी संस्था (NGOs):** सेवा वितरण, समर्थन, कायदेशीर दर्जा. आव्हानांमध्ये निधी, क्षमता आणि देखरेख यांचा समावेश आहे.
- स्वयं-सहायता गट/समुदाय-आधारित संस्था (SHGs/CBOs):** बचत-पत (Savings-credit), उपजीविका, महिला सक्षमीकरण (उदा. कुडुंबश्री (Kudumbashree), जीविका (Jeevika)). समस्या: उच्चभ्रूंचा ताबा, आर्थिक टिकारूपणा.
- देणगीदार आणि प्रतिष्ठान (Donors & Foundations):** यूएसएआयडी (USAID), जागतिक बँक, गेट्स फाउंडेशन (Gates Foundation)—आरोग्य, शिक्षण, शासनाला मदत करतात. समन्वय आणि सरेखनाबाबत (coordination and alignment) चिंता.
- संस्थात्मक हितधारक (Institutional stakeholders):** पंचायती राज संस्था/शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्था (PRIs/ULBs), सहकारी संस्था (cooperatives), शेतकरी उत्पादक संस्था (FPOs), धर्म-आधारित संस्था, माध्यमे, शिक्षण संस्था. आव्हानांमध्ये कमकुवत स्वायत्तता आणि क्षमता यांचा समावेश आहे.

6. सहकार्यपूर्ण प्रारूपे आणि अभिसरण (Synergistic Models & Convergence)

- त्रिपक्षीय भागीदारी (Triple partnerships):** पीपीपीपी मॉडेल (PPPP model - Public-Private-People-Partnership) (उदा. स्वच्छ भारत अभियान (SBM)).
- प्रमुख योजना (Flagship schemes):** आकांक्षी जिल्हे, दीनदयाल अंत्योदय योजना - राष्ट्रीय ग्रामीण उपजीविका अभियान (DAY-NRLM) + मनरेगा (MGNREGA) + पोषण अभियान (POSHAN).
- सहयोगी मंच (Collaborative platforms):** कॉर्पोरेट सामाजिक जबाबदारी (CSR)—सरकार—स्वयंसेवी संस्था युती (NGO alliances), आदिवासी विकास प्रारूपे.

यूपीएससी मागील वर्षाचे प्रश्न UPSC Previous Year Questions

प्रश्न (Question)	प्रश्नाचे स्वरूप (Nature of Question)	मुख्य मागणी (Core Demand)
भारतातील विकासाला अधिक सर्वसमावेशक (inclusive) बनविण्याची क्षमता सार्वजनिक धर्मादाय संस्थांमध्ये (public charitable trusts) आहे, कारण त्या काही महत्त्वाच्या सार्वजनिक समस्यांशी संबंधित आहेत. टिप्पणी करा. (२०२४)	स्वयंसेवी संस्था/धर्मादाय संस्था (NGOs/Charities) + सर्वसमावेशक विकास	विकासातील दरी भरून काढण्यात आणि सर्वसमावेशकता वाढवण्यात सार्वजनिक न्यासांच्या (public trusts) भूमिकेवर टिप्पणी करा.
भारतातील विकास प्रक्रियेचा महत्त्वाचा पैलू म्हणजे मानवी संसाधन विकासाकडे (Human Resource Development - HRD) पुरेसे लक्ष दिले गेले नाही. ही उणीव दूर करण्यासाठी उपाययोजना सुचवा. (२०२३)	विकास प्रक्रिया + मानवी संसाधन विकास (HRD)	भारताच्या विकास धोरणातील मानवी संसाधन विकासातील अपुरेपणा दूर करण्यासाठी उपाययोजना सुचवा.
ई-प्रशासन (E-governance) हे शासनाचे एक महत्त्वाचे साधन म्हणून सरकारांमध्ये परिणामकारकता, पारदर्शकता आणि उत्तरदायित्व घेऊन आले आहे. या वैशिष्ट्यांमध्ये सुधारणा करण्यास कोणत्या अपुरेपणा अडथळा आणतात? (२०२३)	ई-प्रशासन (E-Governance) + विकास	पारदर्शकता, उत्तरदायित्व आणि कार्यक्षमतेची ई-प्रशासनाची उद्दिष्टे साध्य करण्यातील अपुरेपणा ओळखा.
विकासाच्या प्रक्रियेत देणगीदार संस्थांवरील (donor agencies) वाढत्या अवलंबित्वमुळे (increasing dependence) समुदाय सहभागाचे (community participation) महत्त्व कमी होते, या मताशी तुम्ही सहमत आहात का? तुमच्या उत्तराचे समर्थन करा. (२०२२)	देणगीदार (Donors) + समुदाय सहभाग	देणगीदारांचे वर्चस्व विरुद्ध समुदाय-नेतृत्वाखालील विकास प्रारूपांचे परीक्षण करा आणि तुमच्या भूमिकेचे समर्थन करा.
सामान्य नागरिकांच्या फायद्यासाठी नागरी समाज (Civil Society) आणि बिगर-सरकारी संस्था (Non-Governmental Organizations) सार्वजनिक सेवा वितरणाचे (public service delivery) पर्यायी मॉडेल सादर करू शकतात का? या पर्यायी मॉडेलपुढील आव्हानांवर चर्चा करा. (२०२१)	बिगर सरकारी संस्था (NGOs) + सार्वजनिक सेवा वितरण	सेवा वितरणात स्वयंसेवी संस्थांची भूमिका आणि विस्तार व कायदेशीर वैधतेला असलेल्या आव्हानांचे मूल्यांकन करा.

प्रस्तावना

विकासाची संकल्पना ही केवळ आर्थिक वाढीवर आधारित असलेल्या एका संकुचित दृष्टिकोनातून विकसित होऊन, आता मानवी कल्याण, सामाजिक न्याय आणि पर्यावरणीय शाश्वतता यांसारख्या व्यापक बाबींचा समावेश करणारी झाली आहे. भारतीय संदर्भात, विकास हा संवैधानिक तत्वांद्वारे निर्देशित केला जातो आणि तो शासकीय तसेच गैर-शासकीय घटकांद्वारे (state and non-state actors) आकार घेतो. त्यामुळे, विकास प्रक्रिया समजून घेण्यासाठी, बदलत्या विकास प्रारूपांचे, सहभागी चौकटींचे आणि सर्वसमावेशक व हक्क-आधारित प्रगतीला चालना देणाऱ्या संस्थात्मक संरचनेचे परीक्षण करणे आवश्यक आहे.

कालावधी आणि विकासाचा दृष्टिकोन	प्रमुख वैशिष्ट्ये	प्रातिनिधिक उदाहरणे
१. विकासाभिमुख टप्पा (१९५०-१९७०) नेहरूप्रणीत समाजवाद; नियोजित औद्योगिकीकरण	- जी.डी.पी. (GDP) वृद्धी, औद्योगिकीकरण, आणि भांडवल संचय ही मुख्य उद्दिष्टे होती. - अवजड उद्योग आणि सार्वजनिक क्षेत्राच्या माध्यमातून राज्याद्वारे विकासाचे नेतृत्व केले जात होते. - सामाजिक क्षेत्रांना (आरोग्य, शिक्षण) मर्यादित लक्ष दिले जात होते.	१ली व २री पंचवार्षिक योजना, नियोजन आयोग, सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रम (PSUs), आयात प्रतिस्थापन धोरण
२. गरिबी निर्मूलन व मूलभूत गरजांचा टप्पा (1970-1980) ग्रामविकासकेंद्रित कल्याणकारी कार्यक्रमांकडे झुकाव	- ट्रिकल-डाउन विकासाच्या मर्यादांची जाणीव - थेट गरिबी निर्मूलन व रोजगारनिर्मिती योजनांवर भर - ILO च्या 'बेसिक नीड्स अप्रोच'चा जागतिक प्रभाव	समाकलित ग्रामीण विकास कार्यक्रम (IRD), 'फूड फॉर वर्क', किमान गरजा कार्यक्रम, ऑपरेशन फ्लड
३. संरचनात्मक समायोजन व उदारीकरण (1991 नंतरपासून) बाजारकेंद्रित सुधारणा व जागतिकीकरण	- उदारीकरण, खासगीकरण आणि जागतिकीकरण (LPG) सुधारणा - व्यापक आर्थिक स्थैर्य, कार्यक्षमतेवर व स्पर्धेवर भर	1991 ची आर्थिक सुधारणा, विनियमनमुक्ती, विशेष आर्थिक क्षेत्र (SEZs), निर्गुतवणूक, थेट परकीय गुंतवणूक

	असमानता आणि प्रादेशिक तफावत वाढल्याबद्दल टीका	(FDI) सुधारणा, जागतिक व्यापार संघटनेत (WTO) सदस्यत्व
४. मानव विकास व अधिकार-आधारित दृष्टिकोन (2000 नंतरपासून) कायदेशीर हक्कांच्या माध्यमातून कल्याणकारी विकास	- आरोग्य, शिक्षण, सन्मान व सामाजिक सुरक्षेवर व्यापक भर - कायद्याच्या माध्यमातून कल्याणकारी धोरणांची स्थापना - मानवी विकासाला धोरणात्मक केंद्रस्थानी स्थान	मनरेगा (2005), माहितीचा अधिकार कायदा (RTI) 2005, बाल शिक्षणाचा अधिकार कायदा (RTE) 2009, राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा कायदा (NFSA) 2013, राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान
५. शाश्वत व समावेशी विकास (2015 नंतरपासून) SDGs, डिजिटल व खालून वर जाणाऱ्या प्रशासन पद्धती	- संयुक्त राष्ट्र संघाच्या SDGs (2015-2030) आणि हवामान कृतीशी संरेखन - शेवटच्या टप्प्यापर्यंत सेवा पोहोचविणे, डिजिटल सार्वजनिक पायाभूत सुविधा, पर्यावरणीय न्याय यावर भर - पिढ्यान्पिढ्यांच्या समतेचा विचार व समन्वयावर आधारित प्रशासन	आकांक्षित जिल्हा कार्यक्रम, जल जीवन मिशन, डिजिटल इंडिया, प्रधानमंत्री गतिशक्ती योजना, पर्यावरणासाठी जीवनशैली (LiFE), अमृत 2.0 योजना

विकासाचे प्रमुख दृष्टिकोन

सहभागी विकास (Participatory Development)

- व्याख्या:** विकास उपक्रमांचे नियोजन, अंमलबजावणी आणि देखरेख यामध्ये समुदाय आणि हितसंबंधितांच्या सक्रिय सहभागावर भर देणारा दृष्टिकोन.
- मूल वैशिष्ट्ये:**
 - लोकांना त्यांच्या गरजा आणि प्राधान्यक्रम स्पष्ट करण्यासाठी सक्षम बनवतो.
 - परिणामांची जबाबदारी आणि मालकी वाढवतो.
 - अनेकदा ग्रामसभा, ग्राम विकास समित्या आणि शाळा व्यवस्थापन समित्यांसारख्या स्थानिक शासन यंत्रणांद्वारे

संस्थात्मक केले जाते.

- **उदाहरणे:**

- मनरेगा अंतर्गत सामाजिक लेखापरीक्षण (Social Audits under MGNREGA): समुदायाच्या नेतृत्वाखालील खर्चाचे परीक्षण.
- महाराष्ट्रातील पाणलोट क्षेत्र विकास प्रकल्प (पाणी पंचायत मॉडेल).
- स्थानिक नियोजनासाठी स्वयंसेवी संस्थांद्वारे वापरले जाणारे सहभागी ग्रामीण मूल्यमापन (Participatory Rural Appraisal - PRA).

- **मर्यादा:**

- दिखावा आणि अभिजात वर्गाद्वारे कब्जा (Tokenism and elite capture).
- समुदायांमध्ये क्षमता आणि जागरूकतेचा अभाव.
- शीर्षस्थ नोकरशाहीतील जडत्व अनेकदा तळागाळातील सहभागाला दुर्बळ करते.

शाश्वत विकास (Sustainable Development)

- **व्याख्या:** वर्तमान पिढीच्या गरजा पूर्ण करताना, भविष्यातील पिढ्यांच्या गरजा पूर्ण करण्याच्या क्षमतेशी तडजोड न करणारा विकास (ब्रंटलँड आयोग, १९८७).
- **स्तंभ:**
 - **आर्थिक शाश्वतता:** संसाधनांचा कार्यक्षम वापर.
 - **सामाजिक शाश्वतता:** सर्वसमावेशक, न्याय्य वाढ.
 - **पर्यावरणीय शाश्वतता:** नैसर्गिक भांडवलाचे संरक्षण.
- **जागतिक संदर्भ:**
 - **शाश्वत विकास ध्येये (SDGs):** २०१५ मध्ये संयुक्त राष्ट्रांनी स्वीकारलेली १७ ध्येये.
 - भारताचे VNRs (ऐच्छिक राष्ट्रीय पुनरावलोकने) स्वच्छ भारत मिशन (SBM), जल जीवन मिशन (JJM), उज्ज्वला योजना (Ujjwala) आणि पंतप्रधान आवास योजना (PMAY) यांसारख्या योजनांद्वारे SDGs चे स्थानिकरण करण्याचे प्रयत्न दर्शवतात.
- **उदाहरणे:**
 - राष्ट्रीय सौर मिशन (National Solar Mission), राष्ट्रीय इलेक्ट्रिक गतिशीलता मिशन (National Electric Mobility Mission).
 - हवामान बदलावरील राज्य कृती योजना (State Action Plans on Climate Change - SAPCCs).
- **आव्हाने:**
 - वाढ आणि शाश्वतता यांच्यातील तडजोड (Trade-offs between growth and sustainability).
 - पर्यावरणीय परिणाम मूल्यांकनाचे खराब एकीकरण.
 - पर्यावरणीय कायद्यांची कमकुवत अंमलबजावणी.

विकासासाठी हक्क-आधारित दृष्टिकोन (Rights-Based Approach to Development)

- **व्याख्या:** विकासविषयक हक्कांना (शिक्षण, अन्न, काम, आरोग्य यांसारख्या) नागरिकांचे कायदेशीर आणि नैतिक हक्क मानणारा आराखडा, जो राज्याच्या परोपकाराचे कार्य नसून हक्क आहेत असे मानतो.
- **पाया:** संवैधानिक हमी (मूलभूत हक्क - FRs, राज्य धोरणाची मार्गदर्शक तत्वे - DPSPs) आणि आंतरराष्ट्रीय मानवाधिकार कायद्यामध्ये अंतर्भूत.
 - राज्य कर्तव्य-धारक म्हणून कार्य करते; नागरिक हक्क-धारक असतात.
- **भारतातील प्रमुख कायदे:**
 - मनरेगा (२००५) – कामाचा अधिकार.
 - शिक्षणाचा अधिकार अधिनियम (२००९) – ६-१४ वर्षांच्या मुलांसाठी मोफत, सक्तीचे शिक्षण.
 - राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियम (२०१३) – अनुदानित अन्नधान्याचा अधिकार.
 - वन हक्क अधिनियम (२००६) – वननिवासी समुदायांचे हक्क.
- **फायदे:**
 - उपेक्षित गटांना जबाबदारीची मागणी करण्यासाठी सक्षम बनवतो.
 - हक्कांची कायदेशीर अंमलबजावणी सुनिश्चित करतो.
 - नागरिक-राज्य संबंध मजबूत करतो.
- **टीका:**
 - हक्कांना अनेकदा अपुरा निधी मिळतो आणि त्यांची अंमलबजावणी खराब होते.
 - संस्थात्मक क्षमतेशिवाय कायदेशीर हक्कांमुळे निराशा येऊ शकते.
 - धोरण-निर्मितीचे न्यायालयीकरण होण्याचा धोका.

क्षमता दृष्टिकोन (Amartya Sen द्वारे) (Capability Approach)

- **व्याख्या:** विकास म्हणजे केवळ उत्पन्न वाढवणे नव्हे, तर लोकांच्या क्षमता वाढवण्याची प्रक्रिया—ते काय बनू शकतात आणि काय करू शकतात.
- **मूल तत्त्वे:**
 - स्वातंत्र्य, अभिकरण (agency) आणि प्रतिष्ठेवर (dignity) भर.
 - विकासाचे मोजमाप केवळ आदात्यांवर (inputs) नव्हे, तर प्रत्यक्ष परिणामांवर (उदा. साक्षरता, दीर्घायुष्य) लक्ष केंद्रित केले पाहिजे.
- **भारतात प्रासंगिकता:**
 - मानव विकास निर्देशांक (Human Development Index - HDI) ला आकार देतो.
 - बेटी बचाओ बेटी पढाओ, आयुष्मान भारत आणि पोषण अभियान यांसारख्या कार्यक्रमांवर प्रभाव टाकला.

विकासात शासकीय आणि बिगर-शासकीय घटकांची भूमिका

भारतातील विकास हे शासकीय आणि बिगर-शासकीय घटकांना समाविष्ट

करणारे एक सहयोगी प्रयत्न आहे, ज्यात प्रत्येकाची भूमिका वेगळी असली तरी ती परस्परावलंबी आहे. सर्वसमावेशक आणि शाश्वत विकासासाठी शासकीय आणि गैर-शासकीय घटकांमधील समन्वय आवश्यक आहे.

वर्गीकरण	उदाहरणे	विकासांमधील मुख्य भूमिका
राज्य घटक (State Actors)	केंद्र व राज्य सरकारे, पंचायतराज संस्था (PRIs) व नागरी स्थानिक संस्था (ULBs), नीती आयोग, विषयवार मंत्रालये, कायदेशीर संस्थात्मक मंडळे (उदा. NHRC, NCW)	धोरणे तयार करणे, निधी पुरवणे, सार्वजनिक सेवा पोहोचवणे, कायदेशीर हक्कांची अंमलबजावणी करणे आणि घटनात्मक आदेशांचे पालन करणे.
अराज्य घटक (Non-State Actors)	बिगर सरकारी संस्था (NGOs), नागरी समाज संघटना, स्वयंसहायता गट (SHGs), स्थानिक समुदायाधारित संस्था, खासगी क्षेत्र, दातृत्व संस्था, आंतरराष्ट्रीय निधी संस्थांकडून मदत (उदा. UNDP, वर्ल्ड बँक)	संशोधनात्मक उपाययोजना पुरवणे, दुर्बल गटांपर्यंत पोहोचणे, हक्कांचे प्रतिनिधित्व करणे, सहभाग सुलभ करणे, स्थानिक क्षमतेचा विकास करणे आणि सेवा वितरणास मदत करणे.

(पुढील अध्यायात या घटकांबद्दल आणि त्यांच्या संस्थात्मक भूमिकांबद्दल सविस्तर चर्चा केली जाईल.)

प्रस्तावना

"विकास उद्योग" ही संज्ञा विकास उपक्रमांचे नियोजन, निधीपुरवठा, अंमलबजावणी आणि मूल्यमापन करणाऱ्या घटकांच्या, संस्थांच्या आणि यंत्रणांच्या जाळ्याला सूचित करते. यामध्ये केवळ सरकारचे नव्हे, तर आंतरराष्ट्रीय देणगीदार, बिगर सरकारी संस्था (NGOs), सल्लागार कंपन्या, परोपकारी संस्था आणि थिंक टँक्स (think tanks) यांचाही समावेश होतो. ही परिसंस्था विकासविषयक परिणामांना आकार देण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावत असली तरी, देणगीदारांच्या प्रेरित अजेंडांना (donor-driven agendas), व्यवस्थापनवादाला आणि स्थानिक समुदायांप्रति जबाबदारीच्या अभावाला प्रोत्साहन दिल्याबद्दल यावर टीकाही करण्यात आली आहे.

उगम व ऐतिहासिक विकास

कालावधी	प्रमुख घडामोडी
द्वितीय महायुद्धानंतर (1940-1960)	जागतिक बँक, USAID आणि UNDP यांसारख्या संस्थांमार्फत आंतरराष्ट्रीय विकास सहाय्याची सुरुवात झाली. नवस्वातंत्र्यप्राप्त राष्ट्रांमध्ये पुनर्बांधणी व आर्थिक विकासावर भर दिला गेला.
1970-1980	राज्यकेंद्रित वरील स्तरावरून नियोजन करण्यात आलेल्या पद्धतीवर नाराजी निर्माण झाली. <i>Basic Needs Approach</i> (मूलभूत गरजा पद्धती) उदयास आली आणि NGOs (बिगर सरकारी संस्था) यांना सेवा पुरवठादार म्हणून मान्यता मिळाली. भारतात स्वयंसेवी संस्थांची (उदा. SEWA, PRADAN) वाढ झाली.
1990 नंतर (उदारीकरणानंतरचा कालखंड - भारतात)	राज्याच्या भूमिकेत घट झाल्याने नागरिक समाज व बाह्य निधीदारांवर अधिक अवलंबित्व वाढले. PPPs (Public-Private Partnerships), परदेशी निधी मिळवणाऱ्या NGO आणि CSR उपक्रमांचा उदय झाला. स्थानिक विकास धोरणे निधीदारांच्या प्राधान्यक्रमांवर आधारित होऊ लागली.
2000 नंतर-वर्तमान	दानशूर संस्था (उदा. Gates Foundation, Tata Trusts) आणि सामाजिक उपक्रम यांच्या उदयामुळे क्षेत्राचा विस्तार झाला. CSR (Companies Act, 2013) अंतर्गत अनुपालन व FCRA कायद्यातील कडक नियमांमुळे जबाबदारी वाढली. परिणामाधिष्ठित व्यवस्थापन, निरीक्षण व मूल्यमापनावर विशेष भर देण्यात येऊ लागला.

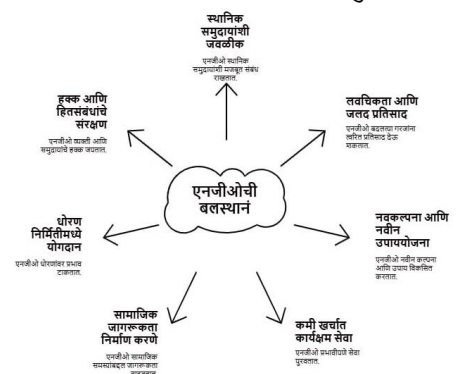
विकास उद्योगातील प्रमुख हितसंबंधी (Key Stakeholders in the Development Industry)

- बिगर-शासकीय संस्था (Non-Governmental Organisations - NGOs)
- स्वयं-सहाय्यता गट (Self-Help Groups - SHGs) आणि समुदाय-आधारित संस्था (Community-Based Organisations - CBOs)
- देणगीदार आणि आंतरराष्ट्रीय विकास संस्था (Donors and International Development Agencies)
 - द्विपक्षीय देणगीदार (Bilateral Donors) (उदा. DFID, USAID, JICA)
 - बहुपक्षीय देणगीदार (Multilateral Donors) (उदा. जागतिक बँक - World Bank, यूएनडीपी - UNDP, एडीबी - ADB)
- परोपकारी संस्था आणि धर्मादाय संस्था (Philanthropic Foundations and Charitable Institutions)
 - घरेलू (Domestic) (उदा. टाटा ट्रस्ट्स - Tata Trusts, अझीम प्रेमजी फाउंडेशन - Azim Premji Foundation)
 - आंतरराष्ट्रीय (International) (उदा. बिल आणि मेलिंडा गेट्स फाउंडेशन - Bill & Melinda Gates Foundation)
- कॉर्पोरेट क्षेत्र आणि सीएसआर शाखा (Corporate Sector and CSR Arms)
- पंचायती राज संस्था (Panchayati Raj Institutions - PRIs) आणि शहरी स्थानिक संस्था (Urban Local Bodies - ULBs)
- शेतकरी उत्पादक संस्था (Farmer Producer Organisations - FPOs) आणि सहकारी संस्था (Cooperatives)
- धर्म-आधारित संस्था आणि धार्मिक धर्मादाय संस्था (Faith-Based Organisations and Religious Charities)
- माध्यमे, शिक्षण संस्था आणि धोरण थिंक टँक्स (Media, Academia, and Policy Think Tanks)

१. विकासात बिगर सरकारी संस्थांची भूमिका (Role of NGOs in Development)

व्याख्या

बिगर-शासकीय संस्था या स्वयंसेवी, ना-नफा तत्त्वावर कार्य करणाऱ्या संस्था आहेत, ज्या सरकारपासून स्वतंत्रपणे कार्य करतात. त्या सामाजिक कल्याण, सक्षमीकरण आणि हक्क-आधारित शासनाला प्रोत्साहन देण्याच्या उद्देशाने विकास, मानवतावादी किंवा वकिली उपक्रमांमध्ये गुंतलेल्या असतात.

भारतातील बिगर सरकारी संस्थांचा (NGOs) कायदेशीर दर्जा
अ. कायदेशीर नोंदणीचे प्रकार

स्वयंसेवी संस्थेचा प्रकार	कार्यकारी कायदा	वैशिष्ट्ये
सोसायट्या (Societies)	<i>Societies Registration Act, 1860</i> (किंवा संबंधित राज्य सरकारांचे सुधारित कायदे)	शैक्षणिक, आरोग्य, सांस्कृतिक आदी क्षेत्रात धर्मादाय कार्यांना प्रोत्साहन देणे. किमान सात सदस्यांची आवश्यकता असते व कार्यकारी समितीच्या माध्यमातून लोकशाही पद्धतीने संचालन केले जाते.
विश्वस्त मंडळे (Trusts)	<i>Indian Trusts Act, 1882</i> (किंवा राज्यस्तरीय ट्रस्ट कायदे)	प्रामुख्याने दातृत्वशील किंवा धार्मिक हेतूने स्थापन केली जातात. विश्वस्त मंडळाच्या (Trustees) माध्यमातून व्यवस्थापन होते. नोंदणी प्रक्रिया तुलनात्मकदृष्ट्या सुलभ परंतु लोकशाही तत्वांची अनुपस्थिती आढळते.
सेक्शन 8 कंपन्या (Section 8 Companies)	<i>Companies Act, 2013</i> (Section 8)	नफा न कमावणाऱ्या उद्दिष्टांवर आधारित औपचारिक व व्यावसायिकरित्या व्यवस्थापित संस्था. आर्थिक व प्रशासकीय दृष्टिकोनातून कडक नियंत्रणाखाली; कंपन्यांच्या निबंधकाकडून (RoC) नियमित तपासणी होते.

ब. बिगर सरकारी संस्थांना नियंत्रित करणारी नियामक चौकट (Regulatory Frameworks Governing NGOs)

- **विदेशी अंशदान (नियमन) अधिनियम (Foreign Contribution Regulation Act - FCRA), २०१०**
 - विदेशी निधी प्राप्त करणाऱ्या स्वयंसेवी संस्थांना एफसीआरए (FCRA) अंतर्गत नोंदणी करणे अनिवार्य आहे.
 - विशिष्ट एफसीआरए बँक खाते उघडणे, विदेशी योगदानाचा खुलासा करणे आणि राष्ट्रीय हिताच्या नियमांचे पालन करणे

बंधनकारक करते.

- २०२० च्या सुधारणांनी अधिक केंद्रीय देखरेख आणली, प्रशासकीय खर्चाला २०% पर्यंत मर्यादित केले आणि इतर स्वयंसेवी संस्थांना पुन्हा निधी देण्यास प्रतिबंध घातला.
- **आयकर अधिनियम (Income Tax Act), १९६१ (कलम १२अ आणि ८०जी)**
 - **कलम १२अ:** नोंदणीकृत असल्यास स्वयंसेवी संस्थांच्या कमाईवर आयकर सूट प्रदान करते.
 - **कलम ८०जी:** देणगीदारांना पात्र स्वयंसेवी संस्थांना दिलेल्या देणग्यांसाठी कर सवलतीचा दावा करण्याची परवानगी देते.
 - या सवलती टिकवून ठेवण्यासाठी स्वयंसेवी संस्थांनी लेखापरीक्षित खाती (audited accounts) आणि वार्षिक विवरणपत्रे (annual returns) दाखल करणे आवश्यक आहे.
- **कंपनी अधिनियम (Companies Act), २०१३ – सीएसआर नियम (कलम १३५)**
 - नेट वर्थ $\geq$ ₹५०० कोटी, उलाढाल $\geq$ ₹१००० कोटी, किंवा निव्वळ नफा $\geq$ ₹५ कोटी असलेल्या कंपन्यांना त्यांच्या नफ्याच्या २% सीएसआर (CSR) वर खर्च करणे आवश्यक आहे.
 - पात्र स्वयंसेवी संस्था (किमान ३ वर्षांच्या जुन्या आणि ट्रस्ट/सोसायटी/कलम ८ कंपनी म्हणून नोंदणीकृत) अनुसूची VII (उदा. शिक्षण, आरोग्य, ग्रामीण विकास) शी जुळणाऱ्या कार्यासाठी सीएसआर निधी प्राप्त करू शकतात.
- **इतर देखरेख यंत्रणा (Other Oversight Mechanisms)**
 - **नीती आयोग एनजीओ-दर्पण पोर्टल (NITI Aayog NGO-DARPA Portal):** सरकारी अनुदान मागणाऱ्या स्वयंसेवी संस्थांनी नोंदणी करणे आवश्यक आहे.
 - **लेखापरीक्षण आणि खुलासे (Audits and disclosures):** मोठ्या सार्वजनिक किंवा विदेशी निधी प्राप्त करणाऱ्या स्वयंसेवी संस्थांना आर्थिक आणि कार्यप्रदर्शन लेखापरीक्षणांच्या अधीन राहावे लागते.

भारतात बिगर सरकारी संस्थांच्या हस्तक्षेपाची क्षेत्रे (Areas of Intervention by NGOs in India)

- **आरोग्य:**
 - आरोग्य शिबिरे, मोबाईल दवाखाने, लसीकरण आणि रोग प्रतिबंधक कार्यक्रमांद्वारे आरोग्य सेवा आणि जागरूकता सुधारणे.
 - **उदाहरण:** स्माईल फाउंडेशन (Smile Foundation) कमी सेवा असलेल्या भागांमध्ये मोबाईल आरोग्य युनिट्स प्रदान करते.
- **शिक्षण:**
 - अनौपचारिक शाळा, प्रौढ साक्षरता, कौशल्य विकास आणि शिष्यवृत्तीद्वारे साक्षरता आणि दर्जेदार शिक्षण वाढवणे.
 - **उदाहरण:** प्रथम (Pratham) अभिनव शिक्षण मॉडेलसद्वारे शिकण्याचे परिणाम सुधारते.

• पर्यावरण:

- वनरोपण, जलसंधारण, कचरा व्यवस्थापन आणि हवामान बदल वकिलीद्वारे शाश्वततेला प्रोत्साहन देणे.
- उदाहरण: ग्रीनपीस इंडिया (Greenpeace India) पर्यावरणीय धोरणे आणि शाश्वत पद्धतींची वकिली करते.

• लिंग:

- महिला हक्कांना प्रोत्साहन देऊन, हिंसाचार रोखून आणि व्यावसायिक प्रशिक्षण व स्वयं-सहाय्यता गटांना पाठिंबा देऊन लैंगिक समानता साधणे.
- उदाहरण: सेवा (SEWA) आर्थिक आत्मनिर्भरता आणि सहकारी संस्थांद्वारे महिलांना सक्षम करते.

• आपत्कालीन मदत (Disaster Relief):

- अन्न, निवारा, वैद्यकीय पुरवठा आणि समुदाय लवचिकता कार्यक्रमांद्वारे त्वरित मदत आणि पुनर्वसन प्रदान करणे.
- उदाहरण: गूज (Goonj) आपत्कालीन प्रभावित समुदायांना मदत आणि पुनर्वसन प्रदान करते.

• उपजीविका आणि दारिद्र्य निर्मूलन (Livelihood and Poverty Alleviation):

- सूक्ष्मवित्त (microfinance), कौशल्य विकास आणि उत्पन्न-निर्मिती क्रियाकलापांद्वारे आर्थिक सक्षमीकरणाला प्रोत्साहन देणे.
- उदाहरण: बेअरफूट कॉलेज (Barefoot College) ग्रामीण समुदायांना सौर अभियांत्रिकीसारख्या शाश्वत उपजीविकेकडे प्रशिक्षण देते.

• बाल कल्याण (Child Welfare):

- पोषण कार्यक्रम, अनाथालये, मानवी तस्करी विरोधी प्रयत्न आणि शिक्षण सहाय्याद्वारे बाल हक्क आणि संरक्षण सुनिश्चित करणे.
- उदाहरण: क्राई (Child Rights and You - CRY) बाल शिक्षण आणि संरक्षणासाठी समर्थन करते.

• ग्रामीण विकास (Rural Development):

- पायाभूत सुविधा विकास, कृषी प्रशिक्षण आणि स्वच्छ पाणी व स्वच्छतेच्या प्रवेशाद्वारे ग्रामीण समुदायांना उन्नत करणे.
- उदाहरण: पाणी फाउंडेशन (Paani Foundation) पाणलोट व्यवस्थापन आणि ग्रामीण शाश्वततेवर लक्ष केंद्रित करते.

• मानवाधिकार (Human Rights):

- दलित, आदिवासी आणि अल्पसंख्याकांसह उपेक्षित गटांच्या हक्कांसाठी, कायदेशीर मदत आणि जागरूकता मोहिमांद्वारे वकिली करणे.
- उदाहरण: अॅम्नेस्टी इंडिया (Amnesty India) मानवाधिकार आणि उपेक्षित समुदायांसाठी न्यायासाठी मोहिम राबवते.

• शहरी झोपडपट्टी विकास (Urban Slum Development):

- गृहनिर्माण, स्वच्छता, आरोग्य सेवा आणि व्यावसायिक प्रशिक्षण कार्यक्रमांद्वारे झोपडपट्टीमध्ये राहणीमान सुधारणे.
- उदाहरण: एस.पी.ए.आर.सी. (SPARC) झोपडपट्टीवासियांना गृहनिर्माण आणि शहरी विकास उपक्रमांमध्ये मदत करते.

भारतातील बिगर सरकारी संस्थांशी संबंधित आव्हाने (Challenges Associated with NGOs in India)

- **जबाबदारी (Accountability):** कामकाजात आणि निधीच्या वापरामध्ये पारदर्शकतेचा अभाव असल्याने हितसंबंधींमध्ये (stakeholders) विश्वासाला तडा जातो.
- **निधीवरील अवलंबित्व (Funding Dependency):** बाह्य देणगीदार, अनुदान किंवा सीएसआर (CSR) निधीवर जास्त अवलंबून राहिल्याने शाश्वतता (sustainability) आणि स्वायत्तता (autonomy) मर्यादित होते.
- **एफसीआरए निर्बंध (FCRA Restrictions):** परवाना रद्द करणे आणि प्रशासकीय खर्चावरील मर्यादा यांसारख्या कठोर नियमांमुळे विदेशी निधी मिळण्यास अडथळा येतो.
- **क्षमता मर्यादा (Capacity Constraints):** प्रशिक्षित कर्मचारी, संसाधने आणि तांत्रिक कौशल्याच्या कमतरतेमुळे कार्यक्रमांच्या प्रभावी अंमलबजावणीवर परिणाम होतो.
- **नियामक अनुपालन (Regulatory Compliance):** विविध कायदांखालील जटिल आणि वारंवार येणाऱ्या अहवाल आवश्यकतांमुळे लहान स्वयंसेवी संस्थांवर ताण येतो.
- **स्केलेबिलिटी समस्या (Scalability Issues):** तळागाळातील लक्ष केंद्रित केल्यामुळे स्वयंसेवी संस्थांच्या हस्तक्षेपांना व्यापक प्रदेशात वाढवण्याची (scale interventions) क्षमता अनेकदा मर्यादित होते.
- **संसाधनांसाठी स्पर्धा (Competition for Resources):** निधी आणि दृश्यमानतेसाठी स्वयंसेवी संस्थांमधील तीव्र स्पर्धेमुळे सहकार्य कमी होते.
- **राजकीय हस्तक्षेप (Political Interference):** सरकारी तपासणी किंवा स्थानिक राजकीय दबावांमुळे कामकाज किंवा वकिलीचे प्रयत्न विस्कळीत होऊ शकतात.

केस स्टडी (Case Study)

शिक्षण क्षेत्रातील प्रथम (Pratham in Education)

१९९५ मध्ये स्थापन झालेली 'प्रथम' (Pratham) ही भारतातील एक अग्रगण्य बिगर सरकारी संस्था (NGO) आहे, जी सरकारी शाळांमधील मुलांमध्ये शिकण्याचे परिणाम सुधारण्यासाठी कार्य करते. त्यांचा प्रमुख उपक्रम, वार्षिक शिक्षण स्थिती अहवाल (Annual Status of Education Report - ASER), याने प्रवेश आणि प्रत्यक्ष शिक्षण यांच्यातील चिंताजनक दरी उघड केली, ज्यामुळे राष्ट्रीय शिक्षण चर्चेला आकार मिळाला आणि निपुण भारत (NIPUN Bharat) सारख्या धोरणांवर प्रभाव पडला. त्यांच्या 'रीड इंडिया कॅम्पेन' (Read India Campaign) द्वारे, प्रथमने मूलभूत साक्षरता (foundational literacy) आणि अंकज्ञान (numeracy) वाढवण्यासाठी कमी किमतीचे, समुदाय-आधारित उपचारात्मक शिक्षण दिले आहे. राज्य सरकारांशी भागीदारी करून आणि स्थानिक स्वयंसेवकांना एकत्रित करून, प्रथम हे दर्शवते की स्वयंसेवी संस्था कशा प्रकारे मोठे, परिणाम-केंद्रित आणि पुरावा-आधारित शैक्षणिक सुधारणा घडवून आणू शकतात.

२. विकासात स्वयं-सहाय्यता गट (SHGs) आणि समुदाय-आधारित संस्था (CBOs) यांची भूमिका

व्याख्या

- **स्वयं-सहाय्यता गट (SHGs):** समान सामाजिक-आर्थिक पार्श्वभूमी असलेल्या १०-२० व्यक्तींचे, प्रामुख्याने महिलांचे, ऐच्छिक गट जे बचत वाढवण्यासाठी, कर्ज मिळवण्यासाठी आणि आर्थिक व सामाजिक सक्षमीकरणाला प्रोत्साहन देण्यासाठी संसाधने एकत्रित करतात.
- **समुदाय-आधारित संस्था (CBOs):** सामूहिक कृती आणि समुदाय सहभागाद्वारे आरोग्य, शिक्षण किंवा उपजीविका यांसारख्या विशिष्ट स्थानिक समस्या सोडवण्यासाठी स्थानिक समुदायांद्वारे स्थापन केलेल्या तळागाळातील संस्था.
- **फरक:** स्वयं-सहाय्यता गट (SHGs) हा समुदाय-आधारित संस्थेचा (CBO) एक विशिष्ट प्रकार आहे, जो प्रामुख्याने पतपुरवठा आणि उपजीविकेवर लक्ष केंद्रित करतो. सर्व SHGs हे CBOs आहेत, परंतु सर्व CBOs हे SHGs नाहीत. CBOs मध्ये क्षेत्रांचा आणि संस्थात्मक स्वरूपांचा विस्तृत स्पेक्ट्रम समाविष्ट असतो.

कायदेशीर स्थिती आणि चौकट (Legal Status and Framework)

- **स्वयं-सहाय्यता गट (SHGs):**
 - सामान्यतः अनौपचारिक असले तरी, सोसायटी नोंदणी अधिनियम, १८६० (Societies Registration Act, 1860) किंवा राज्य-विशिष्ट सहकारी संस्था कायदांखाली (state-specific Cooperative Societies Acts) सहकारी संस्था म्हणून नोंदणी करू शकतात.
 - औपचारिक नोंदणीशिवाय पतपुरवठा मिळवण्यासाठी SHG-बँक लिंकेज कार्यक्रमांतर्गत (नाबार्डने सुरू केलेला) बँकांशी जोडलेले असतात.
 - अंतर्गत नियमावलीद्वारे शासित; नोंदणीकृत नसल्यास किंवा सरकारी निधी प्राप्त करत नसल्यास अनिवार्य बाह्य लेखापरीक्षण नसते.
- **समुदाय-आधारित संस्था (CBOs):**
 - सोसायटी नोंदणी अधिनियम, १८६० (Societies Registration Act, 1860) अंतर्गत सोसायटी म्हणून, भारतीय ट्रस्ट अधिनियम, १८८२ (Indian Trusts Act, 1882) अंतर्गत ट्रस्ट म्हणून किंवा कंपनी अधिनियम, २०१३ (Companies Act, 2013) अंतर्गत कलम ८ कंपन्या म्हणून नोंदणीकृत असतात.
 - कर सवलतीसाठी (कलम १२अ आणि ८०जी) आयकर अधिनियम, १९६१ (Income Tax Act, 1961) आणि विदेशी निधीसाठी एफसीआरए, २०१० (FCRA, 2010) च्या अधीन असतात.
 - सरकारी अनुदानासाठी एनजीओ-दर्पण (NGO-DARPAN) नोंदणीचे पालन करणे आणि वित्तीय लेखापरीक्षणांचे पालन करणे आवश्यक आहे.

हस्तक्षेपाची क्षेत्रे (Areas of Intervention)

- **उपजीविका आणि आर्थिक समावेशन (Livelihoods and Financial Inclusion)**
 - SHGs अंतर्गत बचत आणि पतपुरवठा प्रवेशाला प्रोत्साहन देतात, ज्यामुळे सदस्यांना उपजीविका उपक्रमांमध्ये गुंतवणूक करण्यास सक्षम करते.
 - शेती, दुग्धव्यवसाय, शिवणकाम, अन्न प्रक्रिया इत्यादीमधील सूक्ष्म-उद्योगांना (micro-enterprises) पाठिंबा देतात.
 - DAY-NRLM (दीनदयाळ अंत्योदय योजना - राष्ट्रीय ग्रामीण उपजीविका अभियान) आणि राज्य मिशन अंतर्गत बँक लिंकेज आणि व्याज सवलत योजनांद्वारे शक्य होते.
- **महिला सक्षमीकरण आणि सामाजिक भांडवल निर्मिती (Women's Empowerment and Social Capital Formation)**
 - सामूहिक ओळख, नेतृत्व आणि निर्णय घेण्यासाठी व्यासपीठ म्हणून कार्य करतात.
 - महिलांना हक्क मिळवण्यासाठी, घरगुती हिंसाचाराचा प्रतिकार करण्यासाठी आणि सार्वजनिक जीवनात सहभागी होण्यासाठी सक्षम करतात.
 - उपेक्षित गटांमध्ये आत्मविश्वास, वाटाघाटी कौशल्ये आणि ऐक्य वाढवतात.
- **आरोग्य, पोषण आणि स्वच्छता (Health, Nutrition, and Sanitation)**
 - मातृ-बाल आरोग्य, लसीकरण आणि स्वच्छतेवर जागरूकता मोहिमा सुलभ करतात.
 - पोषण अभियान (POSHAN Abhiyaan) आणि स्थानिक आरोग्य देखरेखीला सक्रियपणे पाठिंबा देतात (उदा. मुलांचे वजन करणे, अन्न सेवनाचा मागोवा घेणे).
 - स्वच्छ भारत मोहिमा, शौचालय बांधकाम मोहिमा आणि कचरा व्यवस्थापनात सहभागी होतात.
- **आपत्कालीन तयारी आणि समुदाय लवचिकता (Disaster Preparedness and Community Resilience)**
 - मदत समन्वय, आवश्यक वस्तूंचे वितरण आणि आपत्कालीन परिस्थितीनंतरचे पुनर्वसन यामध्ये गुंतलेले असतात.
 - कोविड-१९ दरम्यान मास्क बनवण्यासाठी, सामुदायिक स्वयंपाकघरांसाठी आणि स्थलांतरितांना (migrant) पाठिंबा देण्यासाठी एकत्रित केले गेले.
 - विविध उपजीविका आणि जोखीम-कमी करण्याच्या प्रशिक्षणाद्वारे दीर्घकालीन लवचिकता निर्माण करतात.
- **नैसर्गिक संसाधन व्यवस्थापन आणि पर्यावरणीय कृती (Natural Resource Management and Environmental Action)**
 - CBOs पाणलोट विकास, वनरोपण, पर्जन्यजल संचयन आणि शाश्वत शेतीला प्रोत्साहन देण्यात गुंतलेले असतात.
 - SHGs सेंद्रिय शेती आणि स्वच्छ ऊर्जा अवलंबनासारख्या

पर्यावरणपूरक पद्धतींना प्रोत्साहन देतात.

- **स्थानिक शासन आणि जबाबदारी (Local Governance and Accountability)**

- SHG सदस्य ग्रामसभांमध्ये अधिकाधिक सहभागी होतात, ग्राम विकास योजनांमध्ये योगदान देतात आणि सामाजिक लेखापरीक्षक म्हणून कार्य करतात.
- CBOs मनरेगा, पीडीएस (सार्वजनिक वितरण प्रणाली) आणि शाळेतील मध्यान्ह भोजन यांसारख्या योजनांखालील सेवा वितरणाचे परीक्षण करतात.
- नियोजन लोकशाहीकरण करण्यास आणि तळागाळातील जबाबदारी सुनिश्चित करण्यास मदत करतात.

- **कौशल्य विकास आणि शिक्षण (Skilling and Education)**

- ग्रामीण महिला आणि तरुणांसाठी कार्यात्मक साक्षरता, डिजिटल शिक्षण आणि व्यावसायिक प्रशिक्षणाला प्रोत्साहन देतात.
- दीनदयाळ उपाध्याय ग्रामीण कौशल्य योजना (DDU-GKY), पंतप्रधान कौशल्य विकास योजना (PMKVY) आणि राज्य-संचालित उपजीविका मिशन सारख्या योजनांसाठी अंमलबजावणी शाखा म्हणून कार्य करतात.

भारतातील स्वयं-सहाय्यता गट (SHGs) आणि समुदाय-आधारित संस्था (CBOs) यांच्याशी संबंधित आव्हाने

- **आर्थिक आणि संसाधन मर्यादा (Financial and Resource Constraints)**

- औपचारिक पतपुरवठ्याचा मर्यादित उपलब्धता: SHG-बँक लिंकेज कार्यक्रमांनंतरही, अनेक गट – विशेषतः दुर्गम किंवा आदिवासी भागांमध्ये – वेळेवर आणि पुरेसे कर्ज मिळवण्यासाठी संघर्ष करतात.
- सरकारी अनुदान आणि फिरत्या निधीवर जास्त अवलंबित्व: यामुळे आर्थिक आत्मनिर्भरता कमकुवत होते.
- निधी वितरणात विलंब आणि आर्थिक नियोजनाचा अभाव: यामुळे उत्पादक गुंतवणुकीत अडथळा येतो.

- **क्षमता आणि कौशल्यातील अंतर (Capacity and Skill Gaps)**

- अनेक SHGs आणि CBOs मध्ये व्यवस्थापकीय, लेखा आणि उद्योजकीय कौशल्यांचा अभाव असतो, ज्यामुळे त्यांच्या क्रियाकलापांना मोठ्या प्रमाणावर वाढवण्याची क्षमता मर्यादित होते.
- कमकुवत प्रशिक्षण आणि हँडहोल्डिंग (handholding) समर्थनामुळे त्यांना सक्रिय अंमलबजावणीकृत्याएवजी योजनांचे निष्क्रिय प्राप्तकर्ता बनवते.
- नेते अनेकदा बाजारपेठ जोडण्या, डिजिटल प्लॅटफॉर्म किंवा कायदेशीर अनुपालन हाताळण्यासाठी कमी तयार असतात.

- **संस्थात्मक दुर्बलता आणि विखंडन (Institutional Weakness and Fragmentation)**

- SHGs अनेकदा फेडरेशन किंवा मोठ्या संस्थांशी जोडणीशिवाय एकट्या संस्था म्हणून तयार होतात, ज्यामुळे त्यांची सौदेबाजीची शक्ती (bargaining power) कमकुवत होते.
- एकमेकांवर आच्छादलेले CBOs (आरोग्य समित्या, वन गट, SHGs) कधीकधी कार्याच्या नक्कल आणि खराब समन्वयाकडे घेऊन जातात.
- व्यवहारांमध्ये मानकीकरणाचा अभाव आणि संस्थात्मक प्रोटोकॉलमुळे राज्यांमध्ये असमान गुणवत्ता निर्माण होते.

- **अभिजात वर्गाद्वारे कब्जा आणि अंतर्गत असमानता (Elite Capture and Internal Inequities)**

- स्थानिक अभिजात वर्ग किंवा अधिक सुशिक्षित सदस्यांचे वर्चस्व सर्वात गरीब किंवा सामाजिकदृष्ट्या उपेक्षित (उदा. दलित, आदिवासी किंवा एकल महिला) लोकांना वगळण्यास कारणीभूत ठरू शकते.
- काही प्रकरणांमध्ये, नेतृत्व केंद्रित राहते आणि रोटेशनल नेतृत्व नियम पाळले जात नाहीत.
- मिश्र-लिंग किंवा पुरुष-नेतृत्वाखालील गटांमध्ये लिंग-आधारित भेदभाव कायम असतो.

- **नोकरशाही हस्तक्षेप आणि राजकीय सह-निवड (Bureaucratic Interference and Political Co-optation)**

- राजकीय घटक अनेकदा गट निर्मिती, नेतृत्व निवड किंवा निधी वाटपामध्ये हस्तक्षेप करतात, ज्यामुळे स्वायत्तता कमकुवत होते.
- SHGs आणि फेडरेशनचा वापर कधीकधी विकास प्लॅटफॉर्म/एवजी मतपेटी म्हणून केला जातो.
- उपजीविका मिशन अंतर्गत जास्त नोकरशाही नियंत्रणामुळे तळागाळातील मालकी कमी होऊ शकते.

- **देखरेख, मूल्यमापन आणि जबाबदारीचा अभाव (Monitoring, Evaluation, and Accountability Deficit)**

- अनेक गटांमध्ये मजबूत देखरेख यंत्रणांचा अभाव असतो, ज्यामुळे खराब रेकॉर्ड-कीपिंग, निधीचा गैरवापर आणि अनियमित बैठका होतात.
- अनेक राज्यांमध्ये सामाजिक लेखापरीक्षण एकतर अनुपस्थित असतात किंवा अकार्यक्षम असतात.
- दुर्गम भागात डिजिटल प्रणाली किंवा MIS (व्यवस्थापन माहिती प्रणाली) एकत्रीकरणाच्या अभावामुळे पारदर्शकता आणि स्केलेबिलिटी कमी होते.

- **बाजारपेठ प्रवेश आणि मूल्य साखळी मर्यादा (Market Access and Value Chain Limitations)**

- वस्तू किंवा सेवा उत्पादन करूनही, SHGs ब्रँडिंग, पॅकेजिंग आणि मार्केटिंगमध्ये संघर्ष करतात.
- ई-कॉमर्स प्लॅटफॉर्म, कोल्ड स्टोरेज किंवा प्रक्रिया युनिट्समध्ये मर्यादित प्रवेशामुळे उत्पन्न वाढण्यास प्रतिबंध होतो.
- PMFME (पंतप्रधान सूक्ष्म अन्न प्रक्रिया उद्योग योजना) किंवा ई-नाम (e-NAM) सारख्या योजनांशी अपुरे एकत्रीकरणामुळे

आर्थिक व्यवहार्यता कमी होते.

केस स्टडीज (Case studies)

कुटुंबश्री – केरळमधील महिला-नेतृत्वाखालील समुदाय विकास
१९९८ मध्ये केरळ सरकारने सुरू केलेली कुटुंबश्री (Kudumbashree) ही भारतातील सर्वात यशस्वी महिला-नेतृत्वाखालील समुदाय विकास मॉडेलपैकी एक आहे. ही संस्था तीन-स्तरीय समुदाय नेटवर्क म्हणून कार्य करते — यामध्ये शेजारी गट (Neighbourhood Groups - NHGs), क्षेत्र विकास संस्था (Area Development Societies - ADS) आणि समुदाय विकास संस्था (Community Development Societies - CDS) यांचा समावेश आहे — ज्यात ४५ लाखांहून अधिक महिला सदस्य आहेत. कुटुंबश्री सूक्ष्मवित्त, उपजीविका प्रोत्साहन आणि सामाजिक विकासाचे एकीकरण करते, ज्यामुळे महिलांना कर्ज मिळवता येते, उद्योग सुरू करता येतात आणि स्थानिक शासनामध्ये सहभागी होता येते. तिने राज्य योजना आणि पंचायती राज संस्थांशी यशस्वीपणे समन्वय साधला आहे, ज्यामुळे संस्थात्मक स्वयं-सहाय्यता गट (SHG) महासंघ मोठ्या प्रमाणावर लैंगिक सक्षमीकरण, दारिद्र्य निर्मूलन आणि सहभागी विकासाला कसे चालना देऊ शकतात हे दिसून येते.

जीविका – बिहारचे उपजीविका सक्षमीकरण प्रारूप
२००६ मध्ये जागतिक बँकेच्या पाठिंब्याने बिहार ग्रामीण उपजीविका प्रकल्पांतर्गत सुरू झालेली 'जीविका' (Jeevika) ही समुदाय-आधारित दारिद्र्य निर्मूलनाचे एक मॉडेल म्हणून उदयास आली आहे. ही संस्था महिला-नेतृत्वाखालील स्वयं-सहाय्यता गटांची (Self-Help Groups - SHGs) निर्मिती आणि त्यांचे संघटन करण्यावर लक्ष केंद्रित करते, ज्यामुळे आर्थिक समावेशन, सामाजिक एकीकरण आणि उपजीविका विविधीकरण यांना प्रोत्साहन मिळते. २०२४ पर्यंत, जीविकाने १२ दशलक्षाहून अधिक ग्रामीण महिलांना एकत्रित केले आहे, ज्यामुळे त्यांना सूक्ष्मकर्ज, कौशल्य प्रशिक्षण, कृषी उत्पादकता समर्थन आणि सामाजिक संरक्षण योजनांचा लाभ घेता आला आहे. या उपक्रमाने DAY-NRLM (दीनदयाळ अंत्योदय योजना - राष्ट्रीय ग्रामीण उपजीविका अभियान), पंचायती राज संस्था (Panchayati Raj Institutions) आणि विविध राज्य विभागांशीही समन्वय साधला आहे, ज्यामुळे संस्थात्मक समन्वय आणि महिलांची सामूहिक कृती कमी उत्पन्न असलेल्या राज्यांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर विकासात्मक परिणाम कसे घडवून आणू शकते हे दिसून येते.

३. विकासात देणगीदार, धर्मादाय संस्था आणि परोपकारी संस्थांची भूमिका

व्याख्या

देणगीदार, धर्मादाय संस्था आणि परोपकारी संस्था या आंतरराष्ट्रीय आणि देशांतर्गत अशा दोन्ही प्रकारच्या संस्थांना सूचित करतात, ज्या विकास उपक्रमांसाठी आर्थिक, तांत्रिक आणि धोरणात्मक सहाय्य प्रदान करतात. देणगीदार प्रामुख्याने संरचित निधी (द्विपक्षीय किंवा बहुपक्षीय) देतात, तर धर्मादाय आणि परोपकारी संस्था अनेकदा शिक्षण, आरोग्य, स्वच्छता आणि

लैंगिक समानता यांसारख्या क्षेत्रांमध्ये मिशन-प्रेरित, लवचिक हस्तक्षेप करतात. त्यांची वाढती उपस्थिती राज्य-प्रभुत्व असलेल्या विकास मॉडेलसमधून बहु-घटक परिसंस्थेकडे होत असलेले संक्रमण दर्शवते.

विकासातील प्रमुख देणगीदार आणि परोपकारी संस्था (Key Donors and Philanthropic Foundations in Development)

संस्था	प्रकार	मुख्य लक्ष केंद्रे
USAID	द्विपक्षीय पक्षीय निधीदार (Bilateral Donor)	आरोग्य, शिक्षण, आपत्ती व्यवस्थापन, हवामान लवचीकता (climate resilience)
DFID (आता FCDO)	द्विपक्षीय निधीदार	लिंग समता, ग्रामीण उपजीविका, पायाभूत सुविधा
JICA	द्विपक्षीय निधीदार	पायाभूत सुविधा, कौशल्य विकास, परिवहन
GIZ	द्विपक्षीय निधीदार	अक्षय ऊर्जा, शासकीय व्यवस्था (governance), पर्यावरण
जागतिक बँक (World Bank)	बहुपक्षीय निधीदार (Multilateral Donor)	ग्रामीण/शहरी विकास, उपजीविका, शिक्षण, स्वच्छता
आशियाई विकास बँक (ADB)	बहुपक्षीय निधीदार	शहरी परिवहन, पायाभूत सुविधा, शहरी प्रशासन
UNDP	बहुपक्षीय निधीदार (Multilateral Donor)	गरिबी निर्मूलन, SDGs (शाश्वत विकास उद्दिष्टे), लोकशाही आधारित प्रशासन, लिंग समता
WHO / UNICEF	बहुपक्षीय निधीदार	आरोग्य व्यवस्था, लसीकरण, बाल व मातृ आरोग्य
Tata Trusts	दातृत्व (Philanthropy)	ग्रामीण विकास, आरोग्य सेवा, पाणी व्यवस्थापन
Azim Premji Foundation	दातृत्व	शिक्षण, शासन प्रणाली, दातृत्व
Infosys Foundation	दातृत्व	कला, शिक्षण, ग्रामीण पायाभूत सुविधा
Reliance Foundation	दातृत्व	ग्रामीण परिवर्तन, आरोग्य, क्रीडा
Bill & Melinda Gates Foundation	दातृत्व	आरोग्य, स्वच्छता, आर्थिक समावेश

फोर्ड फाउंडेशन (Ford Foundation)	दातृत्व	सामाजिक न्याय (Social justice) नागरिक समाज (civil society) सर्वसमावेशक विकास (inclusive development)
-------------------------------------	---------	--

देणगीदार, धर्मादाय संस्था आणि परोपकारी संस्थांद्वारे हस्तक्षेपाची क्षेत्रे (Areas of Intervention by Donors, Charities, and Philanthropic Institutions)

- **सार्वजनिक आरोग्य आणि स्वच्छता (Public Health and Sanitation)**
 - रोग नियंत्रण कार्यक्रमांना (उदा. एचआयव्ही/एड्स, क्षयरोग, कोविड-१९) पाठिंबा.
 - मातृ-बाल आरोग्य, लसीकरण आणि पाणी, स्वच्छता व आरोग्य (WASH) यामध्ये हस्तक्षेप.
 - **उदाहरण:** बिल अँड मेलिंडा गेट्स फाउंडेशनचे (Bill & Melinda Gates Foundation) WASH आणि कुटुंब नियोजन (family planning) मधील कार्य.
- **शिक्षण आणि कौशल्य विकास (Education and Skilling)**
 - शाळा पायाभूत सुविधा, शिक्षक प्रशिक्षण, डिजिटल शिक्षण आणि मुलींच्या शिक्षणावर लक्ष केंद्रित करणे.
 - तरुणांमध्ये व्यावसायिक कौशल्ये आणि रोजगारक्षमतेला प्रोत्साहन.
 - **उदाहरण:** अझीम प्रेमजी फाउंडेशनचे (Azim Premji Foundation) सरकारी शाळा शिक्षणातील पद्धतशीर हस्तक्षेप.
- **ग्रामीण विकास आणि उपजीविका (Rural Development and Livelihoods)**
 - शेती, सिंचन, सूक्ष्म-उद्योग आणि उत्पन्न विविधीकरणामध्ये गुंतवणूक.
 - स्वयं-सहाय्यता गट (SHGs) आणि सामुदायिक संस्थांची क्षमता-बांधणी.
 - **उदाहरण:** टाटा ट्रस्ट्सचे (Tata Trusts) ग्रामीण उपजीविका आणि पाणलोट विकासातील कार्य.
- **महिला सक्षमीकरण आणि लैंगिक समानता (Women's Empowerment and Gender Equality)**
 - लिंग-आधारित हिंसाचार, नेतृत्व आणि हक्क जागरूकतेवरील कार्यक्रम.
 - कौशल्य विकास आणि आर्थिक समावेशन द्वारे आर्थिक सक्षमीकरणाला पाठिंबा.
 - **उदाहरण:** बिहार आणि ओडिशासारख्या राज्यांमधील DFID-समर्थित लैंगिक समानता कार्यक्रम.
- **पायाभूत सुविधा आणि शहरी विकास (Infrastructure and Urban Development)**

- गृहनिर्माण, शहरी स्वच्छता, सार्वजनिक वाहतूक आणि स्मार्ट सिटी उपक्रमांसाठी निधी.
- शहर नियोजन आणि सार्वजनिक-खाजगी भागीदारीसाठी तांत्रिक सहाय्य.
- **उदाहरण:** मेट्रो रेल प्रणाली आणि पायाभूत सुविधा कॉरिडोरसाठी JICA (जपान आंतरराष्ट्रीय सहकार्य संस्था) चा पाठिंबा.

- **पर्यावरण आणि हवामान बदल (Environment and Climate Change)**
 - नूतनीकरणक्षम ऊर्जा, नैसर्गिक संसाधन व्यवस्थापन, हवामान अनुकूलन आणि आपत्ती लवचिकतेमध्ये हस्तक्षेप.
 - धोरण सुधारणा आणि शाश्वत पद्धतींना पाठिंबा.
 - **उदाहरण:** हवामान-स्मार्ट कृषी आणि हरित ऊर्जा प्रकल्पांवर GIZ चे (जर्मन आंतरराष्ट्रीय सहकार्य संस्था) प्रकल्प.
- **शासन आणि संस्था निर्माण (Governance and Institution Building)**
 - स्थानिक शासन मजबूत करणे, विकेंद्रीकरण, पारदर्शकता आणि क्षमता विकास यासाठी पाठिंबा.
 - देखरेख, मूल्यमापन आणि परिणाम-आधारित नियोजनासाठी साधने.
 - **उदाहरण:** भारताच्या आकांक्षी जिल्ह्यांच्या कार्यक्रमाशी (Aspirational Districts Programme) UNDP चे (संयुक्त राष्ट्र विकास कार्यक्रम) सहकार्य.
- **मानवतावादी मदत आणि आपत्कालीन प्रतिसाद (Humanitarian Relief and Disaster Response)**
 - नैसर्गिक आपत्त्या किंवा साथीच्या काळात मदत सामग्री, निधी आणि आरोग्य सेवांची जलद जमवाजमव.
 - पायाभूत सुविधा आणि उपजीविकेचे दीर्घकालीन पुनर्वसन आणि पुनर्बांधणी.
 - **उदाहरण:** कोविड-१९ संकटातील प्रतिसादात रिलायन्स फाउंडेशनची (Reliance Foundation) भूमिका.

भारतातील देणगीदार, धर्मादाय संस्था आणि परोपकारी संस्थांशी संबंधित आव्हाने (Challenges Associated with Donors, Charities, and Philanthropic Institutions in India)

- **देणगीदार-प्रेरित प्राधान्यक्रम (Donor-Driven Priorities)**
 - कार्यक्रम अनेकदा स्थानिक समुदायाच्या गरजा किंवा राष्ट्रीय विकास प्राधान्यांऐवजी देणगीदारांच्या अजेंडाने आकारलेले असतात.
 - यामुळे पुरवठा-आधारित दृष्टिकोन येऊ शकतो, ज्यात शाश्वत विकासाऐवजी खंडित आणि अल्प-मुदतीचे हस्तक्षेप होतात.
 - निधीचे मेट्रिक्स (metrics) तळागाळातील वास्तवाशी जुळत नसल्यास उपेक्षित गटांकडे दुर्लक्ष होण्याचा धोका असतो.
- **विखंडन आणि समन्वयाचा अभाव (Fragmentation and Lack of Coordination)**

- अनेक एजन्सी स्वतंत्रपणे कार्य करतात, ज्यामुळे प्रयत्नांची नक्कल आणि संसाधनांचा अकार्यक्षम वापर होतो.
- सरकारी योजना किंवा स्थानिक योजनांशी खराब समन्वय कार्यक्षमता कमी करतो.
- ज्ञान-वाटप आणि धोरण संरेखनासाठी (policy alignment) सामान्य प्लॅटफॉर्मचा अभाव.
- **मर्यादित जबाबदारी आणि पारदर्शकता (Limited Accountability and Transparency)**
 - धर्मादाय आणि परोपकारी संस्था, विशेषतः ज्या सरकारी निधीसह काम करत नाहीत, त्यांना मर्यादित नियामक देखरेखीचा सामना करावा लागतो.
 - अनेक प्रकरणांमध्ये अनिवार्य सामाजिक लेखापरीक्षण किंवा सार्वजनिक खुलास्यांचा अभाव.
 - संस्थांमध्ये असंगत देखरेख आणि अहवाल मानके.
- **विदेशी निधी आणि नियामक चिंता (Foreign Funding and Regulatory Concerns)**
 - देशांतर्गत धोरण-निर्मितीवर विदेशी प्रभावाबाबत तणाव, विशेषतः पर्यावरण, शासन किंवा अल्पसंख्याक हक्कांसारख्या संवेदनशील क्षेत्रांमध्ये.
 - एफसीआरए (FCRA) अनुपालन समस्या: कार्यपद्धतीतील त्रुटी किंवा कथित राजकीय पक्षपातामुळे अनेक स्वयंसेवी संस्थांनी त्यांची नोंदणी गमावली आहे.
 - २०२० च्या एफसीआरए सुधारणांनी कठोर अटी लागू केल्या— प्रशासकीय खर्चावर २०% मर्यादा, उप-अनुदान देण्यास बंदी— मोठ्या मध्यस्थांवर अवलंबून असलेल्या लहान संस्थांना यामुळे फटका बसला.
- **शहरी आणि अभिजन पक्षपात (Urban and Elite Bias)**
 - अनेक परोपकारी उपक्रम शहरी-केंद्रित राहतात, दृश्यमान, मोठ्या प्रमाणावर वाढवता येण्यासारख्या किंवा माध्यम-अनुकूल हस्तक्षेपांवर लक्ष केंद्रित करतात.
 - ग्रामीण, आदिवासी आणि संघर्ष-ग्रस्त भागांना कमी सतत लक्ष किंवा गुंतवणूक मिळते.
 - मापनीय, संख्यात्मक परिणामांवर लक्ष केंद्रित करण्याची प्रवृत्ती, जटिल सामाजिक बदल प्रक्रियांकडे दुर्लक्ष करते.
- **विकासाचे अराजकीकरण करण्याचा धोका (Risk of Depoliticising Development)**
 - परोपकारी दृष्टिकोन संरचनात्मक बदलांऐवजी तांत्रिक निराकरणांना प्रोत्साहन देऊ शकतात, ज्यामुळे जमीन हक्क, कामगार न्याय किंवा जात-आधारित बहिष्करण यांसारख्या समस्या टाळल्या जातात.
 - यामुळे सत्ता संबंध आणि सामाजिक चळवळींकडे दुर्लक्ष करून विकासाची परिवर्तनीय क्षमता कमकुवत होऊ शकते.
- **अनुपालन आणि कायदेशीर अस्पष्टता (Compliance and Legal Ambiguity)**

- सीएसआर निधी, विदेशी अनुदान आणि देशांतर्गत देणग्यांचे नियमन कसे केले जाते यात भिन्नता असल्याने कामकाजात अनिश्चितता येते.
- लहान तळागाळातील संस्थांमध्ये जटिल नियमांचे पालन करण्यासाठी कायदेशीर साक्षरता किंवा प्रशासकीय क्षमता नसते.

४. विकासात संस्थात्मक भागधारकांची भूमिका (Role of Institutional Stakeholders in Development)

एकंदरित माहिती (Overview)

संस्थात्मक भागधारक हे राज्य आणि समाज यांच्यातील मध्यस्थ म्हणून कार्य करून भारताच्या विकास परिदृश्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात. पंचायतसारख्या संवैधानिक संस्था, सहकारी संस्थांसारख्या वैधानिक मंडळे, सामुदायिक संस्था आणि ज्ञान भागीदार यांसारखे हे घटक स्थानिक नियोजन, लोकशाही सहभाग, सेवा वितरण आणि नाविन्यपूर्णतेसाठी (innovation) महत्त्वपूर्ण आहेत. त्यांचे संस्थात्मक स्वरूप विकास प्रक्रियेला विश्वासासार्हता, सातत्य आणि स्केलेबिलिटी प्रदान करते.

प्रमुख संस्थात्मक भागधारक आणि विकासातील त्यांचा हस्तक्षेप (Key Institutional Stakeholders & their Intervention in Development)

- **पंचायती राज संस्था (PRIs) आणि शहरी स्थानिक संस्था (ULBs)**
 - **स्थानिक शासन आणि नियोजन:** विकास योजना तयार करणे आणि अंमलात आणणे हे संवैधानिकरित्या बंधनकारक आहे.
 - **योजनांची अंमलबजावणी:** मनरेगा (MGNREGA), पीएमएवाय (PMAY), एसबीएम (SBM) आणि एनआरएलएम (NRLM) सारख्या योजनांच्या अंमलबजावणीमध्ये महत्त्वाची भूमिका.
 - **सहभागी लोकशाही:** ग्रामसभा आणि प्रभाग समित्या नागरिक आवाज आणि जबाबदारीसाठी व्यासपीठ म्हणून कार्य करतात.
 - **सामाजिक लेखापरीक्षण आणि देखरेख:** ग्राम पातळीवर निधी आणि कार्यक्रमांचे लेखापरीक्षण करतात.
- **सहकारी संस्था (Cooperative Societies)**
 - **सामूहिक आर्थिक सक्षमीकरण:** सदस्यांसाठी पतपुरवठा, खरेदी आणि विपणन सुलभ करतात.
 - **कृषी आणि संलग्न क्षेत्रे:** दुग्धव्यवसाय (उदा. अमूल), साखर, मत्स्यपालन आणि गृहनिर्माण सहकारी संस्था लहान उत्पादकांना पाठिंबा देतात.
 - **सामाजिक सुरक्षा सेवा:** काही क्षेत्रांमध्ये गृहनिर्माण, आरोग्य आणि विमा सेवा प्रदान करतात.
- **शेतकरी उत्पादक संस्था (Farmer Producer Organisations - FPOs)**
 - **एकत्रीकरण आणि बाजारपेठ प्रवेश:** चांगल्या सौदेबाजी आणि विक्रीसाठी लहान शेतकऱ्यांकडून उत्पादने एकत्रित

- करतात.
- **मूल्यवर्धन आणि ब्रँडिंग:** परतावा वाढवण्यासाठी उत्पादनांची प्रक्रिया आणि पॅकेजिंग.
 - **आदानांची खरेदी:** बियाणे, खते आणि शेती उपकरणे यांची मोठ्या प्रमाणात खरेदी.
 - **सरकारी समन्वय:** १०,००० FPOs तयार करण्याच्या केंद्रीय क्षेत्र योजनेसारख्या योजनांखाली समर्थित.
 - **धर्म-आधारित संस्था आणि धार्मिक धर्मादाय संस्था (Faith-Based Organisations and Religious Charities)**
 - **सेवा वितरण:** सामुदायिक देणग्यांवर आधारित शाळा, रुग्णालये, मध्यान्ह भोजन आणि निवारे चालवतात.
 - **अक्षय पात्र फाउंडेशन (Akshaya Patra Foundation)** – मध्यान्ह भोजन योजनेची अंमलबजावणी.
 - **आपत्कालीन मदत आणि अन्न सुरक्षा:** संकटांच्या काळात (उदा. कोविड-१९) स्वयंसेवक आणि संसाधने त्वरित एकत्रित करतात.
 - **कल्याण लक्ष्यीकरण:** राज्याची कमकुवत उपस्थिती असलेल्या किंवा खोल सामाजिक बहिष्करण असलेल्या प्रदेशांतील पोकळी भरून काढतात.
 - **माध्यमे (Media)**
 - **जागरूकता आणि समर्थन:** विकास कमतरता, यशोगाथा आणि धोरणांमधील अंतर यावर प्रकाश टाकतात.
 - **जबाबदारी यंत्रणा:** शोध पत्रकारिता शासनामध्ये पारदर्शकता वाढवते.
 - **वर्तणुकीतील बदल मोहिमा:** स्वच्छता, आरोग्य, पर्यावरण इत्यादींवर सार्वजनिक चर्चा घडवून आणते.
 - **शिक्षण संस्था आणि धोरण थिंक टँक्स (Academia and Policy Think Tanks)**
 - **धोरण निर्मिती आणि पुनरविलोकन:** मंत्रालये आणि राज्यांना डेटा-आधारित आदाने प्रदान करतात.
 - **देखरेख आणि मूल्यमापन (M&E):** योजनांच्या परिणामांचे मूल्यांकन करतात (उदा. आकांक्षी जिल्ह्यांचा कार्यक्रम - Aspirational Districts Programme).
 - **क्षमता निर्माती:** स्थानिक प्रशासक, समाजसेवक आणि निवडून आलेल्या प्रतिनिधींना प्रशिक्षण देतात.

विकास प्रक्रियेमधील संस्थात्मक भागीदारांसमोरील अडचणी Challenges Associated with Institutional Stakeholders in Development

भागीदार	अडचणी
पंचायती राज संस्था (PRIs) आणि नागरी स्थानिक संस्था (ULBs)	● आर्थिक स्वायत्ततेचा अभाव आणि स्वतंत्र महसूल निर्मितीची मर्यादा

	● तांत्रिक व मानवी संसाधनांतील क्षमतेचा अभाव ● राजकीय हस्तक्षेप व निवडणुकांमध्ये विलंब ● ग्रामसभा व प्रभाग समित्यांमध्ये प्रतीकात्मक सहभाग (tokenism)
सहकारी संस्था (Cooperative Societies)	● नोकरशाहीचे नियंत्रण व सदस्यांचा कमी सहभाग ● प्रशासनातील अकार्यक्षमता व उच्चवर्गीय वर्चस्व ● आर्थिक गैरव्यवस्थापन व भ्रष्टाचार ● आधुनिकीकरण व व्यावसायिकतेचा अभाव
शेतकरी उत्पादक संस्था (FPOs)	● भांडवल, व्यवस्थापन कौशल्ये व व्यावसायिक दृष्टीकोन यांचा अभाव ● अपुरी बाजारपेठ उपलब्धता व ब्रँडिंग क्षमता ● सरकार व प्रोत्साहन संस्था यांच्यावर अतिमोठे अवलंबित्व
धर्माधारित संस्था व धार्मिक धर्मादाय संस्था	● औपचारिक देखरेखीचा व लेखापरीक्षणाचा अभाव ● धार्मिक पक्षपात किंवा बहिष्कारी कृतींचा धोका ● FCRA अंतर्गत कडक तपासणी व राजकीय संशयास्पदता
माध्यमे (Media)	● कॉर्पोरेट/राजकीय प्रभावामुळे संपादकीय स्वायत्ततेत घट ● विकासात्मक मुद्यांवरील अतिरंजितता (Sensationalism) ● ग्रामीण व वंचित गटांचे अपुरे प्रतिनिधित्व
शैक्षणिक संस्था व थिंक टँक्स (Academia and Think Tanks)	● तळगाळातील वास्तवाशी तुटलेली नाळ ● निधी व स्वायत्ततेसंबंधी अडचणी ● संशोधनाचे धोरणात्मक स्वरूपात रूपांतर न होणे

विकासातील संस्थात्मक भागधारकांसाठी केस स्टडीज (Case Studies for Institutional Stakeholders in Development)

भागीदार	केस स्टडी
पंचायती राज संस्था (PRIs)	हिवरे बाजार, महाराष्ट्र – सरपंच पोपटराव पवार यांच्या नेतृत्वाखाली गावाने सहभागी

	नियोजन, जलसंधारण आणि विविध योजनांचे समन्वय यांद्वारे दुष्काळमुक्त आणि समृद्ध गाव म्हणून स्वतःची ओळख निर्माण केली.
नागरी स्थानिक संस्था (ULBs)	इंदूर महापालिका, मध्य प्रदेश – सलग सात वर्षे ‘स्वच्छ भारत अभियान’ अंतर्गत देशातील सर्वात स्वच्छ शहर म्हणून नावाजले गेले. नागरिकांच्या सहभागाद्वारे व विकेंद्रीत कचरा व्यवस्थापन पद्धतीने हे साध्य केले.
सहकारी संस्था	अमूल (गुजरात) – ग्रामीण महिला व लघु शेतकऱ्यांना सशक्त करणाऱ्या दुग्ध सहकारी संस्थेचे उत्कृष्ट उदाहरण. विकेंद्रित खरेदी आणि केंद्रीकृत प्रक्रिया/विपणन यंत्रणा यांचा यशस्वी वापर.
शेतकरी उत्पादक संस्था (FPOs)	चित्रकूट एफपीओ, मध्य प्रदेश – मागासवर्गीय शेतकऱ्यांनी एकत्र येऊन डाळी व तेलबियांचे विपणन, अनुदान प्राप्ती व बाजारपेठेत सौदाशक्ती वाढवणे यासाठी ही संस्था उपयुक्त ठरली.
धर्माधारित संस्था	रामकृष्ण मिशन (संपूर्ण भारत) – शैक्षणिक, ग्रामीण विकास व आपत्ती निवारण कार्यामध्ये कार्यरत. शाळा, आरोग्य शिबिरे, आध्यात्मिक सेवावृत्ती यांद्वारे योगदान.
माध्यमे (Media)	द हिंदूचे MGNREGA संदर्भातील रिपोर्टिंग – मनरेगा मधील वेतनाच्या विलंबावर ठोस बातम्या प्रसिद्ध करून सरकारला उत्तरदायित्वाकडे वळवले. मीडिया हिशोब व कल्याणकारी यंत्रणेतील पारदर्शकतेचा भाग ठरले.
शैक्षणिक संस्था व थिंक टँक्स	नीती आयोग – आकांक्षी जिल्हे कार्यक्रम (Aspirational Districts Programme) – आयडीइन्साइट (IDInsight) सारख्या थिंक टँक्सकडून (think tanks) डेटा वापरून आणि बिगर सरकारी संस्थांशी (NGOs) सहकार्य करून आरोग्य, शिक्षण आणि कृषी क्षेत्रातील जिल्हा-स्तरीय कामगिरीचे मानांकन आणि निरीक्षण करतो.

समन्वयी आणि अभिसरण विकास मॉडेल (Synergistic and Convergent Development Models)

एकंदरित माहिती (Overview)

भारतातील विकासाची आव्हाने बहुआयामी आहेत — त्यांना क्षेत्रांमध्ये, संस्थांमध्ये आणि भागाधारांमध्ये समन्वित कृतीची आवश्यकता आहे. समन्वयी आणि अभिसरण मॉडेल्सचा उद्देश सरकार, खाजगी क्षेत्र, नागरिक समाज आणि समुदायांच्या प्रयत्नांना एकत्रित करून प्रभाव वाढवणे, पुनरावृत्ती कमी करणे आणि सेवा वितरण वाढवणे आहे. ही मॉडेल्स वेगळ्या हस्तक्षेपांऐवजी समग्र, सहयोगी दृष्टिकोनाकडे होत असलेले संक्रमण दर्शवतात.

समन्वयी विकास प्रारूपाची प्रमुख वैशिष्ट्ये (Key Features of Synergistic Development Models)

- **बहु-भागधारक सहभाग:** सरकारी विभाग, बिगर सरकारी संस्था (NGOs), देणगीदार, कॉर्पोरेट, स्वयं-सहाय्यता गट (SHGs) आणि शिक्षण संस्था (academia) सामायिक उद्दिष्टांवर सहयोग करतात.
- **आंतर-क्षेत्रीय नियोजन:** आरोग्य, पोषण, शिक्षण आणि उपजीविका यांसारख्या क्षेत्रांमधील आदाने एकत्रित करते.
- **संसाधन एकत्रीकरण (Resource Pooling):** आर्थिक, तांत्रिक आणि मानवी संसाधने अनेक स्रोतांकडून वापरली जातात.
- **विकेंद्रीत अंमलबजावणी:** स्थानिक संस्था आणि समुदाय संघटना अंमलबजावणी भागीदार म्हणून कार्य करतात.
- **परिणाम-आधारित देखरेख:** तंत्रज्ञान आणि वास्तविक-वेळेच्या डेटाचा वापर करून मोजता येण्याजोग्या परिणामांवर भर.

प्रमुख प्रारूपे आणि उदाहरणे (Key Models and Examples)

- **सार्वजनिक-खाजगी-लोक भागीदारी (Public-Private-People Partnership - PPPP)**
 - पीपीपीचे (PPP) विस्तारित मॉडेल, जिथे नागरिक सहभाग आणि समुदाय मालकी नियोजन आणि अंमलबजावणीमध्ये अंतर्भूत असते.
 - **उदाहरण:** स्वच्छ भारत अभियान (Swachh Bharat Mission) – यात शहरी स्थानिक संस्था (ULBs), खाजगी कंपन्या (कचरा व्यवस्थापन), स्वयंसेवी संस्था (जागरूकता) आणि नागरिक (वर्तणुकीत बदल) यांचा समावेश होता.
- **आकांक्षी जिल्हे कार्यक्रम (Aspirational Districts Programme - ADP)**
 - नीती आयोगाचा (NITI Aayog) प्रमुख उपक्रम, जो ११२ अविकसित जिल्ह्यांना लक्ष्य करतो.
 - आरोग्य, पोषण, शिक्षण, कृषी, पाणी आणि पायाभूत सुविधा या क्षेत्रांतील प्रयत्नांचे एकत्रीकरण करतो.
 - वास्तविक-वेळेतील डेटा देखरेख, जिल्हा-स्तरीय नवोपक्रम पेशी (innovation cells) आणि स्वयंसेवी संस्था भागीदारीची अंमलबजावणी करतो.

- कार्यप्रदर्शन-आधारित रँकिंगद्वारे स्पर्धात्मक संघराज्यवादाला प्रोत्साहन देतो.
- **ग्रामीण उपजीविकेतील अभिसरण (Convergence in Rural Livelihoods)**
 - **उदाहरण:** DAY-NRLM (दीनदयाळ अंत्योदय योजना - राष्ट्रीय ग्रामीण उपजीविका अभियान) + मनरेगा (MGNREGA) + पोषण अभियान (Poshan Abhiyaan)
 - एनआरएलएम (NRLM) अंतर्गत एकत्रित केलेले स्वयं-सहाय्यता गट (SHGs) पोषण-संवेदनशील शेतीत (nutrition-sensitive farming) गुंतलेले असतात, तर मनरेगा कृषी मालमत्तेच्या निर्मितीस पाठिंबा देते.
 - आरोग्य आणि आयसीडीएस (ICDS) कार्यवाह जागरूकता आणि वर्तणुकीतील बदलासाठी एकत्र येतात.
- **सीएसआर-सरकार- बिगर सरकारी संस्था सहकार्य (CSR-Government-NGO Collaboration)**
 - सीएसआर (CSR) अंतर्गत कॉर्पोरेट निधी स्वयंसेवी संस्थांच्या अंमलबजावणीद्वारे विकास प्राधान्यांमध्ये वळवला जातो, जो सरकारी योजनांशी सरेखित असतो.
 - **उदाहरण:** वेदांत फाउंडेशन (Vedanta Foundation) + राजस्थान सरकार + आदिवासी भागांतील मातृ आणि बाल आरोग्यातील स्वयंसेवी संस्था.
- **एकात्मिक आदिवासी विकास मॉडेल (Integrated Tribal Development Model)**
 - पेसा ग्रामसभा (PESA gram sabhas), आदिवासी सहकारी संस्था (tribal cooperatives), वन विभाग आणि स्वयंसेवी संस्था यांचा समावेश असलेले बहु-क्षेत्रीय हस्तक्षेप.
 - जमीन हक्क, वन-आधारित उपजीविका, शिक्षण आणि आरोग्यावर लक्ष केंद्रित.
 - **उदाहरण:** ओडिशा आदिवासी पट्ट्यातील उपजीविका आणि उद्योजकता विकास प्रकल्प (Livelihood and Enterprise Development Project - LEDP).

युनिट ३ साठी मूल्यवर्धन

शब्दसंग्रह:

- सहभागी नियोजन (Participatory Planning)
- हक्क-आधारित विकास (Rights-Based Development)
- क्षमता वाढवणे (Capability Enhancement)
- शाश्वत विकास (Sustainable Development)
- तळागाळातील शासन (Bottom-Up Governance)
- गैर-शासकीय घटक (Non-State Actors)
- समुदाय सक्षमीकरण (Community Empowerment)
- त्रयी भागीदारी (Triple Partnership)
- संस्थात्मक जबाबदारी (Institutional Accountability)
- देणगीदार अवलंबित्व (Donor Dependency)

- स्थानिक क्षमता बांधणी (Local Capacity Building)
- तांत्रिक समर्थन यंत्रणा (Technical Support Mechanism)
- सीएसआर- बिगर सरकारी संस्था अभिसरण (CSR-NGO Convergence)
- स्वयं-सहाय्यता गट महासंघ (SHG Federation)
- अभिजन वर्गाद्वारे कब्जा (Elite Capture)
- आर्थिक समावेशन (Financial Inclusion)
- नियामक देखरेख (Regulatory Oversight)
- एफसीआरए अनुपालन (FCRA Compliance)
- कलम-८ कंपनी (Section-8 Company)
- समुदाय-आधारित संस्था (Community-Based Organisation - CBO)
- देखरेख आणि मूल्यमापन (Monitoring and Evaluation - M&E)
- हस्तक्षेपांचे विखंडन (Fragmentation of Interventions)
- स्केलेबिलिटी मर्यादा (Scalability Constraints)
- परोपकारी नवोपक्रम (Philanthropic Innovation)
- सार्वजनिक-खाजगी-लोक भागीदारी (Public Private People Partnership - PPPP)

यूपीएससी मुख्य परीक्षा सराव प्रश्न

१. भारताच्या विकास परिदृश्यात गैर-शासकीय घटकांच्या वाढीमुळे मोठे बदल झाले आहेत. या संदर्भात बिगर सरकारी संस्था (NGOs), स्वयं-सहाय्यता गट (SHGs) आणि परोपकारी संस्थांच्या (philanthropic foundations) विकसित भूमिकेचे परीक्षण करा.
२. समुदाय-आधारित संस्थांना (Community-based organisations) सहभागी विकासाचे साधन म्हणून अधिकाधिक मान्यता मिळत आहे. त्यांचे योगदान आणि आव्हाने यांचे चिकित्सकपणे मूल्यमापन करा.
३. देणगीदार-प्रेरित विकासांमुळे (Donor-driven development) अनेकदा तळागाळातील प्राधान्ये दुर्बल होतात. तुम्ही सहमत आहात का? भारताच्या विकास अनुभवातील उदाहरणांसह स्पष्ट करा.
४. विकास हे यापुढे राज्याचे एकमेव कार्यक्षेत्र राहिलेले नाही. समकालीन शासनात समन्वयी आणि अभिसरण-आधारित मॉडेलची प्रासंगिकता चर्चा करा.
५. एफसीआरए (FCRA), सीएसआर (CSR) नियम आणि एनजीओ-दर्पण (NGO-DARPA) यांसारख्या कायदेशीर चौकटींचा भारतातील विकास संस्थांच्या कार्यप्रणाली आणि स्वायत्ततेवर होणाऱ्या परिणामाचे मूल्यमापन करा.

संक्षिप्त रूपे (Acronyms)

१. **ENGAGE – विकासात बिगर सरकारी संस्थांच्या (NGOs) मुख्य भूमिका**
 - **E – Empowerment of marginalized** (उपेक्षित घटकांचे

सक्षमीकरण)

- **N – non-state** service delivery (गैर-शासकीय सेवा वितरण)
- **G – Governance** advocacy (शासन वकिली)
- **A – Awareness** generation (जागरूकता निर्माण)
- **G – Grassroots** mobilisation (तळागाळातील एकत्रीकरण)
- **E – Education, health, and environment** initiatives (शिक्षण, आरोग्य आणि पर्यावरण उपक्रम)
 - "तळागाळातील स्तरावर प्रभावीपणे **ENGAGE** होण्यासाठी, स्वयंसेवी संस्थांनी या सर्व कार्यांमध्ये कामगिरी बजावली पाहिजे."

२. SHINE – विकासात स्वयं-सहाय्यता गटांची (SHGs) कार्ये

- **S – Social capital & solidarity** (सामाजिक भांडवल आणि एकजुटी)
- **H – Health & nutrition** awareness (आरोग्य आणि पोषण जागरूकता)
- **I – Income** generation & microcredit (उत्पन्न निर्मिती आणि सूक्ष्मकर्ज)
- **N – Negotiation** power in governance (शासनात वाटाघाटीची शक्ती)
- **E – Empowerment**, especially of women (सक्षमीकरण, विशेषतः महिलांचे)
 - "तळागाळातील विकासाचा मार्ग कसा उजळवतात हे SHINE दर्शवते."

३. DONORS – देणगीदार-प्रेरित विकासावरील टीका

- **D – Donor agenda** imposition (देणगीदारांच्या अजेंडाची लादणी)
- **O – Overdependence** on external aid (बाह्य मदतीवर जास्त अवलंबून राहणे)
- **N – Neglect** of local needs (स्थानिक गरजांकडे दुर्लक्ष)
- **O – Operational** fragmentation (कार्यपद्धतीमधील विखंडन)
- **R – Reduced** community ownership (समुदायाची मालकी कमी होणे)
- **S – Short-term, supply-driven** projects (अल्प-मुदतीचे, पुरवठा-आधारित प्रकल्प)
 - "अनिर्बंध **DONORS** प्राधान्यांमध्ये विकृती आणू शकतात आणि प्रभावाला कमी करू शकतात."

४. TRUSTED – प्रभावी परोपकार आणि स्वयंसेवी संस्थांची वैशिष्ट्ये

- **T – Transparency** in fund use (निधीच्या वापरात पारदर्शकता)
- **R – Results-based** approach (परिणाम-आधारित दृष्टिकोन)
- **U – Understanding** local needs (स्थानिक गरजा समजून घेणे)
- **S – Scalability** and innovation (स्केलेबिलिटी आणि नवोपक्रम)

- **T – Technology** integration (तंत्रज्ञान एकत्रीकरण)
- **E – Equity** focus (समानतेवर लक्ष केंद्रित)
- **D – Democratic** engagement (लोकशाही सहभाग)
 - "**TRUSTED** होण्यासाठी, विकास घटकांनी कार्यप्रदर्शन आणि सहभाग यात संतुलन राखले पाहिजे."

५. LOCUS – विकासातील संस्थात्मक हितसंबंधी

- **L – Local Bodies** (PRIs/ULBs) (स्थानिक संस्था - पंचायती राज संस्था / शहरी स्थानिक संस्था)
- **O – Organisations** (NGOs, SHGs, CBOs) (संस्था - स्वयंसेवी संस्था, स्वयं-सहाय्यता गट, समुदाय-आधारित संस्था)
- **C – Cooperatives & FPOs** (सहकारी संस्था आणि शेतकरी उत्पादक संस्था)
- **U – Universities & Think Tanks** (विद्यापीठे आणि थिंक टँक्स)
- **S – Spiritual/faith-based** groups (आध्यात्मिक/धर्म-आधारित गट)
 - "विकासाचे **LOCUS** एका सामायिक संस्थात्मक परिसंस्थेत आहे."

१. विकास उद्योग: भागधारक, आव्हाने आणि सुधारणा (Development Industry: Stakeholders, Challenges & Reforms)

विकासातील मुख्य सहभागी	महत्वाच्या बाबी
बिगर सरकारी संस्था (NGOs)	- सेवा पुरवठा (शिक्षण, आरोग्य, पर्यावरण) - धोरणात्मक प्रचार - समुदाय मोबिलायझेशन - सामाजिक लेखापरीक्षा व RTI चळवळ
स्वयं-सहाय्य गट (SHGs)	- महिला सक्षमीकरण microfinance मधून - उपजीविका निर्माण (उदा., DAY-NRLM) - ग्रासरूट लोकशाही सहभाग
समुदाय-आधारित संघटना (CBOs)	- स्थानिक प्रशासनाला पाठिंबा - सरकारच्या योजना मॉनिटरिंग - वादनिवारण व समुदाय नेतृत्व
देणगीदार आणि दानशील संस्था	- कल्याणकारी कार्यक्रमांसाठी निधी समर्थन - आंतरराष्ट्रीय मदत (उदा., WHO, UNICEF) - CSR-आधारित विकास उपक्रम
धर्म-आधारित संस्था आणि स्वयंसेवक	- आपत्तीच्या वेळी मदत कार्य - शाळा, अनाथाश्रम आणि रुग्णालये चालवणे

	- संघर्ष क्षेत्रातील विश्वासाचा दुवा जोडणे
संस्थात्मक सहभागी	- NITI Aayog, ग्रामीण विकास मंत्रालय, NABARD - बहुपक्षीय संस्था (UNDP, World Bank) - पंचायती राज संस्था (PRIs)

२. विकास उद्योगातील (क्षेत्रातील) आव्हाने

रचनात्मक (संघटनात्मक) समस्या	गैर-रचनात्मक (असंरचनात्मक) समस्या
- विविध घटकांमध्ये (अभिकर्त्यांमध्ये) विखुरलेले समन्वय - कायदेशीर नियम आणि पारदर्शकतेचा अभाव - निकृष्ट आर्थिक आणि प्रभाव लेखापरीक्षण	- सरकार आणि बिगर सरकारी संस्था (NGOs) यांच्यात विश्वासाची कमतरता - राजकीय हस्तक्षेप - नावालाच (टोकनिस्टिक) सामुदायिक सहभाग - देणगीदारांच्या लक्ष्यात शहरी भागावर अधिक भर

विकासनियंत्रण उद्योगाच्या सक्षमीकरणासाठी पुढील वाटचाल

अल्पकालीन उपाययोजना	दीर्घकालीन उपाययोजना
• FCRA अनुपालन आणि स्वयंसेवी संस्थांची (NGOs) उत्तरदायित्व क्षमता बळकट करणे. • स्वयं-सहायता गट (SHGs) आणि समुदाय-आधारित संस्था (CBOs) यांची क्षमता वाढवणे. • सार्वजनिक-खाजगी भागीदारी (PPP) आणि कॉर्पोरेट सामाजिक उत्तरदायित्व (CSR) यांच्यातील समन्वय वाढवणे.	• सहभागात्मक विकास संस्थात्मक करणे (उदा. ग्रामसभा, ग्रामविकास योजना). • पारदर्शकतेसाठी डिजिटल प्लॅटफॉर्मचा लाभ घेणे (उदा. NGO-DARPAN). • राज्य आणि नागरिक समाज यांच्यात विश्वास-आधारित, दीर्घकालीन सहकार्य वाढवणे. • परिणाम-आधारित निधी आणि कार्यप्रदर्शन-संबंधित मानके (metrics) यांना प्रोत्साहन देणे.

अभ्यासक्रम समजून घेणे: तुम्हाला काय माहित असणे आवश्यक आहे

१. संकल्पनात्मक चौकट (Conceptual Framework)

- असुरक्षितता (Vulnerability), कल्याणकारी राज्य, सामाजिक न्याय
- राज्याच्या हस्तक्षेपाचे कारण (समानता विरुद्ध समता, सर्वसमावेशक विकास)

२. कल्याणासाठी साधने (Tools for Welfare)

- लक्षित कल्याणकारी योजना (उदा. मनरेगा (MGNREGA), आयसीडीएस (ICDS))
- कायदेशीर संरक्षण (उदा. अनुसूचित जाती/जमाती अधिनियम (SC/ST Act), वन हक्क अधिनियम (FRA))
- संस्थात्मक यंत्रणा (उदा. आयोग (Commissions), मंत्रालये (Ministries))
- सकारात्मक कृती (उदा. आरक्षण (Reservations), शिष्यवृत्ती (Scholarships))

३. गट-विशिष्ट व्याप्ती (Group-Specific Coverage)

- अनुसूचित जाती (SCs): ऐतिहासिक अन्याय, आरक्षण, उप-वर्गीकरण, एससीएसपी (SCSP), प्रमुख योजना
- अनुसूचित जमाती (STs): अलगीकरण, वन हक्क अधिनियम (FRA), पेसा (PESA), ईएमआरएस (EMRS), पीएमजेव्हीएम (PMJVM), अधिवास हक्क
- इतर मागास वर्ग (OBCs): आरक्षण, उप-वर्गीकरण, शैक्षणिक आणि आर्थिक योजना
- महिला आणि मुले (Women and Children): संवैधानिक संरक्षणे, प्रमुख योजना (बेटी बचाओ बेटी पढाओ (BBBP), पीएमएमव्हीवाय (PMMVY), पोषण (POSHAN), पॉक्सो (POCSO)), आव्हाने आणि सुधारणा
- ज्येष्ठ नागरिक, पीडब्ल्यूडी (दिव्यांग व्यक्ती), अल्पसंख्यांक आणि तृतीयपंथी व्यक्ती (Elderly, PwDs, Minorities & Transgender Persons): प्रमुख कायदे (उदा. आरपीडब्ल्यूडी अधिनियम (RPwD Act), स्माईल (SMILE)), कल्याणकारी योजना, सर्वोत्तम पद्धती आणि उदयनशील समस्या

४. अलीकडील घडामोडी (Recent Developments)

यूपीएससी मागील वर्षांचे प्रश्न

प्रश्न	प्रश्नाचे स्वरूप	मुख्य मागणी
थेट लाभ हस्तांतरण (Direct Benefit Transfer) योजनेद्वारे सरकारी वितरण प्रणालीमध्ये सुधारणा करणे हे एक प्रगतीशील पाऊल आहे, परंतु त्याला काही मर्यादाही आहेत. टिप्पणी करा. (२०२२)	थेट लाभ हस्तांतरण (DBT) + कल्याणकारी वितरण सुधारणा	कल्याणकारी वितरण प्रणाली सुधारण्यात थेट लाभ हस्तांतरणाचे फायदे आणि मर्यादा यावर टिप्पणी करा.
दिव्यांग व्यक्ती हक्क कायदा, २०१६ हा सरकारी अधिकारी आणि नागरिकांमध्ये दिव्यांगत्वाविषयी तीव्र संवेदनशीलता नसल्यामुळे केवळ एक कायदेशीर दस्तऐवज राहिला आहे. टिप्पणी करा. (२०२२)	दिव्यांग व्यक्ती (PwD) + कायदेशीर वि. सामाजिक अंमलबजावणी	जागरूकता आणि संवेदनशीलतेच्या अभावामुळे कायद्याच्या अंमलबजावणीस कशाप्रकारे मर्यादा येतात, याचे मूल्यमापन करा.
कल्याणकारी योजनांव्यतिरिक्त, भारतातील गरीब आणि वंचित घटकांना सेवा देण्यासाठी महागाई आणि बेरोजगारीचे कुशल व्यवस्थापन करणे आवश्यक आहे. चर्चा करा. (२०२२)	गरिबी निर्मूलन + स्थूल धोरण	गरिबांना मदत करण्यासाठी महागाई आणि बेरोजगारीचे व्यवस्थापन कल्याणकारी योजनांना कसे पूरक ठरते, याची चर्चा करा.
स्वातंत्र्योत्तर भारतातील महिलांनी विविध क्षेत्रांमध्ये उत्कृष्ट कामगिरी केली असली तरी, महिलांविषयीची सामाजिक वृत्ती आणि स्त्रीवादी चळवळ पितृसत्ताक राहिली आहे. हे वातावरण बदलण्यासाठी कोणते हस्तक्षेप उपयुक्त ठरतील? (२०२१)	महिला सक्षमीकरण + सामाजिक बदल	पितृसत्ताक वृत्ती बदलण्यासाठी शिक्षण आणि योजनांव्यतिरिक्त इतर हस्तक्षेपांची शिफारस करा.

स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील महिला आरक्षणाचा भारतीय राजकीय प्रक्रियेच्या पितृसत्ताक स्वरूपावर मर्यादित परिणाम झाला आहे. टिप्पणी करा. (२०१९)	महिला आरक्षण + राजकीय पितृसत्ता	पितृसत्ताक रचना बदलण्यात महिला आरक्षणाच्या मर्यादांवर टिप्पणी करा.
दुर्बळ घटकांसाठी राबविल्या जाणाऱ्या कल्याणकारी योजनांची कार्यक्षमता त्यांच्याबद्दलच्या जागरूकतेच्या आणि धोरण प्रक्रियेच्या सर्व टप्प्यांवरील सक्रिय सहभागाच्या अभावामुळे तेवढी प्रभावी नाही. चर्चा करा. (२०१९)	धोरण रचना + समुदाय सहभाग	जागरूकता आणि सहभागाचा अभाव कल्याणकारी योजनांच्या परिणामकारकतेला कसा बाधा आणतो, याची चर्चा करा.
समाजातील दुर्बळ घटकांसाठी विविध आयोगांच्या बहुसंख्यतेमुळे अधिकार क्षेत्राचे ओव्हरलॅप (overlapping) आणि कार्याची पुनरावृत्ती (duplication) यासारख्या समस्या निर्माण होतात. सर्व आयोगांना एकाच मानवाधिकार आयोगाखाली विलीन करणे अधिक चांगले आहे का? आपल्या बाजूने युक्तिवाद करा. (२०१८)	संस्थात्मक सुधारणा + दुर्बल घटक	अनेक आयोगांना एकात्मिक संस्थेखाली विलीन करण्याचे फायदे आणि तोटे यांचे मूल्यांकन करा.
दिव्यांग व्यक्ती हक्क कायदा, २०१६, इच्छित लाभार्थ्यांच्या समाजात सक्षमीकरण आणि समावेशनासाठी प्रभावी यंत्रणा सुनिश्चित करतो का? चर्चा करा. (२०१७)	दिव्यांग सक्षमीकरण + कायदेशीर यंत्रणा	सक्षमीकरण आणि समावेशनासाठी कायद्यातील तरतुदींच्या प्रभावीतेची चर्चा करा.
राष्ट्रीय बाल धोरणातील मुख्य तरतुदींची तपासणी करा आणि त्याच्या अंमलबजावणीच्या स्थितीवर प्रकाश टाका. (२०१६)	बाल धोरण + अंमलबजावणी	तरतुदींची यादी करा आणि प्रत्यक्ष जमिनीवरील अंमलबजावणीचे मूल्यांकन करा.
दुर्बळ आणि मागासलेल्या समुदायांसाठी आवश्यक सामाजिक संसाधनांचे संरक्षण करून त्यांना उन्नत करण्याच्या सरकारी योजनांमुळे शहरी अर्थव्यवस्थेत व्यवसाय स्थापन करण्यात त्यांचे बहिष्करण (exclusion) होते का? (२०१४)	कल्याणकारी योजना वि. शहरी आर्थिक सहभाग	संरक्षणात्मक उपाययोजना शहरी उद्योजक एकात्मतेला कसे मर्यादित करू शकतात, याचे चिकित्सक मूल्यांकन करा.

प्रस्तावना

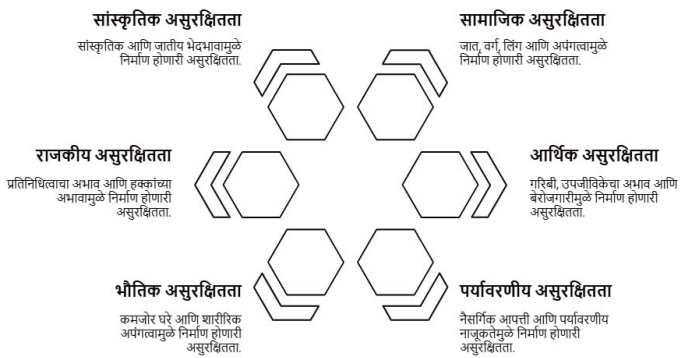
भारताची कल्याणकारी राज्याची बांधिलकी संविधानाच्या न्याय, समानता आणि सर्वांसाठी प्रतिष्ठेच्या दृष्टिकोनातून मूळ धरते. शाश्वत आर्थिक वाढ असूनही, समाजातील काही घटक आजही खोलवर रुजलेल्या सामाजिक आणि संरचनात्मक असमानतांमुळे उपेक्षित राहिले आहेत. अशा बहिष्करणाला तोंड देण्यासाठी, समावेशक आणि न्यायपूर्ण विकास सुनिश्चित करण्याकरिता राज्याने लक्षित कल्याणकारी धोरणे, कायदेशीर संरक्षणे आणि संस्थात्मक समर्थनाद्वारे सक्रिय भूमिका बजावणे आवश्यक आहे.

असुरक्षितता, कल्याणकारी राज्य आणि सामाजिक न्याय समजून घेणे

• असुरक्षितता म्हणजे काय?

- असुरक्षितता म्हणजे एखाद्या व्यक्तीची किंवा गटाची प्रतिकूल घटना किंवा संरचनात्मक गैरसोयीचा अंदाज घेण्याची, सामना करण्याची, प्रतिकार करण्याची आणि त्यातून सावरण्याची कमी झालेली क्षमता. ती सामाजिक, आर्थिक, भौगोलिक, राजकीय किंवा जैविक घटकांमुळे उद्भवू शकते आणि मूलभूत संधी व हक्कांपासून वंचित राहण्याचे कारण बनते.
- "कोणत्याही समाजाचे खरे मोजमाप त्याच्या सर्वात असुरक्षित सदस्यांशी कसे वागते, यावर आधारित असते." – महात्मा गांधी. हे विधान राज्यासाठी, वंचितता आणि उपेक्षिततेच्या सर्वाधिक जोखमीवर असलेल्यांच्या गरजांना प्राधान्य देण्याची नैतिक आवश्यकता दर्शवते.

असुरक्षिततेचे प्रकार

कल्याणकारी राज्याची संकल्पना

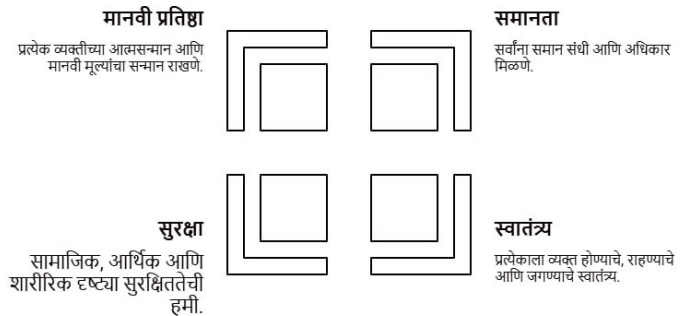
- कल्याणकारी राज्य म्हणजे असे राज्य, जिथे सरकार आपल्या नागरिकांचे, विशेषतः उपेक्षित घटकांचे, आर्थिक आणि सामाजिक कल्याण सुनिश्चित करण्यात महत्वाची भूमिका बजावते. ते केवळ कायदा आणि सुव्यवस्थेच्या पलीकडे जाऊन किमान जीवनमान, सामाजिक सुरक्षा, आरोग्य, शिक्षण आणि संधीची समानता यांची हमी देते.
- हे भारताच्या संविधानाच्या भाग IV मधील राज्याच्या धोरणाची मार्गदर्शक तत्त्वे (DPSPs) मध्ये समाविष्ट आहे.
- अनुच्छेद ३८ (१) मध्ये हे मूर्तरूप धारण केले आहे: "राज्याने लोकांच्या कल्याणासाठी प्रयत्न केले पाहिजेत..."

- संस्थात्मक यंत्रणा, सकारात्मक कृती (affirmative action) आणि लक्षित योजनांद्वारे याला पाठिंबा दिला जातो.
- भारताचे स्वातंत्र्योत्तर नियोजन आणि हक्क-आधारित कायदे (उदा. RTE कायदा, मनरेगा, NFSA) हे या दृष्टिकोनाची अभिव्यक्ती आहेत.
- "कल्याणकारी राज्याची कल्पना अशी आहे की प्रत्येक नागरिकाला किमान जीवनमानाची हमी दिली जाते." – टी.एच. मार्शल. हे सर्व नागरिकांसाठी समानता, प्रतिष्ठा आणि सामाजिक न्याय टिकवून ठेवण्यासाठी राज्य-नेतृत्वाखालील सामाजिक संरक्षणाचे महत्त्व दर्शवते.

सामाजिक न्याय

- सामाजिक न्याय म्हणजे समाजातील संपत्ती, संधी आणि विशेषाधिकार यांचे न्याय्य आणि समान वाटप आणि संस्थात्मक व ऐतिहासिक गैरसोयी दूर करणे.
- "कुठेही नाकारलेला न्याय सर्वत्र न्याय कमी करतो." — मार्टिन ल्यूथर किंग जूनियर. हे विधान अशी कल्पना दर्शवते की समाजाच्या कोणत्याही भागातील अन्याय संपूर्ण प्रणालीच्या नैतिक पायाला धोका देतो, लोकशाहीतील हक्क, समानता आणि सामाजिक न्यायाच्या आंतरसंबंधावर जोर देतो.

सामाजिक न्यायाचे आधार

तीन संकल्पनांमधील आंतरसंबंध

संकल्पना	विकासातील भूमिका
असुरक्षितता	कोणाला आणि का समर्थनाची (मदतीची) आवश्यकता आहे, हे ओळखते.
कल्याणकारी राज्य	असुरक्षितता दूर करण्यासाठी संस्थात्मक आणि धोरणात्मक यंत्रणा प्रदान करते.
सामाजिक न्याय	कल्याणकारी हस्तक्षेपांमागील नैतिक आणि घटनात्मक आधार मार्गदर्शन करतो.

राज्य हस्तक्षेपाचे तर्कशास्त्र: समता (Equity) विरुद्ध समानता (Equality), सर्वसमावेशक विकास

- संवैधानिक आदेश (Constitutional Mandate) भारतीय संविधान राज्याला प्रस्तावना, मूलभूत हक्क (कलम १४-१८) आणि राज्याच्या धोरणाची मार्गदर्शक तत्त्वे (कलम ३८, ३९, ४६) यांद्वारे न्याय आणि समानता सुनिश्चित करण्यास बांधील करते.

- **ऐतिहासिक अन्यायाची दुरुस्ती (Correcting Historical Injustice)** शतकानुशतके चाललेल्या जात, लिंग आणि प्रादेशिक भेदभावामुळे वंचित गटांसाठी समान संधी निर्माण करण्यासाठी राज्य-आधारित धोरणांची (state-driven policies) आवश्यकता आहे.
- **बाजार यंत्रणांच्या मर्यादा (Limitations of Market Mechanisms)** मुक्त बाजारपेठा अनेकदा गरीब आणि उपेक्षित लोकांना वगळतात, ज्यामुळे आरोग्य, शिक्षण आणि रोजगारासाठी समान प्रवेश सुनिश्चित करण्यासाठी राज्य कल्याणकारी योजना (state welfare) आवश्यक ठरते.
- **समता (Equity) विरुद्ध समानता (Equality)**
 - **समानता (Equality):** सर्वांना समान वागणूक देते, ज्यामुळे वंचितता कायम राहू शकते.
 - **समता (Equity):** गरज आणि ऐतिहासिक उपेक्षेवर आधारित भिन्न वागणूक सुनिश्चित करते, ज्यामुळे न्याय वाढतो.
- **सकारात्मक कृतीचे औचित्य (Justification for Affirmative Action)** आरक्षण, लक्षित अनुदान आणि कायदेशीर सुरक्षा यांसारख्या समता-आधारित हस्तक्षेपांचे औचित्य सर्वात वगळलेल्या घटकांना विकासाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी आहे.
- **सर्वसमावेशक विकास हे उद्दिष्ट (Inclusive Development as a Goal)** विकासामध्ये सर्व घटकांचा समावेश असावा, विशेषतः जे पारंपरिकरित्या वगळले गेले आहेत—जसे की अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, अल्पसंख्यांक, महिला, दिव्यांग व्यक्ती (PwDs) आणि गरीब.

हस्तक्षेपाचे प्रकार:

- **कल्याणकारी योजना (Welfare Schemes)**
 - केंद्र आणि राज्यांद्वारे सुरू केलेले लक्षित कार्यक्रम, जे शिष्यवृत्ती, पेन्शन, रोजगार, गृहनिर्माण, पोषण आणि आरोग्य सेवा यांसारख्या असुरक्षित गटांच्या विशिष्ट गरजा पूर्ण करतात.
 - **उदाहरणे:** मनरेगा (MGNREGA) (ग्रामीण रोजगार), पीएमएवाय (PMAY) (गृहनिर्माण), आयसीडीएस (ICDS) (बाल पोषण), उज्ज्वला (Ujjwala) (महिलांसाठी स्वच्छ स्वयंपाक).
- **कायदेशीर सुरक्षा आणि हक्क-आधारित कायदे (Legal Safeguards and Rights-Based Laws)**
 - कायदेशीर संरक्षण, भेदभावाला प्रतिबंध आणि हक्कांपर्यंत पोहोच सुनिश्चित करणाऱ्या वैधानिक अधिनियमांना (Statutory enactments) समाविष्ट करते.
 - **उदाहरणे:** अनुसूचित जाती/जमाती (अत्याचार प्रतिबंधक) अधिनियम [SC/ST (PoA) Act], दिव्यांग व्यक्तींचे हक्क अधिनियम (Rights of Persons with Disabilities Act), पॉक्सो (POCSO) अधिनियम (POCSO Act), पालक आणि ज्येष्ठ नागरिकांचे भरणपोषण आणि कल्याण अधिनियम (Maintenance and Welfare of Parents Act).

- **संस्थात्मक यंत्रणा (Institutional Mechanisms)**
 - उपेक्षित समुदायांचे कल्याण आणि समावेशाची अंमलबजावणी, निरीक्षण आणि सल्ला देणाऱ्या विशेष संस्था.
 - **उदाहरणे:** नीती आयोग (NITI Aayog), राष्ट्रीय आयोग (अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, इतर मागासवर्गीय, महिला, अल्पसंख्यांक, दिव्यांग व्यक्तींसाठी), राज्य कल्याण विभाग.
- **सकारात्मक कृती आणि सकारात्मक भेदभाव (Affirmative Action and Positive Discrimination)**
 - ऐतिहासिकदृष्ट्या वंचित समुदायांना समान संधी सुनिश्चित करण्यासाठी घटनात्मकदृष्ट्या समर्थित हस्तक्षेप, जे प्राधान्यपूर्ण वागणूक देतात.
 - **उदाहरणे:** शिक्षण आणि रोजगारात जात-आधारित आरक्षण (कलम १५(४), १६(४)), अनुसूचित जाती/जमाती/इतर मागासवर्गीयांसाठी शिष्यवृत्ती.
- **वित्तीय आणि संस्थात्मक समर्थन प्रारूपे (Financial and Institutional Support Models)**
 - अर्थसंकल्पीय वाटप (उदा. अनुसूचित जाती उपयोजना, आदिवासी उपयोजना) आणि एनएसएफडीसी (NSFDC), एनबीसीएफडीसी (NBCFDC), ट्रायफेड (TRIFED) आणि सिडबी (SIDBI) यांसारख्या विशेष वित्तीय संस्थांद्वारे लक्षित निधी.

भारतातील असुरक्षित गटांची यादी

- अनुसूचित जाती (SCs)
- अनुसूचित जमाती (STs)
- इतर मागासवर्गीय (OBCs)
- महिला
- बालके
- ज्येष्ठ नागरिक
- दिव्यांग व्यक्ती (PwDs)
- धार्मिक आणि भाषिक अल्पसंख्यांक
- तृतीयपंथी व्यक्ती

टीप:

यापैकी प्रत्येक असुरक्षित गटाचा आपण स्वतंत्र प्रकरणांमध्ये सविस्तर अभ्यास करत आहोत, ज्यामध्ये त्यांच्या विशिष्ट कल्याणकारी योजना, कायदेशीर संरक्षण, संस्थात्मक यंत्रणा, आव्हाने आणि सुधारणा सूचनांवर लक्ष केंद्रित केले आहे.

प्रस्तावना

अनुसूचित जाती (SCs), ज्यांना ऐतिहासिकदृष्ट्या अस्पृश्यता आणि पद्धतशीर बहिष्काराचा सामना करावा लागला आहे, त्या भारतातील सर्वात असुरक्षित सामाजिक गटांपैकी एक आहेत. संवैधानिक संरक्षण (constitutional safeguards) आणि दशकानुदशके सकारात्मक कृती (affirmative action) करूनही, त्यांना शिक्षण, रोजगार, गृहनिर्माण आणि सन्मानासाठी प्रवेश मिळवण्यात अडथळे येत आहेत. त्यांच्या समावेशाला आणि सामाजिक न्यायाला प्रत्यक्षात चालना देण्यासाठी कल्याणकारी योजना, कायदेशीर संरक्षण आणि संस्थात्मक यंत्रणांद्वारे राज्य हस्तक्षेप महत्वाचा ठरतो.

अनुसूचित जाती (SCs): पार्श्वभूमी आणि संवैधानिक आधार

- **व्याख्या:** अनुसूचित जाती म्हणजे संविधानाच्या कलम ३४१ अंतर्गत अधिसूचित (notified) समुदाय, जे राष्ट्रपतींना अस्पृश्यता आणि जात-आधारित बहिष्करणांमुळे ऐतिहासिकदृष्ट्या वंचित मानल्या गेलेल्या जाती निर्दिष्ट करण्याचे अधिकार देतात.
- **लोकसंख्याशास्त्रीय प्रोफाइल:** २०११ च्या जनगणनेनुसार, अनुसूचित जाती भारताच्या लोकसंख्येच्या अंदाजे १६.६% (२०० दशलक्षाहून अधिक लोक) आहेत, ज्यांचे प्रमाण उत्तर प्रदेश, पश्चिम बंगाल, बिहार आणि तामिळनाडू राज्यांमध्ये प्रामुख्याने केंद्रित आहे.
- **संवैधानिक मान्यता आणि संरक्षण:**
 - **कलम १५(४):** अनुसूचित जातींच्या उन्नतीसाठी विशेष तरतुदी करण्यास सक्षम करते.
 - **कलम १७:** अस्पृश्यता नष्ट करते आणि तिचा सराव दंडनीय अपराध बनवते.
 - **कलम ४६:** राज्याला अनुसूचित जातींच्या शैक्षणिक आणि आर्थिक हितांना प्रोत्साहन देण्यासाठी आणि त्यांना सामाजिक अन्याय आणि शोषणापासून वाचवण्यासाठी निर्देश देते.
 - **पाचवी अनुसूची:** अनुसूचित क्षेत्रांमध्ये अनुसूचित जाती/जमातींच्या कल्याणासाठी लागू होते.
 - **आरक्षणाच्या तरतुदी:** कलम १६(४), २४३D, २४३T आणि ३३०-३३२ शिक्षण, सार्वजनिक रोजगार आणि राजकीय प्रतिनिधित्वामध्ये आरक्षणाची तरतूद करतात.
- **ऐतिहासिक संदर्भ:** अनुसूचित जातींना ऐतिहासिकदृष्ट्या भूमी मालकी, साक्षरता, मंदिर प्रवेश आणि पाणी वापर यांपासून वगळण्यात आले होते, आणि त्यांना मानवी विष्ठा उचलणे (manual scavenging) यांसारख्या अवमानकारक व्यवसायांमध्ये सक्तीने ढकलले गेले होते. संविधानाचे प्रमुख शिल्पकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी जात-आधारित उतरंड (caste hierarchies) नष्ट करण्यासाठी राज्य-नेतृत्वाखालील सक्षमीकरण आणि संवैधानिक संरक्षणाची गरज यावर भर दिला होता.

भारतातील अनुसूचित जातींसाठी प्रमुख कल्याणकारी उपक्रम

- **शिक्षण, रोजगार आणि विधिमंडळात आरक्षण:**
 - कलम १५(४), १६(४), ३३०-३३२ अंतर्गत संवैधानिक तरतुदी

सुनिश्चित करतात की अनुसूचित जातींना शैक्षणिक संस्था, सार्वजनिक रोजगार आणि विधिमंडळांमध्ये आरक्षित जागा मिळतील. याचा उद्देश ऐतिहासिक बहिष्कार दूर करणे आणि प्रशासन व विकासात संधीसाठी समान प्रवेश प्रदान करणे हा आहे.

- **अनुसूचित जाती उपयोजना (Scheduled Caste Sub-Plan - SCSP):**
 - सहाव्या पंचवार्षिक योजनेत (Sixth Five-Year Plan) सुरू केलेल्या या योजनेत केंद्र आणि राज्य सरकारांना अनुसूचित जातींच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात त्यांच्या लक्षित विकासासाठी निधी वाटप करणे अनिवार्य आहे. एससीएसपी (SCSP) शिक्षण, आरोग्य, गृहनिर्माण, उपजीविका आणि कौशल्य विकास यांसारख्या क्षेत्रांमध्ये विशेष योजना सुनिश्चित करते.
- **स्टँड-अप इंडिया योजना (Stand-Up India Scheme):**
 - २०१६ मध्ये सुरू केलेली ही योजना प्रत्येक बँक शाखेला कमीत कमी एका अनुसूचित जाती/जमाती आणि एका महिला कर्जदाराला नवीन उद्योग (greenfield enterprises) स्थापन करण्यासाठी १० लाख ते १ कोटी रुपयांपर्यंतचे कर्ज देण्यास अनिवार्य करते. यामुळे बिगर-शेती क्षेत्रात अनुसूचित जातींच्या उद्योजकतेला आणि आर्थिक समावेशनाला प्रोत्साहन मिळते.
- **अनुसूचित जातीच्या विद्यार्थ्यांसाठी प्री-मॅट्रिक आणि पोस्ट-मॅट्रिक शिष्यवृत्ती (Pre-Matric and Post-Matric Scholarships for SC Students):**
 - या केंद्र-प्रायोजित योजना (centrally sponsored schemes) शालेय आणि महाविद्यालयीन शिक्षण घेणाऱ्या अनुसूचित जातीच्या विद्यार्थ्यांना ट्यूशन फी, परीक्षा शुल्क आणि निर्वाह भत्ता (maintenance allowance) देऊन मदत करतात, ज्यामुळे गळतीचे प्रमाण कमी होते आणि अनुसूचित जातीच्या तरुणांमध्ये उच्च शिक्षणाला प्रोत्साहन मिळते.
- **अनुसूचित जातींसाठी राष्ट्रीय फेलोशिप (National Fellowship for Scheduled Castes - NFSC):**
 - विद्यापीठ अनुदान आयोग (UGC)-निधीत कार्यक्रम जो अनुसूचित जातीच्या उमेदवारांना एम.फिल (M.Phil) आणि पीएच.डी (Ph.D) अभ्यासासाठी आर्थिक सहाय्य प्रदान करतो. यामुळे शैक्षणिक आणि संशोधन संस्थांमध्ये अनुसूचित जातीच्या विद्वानांचे प्रतिनिधित्व सुनिश्चित करण्यास मदत होते.
- **प्रधानमंत्री अनुसूचित जाती अभ्युदय योजना (PM-AJAY):**
 - अनुसूचित जातींच्या विकासासाठी लक्ष्य करणाऱ्या अनेक स्वतंत्र योजनांना एकत्रित करणारी एक छत्री योजना (umbrella scheme). ही योजना वसतिगृह बांधकाम, शिष्यवृत्ती, कोचिंग केंद्रे, स्वयंसेवी संस्थांना मदत, कौशल्य विकास आणि अनुसूचित जाती समुदायांसाठी आर्थिक सक्षमीकरण उपक्रमांना समर्थन देते.
- **एससीएसपीला विशेष केंद्रीय सहाय्य (Special Central Assistance to SCSP - SCA to SCSP):**
 - सामाजिक न्याय आणि सक्षमीकरण मंत्रालयाकडून एससीएसपी

(SCSP) अंतर्गत राज्यांच्या प्रयत्नांना पूरक अनुदान. हे दारिद्र्यरेषेखालील (BPL) अनुसूचित जातीच्या कुटुंबांसाठी स्वयंरोजगार, उत्पन्न निर्मिती आणि सामुदायिक मालमत्ता निर्मितीवर लक्ष केंद्रित करते.

• **मानवी विष्ठा उचलणाऱ्यांच्या पुनर्वसनासाठी स्वयंरोजगार योजना (Self-Employment Scheme for Rehabilitation of Manual Scavengers - SRMS):**

- मानवी विष्ठा उचलणाऱ्यांना आणि त्यांच्या अवलंबितांना सुरक्षित, शाश्वत उपजीविकेत संक्रमण करण्यासाठी भांडवली अनुदान, कौशल्य प्रशिक्षण आणि सवलतीच्या दरात कर्ज प्रदान करते, ज्यामुळे सन्मान आणि पुनर्वसन यांना प्रोत्साहन मिळते.

• **आंबेडकर सामाजिक नवोपक्रम आणि इनक्यूबेशन मिशन (Ambedkar Social Innovation and Incubation Mission - ASIIM):**

- अनुसूचित जातींसाठीच्या व्हेंचर कॅपिटल फंड (Venture Capital Fund) अंतर्गत सुरू केलेले हे मिशन अनुसूचित जातीच्या तरुणांना त्यांच्या स्टार्टअप्सना बीज निधी (seed funding), इनक्यूबेशन (incubation), मार्गदर्शन आणि बाजारपेठ जोडणी समर्थन देऊन उद्योजक बनण्यास प्रोत्साहन देते.

अनुसूचित जातींसाठी (SCs) वैधानिक संरक्षण

अधिनियम / कायदा	प्रमुख तरतुदी
अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमाती (अत्याचार प्रतिबंधक) अधिनियम, १९८९ (२०१५ आणि २०१८ मध्ये सुधारित) - जातीय भेदभावावर आधारित हिंसाचाराविरुद्ध कायदेशीर प्रतिबंध प्रदान करतो; विशेष प्रक्रियेद्वारे जलद न्याय वितरणास सक्षम करतो.	- अनुसूचित जातींवरील अत्याचार परिभाषित करतो (उदा. सामाजिक बहिष्कार, जमीन हडपणे, अपमान). - विशेष न्यायालये आणि विशेष सरकारी वकील (Exclusive Public Prosecutors) स्थापन करतो. - पीडित भरपाई आणि साक्षीदारांचे संरक्षण सुनिश्चित करतो. - २०१८ च्या दुरुस्तीने सरकारी कर्मचाऱ्यांच्या अटकेसाठी पूर्वपरवानगीची अट काढून टाकली.
नागरी हक्क संरक्षण अधिनियम, १९५५ - नागरी जीवनातील जातीय भेदभावाला थेट संबोधित करणारा पहिला घटना-पश्चात कायदा.	- अस्पृश्यतेच्या सर्व प्रकारांना दंडनीय ठरवतो. - गुन्हे दखलपात्र (cognizable) आणि अजामीनपात्र (non-compoundable) आहेत. - राज्यांना अंमलबजावणीसाठी विशेष अधिकारी नियुक्त करण्याचे अधिकार देतो.
मांडीमैला साफसफाई कामगार (मॅन्युअल स्कॅव्हेंजर्स) आणि त्यांचे	- मानवी मैला उचलण्यास (manual scavenging) आणि अस्वच्छ शौचालयांच्या बांधकामाला प्रतिबंध

पुनर्वसन प्रतिबंधक अधिनियम, २०१३ - व्यवसायावर आधारित जातीय शोषणास संबोधित करतो; प्रतिष्ठा आणि आर्थिक पुनर्वसन सुनिश्चित करतो.	घालतो. - पुनर्वसन, पर्यायी रोजगार आणि आर्थिक मदत प्रदान करतो. - गटार/सेप्टिक टाकी कामगारांसाठी सुरक्षितता अनिवार्य करतो.
केंद्रीय शैक्षणिक संस्था (प्रवेशातील आरक्षण) अधिनियम, २००६ - प्रतिष्ठित संस्थांमधील अनुसूचित जातींच्या विद्यार्थ्यांना उच्च शिक्षणात प्रवेश सुकर करतो.	- केंद्रशासित सर्व उच्च शिक्षण संस्थांमध्ये अनुसूचित जातींच्या विद्यार्थ्यांसाठी १५% आरक्षण प्रदान करतो.

अनुसूचित जातींच्या (SC) कल्याणासाठी संस्थात्मक यंत्रणा

संस्था	प्रमुख कार्ये / अधिकारक्षेत्र
राष्ट्रीय अनुसूचित जाती आयोग (NCSC)	- अनुसूचित जातींच्या हक्कांच्या वंचिततेसंबंधी तक्रारीची चौकशी करते. - संरक्षणात्मक उपायांच्या अंमलबजावणीचे निरीक्षण करते. - राष्ट्रपतींना वार्षिक अहवाल सादर करते. - अनुसूचित जातींच्या कल्याणासाठी उपाययोजनांची शिफारस करते.
राष्ट्रीय सफाई कर्मचारी वित्त आणि विकास महामंडळ (NSKFDC)	- सवलतीच्या दरात कर्ज आणि कौशल्य प्रशिक्षण प्रदान करते. - मानवी मैला उचलणारे (manual scavengers) आणि स्वच्छता कर्मचाऱ्यांच्या पुनर्वसनावर लक्ष केंद्रित करते. - स्वच्छता उद्यमी योजना सारख्या योजना राबवते.
राष्ट्रीय अनुसूचित जाती वित्त आणि विकास महामंडळ (NSFDC)	- उत्पन्न वाढीसाठी, शिक्षण आणि कौशल्यांसाठी आर्थिक सहाय्य पुरवते. - दारिद्र्यरेषेखालील दुप्पट उत्पन्न असलेल्या अनुसूचित जातींना लक्ष्य करते. - राज्य संस्थांद्वारे अनुसूचित जातींच्या उद्योजकांना पाठिंबा देते.
राज्य अनुसूचित जाती आयोग	- राज्य स्तरावरील अनुसूचित जाती कल्याणकारी योजनांच्या अंमलबजावणीवर लक्ष ठेवते. - अत्याचाराच्या तक्रारी आणि गाऱ्हाणी हाताळते. - धोरणात्मक बाबींवर राज्य सरकारांना

	सल्ला देते.
सामाजिक न्याय आणि सक्षमीकरण मंत्रालय (MoSJ&E)	- अनुसूचित जाती कल्याणकारी योजनांसाठी धोरणे तयार करते आणि त्यांच्या अंमलबजावणीचे पर्यवेक्षण करते. - राज्ये आणि संबंधित मंत्रालयांशी समन्वय साधते. - अनुसूचित जाती उपयोजना (SCSP), शिष्यवृत्ती (scholarships) आणि पुनर्वसन योजनांतर्गत निधीचे व्यवस्थापन करते.

भारतातील अनुसूचित जातींना (SCs) भेडसावणारी प्रमुख आव्हाने

- **कायम असलेली आर्थिक असमानता (Persisting Economic Inequality)**
 - अनुसूचित जाती भारताच्या लोकसंख्येच्या १६.६% आहेत, परंतु त्यांच्याकडे राष्ट्रीय संपत्तीच्या ७% पेक्षा कमी हिस्सा आहे (ऑक्सफॅम, २०२२).
 - मोठ्या प्रमाणात भूमिहीन आहेत—७१% पेक्षा जास्त अनुसूचित जातीच्या कुटुंबांकडे ०.०१ हेक्टरपेक्षा कमी जमीन आहे (एनएसएस ७० वी फेरी).
 - भांडवल, कर्ज आणि बाजारपेठ नेटवर्कपर्यंत कमी प्रवेशामुळे आर्थिक गतिशीलता (Economic mobility) बाधित होते.
- **खोलवर रुजलेला सामाजिक कलंक आणि दैनंदिन अस्पृश्यता (Entrenched Social Stigma and Everyday Untouchability)**
 - शुद्धता-अशुद्धतेच्या (purity-pollution) खोलवर रुजलेल्या संकल्पना आजही अनुसूचित जातींच्या पाणी स्रोतांपर्यंत, मंदिरांपर्यंत आणि सामायिक जेवणघरांपर्यंतच्या प्रवेशावर परिणाम करतात.
 - दलित मानवाधिकार राष्ट्रीय अभियान (NCDHR) च्या सर्वेक्षणानुसार, ग्रामीण भागातील ४ पैकी १ पेक्षा जास्त कुटुंबांनी अस्पृश्यतेचा सराव करत असल्याचे कबूल केले.
 - गावांमध्ये सामाजिक बहिष्कार हे जाती नियंत्रणाचे अदृश्य पण शक्तिशाली साधन आहे.
- **अत्याचार आणि हिंसाचाराला उच्च असुरक्षितता (High Vulnerability to Atrocities and Violence)**
 - २०२२ मध्ये एकट्या अनुसूचित जातींविरुद्धच्या ५०,००० हून अधिक गुन्हे नोंदवले गेले (एनसीआरबी).
 - अनुसूचित जाती/जमाती (अत्याचार प्रतिबंधक) कायद्याखालील दोषी सिद्ध होण्याचे प्रमाण (conviction rates) पद्धतशीर जातीय पूर्वग्रह (systemic caste bias) आणि खराब तपासणीमुळे कमी आणि संथ आहे.
 - महिलांना दुहेरी भेदभावाला सामोरे जावे लागते — अनुसूचित जाती म्हणून आणि महिला म्हणून — विशेषतः ग्रामीण आणि

निमशहरी (semi-urban) प्रदेशात.

- **दरजेदार शिक्षणाची कमी उपलब्धता (Poor Access to Quality Education)**
 - अनुसूचित जातींची साक्षरता दर ६६.१% आहे, जो राष्ट्रीय सरासरी ७७.७% पेक्षा खूप कमी आहे (जनगणना २०११).
 - दारिद्र्य, लवकर विवाह आणि शाळांमधील जातीय पूर्वग्रह यामुळे प्राथमिक शिक्षणानंतर गळतीचे प्रमाण जास्त आहे, विशेषतः अनुसूचित जातीच्या मुलींसाठी.
 - उच्चभ्रू उच्च शिक्षण संस्थांमध्ये (आयआयटी, आयआयएम) जाती-आधारित छेडछाड (bullying) आणि अपुरे प्रतिनिधित्व (inadequate representation) समावेशाला मर्यादित करते.
- **कामगार बाजारात भेदभाव आणि अनिश्चित काम (Labour Market Discrimination and Precarious Work)**
 - सुमारे ५४% अनुसूचित जातीचे कामगार अनौपचारिक कामगार (casual labourers) आहेत (पीएलएफएस २०२२), जे अनेकदा असुरक्षित, कमी पगारी आणि कलंकित व्यवसायांमध्ये गुंतलेले असतात.
 - समान कामासाठीही अनुसूचित जाती आणि बिगर-अनुसूचित जाती कामगारांमध्ये वेतन तफावत (wage gaps) कायम आहे.
 - कौशल्य विकास आणि औपचारिक नोकऱ्यांपर्यंत मर्यादित प्रवेशामुळे उच्च गतिशीलता बाधित होते.
- **केवळ दिखाव्यापलीकडचा राजकीय सक्षमीकरणाचा अभाव (Lack of Political Empowerment Beyond Tokenism)**
 - आरक्षणाने वर्णनात्मक प्रतिनिधित्व सुनिश्चित होते, परंतु नेहमीच वास्तविक प्रतिनिधित्व नाही.
 - केवळ ४% अनुसूचित जातीचे अधिकारी वरिष्ठ नोकरशाहीतील भूमिकांमध्ये आहेत (डीओपीटी २०२३).
 - राजकीय पक्ष अनेकदा केवळ आरक्षित मतदारसंघात अनुसूचित जातीचे उमेदवार उभे करतात, ज्यामुळे त्यांच्या व्यापक नेतृत्वाला मर्यादा येतात.
- **गृहनिर्माण, पाणी आणि स्वच्छतेची कमतरता (Housing, Water, and Sanitation Deficits)**
 - अनेक अनुसूचित जाती वस्त्यांमध्ये पाइपलाइनने पाणी, वीज आणि पक्की घरे यांसारख्या मूलभूत पायाभूत सुविधांचा अभाव आहे.
 - एनएफएचएस-५ (NFHS-5) नुसार, ४०% पेक्षा जास्त अनुसूचित जातीच्या घरांमध्ये अजूनही सुधारित स्वच्छता सुविधांचा अभाव आहे.
 - स्थानिक विभेदन (Spatial segregation) मुख्य प्रवाहातील शहरी विकासातून त्यांचे वगळणे मजबूत करते.
- **खराब आरोग्य परिणाम आणि पद्धतशीर दुर्लक्ष (Poor Health Outcomes and Systemic Neglect)**
 - अनुसूचित जाती समुदायांमध्ये बालकांमध्ये खुंटणे (child stunting), अॅनिमिया (anemia) आणि मातामृत्यू दरांचे

(maternal mortality) प्रमाण जास्त आहे (एनएफएचएस-५).

- आरोग्य पायाभूत सुविधांपर्यंत अपुरा प्रवेश आणि सार्वजनिक रुग्णालयांमधील भेदभावपूर्ण वृत्ती आरोग्य असुरक्षितता वाढवते.
- **न्याय आणि कायदेशीर उपायांपर्यंत पोहोचण्यात अडथळे (Barriers in Accessing Justice and Legal Recourse)**
 - पीडितांना स्थानिक पोलिसांकडून सामाजिक दबाव, धमकावणे आणि असहकार्याचा सामना करावा लागतो.
 - गंभीरतेचे प्रमाण कमी करण्यासाठी अनेकदा अनुसूचित जाती/जमाती कायद्याऐवजी भारतीय दंड संहितेच्या (IPC) कमकुवत कलमांखाली प्रकरणे नोंदवली जातात.
 - न्यायिक विलंब आणि कमी दोषी सिद्ध होण्याचे प्रमाण (low conviction rates) कायदेशीर प्रणालीवरील विश्वास कमी करते.
- **कल्याणकारी योजनांच्या वितरणात भेदभाव (Discriminatory Delivery of Welfare Schemes)**
 - प्राधान्य लाभार्थी असूनही, अनेक अनुसूचित जातीच्या व्यक्ती पीएमएवाय (PMAY), मनरेगा (MGNREGA) आणि पीडीएस (PDS) सारख्या योजनांचे पूर्ण लाभ नाकारले जात असल्याची तक्रार करतात.
 - सामाजिक लेखापरीक्षणांमध्ये (Social audits) अंतिम-मैलावरील वितरणात जातीय पूर्वाग्रह (caste bias) आणि खराब तक्रार निवारण यंत्रणा उघड झाल्या आहेत.

पुढील वाटचाल: अनुसूचित जातींचे कल्याण

- **कायद्यांची प्रभावी अंमलबजावणी सुनिश्चित करणे:** अनुसूचित जाती/जमाती (अत्याचार प्रतिबंधक) कायद्याची जलद चाचण्या, कार्यरत विशेष न्यायालये आणि पीडित-साक्षीदार संरक्षण यांसह अंमलबजावणी मजबूत करणे.
- **शैक्षणिक प्रवेश आणि टिकवून ठेवणे सुधारणे:** निवासी शाळांचा विस्तार करा, वेळेवर शिष्यवृत्ती वितरण सुनिश्चित करणे आणि अनुसूचित जाती-प्रबळ क्षेत्रांमध्ये डिजिटल दरी कमी करणे.
- **आर्थिक सक्षमीकरण वाढवणे:** स्टॅंड-अप इंडिया आणि NSDFC सारख्या लक्षित योजनांद्वारे कौशल्य प्रशिक्षण, कर्ज जोडणी आणि अनुसूचित जाती-नेतृत्वाखालील उद्योजकतेला प्रोत्साहन देणे.
- **मानवी विष्ठा उचलणे (Manual Scavenging) पूर्णपणे बंद करा:** २०१३ च्या कायद्यांतर्गत संपूर्ण पुनर्वसन, कौशल्य प्रशिक्षण आणि यांत्रिक स्वच्छता पद्धतींची अंमलबजावणी सुनिश्चित करा.
- **आंतरछेदन (Intersecting) उपेक्षा दूर करणे:** दलित महिला आणि LGBTQ+ दलितांसाठी विशिष्ट धोरणे तयार करा, ज्यामुळे कल्याणकारी योजनांमध्ये सर्वसमावेशक प्रवेश सुनिश्चित होईल.
- **संस्थात्मक वितरण मजबूत करणे:** SCSP निधीचा वापर सुधारणे, मंत्रालयांमध्ये एकीकरण (convergence) सुनिश्चित करा आणि रिअल-टाइम डेटासह योजना निरीक्षण वाढवणे.
- **कायदेशीर आणि डिजिटल साक्षरता वाढवणे:** हक्क आणि योजनांबद्दल जागरूकता मोहिम राबवा आणि अनुसूचित जातीच्या

वस्तींमध्ये ऑनलाइन तक्रार निवारणासाठी प्रवेश सुधारणे.

अलीकडील घडामोडी:

अनुसूचित जातींचे (SCs) उप-वर्गीकरण संदर्भात (Context)

- नुकतेच, सर्वोच्च न्यायालयाच्या ७ न्यायाधीशांच्या घटनापीठाने, **स्टेट ऑफ पंजाब अँड अदर्स विरुद्ध दविंदर सिंग अँड अदर्स (२०२४)** या प्रकरणात, अनुसूचित जातींमध्ये उप-वर्गीकरण घटनात्मकदृष्ट्या वैध (constitutionally permissible) असल्याचे म्हटले आहे.
- या ऐतिहासिक निर्णयामुळे सरकारला अधिक आणि कमी मागासलेल्या अनुसूचित जाती समुदायांमध्ये समन्यायी वितरण (equitable distribution) सुनिश्चित करण्यासाठी १५% अनुसूचित जाती आरक्षणांतर्गत अंतर्गत कोटा (internal quotas) तयार करण्याची परवानगी मिळाली आहे.

अनुसूचित जातींचे उप-वर्गीकरण म्हणजे काय?

- याचा अर्थ अनुसूचित जातींसाठीच्या १५% आरक्षण कोट्याचे, विविध अनुसूचित जातींच्या उप-जातींच्या सापेक्ष सामाजिक आणि शैक्षणिक मागासलेपणावर आधारित लहान श्रेणींमध्ये विभाजन करणे.
- याचा उद्देश तुलनेने अधिक चांगल्या स्थितीत असलेल्या अनुसूचित जाती समुदायांचे (जसे की काही राज्यांमध्ये चमार किंवा माला) वर्चस्व रोखणे आणि सर्वाधिक उपेक्षित गटांना (उदा. मादिगा, रेली, वाल्मिकी) संधी उपलब्ध करून देणे हा आहे.
- उप-वर्गीकरणामुळे एकूण अनुसूचित जाती कोट्यात बदल होत नाही, तर त्यातील लाभांचे अधिक समन्यायी पद्धतीने पुनर्वितरण होते.

उप-वर्गीकरणाचे फायदे

- **समन्यायी वितरण सुनिश्चित करते:** प्रभावशाली अनुसूचित जातींच्या उप-जातींकडून लाभांवर कब्जा मिळवण्यापासून रोखते आणि ऐतिहासिकदृष्ट्या दुर्लक्षित गटांना न्याय सुनिश्चित करते.
- **आंतरिक विविधता ओळखते:** अनुसूचित जाती एक एकजिनसी गट (monolithic group) नाहीत आणि अंतर्गत उतरंड (internal hierarchies) शिक्षण, नोकऱ्या आणि राजकीय सत्तेपर्यंतच्या पोहोचवर परिणाम करतात हे मान्य करते.
- **सामाजिक न्यायाची भावना पूर्ण करते:** कलम १४, १५(४) आणि १६(४) शी सुसंगत आहे, ज्यामुळे वास्तविक समानतेला प्रोत्साहन मिळते आणि आंतर-गट असंतुलन (inter-group imbalances) दुरुस्त होते.
- **न्यायिक समर्थन:** २०१४ च्या निर्णयाने पूर्वीच्या ई.व्ही. चिन्नाय्या (E.V. Chinnaiah) निकालाला (२००४) रद्द केले, ज्याने अशा अंतर्गत वर्गीकरणास प्रतिबंध केला होता आणि राज्यांना सकारात्मक कृती (affirmative action) अनुकूल करण्याची शक्ती दिली आहे.
- **प्रतिसादक्षम धोरण-निर्मिती:** राज्यांना प्रदेश-विशिष्ट जातीय गतिमानतेला (region-specific caste dynamics) प्रतिसाद

देण्यास अनुमती देते—उदा. तेलंगणा आणि आंध्र प्रदेशमध्ये आरक्षणासाठी अनुसूचित जातींना आधीच गट अ, ब, क मध्ये वर्गीकृत केले आहे.

अंमलबजावणीतील आव्हाने

- **व्यापक डेटाचा अभाव:** उप-जातींच्या सामाजिक-आर्थिक स्थितीबद्दल विश्वसनीय, विखंडित (disaggregated) डेटा मर्यादित आहे. जात-आधारित सर्वेक्षणांना (उदा. कर्नाटक) विलंब आणि राजकीय प्रतिकार याचा सामना करावा लागतो.
- **प्रशासकीय जटिलता:** अंतर्गत कोटा तयार करणे आणि लागू करणे यासाठी नवीन कायदे, आरक्षण यादी (reservation rosters) आणि तक्रार निवारण यंत्रणा आवश्यक आहेत—जे लॉजिस्टिक अडचणी निर्माण करतात.
- **विखंडनाचा धोका:** टीकाकारांचे म्हणणे आहे की यामुळे दलित एकजूट (Dalit solidarity) कमकुवत होऊ शकते, जातीय चेतना वाढू शकते आणि अनुसूचित जातींमध्ये अंतर्गत स्पर्धा वाढू शकते.
- **क्रीमी लेयर वाद:** श्रीमंत अनुसूचित जातीच्या व्यक्तींना अंतर्गत उप-कोटातून वगळले पाहिजे का याबद्दल प्रश्न निर्माण होतात, ज्यामुळे अनुसूचित जातींमध्ये "क्रीमी लेयर" वाद पुन्हा जिवंत होतो.
- **राजकीय हेराफेरी:** उप-वर्गीकरण विशेषतः राज्य निवडणुकांदरम्यान न्यायाचे खरे साधन न राहता एक निवडणूक रणनीती बनण्याचा धोका आहे.

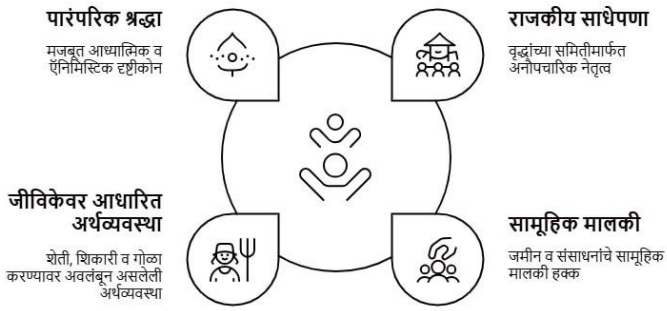
निष्कर्ष

- उप-वर्गीकरणावरील सर्वोच्च न्यायालयाचा निकाल औपचारिक (formal) समानतेतून वास्तविक समानतेकडे (substantive equality) एक प्रगतीशील बदल दर्शवतो, ज्यामुळे सकारात्मक कृती अधिक लक्षित करता येते.
- तथापि, त्याचे यश मजबूत डेटा, प्रशासकीय कार्यक्षमता आणि न्याय व सामाजिक एकोपा (social cohesion) यांच्यातील काळजीपूर्वक संतुलनावर अवलंबून असेल.

प्रस्तावना

अनुसूचित जमाती (STs), ज्या भारताच्या लोकसंख्येच्या सुमारे ८.६% (जनगणना २०११) आहेत, त्या भौगोलिक एकाकीपणा आणि सामाजिक-आर्थिक वंचनेमुळे सर्वात वंचित समुदायांपैकी एक आहेत. कलम ३४२ अंतर्गत मान्यताप्राप्त, त्यांचे कल्याण हे संवैधानिक आणि विकासात्मक प्राधान्य आहे, जे लक्षित योजना, कायदेशीर संरक्षण आणि संस्थात्मक समर्थनाद्वारे हाताळले जाते.

आदिवासी समाजाची मूलभूत तत्त्वे

अनुसूचित जमाती (STs) चे मूलभूत प्रोफाइल: एक संक्षिप्त आढावा

- **लोकसंख्येतील वाटा:** १०.४५ कोटी (जनगणना २०११) – भारताच्या एकूण लोकसंख्येच्या सुमारे ८.६%.
- **भौगोलिक विस्तार:** मध्य भारत (मध्य प्रदेश, छत्तीसगड, ओडिशा) आणि ईशान्य भारत (आसाम, नागालँड, मिझोराम) मध्ये केंद्रित; सुमारे ९०% ग्रामीण भागात राहतात.
- **उपजीविकेचे नमुने:** प्रामुख्याने शेती, वन उत्पादने आणि मजुरीवर अवलंबून; औपचारिक अर्थव्यवस्थेत मर्यादित प्रवेश.
- **मानव विकास:** कमी साक्षरता (५९% विरुद्ध राष्ट्रीय सरासरी ७३%), उच्च अर्भक आणि माता मृत्यू दर, खराब आरोग्य आणि शिक्षण निर्देशक.
- **असुरक्षितता:** खाणकाम, धरणे आणि पायाभूत सुविधा प्रकल्पांमुळे वारंवार विस्थापन; उच्च दारिद्र्य आणि कुपोषणाची घटना.
- **सांस्कृतिक विविधता:** ७०० हून अधिक अधिकृतपणे मान्यताप्राप्त जमाती, ज्यांची स्वतःची विशिष्ट भाषा, चालीरीती आणि पारंपरिक ज्ञान प्रणाली आहेत.

भारतातील अनुसूचित जमातींसाठी (STs) प्रमुख कल्याणकारी उपक्रम

- **एकलव्य आदर्श निवासी शाळा (Eklavya Model Residential Schools - EMRS)**
 - **उद्देश:** दुर्गम आणि आदिवासी भागातील अनुसूचित जमातीच्या मुलांना इयत्ता ६ वी ते १२ वी पर्यंत गुणवत्तापूर्ण निवासी शिक्षण प्रदान करणे.
 - **वैशिष्ट्ये:**

- कमीतकमी २०,००० आदिवासी लोकसंख्या आणि ५०% अनुसूचित जमाती केंद्रीकरण असलेल्या ब्लॉक्समध्ये (तालुक्यांमध्ये) स्थापन.
- अभ्यासक्रम सीबीएसई (CBSE) नुसार; खेळ, कौशल्य विकास आणि स्थानिक संस्कृतीसह समाकलित.

○ प्रगती:

- २०२३-२४ पर्यंत: ७४०+ एकलव्य आदर्श निवासी शाळांना मंजुरी, सुमारे ४०० कार्यरत.
- **लक्ष्य:** २०२५-२६ पर्यंत प्रत्येक पात्र ब्लॉकमध्ये (तालुक्यात) एक एकलव्य आदर्श निवासी शाळा स्थापन करणे.

• **वनबंधू कल्याण योजना (Vanbandhu Kalyan Yojana - VKY)**

- **उद्देश:** विद्यमान योजना आणि नवीन उपक्रमांच्या समन्वयाने (convergence) आदिवासी समुदायांचा सर्वांगीण विकास साधणे.
- **लक्ष्य क्षेत्रे:**
 - शिक्षण, आरोग्य, उपजीविका, पिण्याचे पाणी, वन हक्क आणि पायाभूत सुविधांपर्यंत पोहोच.
 - संस्थात्मक बळकटीकरण (उदा. टीआरआय, आयटीडीपी, ग्रामसभा) यांना प्रोत्साहन देते.
- **मर्यादा:** कायदेशीर पाठबळाचा अभाव आणि क्षेत्रीय स्तरावर कमी समन्वय.

• **प्रधानमंत्री जनजातीय विकास मिशन (Pradhan Mantri Janjatiya Vikas Mission - PMJVM) (२०२३-२४ च्या अर्थसंकल्पात सुरू)**

- एकलव्य आदर्श निवासी शाळा आणि वन धन विकास केंद्रे (Van Dhan Vikas Kendras - VDVK) यासह प्रमुख आदिवासी उपक्रमांचा यात समावेश आहे.
- **लक्ष्य:** अनुसूचित जमातींमध्ये शाश्वत उपजीविका, उद्योजकता, डिजिटल साक्षरता आणि महिला सक्षमीकरण.
- **मुख्य घटक:** जीआय टॅगिंग (GI tagging), कौशल्य प्रशिक्षण आणि एसएचजी (SHG) एकत्रीकरण वापरून राष्ट्रीय मूल्य साखळ्यांशी (national value chains) अनुसूचित जमातींचे एकत्रीकरण.

• **किमान आधारभूत किंमत (Minimum Support Price - MSP) गौण वन उत्पादनांसाठी (Minor Forest Produce - MFP)**

- **अंमलबजावणी:** TRIFED राज्याच्या अंमलबजावणी एजन्सीच्या भागीदारीत.
- **उद्देश:** तेंदूची पाने, साल बियाणे, महुआ इत्यादींसारख्या गौण वन उत्पादनांचे (MFP) संकलन करणाऱ्या आदिवासींना योग्य किंमत सुनिश्चित करणे.
- **वैशिष्ट्ये:**

- ८७ गौण वन उत्पादने अधिसूचित (२०२३ पर्यंत).
- योजनेत वन धन विकास केंद्रांद्वारे (VDVKs) मूल्यवर्धन (Value Addition) आणि बाजारपेठ जोडणीचा समावेश आहे.
- **परिणाम:** वनांवर अवलंबून असलेल्या आदिवासींच्या, विशेषतः महिलांच्या उत्पन्नात वाढ.

शिष्यवृत्ती योजना

योजना	लक्ष्य गट
मॅट्रिकपूर्व शिष्यवृत्ती	इयत्ता नववी ते दहावीतील अनुसूचित जमाती (ST) विद्यार्थी
मॅट्रिकोत्तर शिष्यवृत्ती	उच्च शिक्षण घेत असलेले अनुसूचित जमाती (ST) विद्यार्थी
अनुसूचित जमाती विद्यार्थ्यांसाठी राष्ट्रीय अधिछात्रवृत्ती	एम.फिल./पीएच.डी.चे अभ्यासक

आदिवासी आरोग्य आणि पोषण उपक्रम

- **पोषण अभियान – अनुसूचित जमाती (ST) लक्ष:** जास्त कुपोषण असलेल्या आदिवासी-प्रबळ जिल्ह्यांवर विशेष भर.
- **फिरती आरोग्य युनिट्स (Mobile Health Units):** भौगोलिक दुर्गमता दूर करण्यासाठी राष्ट्रीय आरोग्य अभियान (NHM) अंतर्गत आदिवासी भागात तैनात.
- **सिकल सेल ॲनिमिया नियंत्रण कार्यक्रम (Sickle Cell Anemia Control Programme):** आदिवासी पट्ट्यांमध्ये (उदा. ओडिशा, महाराष्ट्र, गुजरात) लक्षित तपासणी आणि उपचार.

वन हक्कांशी जोडलेल्या उपजीविका योजना

- **वन हक्क कायद्याच्या (FRA) शीर्षकांनंतर समर्थन:** २००६ च्या वन हक्क कायद्यांतर्गत जमीन मिळालेल्या अनुसूचित जमातींना कौशल्य विकास, सिंचन, कृषी उपकरणे आणि बँक कर्ज.
- **मनरेगासोबत एकत्रीकरण:** वन हक्क कायद्याच्या भूमी शीर्षकांच्या विकासासाठी प्राधान्य निधी.

स्टँड-अप इंडिया आणि उद्योजकता योजना

- **पतसाहाय्य (Credit support):** अनुसूचित जमातींच्या उद्योजकांसाठी ₹१० लाख ते ₹१ कोटी पर्यंतची बँक कर्जे.
- **ट्रायफेड (TRIFED) समर्थित ई-कॉमर्स:** ट्रायब्स इंडिया (TRIBES India) आणि ॲमेझॉन/फ्लिपकार्टद्वारे आदिवासी कला, वस्त्रे आणि हस्तकलेचे विपणन (marketing).

आदिवासी उप-योजनेला (Tribal Sub-Plan - TSP) विशेष केंद्रीय सहाय्य (SCA to TSP)

- **उद्देश:** दारिद्र्यरेषेखालील अनुसूचित जमातींच्या कुटुंबांसाठी उत्पन्न-निर्माण करणारे उपक्रम आणि मालमत्ता निर्मितीसाठी निधी पुरवणे.
- **वितरित करणारे:** राज्य आदिवासी कल्याण विभाग; आदिवासी व्यवहार मंत्रालयाद्वारे देखरेख.

अनुसूचित जमातींसाठी (STs) कायदेशीर संरक्षण

अधिनियम / तरतूद	प्रमुख वैशिष्ट्ये	अनुसूचित जमातींसाठी प्रासंगिकता (महत्त्व)
अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमाती (अत्याचार प्रतिबंधक) अधिनियम (१९८९; २०१५ व २०१८ मध्ये सुधारित)	जातीय/आदिवासी-आधारित अत्याचारांना गुन्हेगार ठरवते; विशेष न्यायालये, मदत व पुनर्वसन अनिवार्य करते.	सन्मानाचे रक्षण करते आणि पीडितांना जलद न्याय सुनिश्चित करते.
पंचायत (अनुसूचित क्षेत्रांपर्यंत विस्तार) अधिनियम – पेसा (१९९६)	आदिवासी ग्रामसभांना प्रशासन, संसाधन वापर, विकास परवानग्या आणि पारंपारिक कायद्यावर अधिकार प्रदान करते.	पाचव्या अनुसूचित क्षेत्रांमध्ये स्वशासन आणि सामुदायिक नियंत्रण सुनिश्चित करते.
वन हक्क अधिनियम – FRA (२००६)	वनजमिनीवरील वैयक्तिक आणि सामुदायिक हक्क, प्रवेश आणि प्रशासनास मान्यता देते.	जमिनीचा ताबा सुरक्षित करते, उपजीविका टिकवून ठेवते आणि सांस्कृतिक वारसाचे रक्षण करते.
भूसंपादन आणि पाचव्या अनुसूचीतील सुरक्षा उपाय	आदिवासी जमीन संपादित करण्यापूर्वी राज्यपालांची संमती आणि आदिवासी सल्लागार परिषदेचा सल्ला घेणे आवश्यक आहे.	संमतीशिवाय विस्थापन आणि जमिनीच्या नुकसानीपासून अनुसूचित जमातींचे संरक्षण करते.
वाजवी भरपाई आणि भूमी संपादन, पुनर्वसन व पुनर्वसाहतीमधील पारदर्शकतेचा अधिकार अधिनियम (२०१३)	अनुसूचित क्षेत्रांमध्ये कठोर संमती नियम, पुनर्वसन आणि पुनर्वसाहतीची तरतूद समाविष्ट करते.	विकासामुळे होणाऱ्या विस्थापनादरम्यान संरक्षण मजबूत करते.
अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमाती (अत्याचार प्रतिबंधक) नियम (१९९५)	प्रक्रिया स्पष्ट करते – विशेष न्यायालये; मदत; निरीक्षण; जिल्हा-स्तरीय देखरेख समित्या.	अत्याचारविरोधी उपायांची प्रभावी अंमलबजावणी सुनिश्चित करते.

अनुसूचित जमाती आणि इतर पारंपरिक वननिवासी (वन हक्कांची मान्यता) अधिनियम, २००६

वन हक्क कायदा २००६ म्हणजे काय?

- वन हक्क कायदा, २००६, ज्याला औपचारिकपणे अनुसूचित जमाती आणि इतर पारंपरिक वननिवासी (वन हक्कांची मान्यता) अधिनियम, २००६ म्हणून ओळखले जाते, हा एक महत्वाचा कायदा आहे. वननिवासी अनुसूचित जमाती (STs) आणि इतर पारंपरिक वननिवासींना (OTFDs) त्यांच्या पारंपरिक वनजमिनी आणि संसाधनांवर कायदेशीर हक्क नाकारून त्यांच्यावर झालेल्या ऐतिहासिक अन्यायाला मान्यता देण्याचा या कायद्याचा उद्देश आहे.

वन हक्क कायद्याची उद्दिष्टे:

- पिढ्यानपिढ्या जंगलात राहत असलेल्या, परंतु ज्यांच्याकडे औपचारिक कागदपत्रे नाहीत अशा वननिवासी समुदायांचे वन हक्क ओळखणे आणि त्यांना प्रदान करणे.
- वनांवर अवलंबून असलेल्या व्यक्तींना आणि समुदायांना जमिनीच्या मालकीची कायदेशीर सुरक्षा प्रदान करणे.
- वन हक्कांची ओळख आणि वन प्रशासनामध्ये निर्णय घेणारे अधिकार म्हणून ग्रामसभांना सक्षम करणे.
- सामुदायिक मालकी आणि व्यवस्थापनाद्वारे वन-आधारित शाश्वत उपजीविकेला (sustainable forest-based livelihoods) प्रोत्साहन देणे आणि वन संसाधनांचे संरक्षण करणे.
- वसाहतवादी (colonial) आणि स्वातंत्र्योत्तर वन धोरणांमुळे झालेल्या ऐतिहासिक अन्यायाची दुरुस्ती करणे.

वन हक्क कायदा, २००६ अंतर्गत मान्य केलेले प्रमुख हक्क

हक्काचा प्रकार	वर्णन
वैयक्तिक वन हक्क (IFR)	वैयक्तिक किंवा कौटुंबिक वापरासाठी (निवासासाठी किंवा स्व-शेतीसाठी) वनजमीन धारण करण्याचा आणि त्यावर राहण्याचा अधिकार (४ हेक्टरपर्यंत).
सामुदायिक वन हक्क (CFR)	चराई, सरपण, जलस्रोत इत्यादींसह सामुदायिक वन संसाधने वापरण्याचा, व्यवस्थापित करण्याचा आणि त्यांचे संरक्षण करण्याचा अधिकार.
निवासस्थान हक्क (Habitat Rights)	विशेषतः अति-संवेदनशील आदिवासी गटांसाठी (PVTGs) त्यांच्या पारंपरिक निवासस्थान आणि हंगामी संसाधन-वापर क्षेत्रांमध्ये प्रवेश आणि प्रशासनाचे विशेष हक्क.

वनसंरक्षण आणि संवर्धन करण्याचा अधिकार	पारंपरिकरीत्या संरक्षित केलेल्या सामुदायिक वनांचे संरक्षण, पुनरुत्पादन किंवा व्यवस्थापन करण्याचा अधिकार.
विकासाचा अधिकार	शाळा, दवाखाने, रस्ते इत्यादींसारख्या मूलभूत सुविधांचा, विस्थापित न होता, लाभ घेण्याचा अधिकार.
बौद्धिक संपदा आणि जैवविविधतेचा अधिकार	पारंपरिक ज्ञानावर अधिकार आणि जैव-चाचेगिरीपासून (bio-piracy) संरक्षण.

अंमलबजावणीतील आव्हाने

- कमी जागरूकता आणि क्षमता:** वननिवासींना त्यांच्या हक्कांबद्दल अनेकदा माहिती नसते; अनेक ग्रामसभांना दावे हाताळण्याचे योग्य प्रशिक्षण मिळालेले नाही.
- प्रशासकीय विरोध:** वन नोकरशाही (Forest bureaucracy) अनेकदा वन हक्क कायद्याला (FRA) वन संवर्धनासाठी धोका मानते आणि दाव्यांना विलंब करते किंवा नाकारते.
- नाकारण्याचे उच्च प्रमाण:** ५०% पेक्षा जास्त दावे (विशेषतः सामुदायिक वन हक्कांचे) तांत्रिक कारणांमुळे किंवा कागदपत्रांच्या अभावामुळे नाकारले जातात.
- राज्यस्तरीय अंमलबजावणीमध्ये विसंगती:** काही राज्ये (उदा. ओडिशा, छत्तीसगड) प्रगती दर्शवतात, तर काही लक्षणीयरीत्या मागे पडतात.
- पीव्हीटीजी (PVTG) निवासस्थानांचे हक्क मोठ्या प्रमाणात दुर्लक्षित:** २०२५ पर्यंत, फक्त ३ राज्यांमधील १० पीव्हीटीजींना (PVTG) निवासस्थानाचे हक्क मिळाले आहेत, जे मोठ्या प्रमाणात कमी अंमलबजावणी दर्शवते.
- अतिक्रमण निष्कासन (Encroachment Evictions):** वन हक्क कायदा असूनही, अनेक वननिवासींना खाणकाम, महामार्ग किंवा संरक्षित क्षेत्र निर्मितीसारख्या प्रकल्पांमुळे निष्कासनाचा सामना करावा लागतो.

पुढील वाटचाल

- ग्रामसभा आणि स्थानिक अधिकाऱ्यांची क्षमता बांधणी (Capacity Building):** प्रशिक्षण, जागरूकता मोहिम आणि कायदेशीर सहाय्याद्वारे हे साध्य करावे.
- रेकॉर्डचे डिजिटायझेशन आणि दावा प्रक्रियेचे सुलभीकरण:** सुलभ प्रवेश आणि पारदर्शकता सुनिश्चित करण्यासाठी.
- संस्थात्मक अभिसरण (Institutional Convergence):** उपजीविका आणि पायाभूत सुविधा समर्थनासाठी मनरेगा (MGNREGA), कॅम्पा (CAMPA) आणि आदिवासी उपयोजना (Tribal Sub-Plan) यांसारख्या योजनांसोबत एकीकरण.
- सामुदायिक वन हक्कांना (CFRs) मान्यता देणे आणि त्यांचा विस्तार करणे:** लोकशाही वन प्रशासनास सक्षम करण्यासाठी.

- पीव्हीटीजीसाठी (PVTGs) निवासस्थानाच्या हक्कांची ओळख जलद करणे: मानववंशशास्त्रीय नकाशे आणि संवेदनशील, हक्क-आधारित दृष्टिकोन वापरून.
- पर्यवेक्षण यंत्रणा (Monitoring Mechanisms) मजबूत करणे: केंद्र आणि राज्य स्तरावर नियतकालिक लेखापरीक्षण (periodic audits) आणि तक्रार निवारण प्लॅटफॉर्मसह.

अनुसूचित जमातींच्या (ST) कल्याणासाठी संस्थात्मक यंत्रणा

संस्था / यंत्रणा	भूमिका आणि कार्ये
आदिवासी कल्याण मंत्रालय (स्थापना 1999)	आदिवासी कल्याणासाठी केंद्र सरकारचे मुख्य मंत्रालय, जे धोरणे तयार करणे (उदा., STC, EMRS), निधी वाटप आणि इतर मंत्रालयांशी समन्वय साधणे यासाठी जबाबदार आहे.
राष्ट्रीय नियोजित जमाती आयोग (NCST) - कलम 338A, संविधान	89व्या घटना दुरुस्ती (2003) द्वारे स्थापन केलेले घटनात्मक body, जे ST च्या सुरक्षिततेची देखरेख करते, तक्रारींचा तपास करते आणि राष्ट्रपतींना आदिवासी कल्याणावर सल्ला देते.
आदिवासी सल्लागार परिषदा (TACs) - पाचवी अनुसूची (कलम 244(1))	नियोजित क्षेत्र असलेल्या राज्यांमध्ये स्थापन केलेल्या सल्लागार body, ज्या गव्हर्नरांना जमाती कल्याण, जमीन, साधन आणि स्वशासन याबाबत सल्ला देतात.
आदिवासी संशोधन संस्था (TRIs)	MoTA कडून निधी मिळणाऱ्या राज्यस्तरीय संस्था, ज्या संशोधन, योजना मूल्यांकन, आदिवासी वारसा संवर्धन आणि अधिकाऱ्यांना प्रशिक्षण देतात.
एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प/एजन्सी (ITDPs/ITDAs)	आदिवासीबहुल ब्लॉक्ससाठी क्षेत्रनिहाय विकास एजन्सी, ज्या शिक्षण, घरकाम, आरोग्य आणि उपजीविका यांवर प्रकल्प राबवतात.
TRIFED (आदिवासी सहकारी विपणन विकास महासंघ), स्थापना 1987	MoTA अंतर्गत राष्ट्रीय पातळीवर काम करणारी सहकारी संस्था, जी वनउत्पादन आणि हस्तकला उत्पादनांद्वारे आदिवासी उद्योजकता प्रोत्साहन देते आणि MSP योजना राबवते.
जिल्हा नियोजन समित्या (DPCs) - कलम 243ZD	घटनात्मक body ज्या नियोजित आणि आदिवासीबहुल जिल्ह्यांमध्ये स्थानिक नियोजन प्रक्रियेत आदिवासी प्रतिनिधित्व सुनिश्चित करतात.

भारतातील अनुसूचित जमातींना (STs) भेडसावणारी प्रमुख आव्हाने

- दारिद्र्य आणि उपजीविकेची असुरक्षितता:
 - उच्च दारिद्र्य पातळी: ४५% पेक्षा जास्त अनुसूचित जमाती बहुआयामी दारिद्र्याखाली (multidimensional poverty) राहतात (नीती आयोग, २०२१); झारखंडसारख्या आदिवासी पट्ट्यात ४६% कुटुंबे दारिद्र्यरेषेखालील आहेत (पीआरएआय सर्वेक्षण, २०२३).
 - भूमिहीनता आणि हंगामी स्थलांतर: केवळ ८% अनुसूचित जमाती कुटुंबांकडे वन हक्क कायद्यांतर्गत (FRA) पूर्ण कायदेशीर जमिनीची मालकी आहे; अनेक राज्यांमध्ये ५०% पेक्षा जास्त अनुसूचित जमातीचे तरुण कामासाठी हंगामी स्थलांतर करतात.
 - उत्पन्नाचे मर्यादित वैविध्य: वन-आधारित उपजीविका आणि मजुरीवर जास्त अवलंबित्व, बाजारपेठा आणि वित्तापर्यंत अपुरा प्रवेश.
- आरोग्य आणि पौष्टिक वंचितता:
 - बाल आणि माता मृत्यू: अनुसूचित जमातींमध्ये ५ वर्षांखालील बालमृत्यू दर प्रति १००० जिवंत जन्मामागे ५७ आहे, जो राष्ट्रीय सरासरीपेक्षा लक्षणीयरीत्या जास्त आहे (एनएफएचएस-५, २०१९-२१).
 - पौष्टिकतेतील तफावत: सुमारे २५.५% अनुसूचित जमातींच्या महिला कमी वजनाच्या आहेत आणि ४१.७% अनुसूचित जमातीची बालके वाढ खुंटलेली (stunted) आहेत (एनएफएचएस-५).
 - आरोग्यसेवेपर्यंत पोहोच: आदिवासी पट्ट्यांमध्ये पीएचसी/उप-केंद्रांची कमी व्याप्ती; कमी लसीकरण (immunisation) आणि जास्त रोगभार (उदा. सिकल सेल ॲनिमिया) कायम आहे.
- शैक्षणिक असमानता:
 - साक्षरतेतील तफावत: अनुसूचित जमातींचा साक्षरता दर ५९% आहे, ज्यात महिला अनुसूचित जमातींचा साक्षरता दर ५०% आहे, जो राष्ट्रीय सरासरी ७३% पेक्षा खूप कमी आहे (जनगणना २०११; एनएसओ अद्यतने).
 - उच्च गळतीचा दर: यूडीआयएसई+ २०२२-२३ डेटा दर्शवितो की माध्यमिक स्तरावर अनुसूचित जमातींच्या नोंदणीत मोठी घट झाली आहे—उच्च प्राथमिक स्तरावर सुमारे १७% आणि माध्यमिक स्तरावर २५% गळती दर आहे.
 - भाषा आणि अभ्यासक्रमाचा मेळ नसणे: गैर-आदिवासी भाषांमध्ये शिकवल्यामुळे लवकर बहिष्कार होतो; राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० च्या बहुभाषिक शिक्षणाच्या दृष्टिकोनाची मर्यादित अंमलबजावणी.
- जमीन आणि वन हक्कांची कमकुवत अंमलबजावणी:
 - कमी वन हक्क कायद्याची व्याप्ती: संभाव्य वनजमिनीपैकी केवळ १७% जमीन वैयक्तिक आणि सामुदायिक शीर्षकाखाली सुरक्षित केली गेली आहे (जनजातीय मंत्रालय, २०२३).
 - अतिक्रमण आणि विस्थापन: वन हक्क कायदा (FRA) आणि

- पेसा (PESA) अंतर्गत कायदेशीर संरक्षण असूनही मोठ्या प्रमाणात निष्कासन सूचना (eviction notices) येत आहेत.
- **गौण वन उत्पादनांपर्यंत (MFP) पोहोच गमावणे:** बाजारपेठेतील मध्यस्थ आणि किमान आधारभूत किंमतीच्या (MSP) अंमलबजावणीच्या अभावामुळे वन-आधारित उपजीविका कमकुवत होतात.
 - **कल्याणकारी वितरण आणि प्रशासनातील तफावत:**
 - **सामाजिक संरक्षण योजनांखालील कमी व्याप्ती:** झारखंडसारख्या राज्यांमध्ये, केवळ ५०% अनुसूचित जमाती कुटुंबांना पेन्शन, रेशन किंवा मातृत्व लाभांसारखे हक्क (entitlements) मिळतात (पीआरएआय सर्वेक्षण, २०२३).
 - **डिजिटल दरी:** २९% अनुसूचित जमाती कुटुंबे डिजिटल आणि आर्थिक सेवांपासून वगळलेली आहेत (एनएसओ २०२२), ज्यामुळे डीबीटी (DBT), विमा आणि कर्ज योजनांपर्यंत पोहोचण्यास अडथळे येतात.
 - **नोकरशाही बहिष्कार:** पेसा (PESA) अंतर्गत आदिवासी ग्रामसभांना विकास नियोजन आणि जमीन अधिग्रहणामध्ये अनेकदा वगळले जाते.
 - **लैंगिक असुरक्षितता (Gendered Vulnerabilities):**
 - **दुहेरी उपेक्षा:** अनुसूचित जमातीच्या महिलांना जात आणि लिंग-आधारित अशा दोन्ही प्रकारच्या गैरसोयींना सामोरे जावे लागते—ग्रामसभांमध्ये मर्यादित आवाज, पंचायत राज संस्थांमध्ये कमी प्रतिनिधित्व आणि उच्च माता कुपोषण.
 - **मानवी तस्करी आणि हिंसाचार:** मागासलेल्या जिल्ह्यांमधून अनुसूचित जमातीच्या मुली तस्करीला (trafficking) बळी पडतात; एनसीआरबी (NCRB) २०२२ दर्शवितो की आदिवासी महिलांवरील अत्याचारांचे प्रमाण जास्त आहे.
 - **कायदेशीर आणि संस्थात्मक कमकुवतपणा:**
 - **न्याय वितरणातील विलंब:** अनुसूचित जाती/जमाती (अत्याचार प्रतिबंधक) कायद्यांतर्गत अनुसूचित जमातींशी संबंधित ९०% पेक्षा जास्त प्रकरणे न्यायालयात प्रलंबित आहेत (एनसीआरबी २०२२); दोषी सिद्ध होण्याचे प्रमाण (conviction rate) <१०% आहे.
 - **पेसाची (PESA) अपुरी कार्यन्वितता:** फक्त काही राज्यांनी (उदा. मध्य प्रदेश, महाराष्ट्र) औपचारिकपणे पेसा नियम (PESA Rules) तयार केले आहेत; येथेही, अधिकारांचे हस्तांतरण (devolution) वरवरचे राहिले आहे.
 - **वैयक्तिक आणि सामुदायिक वन हक्कांची (individual and community forest rights) त्वरित ओळख करून ती मनरेगा (MGNREGA) आणि उपजीविका योजनांशी जोडावीत.**
 - **फिरत्या दवाखान्यां (mobile clinics) आणि आदिवासी आरोग्य कृती योजनांद्वारे आदिवासी भागांमध्ये पोषण आणि आरोग्य सेवांची सार्वत्रिक उपलब्धता सुनिश्चित करावी.**
 - **मातृभाषेतून (mother-tongue) प्राथमिक शिक्षणाला प्रोत्साहन द्यावे आणि माध्यमिक व उच्च स्तरांवर विद्यार्थ्यांचे पुढील शिक्षणातील प्रवेश दर (transition rates) सुधारावेत.**
 - **नियोजन संस्थांमध्ये आदिवासींचे प्रतिनिधित्व वाढवावे आणि स्थानिक शासन यंत्रणांमध्ये त्यांचा सहभाग सुनिश्चित करावा.**
 - **गौण वन उत्पादनांसाठी (Minor Forest Produce - MFP) किमान आधारभूत किमतीची (MSP) व्याप्ती वाढवावी आणि वन धन विकास केंद्रांचा (Van Dhan Vikas Kendras) विस्तार करून उत्पन्नाचे वैविध्यीकरण (income diversification) करावे.**
 - **अनुसूचित जमाती (ST) क्षेत्रांमध्ये डिजिटल साक्षरता (digital literacy) आणि पोहोच उपक्रमांद्वारे डिजिटल आणि आर्थिक दरी (digital and financial divide) कमी करावी.**
 - **अनुसूचित जाती/जमाती (अत्याचार प्रतिबंधक) कायद्यांतर्गत (SC/ST (PoA) Act) विशेष न्यायालये, जलद प्रक्रिया आणि पीडितांना योग्य भरपाई देऊन वेळेवर न्याय मिळावा.**
 - **आदिवासी महिलांच्या बचत गटांमार्फत (SHGs), शिक्षण प्रोत्साहन आणि लैंगिक बजेटिंगद्वारे (gender budgeting) लिंग-विशिष्ट भेद्यता (gender-specific vulnerabilities) दूर करावी.**
 - **प्रभावी देखरेख (oversight) आणि धोरणात्मक नवोपक्रमांसाठी राष्ट्रीय अनुसूचित जमाती आयोग (NCST), ट्रायफेड (TRIFED) आणि आदिवासी संशोधन संस्थां (Tribal Research Institutes) सारख्या संस्थांची क्षमता वाढवावी.**

पुढील वाटचाल

- वन हक्क कायदा (FRA) आणि पेसा (PESA) कायद्याची प्रभावी अंमलबजावणी करावी, ज्यात आदिवासी ग्रामसभांना अधिकारांचे खरे हस्तांतरण (real devolution) व्हावे.

आयोग / समितीचे नाव	मुख्य शिफारसी / भूमिका
यू.एन. डेबर आयोग (पहिला मागासवर्ग आयोग) १९६०-१९६९	स्वातंत्र्योत्तर काळात आदिवासींच्या समस्यांचा पहिला मोठा आढावा. कल्याणकारी आणि संरक्षणात्मक उपाययोजनांद्वारे आदिवासींच्या एकात्मतेवर भर दिला. जमिनीची परकीयता, विस्थापन आणि आरोग्यविषयक समस्या ओळखल्या.
शिलू एओ समिती (आदिवासी उपयोजना) १९७२	आदिवासी उपयोजना (Tribal Sub-Plan - TSP) तयार करण्याची शिफारस केली – राज्य आणि केंद्रीय अर्थसंकल्पात अनुसूचित जमातींच्या (ST) कल्याणासाठी निधी राखून ठेवणे. विकासासाठी क्षेत्र-आधारित दृष्टिकोन (area-based approach) सुरू केला.

एल.पी. विद्यार्थी समिती १९७३	आदिम आदिवासी गटांवर (आता PVTGs) लक्ष केंद्रित केले. ५२ सर्वात असुरक्षित आदिवासी गट ओळखले ज्यांना लक्षित हस्तक्षेपांची आवश्यकता होती. निवासस्थान संरक्षण, उपजीविका आणि आरोग्यावर लक्ष केंद्रित करण्याची शिफारस केली.
भुरिया समिती १९९५	अनुसूचित क्षेत्रांमध्ये पंचायती राज प्रणालीचा विस्तार करण्याची शिफारस केली, ज्यामुळे पेसा (PESA) अधिनियम, १९९६ लागू झाला. आदिवासी स्वशासन, नैसर्गिक संसाधनांवर नियंत्रण आणि सांस्कृतिक हक्कांच्या संरक्षणावर भर दिला.
झक्सा समिती (अनुसूचित जमातींवरील उच्चस्तरीय समिती) २०१३-२०१४	अनुसूचित जमातींच्या सामाजिक-आर्थिक स्थितीचा सर्वसमावेशक आढावा दिला. खाणकाम, वन हक्क अधिनियम (FRA) आणि पेसा (PESA) यांची खराब अंमलबजावणी यामुळे होणारे विस्थापन यावर टीका केली. कायदेशीर सुधारणा, उत्तम डेटा संकलन आणि शिक्षण व आरोग्यावर विशेष लक्ष केंद्रित करण्याची शिफारस केली.

अलीकडील घडामोडी

अनुसूचित जमातींचे (STs) निवासस्थान हक्क (Habitat Rights) संदर्भात (Context)	सरकारने नुकतेच संसदेत माहिती दिली की, केवळ ३ राज्यांतील १४ जिल्ह्यांमध्ये १० विशेषतः असुरक्षित आदिवासी गटांना (Particularly Vulnerable Tribal Groups - PVTGs) निवासस्थान हक्क प्रदान करण्यात आले आहेत.
वन हक्क कायद्यांतर्गत निवासस्थान हक्क म्हणजे काय?	- निवासस्थान हक्क हे अनुसूचित जमाती आणि इतर पारंपरिक वननिवासी (वन हक्कांची मान्यता) अधिनियम, २००६ (FRA) च्या कलम ३(१)(ई) अंतर्गत एक विशेष तरतूद आहे. - हे हक्क वैयक्तिक आणि सामुदायिक वन हक्कांच्या पलीकडे जातात. ते विशेषतः असुरक्षित आदिवासी गटांच्या (PVTGs) प्रथागत प्रदेशांना, सांस्कृतिक पद्धतींना, हंगामी स्थलांतर मार्गांना, जलस्रोतांपर्यंत पोहोच आणि उपजीविकेच्या पद्धतींना मान्यता देतात. - हे हक्क PVTGs ला त्यांच्या विशिष्ट सांस्कृतिक ओळखीचे जतन करत, कोणत्याही बाह्य हस्तक्षेपाशिवाय त्यांच्या निवासस्थानांचे

संरक्षण, प्रवेश, व्यवस्थापन आणि संवर्धन करण्याची परवानगी देतात.

- हे सामूहिक हक्क आहेत आणि ते केवळ जमिनीच्या मालकीपुरते मर्यादित नाहीत, त्यामुळे ते सामान्य वनजमीन शीर्षकापेक्षा अधिक व्यापक आहेत.

विशेषतः असुरक्षित आदिवासी गट (PVTGs) कोण आहेत?

- PVTGs हे अनुसूचित जमातींमधील सर्वात उपेक्षित आणि एकाकी उपसमूह आहेत, जे सरकारने खालील निकषांवर आधारित ओळखले आहेत:
 - कृषी-पूर्व तंत्रज्ञानाची पातळी
 - शून्य किंवा नकारात्मक लोकसंख्या वाढ
 - अत्यंत कमी साक्षरता पातळी
 - आर्थिक मागासलेपणा
 - मुख्य प्रवाहातील समाजापासून सापेक्ष अलिप्तता
- भारत सध्या १८ राज्ये आणि १ केंद्रशासित प्रदेशात (अंदमान आणि निकोबार बेटे) ७५ PVTGs ला मान्यता देतो.
- प्रमुख PVTGs मध्ये हे समाविष्ट आहेत:
 - बैगा (छत्तीसगड आणि मध्य प्रदेश)
 - सवरा (ओडिशा)
 - कोंडा रेड्डी (आंध्र प्रदेश)
 - बिरहोर (झारखंड)
 - सेंटिनलीज (अंदमान आणि निकोबार बेटे)
- PVTGs वन-आधारित उपजीविका, स्थलांतरित शेती, शिकार आणि खाद्यपदार्थ गोळा करण्यावर मोठ्या प्रमाणात अवलंबून असतात. अनेक जण आत्मवाद (animism) आणि वंश-आधारित शासन पद्धतींचा अवलंब करतात.

निवासस्थान हक्कांचे महत्त्व

- सांस्कृतिक संरक्षण:** हे हक्क पारंपरिक भूमी हक्कांखाली संरक्षित नसलेल्या ओळख, विश्वास प्रणाली आणि जंगलाशी असलेले आध्यात्मिक संबंध सुरक्षित ठेवतात.
- कायदेशीर सक्षमीकरण:** वन हक्क कायदा २००६ सह कलम १३(३) अंतर्गत संवैधानिक आधार प्रदान करतात, ज्यामुळे निष्कासन (eviction) आणि अतिक्रमणापासून (encroachment) संरक्षण मिळते.
- पर्यावरणीय कारभारी (Environmental Stewardship):** PVTGs ला जैवविविधतेचे संरक्षक म्हणून ओळखले जाते—जे पारंपरिक पर्यावरणीय ज्ञानाच्या (TEK) संवर्धनासाठी महत्त्वाचे आहे.
- विकासात्मक न्याय:** त्यांच्या निवासस्थानातील कोणत्याही सरकारी हस्तक्षेपासाठी (उदा. पायाभूत सुविधा, खाणकाम, पर्यटन) त्यांची मुक्त, पूर्व आणि माहितीपूर्ण संमती (FPIC) आवश्यक आहे हे सुनिश्चित करते.

प्रस्तावना

इतर मागासवर्गीय (OBCs) हा एक सामाजिक आणि शैक्षणिकदृष्ट्या वंचित गट आहे, ज्यांना सकारात्मक कृतीच्या (affirmative action) उद्देशाने संविधानाच्या कलम १५(४) आणि कलम १६(४) अंतर्गत मान्यता मिळाली आहे. भारतातील लोकसंख्येच्या ४०% पेक्षा जास्त (एसईसीसी २०११ सह विविध अंदाजानुसार) असलेल्या ओबीसींनी ऐतिहासिकदृष्ट्या शिक्षण, रोजगार आणि प्रशासनामध्ये पद्धतशीर बहिष्करणाचा (systemic exclusion) सामना केला आहे, ज्यामुळे लक्षित कल्याणकारी उपाययोजना आणि आरक्षण धोरणांची गरज निर्माण झाली आहे.

इतर मागासवर्गीयांना (OBCs) मान्यता

- **काका कालेलकर आयोग (१९५३)**
 - कलम ३४० अंतर्गत पहिला मागासवर्गीय आयोग.
 - २००० हून अधिक जातींना मागासलेल्या म्हणून ओळखले, परंतु कार्यपद्धतीतील टीकेमुळे त्याच्या शिफारसी लागू केल्या गेल्या नाहीत.
- **मंडल आयोग (१९७९)**
 - बी.पी. मंडल यांच्या अध्यक्षतेखालील दुसरा मागासवर्गीय आयोग.
 - केंद्रीय सेवांमध्ये आणि संस्थांमध्ये ओबीसींसाठी २७% आरक्षणाची शिफारस केली.
 - मागासलेपणा ओळखण्यासाठी सामाजिक, शैक्षणिक आणि आर्थिक निर्देशकांचा (indicators) वापर केला.
 - १९९० मध्ये (व्ही.पी. सिंग सरकारने) त्याची अंमलबजावणी ओबीसी सक्षमीकरणातील एक महत्वाचा क्षण ठरली.
- **सर्वोच्च न्यायालयाची वैधता – इंद्रा सहानी प्रकरण (१९९२)**
 - ओबीसी आरक्षणाच्या घटनात्मकतेला (constitutionality) कायम ठेवले.
 - एकूण आरक्षण ५०% पर्यंत मर्यादित केले.
 - 'क्रीमी लेयर' (creamy layer) मधील ओबीसींना कोटा लाभांमधून वगळले, ज्यामुळे उत्पन्न-आधारित बहिष्करण तत्त्व (means-based exclusion principle) सुरू झाले.
- **राष्ट्रीय मागासवर्गीय आयोग (National Commission for Backward Classes - NCBC)**
 - संसदेच्या कायद्याद्वारे १९९३ मध्ये स्थापित; १०२ व्या घटनादुरुस्ती अधिनियमाद्वारे (२०१८) कलम ३३८B अंतर्गत संवैधानिक दर्जा प्रदान करण्यात आला.
 - समावेश/वगळण्याच्या विनंत्या तपासण्यासाठी आणि संरक्षणाचे निरीक्षण करण्यासाठी NCBC ला अधिकार देतो.
- **ओबीसींच्या राज्य सूची (State Lists of OBCs)**
 - राज्ये स्थानिक सामाजिक-आर्थिक संदर्भानुसार (local socio-economic contexts) त्यांच्या स्वतःच्या ओबीसी सूची

ठेवतात.

- १२७ व्या घटनादुरुस्ती अधिनियमाने (२०२१) सर्वोच्च न्यायालयाच्या मराठा आरक्षणाच्या निर्णयानंतर राज्यांची ओबीसी ओळखण्याची शक्ती मर्यादित केली होती, ती शक्ती पूर्ववत केली.

इतर मागासवर्गीयांसाठी (OBCs) प्रमुख कल्याणकारी योजना पूर्व-मॅट्रिक शिष्यवृत्ती (Pre-Matric Scholarship) (इयत्ता पहिली ते दहावी) ओबीसी विद्यार्थ्यांसाठी

- **उद्देश:** इयत्ता पहिली ते दहावीतील ओबीसी विद्यार्थ्यांमधील गळतीचे प्रमाण कमी करणे.
- **वैशिष्ट्ये:**
 - इयत्तानुसार दरमहा ₹१०० ते ₹५०० पर्यंत शिष्यवृत्ती.
 - पालकांचे वार्षिक उत्पन्न मर्यादा: ₹२.५ लाख.
 - **केंद्र पुरस्कृत योजना** असून, निधीचा वाटा केंद्र-राज्य ६०:४० (ईशान्य/डोंगराळ राज्यांसाठी ९०:१०).
- **परिणाम:** विशेषतः ग्रामीण ओबीसी विद्यार्थ्यांमध्ये शालेय स्तरावर टिकून राहण्याचे प्रमाण वाढले आहे.

उत्तर-मॅट्रिक शिष्यवृत्ती (Post-Matric Scholarship) (इयत्ता दहावीनंतर) ओबीसी विद्यार्थ्यांसाठी

- **उद्देश:** इयत्ता दहावीनंतर उच्च शिक्षण घेऊ इच्छिणाऱ्या ओबीसी विद्यार्थ्यांना आधार देणे.
- **वैशिष्ट्ये:**
 - शिक्षण शुल्क, निर्वाह भत्ता आणि अनिवार्य न परतावा शुल्क समाविष्ट.
 - उत्पन्न मर्यादा: वार्षिक ₹२.५ लाख.
 - केंद्र सरकारच्या सहाय्याने राज्य सरकारांमार्फत अंमलबजावणी.
- **अलीकडील सुधारणा:** गळती रोखण्यासाठी राष्ट्रीय शिष्यवृत्ती पोर्टलद्वारे डिजिटल पडताळणी.

डॉ. आंबेडकर आर्थिकदृष्ट्या मागासलेल्या ओबीसींसाठी केंद्र पुरस्कृत योजना

- **घटक:**
 - उच्च शिक्षण संस्थांमधील ओबीसी मुले/मुलींसाठी वसतिगृह बांधकाम.
 - रोजगारक्षमता वाढवण्यासाठी कौशल्य विकास प्रशिक्षणासाठी मदत.
 - निवासी शाळा आणि प्रशिक्षण केंद्रे चालवण्यासाठी स्वयंसेवी संस्था (NGOs) आणि स्वयंसेवक संस्थांना निधी.
- **विशेष लक्ष:** मुली, अल्पसंख्यांक-ओबीसी आणि आर्थिकदृष्ट्या मागासलेले वर्ग (EBCs).

ओबीसी विद्यार्थ्यांसाठी राष्ट्रीय फेलोशिप (National Fellowship)

- **उद्देश:** ओबीसी प्रवर्गातील एम.फिल. आणि पीएच.डी.

अभ्यासकांना आर्थिक सहाय्य.

- सुरुवात: २०१४-१५.
- व्याप्ती: दरवर्षी १,००० फेलोशिप.
- प्रशासक: सामाजिक न्याय मंत्रालयाच्या अंतर्गत UGC (विद्यापीठ अनुदान आयोग).

ओबीसी / आर्थिकदृष्ट्या मागासलेले / विमुक्त, भटक्या जमाती (DNTs) यांच्या कौशल्य विकासासाठी मदत

- उद्देश: मागासलेल्या वर्गातील तरुणांची रोजगारक्षमता वाढवणे.
- वैशिष्ट्ये:
 - प्रमाणपत्रासह मॉड्यूलर रोजगारक्षम कौशल्य अभ्यासक्रम.
 - प्रशिक्षकांसाठी टूलकिट आणि विद्यावेतन (stipends).
- अंमलबजावणी: नामांकित स्वयंसेवी संस्था, ITIs (औद्योगिक प्रशिक्षण संस्था) आणि प्रशिक्षण प्रदात्यांमार्फत.

ओबीसी उद्योजकांसाठी व्हेचर कॅपिटल फंड (Venture Capital Fund)

- उद्देश: पहिल्या पिढीतील ओबीसी उद्योजकांना समर्थन देणे.
- वैशिष्ट्ये:
 - IFCI व्हेचर कॅपिटल फंड्स लि. द्वारे ₹५ कोटीपर्यंतचे सॉफ्ट कर्ज.
 - ग्रीनफिल्ड प्रकल्प (greenfield projects) आणि स्टार्टअप्सना लक्ष्यित.
- परिणाम: स्वयंरोजगार आणि सर्वसमावेशक उद्योजकता विकासाला प्रोत्साहन मिळते.

ओबीसी आणि आर्थिकदृष्ट्या मागासलेल्यांसाठी (EBCs) मोफत कोचिंग

- उद्देश: स्पर्धात्मक परीक्षांसाठी (UPSC, SSC, बँकिंग इत्यादी) दर्जेदार कोचिंग प्रदान करणे.
- पात्रता: कुटुंबाचे वार्षिक उत्पन्न ₹८ लाखांपेक्षा कमी.
- वैशिष्ट्ये:
 - मासिक विद्यावेतन (stipend) आणि कोचिंग शुल्क प्रदान केले जाते.
 - पारदर्शक निकषांनुसार निवडलेल्या सूचीबद्ध (empanelled) कोचिंग संस्था.

इतर मागासवर्गीयांना (OBCs) भेडसावणारी प्रमुख आव्हाने अपूर्ण सामाजिक-आर्थिक गतिशीलता (Incomplete Socio-Economic Mobility)

- उच्च दारिद्र्य आणि अनौपचारिकता: ओबीसींचा एक महत्वपूर्ण भाग कमी वेतन असलेल्या अनौपचारिक क्षेत्रातील नोकऱ्यांमध्ये गुंतलेला आहे, जिथे सामाजिक सुरक्षा कमी असते.
- श्रेणी I आणि II सेवांमध्ये कमी प्रतिनिधित्व: आरक्षणा असूनही,

उच्च नोकरशाहीमध्ये (higher bureaucracy) प्रतिनिधित्व कमी आहे (उदा. DoPT २०२३ च्या आकडेवारीनुसार गट अ सेवांमध्ये १५% पेक्षा कमी).

शैक्षणिक मागासलेपणा (Educational Backwardness)

- कमी संक्रमण दर (Lower Transition Rates): शालेय स्तरावर एकूण नोंदणी सुधारली असली तरी, उच्च माध्यमिक आणि महाविद्यालयीन स्तरांवर गळतीचे प्रमाण वाढते.
- प्रवेश विरुद्ध परिणाम तफावत (Access vs. Outcome Gap): अनेक ओबीसी विद्यार्थ्यांना दर्जेदार प्रवेशाचा अभाव असतो (उदा. खराब शालेय पायाभूत सुविधा, शिक्षकांच्या रिक्त जागा), ज्यामुळे शिक्षणाचे परिणाम (learning outcomes) प्रभावित होतात.

आरक्षणाची अपुरी अंमलबजावणी (Inadequate Implementation of Reservation)

- खाजगी क्षेत्राचा बहिष्कार: ओबीसी आरक्षण केवळ सार्वजनिक क्षेत्रातील नोकऱ्यांसाठी लागू आहे; खाजगी रोजगारात सकारात्मक कृतीचा (affirmative action) अभाव व्यापक उन्नतीला मर्यादित करतो.
- राज्यानुसार असमान व्याप्ती (Uneven State-Wise Coverage): काही राज्यांमध्ये (उदा. उत्तर प्रदेश, बिहार) अधिक सर्वसमावेशक याद्या आहेत, तर काही राज्यांमध्ये दुर्लक्षित ओबीसी उप-गटांना वगळले जाते किंवा त्यांची अंमलबजावणी अप्रभावी असते.

ओबीसींमधील जातीय स्तरीकरण (Caste Stratification within OBCs)

- क्रीमी लेयरचे वर्चस्व (Creamy Layer Dominance): ओबीसींमधील पुढारलेला/मागासलेला फरक उच्चभ्रू घटकांना लाभांवर कब्जा करण्यास प्रवृत्त करतो; वंचित अत्यंत मागासलेले वर्ग (MBCs) मागे राहतात.
- उप-वर्गीकरणाचा अभाव (Lack of Sub-Categorisation): इंद्रा सहानी (१९९२) प्रकरणात सर्वोच्च न्यायालयाने उप-वर्गीकरणाला मान्यता दिली असली तरी, बहुतेक राज्यांनी त्याची प्रभावीपणे अंमलबजावणी केलेली नाही.

उच्च स्तरांवर राजकीय अल्प-प्रतिनिधित्व (Political Underrepresentation at Higher Levels)

- स्थानिक आणि राज्य राजकारणात ओबीसींची संख्यात्मक ताकद लक्षणीय असली तरी, संसद आणि उच्च कार्यकारी पदांवर त्यांचे प्रतिनिधित्व कमी आहे.
- विधिमंडळात आरक्षित जागांचा अभाव: अनुसूचित जाती/जमातींच्या विपरीत, ओबीसींना घटनात्मकदृष्ट्या हमी असलेले राजकीय आरक्षण नाही.

ओळख-संबंधित बहिष्कार (Identity-Related Exclusion)

- **समावेश निकषांमधील संदिग्धता (Ambiguities in Inclusion Criteria):** अनेक समुदायांना ओबीसी दर्जा मिळवण्यासाठी दीर्घकाळापासून प्रलंबित मागण्या आहेत, परंतु पारदर्शक समावेश यंत्रणांच्या अभावामुळे न्यायाला विलंब होतो.
- **खटले आणि राजकीय वाद (Litigation and Political Disputes):** उदा. मराठा आणि जाट आरक्षणाचे प्रकरणे दर्शवतात की न्यायिक आणि वैधानिक तणाव मागासवर्गीयांच्या दाव्यांवर कसा परिणाम करतात.

पुढील वाटचाल

- केंद्र आणि राज्य सरकारच्या सेवांमध्ये ओबीसी आरक्षणाची प्रभावी अंमलबजावणी करावी, तसेच त्याचे नियमित निरीक्षण करून रिक्त जागा भराव्यात.
- अत्यंत मागासलेल्या वर्गांमध्ये (MBCs) लाभांचे **समन्यायी वितरण (equitable benefit distribution)** सुनिश्चित करण्यासाठी ओबीसींमध्ये **उप-वर्गीकरण (sub-categorisation)** सुरू करावे.
- प्रोत्साहन, ऐच्छिक सनद (voluntary charters) आणि सार्वजनिक-खाजगी मॉडेल्सद्वारे **सकारात्मक कृती (affirmative action)** खाजगी क्षेत्रापर्यंत वाढवावी.
- वसतिगृहे, कोचिंग, डिजिटल प्रवेश आणि उच्च शिक्षणासाठी शिष्यवृत्ती देऊन शिक्षण आणि कौशल्य विकास मार्गिका मजबूत कराव्यात.
- लक्षित कर्ज, इनक्यूबेशन (incubation) आणि बाजारपेठ जोडणी समर्थनाद्वारे ओबीसी तरुणांमध्ये उद्योजकतेला प्रोत्साहन द्यावे.
- अद्ययावत **जात-निहाय सामाजिक-आर्थिक सर्वेक्षण** (उदा. SECC २०११ चे प्रलंबित वर्गीकरण) प्रसिद्ध करून डेटाची **पारदर्शकता** सुधारावी.
- **राष्ट्रीय मागासवर्गीय आयोगाची (NCBC)** एक स्वतंत्र निरीक्षण आणि तक्रार निवारण संस्था म्हणून भूमिका आणि क्षमता वाढवावी.
- पुरावा-आधारित आणि समुदाय-संवेदनशील प्रक्रियेद्वारे ओबीसी याद्यांचे नियमित पुनरावलोकन संस्थात्मक करावे.

प्रस्तावना

भारताच्या लोकसंख्येच्या दोन-तृतीयांशहून अधिक महिला आणि बालके आहेत आणि ते दारिद्र्य, कुपोषण, हिंसाचार आणि बहिष्काराला सर्वाधिक बळी पडणारे गट आहेत. राष्ट्रीय विकासात प्राधान्य गट म्हणून ओळखले जाणारे, त्यांचे कल्याण हे भारताच्या सामाजिक न्याय आणि मानवी भांडवल धोरणाचे केंद्रस्थान आहे, ज्यासाठी लक्षित कायदेशीर, धोरणात्मक आणि संस्थात्मक हस्तक्षेपांची आवश्यकता आहे.

अ. महिला

भारतात महिलांसाठी सरकारने घेतलेले कायदेशीर उपाय

घटनात्मक तरतुदी

तरतूदी	उद्देश
कलम 14	कायद्यापुढे समानता आणि कायद्यांचे समान संरक्षण हमी देते.
कलम 15(1)	लिंग, आदी कारणांवर आधारित भेदभावास प्रतिबंध करते.
कलम 15(3)	राज्याला स्त्रिया आणि मुलांसाठी विशेष तरतूदी करण्याची परवानगी देते.
कलम 16	सार्वजनिक सेवेत महिलांसाठी समान संधी सुनिश्चित करते.
सूचनात्मक तत्वे (कलम 39(अ), 39(ड), 42)	समान कामासाठी समान वेतन, प्रसूती संरक्षण आणि मानवी कामाच्या परिस्थितींची हमी देते.
मूलभूत कर्तव्ये (कलम 51A(इ))	नागरिकांना महिलांच्या सन्मानाला हानीकारक प्रथांना सोडण्याचे आवाहन करते.

प्रमुख वैधानिक उपाय (Key Legislative Measures)

कायदा / कायदेशीर उपाय	मुख्य तरतुदी
हुंडा प्रतिबंधक कायदा, 1961	हुंडा देणे किंवा घेणे गुन्हा घोषित करतो; संबंधित छळाला शिक्षा देते.
प्रसूती सवलत कायदा, 1961 (2017 मध्ये सुधारित)	26 आठवड्यांचा पे-ड प्रसूती रजा आणि मोठ्या संस्थांमध्ये क्रेच सुविधा बंधनकारक करते.
घरगुती हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण कायदा, 2005	घरगुती हिंसाचार (शारीरिक, भावनिक, आर्थिक, लैंगिक) पासून महिलांना नागरी उपाय आणि संरक्षण आदेश देते.
कार्यस्थळी महिलांवरील लैंगिक छळ प्रतिबंधक कायदा, 2013	सर्व कार्यस्थळांवर अंतर्गत तक्रारी समित्या बंधनकारक करतो; छळ तक्रारींची वेळबद्ध चौकशी सुनिश्चित करते.

फौजदारी कायदा (सुधारणा) कायदे, 2013 आणि 2018	बलात्कार, आम्ल हल्ले, सतत पाठलाग यांना कठोर शिक्षा; वेळबद्ध तपास बंधनकारक करते.
बालविवाह प्रतिबंधक कायदा, 2006	बालविवाहाला गुन्हा घोषित करतो; मुलीच्या रद्दीकरण आणि संरक्षणाची तरतूद करते.
गर्भपात (सुधारणा) कायदा, 2021	गर्भावस्थेची मर्यादा विशेष गटांसाठी (उदा., लहान मुली, बलात्कार पीडिते) 24 आठवड्यांपर्यंत वाढवतो.
समान वेतन कायदा, 1976	पुरुष आणि महिलांसाठी समान कामासाठी समान वेतन सर्व क्षेत्रांत बंधनकारक करते.
राष्ट्रीय महिला आयोग अधिनियम, १९९० (National Commission for Women Act, 1990)	महिलांशी संबंधित कायद्यांचे पुनरावलोकन करण्यासाठी, सरकारला सल्ला देण्यासाठी आणि तक्रारींचे निवारण करण्यासाठी राष्ट्रीय महिला आयोगाची (NCW) स्थापना केली.

भारतातील महिलांसाठी प्रमुख कल्याणकारी योजना

प्रधानमंत्री मातृ वंदना योजना (PMMVY)

- उद्देश: गर्भवती आणि स्तनपान करणाऱ्या मातांसाठी मातृत्व लाभ योजना.
- वैशिष्ट्ये:
 - पहिल्या जिवंत जन्मासाठी तीन हप्त्यांमध्ये ₹५,००० रोख प्रोत्साहन.
 - माता आरोग्य आणि पोषण सुधारणे, तसेच बालमृत्यू दर (IMR) आणि माता मृत्यू दर (MMR) कमी करणे हे उद्दिष्ट.
 - आता पुनर्रचित मिशन शक्तीचा (Mission Shakti) भाग (२०२२-२३ पासून).

बेटी बचाओ बेटी पढाओ (BBPO)

- सुरुवात: २०१५.
- उद्देश: घटत्या बाल लिंग गुणोत्तरावर (Child Sex Ratio - CSR) लक्ष केंद्रित करणे आणि मुलींच्या शिक्षणाला प्रोत्साहन देणे.
- मुख्य घटक:
 - लिंग-निवडक गर्भपाताविरुद्ध जागरूकता मोहिम.
 - विशेषतः ४०५ लिंग-संवेदनशील जिल्ह्यांमध्ये बाल लिंग गुणोत्तर सुधारण्यावर भर.
- अलीकडील सुधारणा: मुलींच्या माध्यमिक शिक्षण आणि कौशल्य विकासाचा समावेश करण्यासाठी विस्तारित लक्ष (२०२२-२४).

सक्षम अंगणवाडी आणि पोषण २.०

- एकत्रित योजना: अंगणवाडी सेवा, पोषण अभियान (POSHAN Abhiyaan) आणि किशोरवयीन मुलींसाठी योजना यांचा समावेश.
- लक्ष:
 - बालकांची प्रारंभिक काळजी, मातांचे पोषण आणि किशोरवयीन

मुलींचे आरोग्य.

- पोषण ट्रॅकर ॲपद्वारे पोषण निर्देशकांच्या वास्तविक वेळेच्या निरीक्षणाला (real-time monitoring) बळकटी.
 - लक्ष्य गट: गर्भवती महिला, स्तनपान करणाऱ्या माता, किशोरवयीन मुली आणि ६ वर्षांखालील बालके.
- वन स्टॉप सेंटर योजना (सखी केंद्रे)**
- उद्देश: हिंसाचाराने प्रभावित महिलांना एकात्मिक आधार आणि मदत प्रदान करणे.
 - प्रदान केलेल्या सेवा:
 - आपत्कालीन वैद्यकीय मदत, पोलीस सहाय्य, कायदेशीर मदत आणि मानसिक समुपदेशन.
 - जिल्हा स्तरावर २४x७ कार्यरत; २०२३ पर्यंत ७००+ केंद्रे कार्यान्वित.

महिला शक्ती केंद्र (MSK)

- उद्देश: सामुदायिक सहभाग आणि जागरूकता निर्माण करून ग्रामीण महिलांना सक्षम करणे.
- रचना:
 - विद्यार्थी स्वयंसेवकांनी समर्थित जिल्हा-स्तरीय केंद्रे.
 - महिलांना सरकारी योजना आणि सेवांशी जोडते.

कार्यरत महिला वसतिगृह योजना (Working Women Hostel Scheme)

- उद्देश: शहरी रोजगार केंद्रांजवळ कार्यरत महिलांसाठी सुरक्षित आणि परवडणारी निवास व्यवस्था प्रदान करणे.
- वैशिष्ट्ये:
 - एकल मातांसाठी बाल संगोपन सुविधा समाविष्ट.
 - केंद्र आणि अंमलबजावणी करणाऱ्या संस्थांमध्ये निधी वाटून घेतला जातो.

प्रधानमंत्री उज्ज्वला योजना (PMUY)

- मंत्रालय: पेट्रोलियम आणि नैसर्गिक वायू मंत्रालय.
- सुरुवात: २०१६.
- उद्देश: दारिद्र्यरेषेखालील (BPL) कुटुंबांतील महिलांना स्वच्छ स्वयंपाक इंधन (LPG) प्रदान करणे.
- वैशिष्ट्ये:
 - महिला लाभार्थीच्या नावावर मोफत LPG कनेक्शन.
 - प्रति कनेक्शन ₹१,६०० चे आर्थिक सहाय्य.
 - PMUY २.० २०२१ मध्ये सुरू, स्थलांतरित कुटुंबांना समाविष्ट करण्यासाठी आणि मोफत पहिली रिफिल प्रदान करण्यासाठी.
- परिणाम: २०२४ पर्यंत ९ कोटींहून अधिक कनेक्शन वितरीत; घरातील हवेच्या गुणवत्तेत आणि महिलांच्या आरोग्यात लक्षणीय सुधारणा.

निर्भया निधी आराखडा (Nirbhaya Fund Framework)

- उद्देश: महिलांच्या सुरक्षिततेला चालना देणाऱ्या योजनांसाठी आर्थिक सहाय्य.
- अंमलात आणलेले प्रकल्प:
 - सार्वजनिक वाहतुकीमध्ये सीसीटीव्ही, पॅनिक बटण एक्त्रीकरण,

महिला हेल्पलाइन आणि महानगरांमधील सुरक्षित शहर उपक्रम.

महिलांसाठी प्रशिक्षण आणि रोजगार कार्यक्रमास समर्थन (STEP)

- उद्देश: १६ वर्षांवरील महिलांना कौशल्ये आणि रोजगार संधी प्रदान करणे.
- क्षेत्रे: कृषी, हातमाग, हस्तकला, शिवणकाम इत्यादी.
- अंमलबजावणी: महिला व बाल विकास मंत्रालयाने मंजूर केलेल्या स्वयंसेवी संस्था आणि संस्थांमार्फत.

स्टँड-अप इंडिया (अर्थ मंत्रालयासोबत संयुक्त)

- उद्देश: महिलांमध्ये, विशेषतः अनुसूचित जाती/जमाती आणि ग्रामीण महिलांमध्ये उद्योजकतेला प्रोत्साहन देणे.
- वैशिष्ट्ये:
 - नवीन उद्योग (greenfield enterprises) स्थापन करण्यासाठी ₹१० लाख ते ₹१ कोटी पर्यंतचे बँक कर्ज.
 - हातभार (handholding) आणि पत सुविधा (credit facilitation) प्रदान केली जाते.

भारतातील महिलांना भेडसावणारी प्रमुख आव्हाने

- आर्थिक सहभागात लैंगिक तफावत (Gender Gaps in Economic Participation)
 - कमी श्रमशक्ती सहभाग: सुधारणा होऊनही, महिला श्रमशक्ती सहभाग दर (FLFPR) पुरुषांच्या ७७.१% च्या तुलनेत सुमारे ३७% इतका कमी आहे (PLFS २०२३-२४).
 - ग्रामीण-शहरी दरी: शहरी महिलांचा सहभाग केवळ २३.८% आहे, जो सामाजिक-सांस्कृतिक मर्यादा आणि असुरक्षित शहरी कामाच्या ठिकाणांना दर्शवतो.
 - अनौपचारिक आणि विनावेतन काम: बहुसंख्य महिला अनौपचारिक किंवा विनावेतन कौटुंबिक कामात गुंतलेल्या आहेत, विशेषतः शेतीत, त्यांना सामाजिक सुरक्षा आणि कायदेशीर संरक्षण मिळत नाही.
- शैक्षणिक आणि डिजिटल दरी (Educational & Digital Divide)
 - साक्षरता दरी: महिला साक्षरता पुरुष साक्षरतेच्या तुलनेत कमी आहे, विशेषतः ग्रामीण भागात (PLFS २०२३-२४).
 - कौशल्याशी कमी सुसंगतता: शाळेतील नोंदणी सुधारली असली तरी, STEM आणि व्यावसायिक शिक्षणात महिलांचे प्रतिनिधित्व कमी आहे.
 - डिजिटल प्रवेश: कमी डिजिटल साक्षरता आणि साधनांच्या अभावामुळे डिजिटल अर्थव्यवस्था आणि शिक्षणात (विशेषतः कोविडनंतर) सहभाग मर्यादित राहतो.
- आरोग्य आणि पोषण आव्हाने (Health and Nutrition Challenges)
 - अंनिमियाचा भार: १५-४९ वयोगटातील ५७% महिला अंनिमियाग्रस्त आहेत (NFHS-५), ज्यामुळे माता आणि बालकांच्या आरोग्यावर परिणाम होतो.

- **उच्च माता मृत्युदर:** घटत असला तरी, माता आरोग्याचे निर्देशक जागतिक मानकांपेक्षा कमी आहेत, विशेषतः मागासलेल्या जिल्ह्यांमध्ये.
- **मानसिक आरोग्याचे धोके:** जागतिक महिला आत्महत्यांपैकी सुमारे ३६.६% भारतात होतात, ज्या अनेकदा घरगुती हिंसाचार, विनावेतन काळजीचा भार आणि एकाकीपणाशी संबंधित असतात.
- **हिंसाचार आणि सुरक्षिततेच्या चिंता (Violence and Safety Concerns)**
 - **घरगुती हिंसाचार:** जवळजवळ दर ३ पैकी १ महिला (२९.३%) पतीकडून होणाऱ्या हिंसाचाराला सामोरे जाते (NFHS-५).
 - **वाढते गुन्हे:** २०२२ मध्ये महिलांविरुद्ध ४,४५,००० हून अधिक गुन्हे नोंदवले गेले, ज्यात ३१,५००+ बलात्कार प्रकरणांचा समावेश आहे, आणि दोषी सिद्ध होण्याचे प्रमाण केवळ २७-२८% आहे (NCRB).
 - **कमी नोंदणी आणि कलंक:** सांस्कृतिक वर्ज्य (taboos), पोलिसांची असंवेदनशीलता आणि प्रतिशोध (retaliation) यांच्या भीतीमुळे गुन्ह्यांची नोंद करण्यास परावृत्त केले जाते.
- **राजकीय आणि संस्थात्मक अल्प-प्रतिनिधित्व (Political and Institutional Underrepresentation)**
 - **कमी संसदीय प्रतिनिधित्व:** महिला खासदार १५% पेक्षा कमी आहेत, जे महिला आरक्षण कायद्यांतर्गत (Women's Reservation Act) ३३% आरक्षणाच्या तरतुदीपेक्षा खूप कमी आहे.
 - **नेतृत्वाचा अभाव:** २०२४ च्या लोकसभा निवडणुकीत महिला मतदारांचा सहभाग ६५.७८% असला तरी, राजकीय पक्ष, नोकरशाही आणि न्यायव्यवस्थेतील नेतृत्वाच्या भूमिकांमध्ये पुरुषांचे वर्चस्व कायम आहे.
- **सक्षमीकरणासाठी संरचनात्मक अडथळे (Structural Barriers to Empowerment)**
 - **कामाच्या ठिकाणी असुरक्षितता:** मातृत्व लाभांचा अभाव, सुरक्षा पायाभूत सुविधा आणि लिंग-संवेदनशील कामाची जागा औपचारिक क्षेत्रातील सहभागाला परावृत्त करते.
 - **सामाजिक नियम आणि पुरुषसत्ताक पद्धती (Patriarchy):** खोलवर रुजलेले सांस्कृतिक पूर्वग्रह पुरुष प्राधान्याला बळकटी देतात, गतिशीलतेला मर्यादित करतात आणि लिंग-आधारित भेदभावाला सामान्य मानतात.
 - **वित्त आणि सहकारी संस्थांपर्यंत पोहोच:** केवळ ७.५% महिला सहकारी संस्थांमध्ये भाग घेतात, आणि कर्ज व उद्योजकता समर्थनापर्यंत पोहोच मर्यादित राहते.

भारतातील महिलांसाठी पुढील वाटचाल

- राजकीय सक्षमीकरण आणि समान प्रतिनिधित्व सुनिश्चित करण्यासाठी संसद आणि राज्य विधानसभांमध्ये **महिला आरक्षण कायद्याची**

अंमलबजावणी करावी.

- महिलांच्या श्रमाचे **औपचारिकरण** (formalising), मातृत्व लाभांचा विस्तार आणि कामाच्या ठिकाणी सुरक्षा व समान वेतन सुनिश्चित करून लिंग-आधारित रोजगार दरी कमी करावी.
- आर्थिक विविधतेला प्रोत्साहन देण्यासाठी महिलांसाठी **गैर-पारंपरिक क्षेत्रांमध्ये** (STEM, हरित अर्थव्यवस्था, डिजिटल) **कौशल्य विकासात गुंतवणूक** करावी.
- जलदगती न्यायालये, कायदेशीर मदत आणि पोलीस प्रशिक्षण यांद्वारे लिंग-संबंधित कायद्यांची (उदा. घरगुती हिंसाचार अधिनियम, पॉश अधिनियम) **अंमलबजावणी मजबूत** करावी.
- पोषण २.० (Poshan 2.0) द्वारे पोषण सेवांचे **सार्वत्रिकीकरण** (universalising) करून आणि आदिवासी व ग्रामीण भागांमध्ये लक्षित अंनिमिया नियंत्रणाद्वारे **कुपोषण आणि अंनिमियाचा सामना** करावा.
- कार्यरत मातांना आधार देण्यासाठी आणि महिलांच्या कार्यक्षमतेतील सहभाग वाढवण्यासाठी **बालसंगोपन पायाभूत सुविधांचा** (उदा. पाळणाघरे, डे-केअर केंद्रे) **विस्तार** करावा.
- डिजिटल साक्षरता, बचत गट (SHG) जोडणी आणि स्टँड-अप इंडिया (Stand-Up India) आणि पीएम मुद्रा योजना (PM Mudra Yojana) सारख्या योजनांद्वारे **सुलभ कर्ज प्रवेशाद्वारे आर्थिक समावेशनाला** (Financial Inclusion) **प्रोत्साहन** द्यावे.
- रूढीवादी विचारसरणीला आव्हान देण्यासाठी आणि समान संधी असलेल्या मानसिकतेला चालना देण्यासाठी **प्रारंभिक वर्षांपासून लिंग-संवेदनशील शिक्षणाला प्रोत्साहन** द्यावे.
- रिअल-टाइम डॅशबोर्ड, सामाजिक लेखापरीक्षण (social audits) आणि मंत्रालयांमध्ये अभिसरण (convergence) वापरून **महिला-केंद्रित योजनांच्या निरीक्षणाला बळकटी** द्यावी.
- शहरी सुरक्षा पायाभूत सुविधा, सार्वजनिक वाहतूक पाळत (surveillance) आणि केवळ महिलांसाठी गतिशीलता उपायांचा विस्तार करण्यासाठी **निर्भया निधीचा** (Nirbhaya Fund) **धोरणात्मक वापर** करावा.

अलीकडील घडामोडी

महिला आरक्षण अधिनियम, २०२३ (नारी शक्ती वंदन अधिनियम) हे काय आहे?

- महिला आरक्षण अधिनियम, २०२३, ज्याला औपचारिकपणे **संविधान (१०६ वी/१२८ वी सुधारणा)** अधिनियम, २०२३ असेही ओळखले जाते, तो **लोकसभा, राज्य विधानमंडळे आणि दिल्ली विधानमंडळात महिलांसाठी ३३% आरक्षण प्रदान** करतो, ज्यात अनुसूचित जाती (SC)/अनुसूचित जमाती (ST) आरक्षित श्रेणींचाही समावेश आहे. हा अधिनियम सप्टेंबर २०२३ मध्ये संसदेने मंजूर केला आणि त्याच महिन्यात त्याला राष्ट्रपतींची संमती मिळाली.

प्रमुख तरतुदी

- **व्याप्ती:** लोकसभा, राज्य विधानसभा आणि दिल्ली विधानसभेत महिलांसाठी एक तृतीयांश (३३%) आरक्षण, ज्यात अनुसूचित जाती/जमाती श्रेणीचाही समावेश आहे.
- **अंमलबजावणीची वेळरेषा:** २०२३ नंतरच्या पहिल्या जनगणनेनंतर आणि त्यानंतरच्या पुनर्रचना (delimitation) व्यायामानंतर लागू होईल - २०२९ च्या सार्वत्रिक निवडणुकांपर्यंत अपेक्षित.
- **कालावधी:** १५ वर्षांसाठी वैध, संसदीय विस्तारासाठी तरतूद आहे.
- **जागांचे रोटेशन:** प्रत्येक पुनर्रचनेनंतर आरक्षित जागा मतदारसंघांमध्ये फिरवल्या जातील.

उद्दिष्टे आणि महत्त्व

- निर्णय घेणाऱ्या संस्थांमध्ये महिलांचे अधिक राजकीय प्रतिनिधित्व सुनिश्चित करणे.
- पंचायती राज संस्थांमधील ३३% आरक्षणाच्या यशावर आधारित, ज्याने तळागाळातील महिला नेत्यांना सक्षम केले.
- विधिमंडळांमध्ये महिलांच्या ऐतिहासिक अल्प-प्रतिनिधित्वाची दुरुस्ती करणे हे उद्दिष्ट आहे, जिथे लोकसभेत त्यांची उपस्थिती १५% पेक्षा कमी होती आणि राज्य विधानसभांमध्ये अनेकदा १०% पेक्षा कमी होती.
- संवैधानिक तत्त्वे आणि आंतरराष्ट्रीय दायित्वांनुसार लैंगिक समानतेसाठी भारताची वचनबद्धता मजबूत करते.

आव्हाने

- **विलंबित अंमलबजावणी:** या कायद्याची अंमलबजावणी पुढील जनगणना आणि पुनर्रचना पूर्ण होण्यावर अवलंबून आहे, ज्यामुळे अंमलबजावणीला विलंब होत आहे.
- **ओबीसी/अल्पसंख्याक महिलांसाठी उप-कोटा नाही:** टीकाकारांचे म्हणणे आहे की यामुळे अल्प-प्रतिनिधित्व असलेल्या उप-गटांपेक्षा उच्चभ्रू किंवा शहरी महिलांना अधिक फायदा होऊ शकतो.
- **उच्चभ्रू व्यक्तींकडून लाभांचा धोका (Risk of Elite Capture):** सक्षम परिस्थितीशिवाय, विशेषाधिकार पार्श्वभूमीतील महिला आरक्षित जागांवर वर्चस्व गाजवू शकतात.
- **संरचनात्मक अडथळे:** कमी महिला साक्षरता, आर्थिक अवलंबित्व आणि पुरुषसत्ताक नियम महिलांच्या राजकीय सक्रियतेला (political agency) मर्यादित करू शकतात.
- **प्रशासकीय जटिलता:** जनगणना, पुनर्रचना आयोग आणि निवडणूक आयोग यांच्यात समन्वयाची आवश्यकता आहे.

पुढील वाटचाल

- वेळेवर अंमलबजावणी सुनिश्चित करण्यासाठी जनगणना आणि पुनर्रचना प्रक्रिया जलद करावी.

- भविष्यात ओबीसी आणि अल्पसंख्याक महिलांसाठी उप-कोटा विचारात घेण्यासाठी सक्षम कायदे किंवा नियम लागू करावेत.
- इच्छुक महिला उमेदवारांसाठी राजकीय प्रशिक्षण, मार्गदर्शन आणि प्रचार निधी समर्थनात गुंतवणूक करावी.
- राजकीय पक्षांमध्ये आंतर-पक्षीय लोकशाही आणि लैंगिक कोटा (gender quotas) यांना प्रोत्साहन द्यावे.
- पुरुषसत्ताक वृत्तींना आव्हान देण्यासाठी आणि महिला नेत्यांना मतदारांचा पाठिंबा मिळवण्यासाठी जागरूकता मोहिमा राबवाव्यात.

निष्कर्ष

- महिला आरक्षण अधिनियम, २०२३ हा लिंग-संतुलित प्रशासनाकडे एक ऐतिहासिक झेप आहे. त्याची अंमलबजावणी महत्त्वपूर्ण असली तरी, त्याची परिणामकारकता वेळेवर अंमलबजावणी, सर्वसमावेशक रचना आणि सर्व पार्श्वभूमीतील महिलांना भारतीय लोकशाहीमध्ये अर्थपूर्णपणे सहभागी होण्यासाठी खऱ्या अर्थाने सक्षम करणाऱ्या सहायक परिसंस्थेवर अवलंबून असेल.

भारतातील महिला श्रमशक्ती सहभाग (FLFPR): कल, प्रादेशिक विविधता आणि धोरणात्मक विचार

प्रस्तावना

भारतातील महिलांची श्रम बाजारातील भूमिका (labour market) ही विकासाच्या धोरणात दीर्घकाळापासून चिंतेचा विषय राहिली आहे, कारण देशात जगातील सर्वात कमी महिला श्रमशक्ती सहभाग दर (Female Labour Force Participation Rate - FLFPR) दिसून येतो. तथापि, अलीकडील पुरावे या प्रवृत्तीमध्ये एक उत्साहवर्धक बदल दर्शवत आहेत.

महिला श्रमशक्ती सहभागातील अलीकडील कल पंतप्रधानांच्या आर्थिक सल्लागार परिषदेने (Economic Advisory Council to the Prime Minister - EAC-PM) तयार केलेल्या एका कार्यपत्रानुसार (working paper), २०१७-१८ ते २०२२-२३ दरम्यानचा महिला श्रमशक्ती सहभाग दर:

- **ग्रामीण महिला श्रमशक्ती सहभाग दर** २४.६% वरून ४१.५% पर्यंत वाढला आहे - ही सुमारे ६९% ची लक्षणीय वाढ आहे.
- **शहरी महिला श्रमशक्ती सहभाग दर** २०.४% वरून २५.४% पर्यंत वाढला आहे, जो ग्रामीण भारताच्या तुलनेत कमी वाढ दर्शवतो.
- या कार्यपत्राने पुष्टी केली आहे की, विनावेतन कौटुंबिक श्रम (unpaid family labour) वगळल्यानंतरही हा कल कायम राहतो, जे केवळ सांख्यिकी वाढीऐवजी खऱ्या आर्थिक सहभागाचे सूचक आहे.

प्रादेशिक असमानता

- अभ्यासात महिला श्रमशक्ती सहभाग दरामध्ये राज्यांनुसार मोठी तफावत दिसून येते, जी अनेकदा आर्थिक विकास पातळीशी जुळत

नाही:

- **सर्वात कमी FLFPR असलेली राज्ये:** बिहार (ग्रामीण भाग), पंजाब आणि हरियाणा येथे काही सर्वात कमी महिला सहभाग दर नोंदवले जातात, जरी ही राज्ये आर्थिकदृष्ट्या भिन्न आहेत – बिहार सर्वात गरीब राज्यांपैकी एक आहे, तर पंजाब-हरियाणा सर्वात श्रीमंत राज्यांमध्ये आहेत.
- **ईशान्येकडील सुधारणा:** नागालँड आणि अरुणाचल प्रदेश ईशान्येकडील राज्यांमध्ये सर्वाधिक वाढ दर्शवतात, विशेषतः ग्रामीण महिलांच्या कार्यक्षेत्रातील सहभागात.

कायम असलेली आव्हाने

- **अनौपचारिक आणि विनावेतन कामाचे प्राबल्य:** महिलांच्या सहभागाचा एक मोठा भाग कमी पगारी, अनौपचारिक किंवा विनावेतन कौटुंबिक कामात आहे, ज्यात त्यांना सामाजिक सुरक्षा किंवा उन्नतीची संधी मिळत नाही.
- **सामाजिक अडथळे:** पुरुषसत्ताक नियम, कौटुंबिक जबाबदाऱ्या, गतिशीलतेवरील निर्बंध आणि सुरक्षिततेच्या चिंता अजूनही महिलांच्या पूर्ण आर्थिक सहभागाला प्रतिबंधित करतात.
- **शिक्षण-रोजगार विसंगती:** सुशिक्षित महिलांनाही नोकरीच्या संधींचा अभाव, कामाच्या ठिकाणी लवचिकता नसणे किंवा क्षेत्रीय विसंगतीमुळे (sectoral mismatch) अनेकदा बेरोजगारी किंवा कमी रोजगाराचा सामना करावा लागतो.

पुढील वाटचाल

- **महिलांच्या कामाचे औपचारिकरण:** प्रोत्साहन, मातृत्व लाभ आणि लवचिक कार्य मॉडेल्सद्वारे औपचारिक क्षेत्रांमध्ये समावेशास प्रोत्साहन द्यावे.
- **क्षेत्रीय विविधता:** लक्षित कौशल्य विकासाद्वारे STEM (विज्ञान, तंत्रज्ञान, अभियांत्रिकी आणि गणित), लॉजिस्टिक्स आणि हरित अर्थव्यवस्था यांसारख्या गैर-पारंपरिक क्षेत्रांमध्ये संधींचा विस्तार करावा.
- **बालसंगोपन आणि वाहतूक पायाभूत सुविधांमध्ये गुंतवणूक:** महिलांच्या कार्यक्षेत्रातील सहभाग टिकवून ठेवण्यासाठी हे महत्त्वाचे सक्षम घटक आहेत.
- **लिंग-जागरूक धोरण रचना:** कामगार कायदे, एमएसएमई (MSME) योजना आणि उद्योजकता धोरणे महिला-विशिष्ट दृष्टिकोन समाविष्ट करतात याची खात्री करावी.
- **राज्य-विशिष्ट हस्तक्षेप:** बिहार, पंजाब आणि हरियाणासारख्या राज्यांमध्ये कमी सहभागाचा सामना करण्यासाठी स्थानिक स्तरावर वर्तन बदल मोहिमा आणि अनुरूप धोरणात्मक समर्थन द्यावे.

निष्कर्ष

भारतातील महिला श्रमक्षेत्रातील सहभागातील अलीकडील वाढ उत्साहवर्धक असली तरी ती असमान आहे. ग्रामीण भारताने वाढीचा मोठा भाग चालवला असला तरी, खोल प्रादेशिक आणि सामाजिक असमानता कायम

आहेत. महिलांच्या आर्थिक सहभागाची खरी क्षमता वापरण्यासाठी – ज्यातून २०३० पर्यंत भारताच्या जीडीपीमध्ये (GDP) \$७०० अब्जाहून अधिक वाढ होण्याचा अंदाज आहे – भारताने केवळ संख्यात्मक वाढीपलीकडे जाऊन गुणात्मक समावेशाकडे लक्ष दिले पाहिजे, ज्यामुळे महिला केवळ सहभागीच होणार नाहीत तर अर्थव्यवस्थेत समान योगदान देणाऱ्या म्हणून यशस्वी होतील याची खात्री करावी.

ब. बालके

भारतात बालकांसाठी सरकारने घेतलेले कायदेशीर उपाय

घटनात्मक तरतुदी

तरतूद	मुख्य लक्ष्य
कलम 15(3)	राज्याला मुलांसाठी विशेष तरतूदी करण्याची परवानगी देते.
कलम 21A	6 ते 14 वर्षे वयोगटातील सर्व मुलांसाठी विनामूल्य आणि सक्तीचे शिक्षण हमी देते.
कलम 24	14 वर्षांखालील मुलांचा धोकादायक कामगिरीत सहभागास प्रतिबंध करते.
सूचनात्मक तत्वे (कलम 39(ई) व (एफ))	राज्याला मुलांचा गैरवापर टाळण्याचे आणि त्यांना निरोगीपणाने वाढण्यासाठी समान संधी देण्याचे बंधनकारक करते.
मूलभूत कर्तव्ये (कलम 51A(क))	पालकांना/रक्षकांना 6 ते 14 वर्षे वयोगटातील मुलांचे शिक्षण सुनिश्चित करण्याची जबाबदारी देते.

प्रमुख कायदे (Key Legislations)

कायदा / कायदेशीर उपाय	तरतूदी
मुलांचे विनामूल्य आणि सक्तीचे शिक्षणाचा अधिकार कायदा, 2009 (RTE कायदा)	कलम 21A ची अंमलबजावणी करते; इयत्ता I ते VII वर्गांपर्यंत विनामूल्य, दर्जेदार शिक्षण बंधनकारक करते; तुरुंगवास आणि शारीरिक शिक्षेस प्रतिबंध करते.
बालकामगिरी (प्रतिबंध आणि नियमन) सुधारणा कायदा, 2016	14 वर्षांखालील मुलांचा कोणत्याही कामगिरीत सहभागास प्रतिबंध; 14-18 वर्षे वयोगटातील किशोरेवयीनांना धोकादायक प्रक्रियेतून रोखते; उल्लंघन करणाऱ्यांसाठी दंडाची तरतूद.
मुलांचे संरक्षणापासून लैंगिक अपराध (POCSO) कायदा, 2012 (2019 मध्ये सुधारित)	लिंगनिरपेक्ष कायदेशीर संरक्षण लैंगिक शोषणापासून देते; वेळबद्ध खटले आणि कठोर शिक्षेची तरतूद.
किशोर न्याय (सांभाळ आणि संरक्षण) कायदा,	पुनर्वसन आणि सामाजिक पुनर्स्थापना यांसाठी तरतूदी; कायदेशीर संघर्षात किंवा गरजेत असलेल्या मुलांसाठी बालकल्याण

2015 (2021 मध्ये सुधारित)	समित्या (CWCs) आणि किशोर न्याय मंडळे (JJBs) स्थापन.
बालविवाह प्रतिबंधक कायदा, 2006	18 (मुली) आणि 21 (मुलं) खालील विवाह अवैध घोषित; अशा विवाहांना प्रोत्साहन देणाऱ्यांना दंड.
मुलांचे हक्क संरक्षणासाठी आयोग कायदा, 2005	मुलांचे हक्क संरक्षणासाठी राष्ट्रीय आयोग (NCPCR) स्थापन; कायदे आणि धोरणांचे नियंत्रण आणि प्रोत्साहन.
गर्भपात कायदा (सुधारणा), 2021	अल्पवयीन मुली आणि बलात्कार पीडितांसाठी 24 आठवड्यांपर्यंत गर्भपाताची परवानगी; विशेष संरक्षण.

भारतातील बालकांसाठी प्रमुख कल्याणकारी योजना

Key Welfare Schemes for Children in India

योजना	नोडल मंत्रालय	प्रमुख वैशिष्ट्ये / उद्देश गट
साक्षम अंगणवाडी आणि पोषण २.०	महिला आणि बाल विकास मंत्रालय	पोषण सहाय्य, बालपण काळजी आणि पौगंडावस्थेतील आरोग्यासाठी एकत्रित योजना; यात ICDS आणि पोषण अभियान यांचा समावेश आहे; ६ वर्षांखालील मुले, गर्भवती आणि स्तनपान करणाऱ्या मातांना लक्ष्य करते.
राष्ट्रीय पाळणाघर योजना (पालना अंतर्गत)	महिला आणि बाल विकास मंत्रालय	कार्यरत मातांच्या मुलांसाठी (६ महिने-६ वर्षे) दिवसाची काळजी; यात पोषण, लवकर शिक्षण आणि आपत्कालीन आरोग्य सेवेचा समावेश आहे; मिशन शक्तीचा भाग.
माध्यान्ह भोजन योजना (पंतप्रधान पोषण)	शिक्षण मंत्रालय	शाळेत जाणाऱ्या मुलांना (इयत्ता I-VIII) पौष्टिक शिजवलेले जेवण पुरवते; उपस्थिती सुधारणे आणि वर्गातील भूक कमी करणे हे उद्दिष्ट आहे.
समग्र शिक्षा अभियान	शिक्षण मंत्रालय	शालेय शिक्षणासाठी (प्राथमिकपूर्व ते वरिष्ठ माध्यमिक) एक व्यापक कार्यक्रम; यात लिंग समानता, समावेशी शिक्षण

		आणि डिजिटल प्रवेश यांचा समावेश आहे.
राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रम (RBSK)	आरोग्य आणि कुटुंब कल्याण मंत्रालय	जन्मावेळी असलेल्या दोषांची, रोगांची, कमतरतांची, विकासात्मक विलंबांची लवकर तपासणी आणि उपचार (०-१८ वर्षे).
बाल संरक्षण सेवा योजना (CPS)	महिला आणि बाल विकास मंत्रालय	गरज असलेल्या आणि संरक्षणाची आवश्यकता असलेल्या मुलांसाठी संस्थात्मक आणि गैर-संस्थात्मक काळजी (पालनपोषण, प्रायोजकत्व, दत्तक) पुरवते.
राष्ट्रीय गुणवत्ता-आधारित शिष्यवृत्ती योजना	शिक्षण मंत्रालय	आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकातील गुणवंत विद्यार्थ्यांना माध्यमिक स्तरावर (इयत्ता VIII पासून पुढे) शिक्षण सोडू नये यासाठी आर्थिक सहाय्य पुरवते.
बालिका समृद्धी योजना	महिला आणि बाल विकास मंत्रालय	मुलींच्या शिक्षणास प्रोत्साहन देते आणि सशर्त रोख हस्तांतरणाद्वारे बालविवाह टाळण्यास मदत करते.
खेलो इंडिया योजना (युवा आणि बाल घटक)	युवा व्यवहार आणि क्रीडा मंत्रालय	मुलांमध्ये आणि युवा पिढीमध्ये क्रीडा संस्कृती विकसित करण्यासाठी क्रीडा पायाभूत सुविधा, प्रशिक्षण आणि स्पर्धांना प्रोत्साहन देते.

भारतातील मुलांना भेडसावणारी आव्हाने

- बाल कुपोषण आणि आरोग्य धोके
 - अल्पपोषणाचे उच्च प्रमाण:
 - पाच वर्षांखालील ३५.५% मुले **खुंटलेली** (stunted) आहेत, ३२.१% कमी वजनाची (underweight) आहेत, आणि १९.३% **कृश** (wasted) आहेत (NFHS-5).
 - ०-६ वर्षांच्या मुलांमध्ये, ३७% मुले खुंटलेली आहेत आणि १७% कमी वजनाची आहेत.
 - मृत्यूशी संबंध: पाच वर्षांखालील निम्म्याहून अधिक मृत्यू अल्पपोषणाशी संबंधित आहेत.

• बालकामगार

- **व्याप्ती:** १९८८ पासून राष्ट्रीय बालकामगार प्रकल्पांखाली (National Child Labour Projects) १.२ दशलक्षाहून अधिक बालकामगारांची सुटका करण्यात आली आहे.
- **कमकुवत पुनर्वसन:** काही प्रदेशांमध्ये, पाठपुराव्याचा अभाव आणि आर्थिक असुरक्षिततेमुळे सुटका झालेल्या ७०% पेक्षा जास्त मुले पुन्हा बालमजुरीत ढकलली जातात.
- **अंमलबजावणीतील त्रुटी:** एफआयआर (FIRs) नोंदवले जात असले तरी, दोषी सिद्ध होण्याचे प्रमाण आणि दीर्घकालीन पुनर्वसन अजूनही कमकुवत आहे.

• बालविवाह

- **अद्यापही व्यापक:** २०-२४ वयोगटातील २३.३% महिलांचे विवाह १८ वर्षांपूर्वी झाले होते (NFHS-5).
- **कायदेशीर अंमलबजावणीतील दरी:** प्रत्यक्षातील आकडेवारी खूप जास्त असूनही, दररोज बालविवाहाची फक्त तीन प्रकरणे नोंदवली जातात.
- **प्रगतीचे उदाहरण:** २०२३ पासून आसामच्या कठोर कारवाईमुळे बालविवाहांमध्ये ५४% आणि किशोरवयीन गर्भधारणेत ६३% घट झाली आहे.

• बाल तस्करी आणि शोषण

- **प्रमाण:** अंदाजे १२.६ दशलक्ष मुले धोकादायक व्यवसायात गुंतलेली आहेत.
- **असुरक्षितता:** मजुरी, लैंगिक शोषण आणि सक्तीने भीक मागण्यासाठी मुलांची तस्करी केली जाते.
- **प्रतिबंधाचा अभाव:** स्थलांतरित कॉरिडॉरमध्ये कमकुवत निरीक्षण आणि अपुऱ्या प्रारंभिक हस्तक्षेप प्रणाली (early intervention systems).

• शिक्षणाची वंचितता आणि गळती

- **प्राथमिकोत्तर गळती (Post-Primary Attrition):** प्राथमिक स्तरापलीकडे, विशेषतः मुली, अनुसूचित जाती/जमाती आणि स्थलांतरित मुलांमध्ये उच्च गळती दर.
- **वगळलेले गट:** रस्त्यावरील आणि झोपडपट्टीतील मुले अनेकदा प्रवेश आणि कागदपत्रांच्या अभावामुळे औपचारिक शिक्षण प्रणालीतून बाहेर राहतात.

• शहरी दारिद्र्य आणि झोपडपट्ट्यांची स्थिती

- **आरोग्यावर परिणाम:** प्रमुख शहरातील झोपडपट्ट्यांमध्ये, पाच वर्षांखालील ४७-५१% मुले खुंटलेली आहेत, तर ३५-३६% कमी वजनाची आहेत.
- **खराब स्वच्छता:** स्वच्छ पाणी, शौचालये आणि सुरक्षित खेळाच्या वातावरणाचा अभाव वारंवार आजारपण आणि खराब विकासाच्या परिणामांना कारणीभूत ठरतो.

सार्वत्रिकीकरण करावे, विशेषतः आदिवासी आणि शहरी झोपडपट्टी भागांमध्ये खुंटणे आणि कृशता (wasting) दूर करण्यासाठी.

- प्रशिक्षित कर्मचारी, प्रारंभिक शिक्षण आणि आरोग्य निरीक्षणासह सुसज्ज अंगणवाड्यांचा विस्तार करून **बालपणातील काळजी मजबूत करावी.**
- माध्यमिक शिक्षणापर्यंत पोहोच सुधारून, मुलींच्या शिक्षणाला प्रोत्साहन देऊन आणि भाषा/सामाजिक अडथळे दूर करून **शाळेतील टिकून राहण्याचे प्रमाण सुनिश्चित करावे.**
- बचाव केल्यानंतरचे पुनर्वसन, व्यावसायिक कौशल्ये आणि कठोर नियोक्ता जबाबदारीसह **बालकामगारविरोधी उपाययोजनांचा विस्तार करावा.**
- सुधारित नोंदणी, लवकर चेतावणी प्रणाली आणि समुदाय-आधारित जागरूकता वाढवून **बालविवाह कायद्यांची कठोर अंमलबजावणी करावी.**
- आंतरराज्यीय समन्वय, समर्पित बाल संरक्षण युनिट्स आणि वास्तविक-वेळ बाल ट्रॅकिंग प्रणालीद्वारे **बाल तस्करीचा मुकाबला करावा.**
- बाल-स्नेही वस्ती नियोजन, सुरक्षित स्वच्छता आणि रस्त्यावरील व झोपडपट्टीतील मुलांसाठी सर्वसमावेशक सेवांद्वारे **शहरी बाल सुरक्षा वाढवावी.**
- बाल कल्याण समित्या (CWCs), किशोर न्याय मंडळे (JJBs) आणि जिल्हा बाल संरक्षण युनिट्स (DCPUs) यांसारख्या बाल संरक्षण संस्थांना कर्मचारी आणि निधी देऊन **सक्षम करावे.**
- पोषण ट्रॅकर (Poshan Tracker), पीएम श्री डॅशबोर्ड (PM SHRI Dashboards) आणि ईकेवायसी-आधारित डीबीटी (eKYC-based DBT) प्लॅटफॉर्मसारख्या साधनांचा वापर करून **बाल सेवा वितरण डिजिटल करावे.**
- शाळा आणि ग्रामपंचायतींमध्ये **बाल सभा** आणि बाल-नेतृत्वाखालील मंच (child-led forums) यांसारख्या व्यासपीठांद्वारे शासनात **मुलांच्या सहभागाला प्रोत्साहन द्यावे.**

केस स्टडी: वेलपूर मॉडेल – बालमजुरीविरुद्ध सामुदायिक नेतृत्वाखालील यश

तेलंगणा राज्यातील निजामाबाद जिल्ह्यातील **वेलपूर मंडल** एकेकाळी बालमजुरीसाठी, विशेषतः कमी उत्पन्न असलेल्या घरांमध्ये, कुप्रसिद्ध होते. २००१ मध्ये, **जिल्हाधिकाऱ्यांच्या नेतृत्वाखाली**, ५-१४ वयोगटातील मुलांचे १००% शाळेत दाखल करणे सुनिश्चित करण्यासाठी १०० दिवसांची सघन मोहीम (intensive campaign) सुरू करण्यात आली. सुरुवातीला प्रतिकार आणि चुकीच्या माहितीचा सामना करावा लागला तरी, राष्ट्रीय बालकामगार प्रकल्पांतर्गत (NCLP) सातत्यपूर्ण पोहोच, **ब्रिज शिक्षण** (bridge education) आणि मोठ्या प्रमाणात जागरूकता सभांद्वारे या उपक्रमाने हळूहळू समुदायाचा विश्वास संपादन केला.

उदाहरण: मालकांनी पालकांवरील थकीत कर्ज सार्वजनिकपणे माफ केले आणि स्थानिक सरपंचांनी **सार्वत्रिक प्राथमिक शिक्षणाची** हमी देण्यासाठी सरकारसोबत औपचारिक सामंजस्य करार (MoUs) केले.

भारतातील मुलांसाठी पुढील वाटचाल

- पोषण २.० (Poshan 2.0) च्या पूर्ण कवरेजद्वारे **पोषण सेवांचे**

परिणामी, २ ऑक्टोबर २००१ रोजी वेलपूरला भारतातील पहिले "बालकामगार मुक्त मंडल" म्हणून घोषित करण्यात आले – हा दर्जा ते आजही कायम ठेवत आहे.

ILO, VVGNLI आणि अगदी माजी राष्ट्रपती ए.पी.जे. अब्दुल कलाम यांनीही प्रशंसा केलेले हे मॉडेल दर्शवते की, तळागाळातील एकत्रीकरण आणि जबाबदारी बालमजुरीला कायमस्वरूपी कसे दूर करू शकते.

केस स्टडी: प्रकल्प 'संपूर्ण' – बोंगईगावचे कुपोषण निर्मूलनाचे मॉडेल

आसाममधील बोंगईगाव जिल्ह्यात २०२१ मध्ये बाल कुपोषणाचा सामना करण्यासाठी प्रकल्प 'संपूर्ण' नावाचे एक अभिनव, समुदाय-चालित मॉडेल (community-driven model) राबवण्यात आले. तत्कालीन उपायुक्तांनी (Deputy Commissioner) सुरू केलेल्या या प्रकल्पाचे उद्दिष्ट, पीअर-टू-पीअर मॉडेलचा (peer-to-peer model) वापर करून गंभीर आणि मध्यम कुपोषित (severely and moderately underweight) मुलांची संख्या कमी करणे होते. यामध्ये निरोगी मुलांच्या मातांना कुपोषित मुलांच्या मातांसोबत 'पोषण मित्र' (Nutrition Buddies) म्हणून जोडण्यात आले. या समवयस्क गटांनी आहार, स्वच्छता, स्तनपान आणि बालसंगोपनाच्या पद्धती एकमेकांशी शेअर केल्या. स्थानिक अंगणवाडी सेविका, बचत गट (SHGs) आणि पंचायतींनी या उपक्रमाला सक्रियपणे पाठिंबा दिला.

परिणामी, एका वर्षाच्या आत जिल्ह्यात SAM (Severe Acute Malnutrition) आणि MAM (Moderate Acute Malnutrition) च्या प्रकरणांमध्ये ९५% घट झाली, आणि यासाठी कोणतेही अतिरिक्त सरकारी निधी वापरला गेला नाही. प्रकल्प 'संपूर्ण' ने केवळ पोषण परिणामच सुधारले नाहीत, तर सामुदायिक मालकीलाही (community ownership) प्रोत्साहन दिले, ज्यामुळे ते इतर आकांक्षित जिल्ह्यांसाठी (aspirational districts) पुनरावृत्ती करण्यायोग्य मॉडेल बनले आहे. बालपणातील कुपोषणाचा सामना करण्यासाठी एक उत्तम कार्यप्रणाली म्हणून निती आयोग (NITI Aayog) आणि महिला व बाल विकास मंत्रालयाने त्याची मोठ्या प्रमाणावर प्रशंसा केली आहे.

प्रस्तावना

ज्येष्ठ नागरिक, दिव्यांग व्यक्ती, धार्मिक अल्पसंख्याक आणि तृतीयपंथी व्यक्ती हे विविध परंतु अनेकदा परस्परांशी संबंधित असे दुर्बल गट आहेत. त्यांना अनेकदा पद्धतशीरपणे वगळले जाते, त्यांच्यावर भेदभाव केला जातो आणि त्यांना संधी मिळण्यास अडथळे येतात. या सर्वांचे कल्याण आणि त्यांना समाजात समावेशित करणे हे सामाजिक न्याय, समानता आणि शाश्वत मानवी विकास या भारताच्या वचनबद्धतेचा अविभाज्य भाग आहे.

अ. ज्येष्ठ नागरिक

भारतातील ज्येष्ठ नागरिकांसाठी कायदेशीर उपाययोजना

अधिनियम / कायदा	उद्देश
माता-पिता आणि ज्येष्ठ नागरिक यांच्या चरितार्थ व कल्याणासाठी अधिनियम, २००७	मुले/कायदेशीर वारसदारांना ज्येष्ठ नागरिकांना चरितार्थ पुरवणे बंधनकारक करते; राज्य सरकारांना वृद्धाश्रम आणि न्यायाधिकरणे स्थापन करण्यास सक्षम करते.
ज्येष्ठ नागरिकांवरील राष्ट्रीय धोरण, १९९९ (धोरण, कायदा नाही)	सामाजिक सुरक्षा, आरोग्य सेवा, गृहनिर्माण आणि सक्रिय वृद्धापकाळासाठी आराखडा प्रदान करते; अद्ययावित २०२४ आवृत्तीसाठी पुनरावलोकनाखाली आहे.
दिव्यांग व्यक्ती अधिकार अधिनियम, २०१६	कायदेशीर संरक्षण आराखड्यांतर्गत वृद्धापकाळाशी संबंधित अपंगत्व (उदा. ऐकणे, हालचाल) समाविष्ट करते.
वैयक्तिक कायदे आणि भारतीय दंड संहिता (IPC)	हिंदू दत्तक आणि निर्वाह अधिनियम (१९५६) आणि फौजदारी प्रक्रिया संहिता (CrPC) (कलम १२५) चे काही विभाग वृद्ध पालकांना सहाय्य करणे बंधनकारक करतात.

ज्येष्ठांसाठी प्रमुख कल्याणकारी योजना

योजना	मंत्रालय	वैशिष्ट्ये
इंदिरा गांधी राष्ट्रीय वृद्धापकाळ निवृत्ती वेतन योजना Indira Gandhi National Old Age Pension Scheme (IGNOAPS)	ग्रामीण विकास मंत्रालय	दारिद्र्यरेषेखालील (BPL) ६० वर्षांवरील ज्येष्ठ नागरिकांना दरमहा ₹२००-₹५०० निवृत्ती वेतन (पेंशन) प्रदान करते; राष्ट्रीय सामाजिक सहाय्यता कार्यक्रमाचा (NSAP) भाग आहे.
वरिष्ठ पेंशन विमा योजना	अर्थ मंत्रालय / LIC	LIC द्वारे ज्येष्ठ नागरिकांना खात्रीशीर

		पेंशन; बाजारातील चढ-उतारांपासून संरक्षण करते.
ज्येष्ठांच्या आरोग्यसेवेसाठी राष्ट्रीय कार्यक्रम (NPHCE)	आरोग्य आणि कुटुंब कल्याण मंत्रालय	प्राथमिक ते तृतीय स्तरांपर्यंत वृद्धांसाठी बाह्यरुग्ण विभाग (OPD) आणि विशेष आरोग्य सेवा; ग्रामीण भागात फिरती युनिट्स.
राष्ट्रीय वयोश्री योजना (RVY)	सामाजिक न्याय आणि सक्षमीकरण मंत्रालय	वयानुसार येणाऱ्या अपंगत्वामुळे त्रस्त असलेल्या दारिद्र्यरेषेखालील (BPL) ज्येष्ठ नागरिकांना सहाय्यक साधने (उदा. काठी, श्रवणयंत्र) विनामूल्य वाटप.
ज्येष्ठ नागरिक बचत योजना (SCSS)	अर्थ मंत्रालय	६० वर्षांवरील नागरिकांसाठी उच्च व्याजदर देणारी कर-बचत योजना.
संपन्न (SAMPANN)	दूरसंचार विभाग (DoT) / दळणवळण मंत्रालय	सेवानिवृत्त दूरसंचार कर्मचाऱ्यांसाठी वेळेवर पेंशन वितरण आणि तक्रार निवारण; आदर्श म्हणून याचा वापर वाढत आहे.

ज्येष्ठ नागरिकांना भेडसावणारी प्रमुख आव्हाने

- वाढती ज्येष्ठ नागरिक लोकसंख्या:** संयुक्त राष्ट्र लोकसंख्या निधी (UNFPA, 2023) नुसार, २०५० पर्यंत भारतातील एकूण लोकसंख्येपैकी १९.५% लोकसंख्या ज्येष्ठ नागरिकांची असेल असा अंदाज आहे; अपुऱ्या पायाभूत सुविधांसह ही वृद्धांची वाढती संख्या हे एक मोठे आव्हान आहे.
- आर्थिक असुरक्षितता:** बहुसंख्य ज्येष्ठ नागरिकांना नियमित उत्पन्न किंवा निवृत्तीवेतन मिळत नाही; विशेषतः अनौपचारिक क्षेत्रातील निवृत्त व्यक्तींमध्ये ही समस्या अधिक तीव्र आहे.
- आरोग्याचा भार:** असंसर्गजन्य रोगांचे (Non-Communicable Diseases - NCDs) उच्च प्रमाण, मानसिक आरोग्य समस्या आणि वृद्धांकडे दुर्लक्ष या बाबी मोठ्या प्रमाणात दिसून येतात.
- सामाजिक एकाकीपणा आणि गैरवर्तन:** वाढत्या अणु-कुटुंब पद्धतीमुळे (nuclear families) आणि शहरीकरणामुळे भावनिक दुर्लक्ष आणि ज्येष्ठ नागरिकांवरील गैरवर्तनाचे प्रकार वाढले आहेत (हेल्पेज इंडिया २०२२ च्या अहवालानुसार सुमारे ५०% प्रकरणांमध्ये याची नोंद झाली आहे).

- **डिजिटल आणि गतिशीलता दरी:** डिजिटल प्लॅटफॉर्म आणि सार्वजनिक वाहतूक साधनांचा मर्यादित वापर यामुळे त्यांची स्वायत्तता (autonomy) आणि प्रतिष्ठा कमी होते.

पुढील वाटचाल (Way Forward)

- **पालक अधिनियम (सुधारणा विधेयक)** मध्ये स्पष्ट दंडात्मक तरतुदी आणि संस्थांमध्ये अनिवार्य वृद्धाश्रम पायाभूत सुविधा यांचा समावेश करून सुधारित अधिनियम लागू करणे.
- **महागाईनुसार अनुक्रमित देयकांसह (inflation-indexed payments)** सामाजिक निवृत्तीवेतने मजबूत करणे आणि ७५ वर्षांवरील लोकसंख्येसाठी **सार्वत्रिक व्याप्ती (universal coverage)** सुनिश्चित करणे.
- **राष्ट्रीय वृद्धत्व आरोग्य सेवा कार्यक्रमांतर्गत (NPHCE)** प्राथमिक आरोग्य केंद्रे (PHCs) आणि जिल्हा रुग्णालयांमध्ये **समर्पित कक्ष (dedicated wings)** सुरू करून **वृद्धापकाळ आरोग्य सेवांचा विस्तार** करणे.
- ज्येष्ठ नागरिक क्लब, डिजिटल साक्षरता आणि सामुदायिक सहभाग यांसारख्या उपायांद्वारे **सक्रिय वृद्धत्व धोरणांना** प्रोत्साहन देणे.
- नियामक नियंत्रणासह **खाजगी आणि समुदाय-आधारित मॉडेलसना** (उदा. सहकारी वृद्धाश्रम) प्रोत्साहन देणे.
- शहरी नियोजन, गृहनिर्माण आणि आपत्कालीन तयारीच्या आराखड्यांमध्ये **ज्येष्ठ नागरिक-विशिष्ट निर्देशकांचा** समावेश करणे.

जगभरातील सर्वोत्तम पद्धती (Best Practices around the world)

१. जपान – समुदाय-आधारित एकात्मिक काळजी प्रणाली (Community-Based Integrated Care System)

जपानमध्ये ६५ वर्षांवरील लोकसंख्या एकूण लोकसंख्येच्या २८% पेक्षा जास्त आहे. या देशाने "समुदाय-आधारित एकात्मिक काळजी प्रणाली" विकसित केली आहे, ज्याचा उद्देश २०२५ पर्यंत प्रत्येक ज्येष्ठ व्यक्तीला त्यांच्या स्थानिक परिसरात आरोग्य सेवा, नर्सिंग काळजी, प्रतिबंधात्मक सेवा, गृहनिर्माण आणि उपजीविकेसाठी मदत मिळावी हे सुनिश्चित करणे आहे. ही प्रणाली वैद्यकीय व्यावसायिक, काळजीवाहू आणि समाजसेवक यांना एकत्रित करते जेणेकरून ज्येष्ठ नागरिक आपल्या परिचित वातावरणातच आयुष्य व्यतीत करू शकतील (aging-in-place). यामुळे रुग्णालयात दाखल होण्याची गरज कमी होते, सामुदायिक सलोखा वाढतो आणि स्थानिक प्रशासकीय घटकांना वृद्ध व्यक्तींच्या मदतीसाठी बळकटी मिळते.

२. स्वीडन – सार्वत्रिक वृद्ध काळजी मॉडेल (Universal Elderly Care Model)

स्वीडन जगातील सर्वात व्यापक ज्येष्ठ नागरिक कल्याण प्रणालींपैकी एक प्रदान करते, ज्याला मोठ्या प्रमाणात करप्रणालीतून निधी मिळतो. हे राज्य ज्येष्ठ नागरिकांसाठी विनामूल्य किंवा अनुदानित घरगुती काळजी (home

care), नर्सिंग होम्स, वैयक्तिक मदत आणि डिजिटल समावेशासाठी माहिती तंत्रज्ञान (IT) प्रशिक्षण देखील देते. स्वीडिश मॉडेल स्वायत्तता, प्रतिष्ठा आणि समान प्रवेशावर भर देते, ज्यामुळे ज्येष्ठ नागरिकांमध्ये उच्च समाधानाचे प्रमाण दिसून येते आणि कुटुंबांवरील भार कमी होतो.

३. सिंगापूर – सक्रिय वृद्धत्व आणि वृद्ध सेवा परिसंस्था (Active Aging and Eldercare Ecosystem)

सिंगापूर आपल्या 'यशस्वी वृद्धत्वासाठी कृती आराखड्या' (Action Plan for Successful Ageing - २०१५) द्वारे "यशस्वी वृद्धत्व" (Successful Aging) संकल्पनेला प्रोत्साहन देते. हे ६८ वर्षांपर्यंत पुनर्नियोजन कायद्यांद्वारे (re-employment laws) ज्येष्ठ व्यक्तींच्या रोजगारावर, स्किल्सफ्यूचर (SkillsFuture) कार्यक्रमाद्वारे आजीवन शिक्षणावर आणि एल्डरशील्ड (ElderShield) व पायोनियर जनरेशन (Pioneer Generation) पॅकेजसद्वारे परवडणाऱ्या आरोग्यसेवेवर लक्ष केंद्रित करते. सिंगापूरने "कम्पुंग अॅडमिरल्टी" (Kampung Admiralty) नावाचा एक एकात्मिक निवासी संकुल देखील विकसित केला आहे, ज्यात गृहनिर्माण, वृद्ध सेवा आणि सामाजिक सुविधा एकाच उभ्या जागेत (vertical space) एकत्र केल्या आहेत – हे शहरी वृद्धत्वासाठी एक आदर्श मॉडेल आहे.

ब. दिव्यांग व्यक्ती (PwDs)

भारतातील दिव्यांग व्यक्तींसाठी कायदेशीर उपाययोजना

अधिनियम / कायदा	उद्देश
दिव्यांग व्यक्ती अधिकार अधिनियम (RPwD), २०१६	अपंगत्वाच्या २१ श्रेणींमध्ये व्याप्ती वाढवते, नोकऱ्या आणि शिक्षणात आरक्षण (४-५%) सुनिश्चित करते, अडथळामुक्त प्रवेश अनिवार्य करते आणि राज्य व जिल्हा दिव्यांगता आयुक्त नियुक्त करते.
राष्ट्रीय न्यास अधिनियम, १९९९	ऑटिझम, सेरेब्रल पाल्सी, मानसिक मंदता आणि अनेक अपंगत्व असलेल्या व्यक्तींच्या कल्याणावर लक्ष केंद्रित करते; पालकत्व आणि स्वतंत्र जीवन जगण्यास प्रोत्साहन देते.
भारतीय पुनर्वसन परिषद अधिनियम, १९९२	दिव्यांग व्यक्तींसोबत काम करणाऱ्या पुनर्वसन व्यावसायिकांसाठी प्रशिक्षणाचे नियमन आणि मानकीकरण करते.
मानसिक आरोग्य सेवा अधिनियम, २०१७	मानसिक आरोग्य सेवेचा अधिकार सुनिश्चित करते, आत्महत्येचे गुन्हेगारीकरण रद्द करते आणि मनोसामाजिक अपंगत्व असलेल्या व्यक्तींना सेवांचा प्रवेश अनिवार्य करते.

दिव्यांग व्यक्तींसाठी प्रमुख कल्याणकारी योजना

योजना	मंत्रालय	वैशिष्ट्ये
दीनदयाल दिव्यांग पुनर्वसन योजना (DDRS)	सामाजिक न्याय आणि सक्षमीकरण मंत्रालय	विशेष शाळा, व्यावसायिक प्रशिक्षण, उपचार केंद्रे यासारख्या सेवांसाठी बिगर सरकारी संस्थांना (NGOs) अनुदान.
सहाय्यक उपकरणे व साधने खरेदी/जुळणीसाठी दिव्यांग व्यक्तींना सहाय्य (ADIP योजना)	सामाजिक न्याय आणि सक्षमीकरण मंत्रालय (MSJE)	दारिद्र्यरेषेखालील कुटुंबांतील दिव्यांग व्यक्तींना विनामूल्य सहाय्यक उपकरणे (उदा. व्हीलचेअर, श्रवणयंत्र इ.).
सुलभ भारत अभियान (Accessible India Campaign)	सामाजिक न्याय आणि सक्षमीकरण मंत्रालय (MSJE)	इमारती, वाहतूक आणि माहिती व दळणवळण तंत्रज्ञान (ICT) प्लॅटफॉर्मवर अडथळामुक्त प्रवेश अनिवार्य करते; सार्वजनिक जागांमध्ये सार्वजनिक डिझाइनवर लक्ष केंद्रित.
दिव्यांग व्यक्तींसाठी शिष्यवृत्ती योजना	सामाजिक न्याय आणि सक्षमीकरण मंत्रालय (MSJE)	पूर्व-मॅट्रिक, पोस्ट-मॅट्रिक आणि उच्च श्रेणीतील शिक्षण शिष्यवृत्ती; परदेशी अभ्यासासाठी सहाय्याचाही समावेश.
अद्वितीय दिव्यांगता ओळखपत्र (UDID) प्रकल्प	सामाजिक न्याय आणि सक्षमीकरण मंत्रालय (MSJE)	लाभ वितरण सुलभ करण्यासाठी आणि दुहेरीपणा टाळण्यासाठी दिव्यांग व्यक्तींचा एक मध्यवर्ती डेटाबेस तयार करणे.
पंतप्रधान दक्ष योजना (दिव्यांग व्यक्तींसाठी)	सामाजिक न्याय आणि सक्षमीकरण मंत्रालय (MSJE)	शिवणकाम, डिजिटल सेवा, कृषी-संबंधित कौशल्ये यांसारख्या व्यवसायांमध्ये दिव्यांग व्यक्तींसाठी कौशल्य प्रशिक्षण.

दिव्यांग व्यक्तींना (PwDs) भेडसावणारी आव्हाने

- **कमी मनुष्यबळ सहभाग:** केवळ २३% पेक्षा कमी दिव्यांग व्यक्ती नोकरी करतात; त्यापैकी बहुतेक अनौपचारिक किंवा असंघटित (unskilled) कामांमध्ये गुंतलेले आहेत (जनगणना २०११ नुसार, अद्याप अद्यावत आकडेवारी उपलब्ध नाही).
- **सामाजिक कलंक आणि बहिष्कार:** दिव्यांग व्यक्तींना शिक्षण, विवाह, गृहनिर्माण आणि गतिशीलतेमध्ये (mobility) भेदभावाला सामोरे जावे लागते – विशेषतः ग्रामीण भागात ही समस्या अधिक तीव्र आहे.
- **पायाभूत सुविधांची कमतरता:** 'सुगम्य भारत अभियाना'ची (Accessible India Campaign) खराब अंमलबजावणी; बहुतेक शहरांमध्ये ३०% पेक्षा कमी सार्वजनिक इमारती बाधा-मुक्त (barrier-free) आहेत.
- **अपुरी आकडेवारी आणि प्रमाणीकरण:** अपंगत्वाच्या संदर्भात विखुरलेली (fragmented) आकडेवारी आणि UDID (Unique Disability ID) प्रमाणपत्र मिळण्यास विलंब यामुळे लाभांच्या वितरणात अडथळे येतात.
- **डिजिटल दरी:** सार्वजनिक सेवांच्या वितरणात, विशेषतः सुलभ डिजिटल सामग्री, वेबसाइट्स आणि ॲप्सची कमतरता आहे.

पुढील वाटचाल (Way Forward)

- राज्य आणि जिल्हा स्तरांवर स्थानिक दिव्यांग आयुक्त (disability commissioners) यांच्यामार्फत दिव्यांग व्यक्ती अधिकार अधिनियम, २०१६ (RPwD Act, 2016) मधील तरतुदींची कठोरपणे अंमलबजावणी करणे.
- 'सुगम्य भारत' (Sugamya Bharat) अंतर्गत बांधकाम नियम, समावेशक वाहतूक रचना आणि सुलभ माहिती व दळणवळण तंत्रज्ञान (accessible ICT) लागू करून सर्वत्र सुलभता (accessibility) सुनिश्चित करणे.
- सार्वजनिक आणि खाजगी क्षेत्रांमध्ये लक्षित कौशल्य प्रशिक्षण (targeted skill training) आणि नोकरीतील आरक्षणाची (job reservation) अंमलबजावणी करणे.
- पात्र असलेल्या १००% दिव्यांग व्यक्तींसाठी UDID कव्हेरेज सुनिश्चित करणे आणि अखंड लाभांच्या वितरणासाठी थेट लाभ हस्तांतरण (DBT) योजनांशी जोडणे.
- प्रशिक्षित विशेष शिक्षक, अभ्यासक्रम अनुकूलन आणि सहाय्यक तंत्रज्ञान (assistive tech) समर्थनाद्वारे दिव्यांग व्यक्तींना मुख्य प्रवाहातील शिक्षणात समाविष्ट करणे.
- स्थानिक सरकारच्या भागीदारीतून समुदाय-आधारित पुनर्वसन (community-based rehabilitation) आणि समावेशक सामाजिक सुरक्षा यांना प्रोत्साहन देणे.

जगभरातील सर्वोत्तम पद्धती Best Practices around the world

१. युनायटेड स्टेट्स – अमेरिकन विथ डिसेबिलिटीज ॲक्ट (ADA) मॉडेल (Americans with Disabilities Act - ADA Model) युनायटेड स्टेट्सने १९९० मध्ये 'अमेरिकन विथ डिसेबिलिटीज ॲक्ट' (ADA) हा एक महत्त्वपूर्ण नागरी हक्क कायदा लागू केला, जो रोजगार, शिक्षण, वाहतूक आणि सार्वजनिक ठिकाणी दिव्यांग व्यक्तींवरील भेदभावाला प्रतिबंध करतो. या कायद्यामुळे स्थापत्यशास्त्रामध्ये (architectural) मोठ्या प्रमाणावर सुलभता (उदा. रॅम्प, लिफ्ट, चिन्हे), डिजिटल समावेशाचे आदेश (mandates) आणि कामाच्या ठिकाणी वाजवी सोयी (reasonable accommodations) उपलब्ध झाल्या आहेत. ADA ची अंमलबजावणी खटले (litigation) आणि फेडरल देखरेखीद्वारे होते, ज्यामुळे हा कायदा हक्कांवर आधारित दिव्यांग कायदांसाठी जागतिक स्तरावर एक आदर्श संदर्भबिंदू बनला आहे. २. ऑस्ट्रेलिया – राष्ट्रीय दिव्यांग विमा योजना (NDIS) (National Disability Insurance Scheme - NDIS) ऑस्ट्रेलियाची NDIS योजना, २०१३ मध्ये सुरू झाली. ही एक अग्रगण्य वैयक्तिकृत सहाय्य प्रणाली आहे, जिथे दिव्यांग व्यक्तींना त्यांच्या पसंतीच्या सेवा मिळवण्यासाठी थेट निधी दिला जातो. ही योजना ५ लाखांहून अधिक ऑस्ट्रेलियन नागरिकांना अनुकूलित आरोग्यसेवा, उपचार, सहाय्यक तंत्रज्ञान आणि सामाजिक सहभाग मिळवून सक्षम करते. ही योजना वैयक्तिक काळजी नियोजन, दीर्घकालीन समर्थन आणि समुदाय एकीकरणावर भर देते, ज्यामुळे दिव्यांग व्यक्तींच्या काळजीमध्ये प्रतिष्ठा आणि स्वायत्तता (autonomy) वाढते.
--

क. अल्पसंख्यांक

भारतातील अल्पसंख्यांकांसाठी कायदेशीर उपाययोजना

तरतूद / कायदा	उद्देश
अनुच्छेद २९ व ३०	अल्पसंख्यांकांच्या सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक हक्कांचे संरक्षण करते; अनुच्छेद ३० अल्पसंख्यांकांना शैक्षणिक संस्था स्थापन करण्याची आणि त्यांचे व्यवस्थापन करण्याची परवानगी देते.
राष्ट्रीय अल्पसंख्यांक आयोग अधिनियम, १९९२	धार्मिक अल्पसंख्यांकांच्या संवैधानिक आणि कायदेशीर हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी राष्ट्रीय अल्पसंख्यांक आयोगाची (NCM) स्थापना केली.
शिक्षणाचा अधिकार अधिनियम, २००९	शाळेत प्रवेशासाठी कोणत्याही प्रकारचा भेदभाव न करण्याचे बंधन घालतो; अल्पसंख्यांक संस्थांना विशिष्ट नियामक आवश्यकतांमधून सूट देतो.

अल्पसंख्यांकांसाठी प्रमुख कल्याणकारी योजना

योजना	मंत्रालय	मुख्य वैशिष्ट्ये
पूर्व-मॅट्रिक आणि पोस्ट-मॅट्रिक शिष्यवृत्ती	अल्पसंख्यांक व्यवहार मंत्रालय	अल्पसंख्यांक विद्यार्थ्यांना (मुस्लिम, ख्रिश्चन, शीख, बौद्ध, जैन, पारसी) गळतीचे प्रमाण कमी करण्यासाठी आर्थिक सहाय्य.
गुणवत्ता-सह-गरज (Merit-cum-Means) शिष्यवृत्ती	अल्पसंख्यांक व्यवहार मंत्रालय (MoMA)	व्यावसायिक/तांत्रिक अभ्यासक्रमांसाठी शिष्यवृत्ती; वार्षिक उत्पन्न मर्यादा ₹२.५ लाख.
नई मंझील	अल्पसंख्यांक व्यवहार मंत्रालय (MoMA)	अल्पसंख्यांक समुदायातील शाळा सोडलेल्या विद्यार्थ्यांसाठी एकात्मिक शिक्षण आणि कौशल्य प्रशिक्षण.
नई रोशनी	अल्पसंख्यांक व्यवहार मंत्रालय (MoMA)	अल्पसंख्यांक महिलांमध्ये आत्मविश्वास, जागरूकता आणि सक्षमीकरण वाढवण्यासाठी नेतृत्व प्रशिक्षण कार्यक्रम.
सीखो और कमाओ (शिकून कमावा)	अल्पसंख्यांक व्यवहार मंत्रालय (MoMA)	अल्पसंख्यांक युवकांसाठी (१८-३५ वर्षे) कौशल्य विकास; उद्योग-केंद्रित प्रशिक्षणावर लक्ष केंद्रित करते.
पीएम विकास (PM-विरासत का संवर्धन)	अल्पसंख्यांक व्यवहार मंत्रालय (MoMA)	उस्ताद (USTAD), हमारी धरोहर आणि इतर पारंपरिक कला/हस्तकला-आधारित उपजीविका कार्यक्रम एकत्रित करणारी नवीन व्यापक योजना (२०२३).

अल्पसंख्यांकांना भेडसावणारी आव्हाने

- शैक्षणिक मागासलेपणा:** मुस्लिमांमध्ये साक्षरतेचे प्रमाण ६८.५% आहे, जे राष्ट्रीय सरासरीपेक्षा (७७.७% – NSO २०२०) कमी आहे; उच्च शिक्षणात त्यांचे प्रतिनिधित्व कमी आहे.
- आर्थिक बहिष्कार:** अल्पसंख्यांक, विशेषत: मुस्लिम, अनौपचारिक, कमी पगाराच्या व्यवसायांमध्ये जास्त प्रमाणात आहेत आणि औपचारिक नोकऱ्या व उद्योगांसाठी मिळणाऱ्या कर्जांमध्ये त्यांचे प्रतिनिधित्व कमी आहे.
- सामाजिक भेदभाव:** गृहनिर्माण, शाळा आणि सार्वजनिक सेवांमध्ये

ओळखीवर आधारित भेदभावाच्या तक्रारी येतात; जातीय तणावामुळे त्यांच्या हक्कांवर परिणाम होतो.

- **योजनांचा कमी वापर:** शिष्यवृत्तीचे वितरण आणि योजनांचा लाभ जागरूकता नसणे, डिजिटल प्रवेशाचा अभाव आणि कागदपत्रांच्या अडचणींमुळे मर्यादित राहतो.
- **संस्थात्मक कमकुवतपणा:** राष्ट्रीय अल्पसंख्याक आयोगाला (NCM) शिफारशी लागू करण्याचे अधिकार नाहीत; त्याला घटनात्मक दर्जा नाही; राज्यांसोबतचे समन्वय अजूनही कमकुवत आहे.

पुढील वाटचाल (Way Forward)

- अल्पसंख्याक-केंद्रित जिल्ह्यांमध्ये शिक्षण, आरोग्य आणि कौशल्य विकासातील गुंतवणुकीद्वारे **लक्षित हस्तक्षेप** (targeted interventions) वाढवणे.
- शिष्यवृत्ती आणि क्रेडिट-लिंकड उपजीविका योजनांचे (उदा. PM VIKAS) पूर्ण कवरेज आणि वेळेवर वितरण सुनिश्चित करणे.
- उच्च शिक्षण फेलोशिप योजनांचे पुनरुज्जीवन करणे किंवा गुणवत्ता-आधारित पर्यायांनी त्यांची जागा घेणे.
- राष्ट्रीय अल्पसंख्याक आयोगाला (NCM) **वैधानिक अधिकार (statutory powers)** आणि प्रादेशिक कार्यालये देऊन बळकट करणे.
- बहुभाषिक पोहोच आणि समुदाय-आधारित मध्यस्थांद्वारे जागरूकता आणि **तक्रार निवारण प्रणाली** सुधारणे.
- आंतर-धर्मीय संवाद, समावेशक शहरी नियोजन आणि सार्वजनिक सेवांमध्ये **भेदभावविरोधी लेखापरीक्षण** (anti-discrimination audits) द्वारे सामाजिक सलोखा आणि समावेशास प्रोत्साहन देणे.

डी. तृतीयपंथी व्यक्ती

भारतातील तृतीयपंथी व्यक्तींसाठी कायदेशीर उपाययोजना

तरतूद / कायदा	उद्देश
तृतीयपंथी व्यक्ती (हक्कांचे संरक्षण) अधिनियम, २०१९	शिक्षण, रोजगार, आरोग्यसेवा आणि सार्वजनिक ठिकाणी भेदभावास प्रतिबंध करतो; स्वयं-ओळखलेल्या लैंगिक ओळखीच्या (self-perceived identity) अधिकारासाठी तरतूद करतो, कल्याणकारी उपाययोजना आणि तक्रार निवारण यंत्रणा प्रदान करतो.
तृतीयपंथी व्यक्ती (हक्कांचे संरक्षण) नियम, २०२०	२०१९ च्या अधिनियमाची अंमलबजावणी करतो; ओळखपत्रासाठी प्रक्रिया आणि गृहनिर्माण, शिक्षण व आरोग्यसेवेत सरकारची भूमिका स्पष्ट करतो.
NALS A विरुद्ध भारतीय संघ (२०१४) - सर्वोच्च न्यायालयाचा निर्णय	तृतीयपंथी व्यक्तींना 'तिसरे लिंग' म्हणून मान्यता दिली; अनुच्छेद १४, १५, १९ आणि २१ अंतर्गत समानता आणि

प्रतिष्ठेच्या (equality and dignity) अधिकाराची पुष्टी केली. राज्याला आरक्षण आणि सामाजिक कल्याणकारी लाभ प्रदान करण्याचे निर्देश दिले.

तृतीयपंथी व्यक्तींसाठी प्रमुख कल्याणकारी योजना

Key Welfare Schemes for Transgender Persons

योजना	मंत्रालय	मुख्य वैशिष्ट्ये
स्माईल योजना (SMILE Scheme) (उपजीविका आणि उद्योगासाठी वंचित व्यक्तींना सहाय्य)	सामाजिक न्याय आणि सक्षमीकरण मंत्रालय	२०२२ मध्ये सुरू केलेली एक व्यापक योजना; यामध्ये तृतीयपंथी व्यक्ती आणि भिकाऱ्यांसाठी पुनर्वसन, कौशल्य प्रशिक्षण, वैद्यकीय सेवा आणि समर्थन यांचा समावेश आहे.
गरिमा गृह (आश्रयगृहे)	सामाजिक न्याय आणि सक्षमीकरण मंत्रालय (MSJE)	तृतीयपंथी व्यक्तींसाठी सुरक्षित निवारा आणि कौशल्य विकास केंद्रे; अनेक राज्यांमध्ये कार्यरत.
तृतीयपंथी व्यक्तींसाठी राष्ट्रीय पोर्टल	सामाजिक न्याय आणि सक्षमीकरण मंत्रालय (MSJE)	लिंग ओळख प्रमाणपत्र (gender identity certificate) आणि ओळखपत्रांसाठी (ID cards) ऑनलाइन अर्ज; पारदर्शकता आणि सन्मान वाढवते.
राष्ट्रीय तृतीयपंथी व्यक्ती परिषद	सामाजिक न्याय आणि सक्षमीकरण मंत्रालय (MSJE)	धोरण तयार करणे, देखरेख आणि तक्रार निवारणासाठी वैधानिक संस्था; यात तृतीयपंथी प्रतिनिधींचा समावेश आहे.
आयुष्मान भारत (AB-PMJAY) अंतर्गत आरोग्य विमा	आरोग्य मंत्रालय	स्माईल (SMILE) आणि इतर डेटाबेसमधून ओळखल्या गेलेल्या तृतीयपंथी व्यक्तींसाठी प्रतिवर्ष ₹५ लाखांपर्यंतचे आरोग्य विमा संरक्षण प्रदान करते.

तृतीयपंथी व्यक्तींना भेडसावणारी आव्हाने

- ओळख आणि कायदेशीर मान्यता समस्या: २०१९ च्या कायद्यांतर्गत ओळखपत्रे मिळवताना विलंब आणि कलंक (stigma) जाणवतो; अनेकजण अजूनही कागदपत्रांविना (undocumented) आहेत.
- सामाजिक कलंक आणि बहिष्कार: कुटुंबे, शाळा, नोकरी आणि आरोग्यसेवेत सतत भेदभाव जाणवतो; शिक्षणातील गळतीचे प्रमाण जास्त आहे आणि मानसिक आरोग्याचे परिणाम वाईट आहेत.
- रोजगार आणि उपजीविकेची असुरक्षितता: बहुसंख्य व्यक्ती अनौपचारिक क्षेत्रांत (उदा. भीक मागणे, लैंगिक कार्य) गुंतलेले आहेत; कौशल्य विकास आणि औपचारिक रोजगारासाठी प्रवेश कमी आहे.
- आरोग्य सेवेतील अडथळे: लिंग-पुष्टीकरण (gender-affirmative) आरोग्य सेवा सुविधांचा अभाव; वैद्यकीय व्यावसायिकांची मर्यादित संवेदनशीलता; उच्च एचआयव्ही (HIV) प्राबल्य (~२-५%).
- कायदे/योजनांची खराब अंमलबजावणी: 'गरिमा गृहांची' (Garima Grehs) मर्यादित संख्या, SMILE योजनेची राज्यनिहाय अंमलबजावणी कमी आणि संस्थात्मक उत्तरदायित्वात कमकुवतपणा.

पुढील वाटचाल (Way Forward)

- सोप्या, कलंक-मुक्त ऑनलाईन आणि ऑफलाईन यंत्रणांद्वारे तृतीयपंथी ओळखपत्रांचे (Transgender ID certificates) सार्वत्रिक कव्हेरेज सुनिश्चित करणे.
- उद्योग गरजांनुसार व्यावसायिक आणि डिजिटल प्रशिक्षण यासह लक्षित शिक्षण आणि कौशल्य विकास कार्यक्रम (skilling programs) लागू करणे.
- शासकीय रुग्णालयांमध्ये लिंग-पुष्टीकरण आरोग्य सेवांचा विस्तार करणे; समावेशक पद्धतींबद्दल वैद्यकीय व्यावसायिकांना प्रशिक्षण देणे.
- NALSA निकालात (पूर्ण अंमलबजावणी अद्याप प्रलंबित) निर्देशित केल्यानुसार, तृतीयपंथी व्यक्तींसाठी शिक्षण आणि नोकऱ्यांमध्ये क्षैतिज आरक्षण (horizontal reservations) प्रदान करणे.
- तृतीयपंथी व्यक्तींसाठीच्या 'गरिमा गृहां'साठी आणि SMILE योजनेसाठी तृतीय-पक्ष लेखापरीक्षण (third-party audits) आणि तक्रार निवारण यंत्रणांमधून (grievance redress mechanisms) देखरेख आणि निधी मजबूत करणे.
- पूर्वाग्रह दूर करण्यासाठी आणि समावेशास प्रोत्साहन देण्यासाठी, विशेषतः शाळा आणि कामाच्या ठिकाणी, मोठ्या प्रमाणावर सामाजिक जागरूकता मोहिमा सुरू करणे.

घटक ४ साठी अतिरिक्त मूल्य (Value Addition for Unit 4)

प्रमुख संज्ञा (Keywords):

- सहभागी नियोजन (Participatory Planning)
- हक्क-आधारित विकास (Rights-Based Development)
- क्षमता वाढवणे (Capability Enhancement)

- शाश्वत विकास (Sustainable Development)
- तळागाळाकडून प्रशासन (Bottom-Up Governance)
- बिगर-राज्य घटक (Non-State Actors)
- समुदाय सक्षमीकरण (Community Empowerment)
- त्रिस्तरीय भागीदारी (Triple Partnership)
- संस्थात्मक उत्तरदायित्व (Institutional Accountability)
- दात्यावरील अवलंबित्व (Donor Dependency)
- स्थानिक क्षमता बांधणी (Local Capacity Building)
- तांत्रिक सहाय्य यंत्रणा (Technical Support Mechanism)
- सीएसआर-एनजीओ एकत्रीकरण (CSR-NGO Convergence)
- बचत गट महासंघ (SHG Federation)
- अभिजन वर्चस्व/कैप्चर (Elite Capture)
- आर्थिक समावेशन (Financial Inclusion)
- नियामक देखरेख (Regulatory Oversight)
- एफसीआरए अनुपालन (FCRA Compliance)
- कलम-८ कंपनी (Section-8 Company)
- समुदाय-आधारित संस्था (Community-Based Organisation)
- निरीक्षण आणि मूल्यांकन (Monitoring and Evaluation)
- हस्तक्षेपांचे विखंडन (Fragmentation of Interventions)
- विस्तारक्षमतेवरील मर्यादा (Scalability Constraints)
- परोपकारी नावीन्य (Philanthropic Innovation)
- सार्वजनिक खाजगी लोक भागीदारी (Public Private People Partnership)

यूपीएससी मुख्य परीक्षा सराव प्रश्न

१. भारताने कल्याणाच्या संकल्पनेमध्ये 'दान' (charity) या भूमिकेतून 'हक्क' (right) या भूमिकेकडे वाटचाल केली आहे. तरीही, 'अखेरच्या घटकापर्यंत लाभ पोहोचवणे' (last-mile delivery) हे आव्हान कायम आहे. प्रमुख कल्याणकारी योजनांच्या संदर्भात चर्चा करा.
२. भारतातील कल्याणकारी परिसंस्थेमध्ये धोरणांचे विखंडन आणि समन्वयाचा अभाव आहे. शासन सुधारणा या समस्येचे निराकरण कसे करू शकतात?
३. दिव्यांग व्यक्ती हक्क अधिनियम, २०१६ (RPwD Act, 2016) असूनही, दिव्यांग व्यक्तींना पद्धतशीर बहिष्काराला सामोरे जावे लागत आहे. अंमलबजावणीतील त्रुटी ओळखा आणि सुधारणा सुचवा.
४. भारताच्या लोकसंख्येतील बदलामुळे ज्येष्ठ नागरिकांच्या कल्याणाचा तातडीने फेरविचार करणे आवश्यक आहे. सध्याच्या तरतुदींचे परीक्षण करा आणि एक समग्र पुढील वाटचाल सुचवा.
५. अनुसूचित जाती (SCs) आणि अनुसूचित जमातींना (STs) भेडसावणाऱ्या ऐतिहासिक अन्यायाचे निराकरण करण्यासाठी PM-AJAY, स्टँड-अप इंडिया आणि SCSP सारख्या लक्षित योजनांची परिणामकारकता तपासा.

संक्षिप्त रूपे (Acronyms)

१. VULNERABLE – प्रमुख आव्हाने ओळखणे (Identifying Key Challenges)

- **V – Visibility gaps** (दृष्टीगोचरतेतील त्रुटी) (उदा. दिव्यांग, ज्येष्ठ नागरिक)
- **U – Underfunded schemes** (अल्प-निधी योजना)
- **L – Leakages and corruption** (गळती आणि भ्रष्टाचार)
- **N – Non-convergence of services** (सेवांचा असमांतरपणा / एकत्रीकरणाचा अभाव)
- **E – Exclusion errors** (वगळण्याच्या चुका) (थेट लाभ हस्तांतरण - DBT, डिजिटल दरी)
- **R – Regional disparities** (प्रादेशिक असमानता)
- **A – Awareness deficits** (जागरूकतेचा अभाव)
- **B – Bureaucratic delay** (नोकरशाहीतील विलंब)
- **L – Lack of last-mile delivery** (अखेरच्या घटकापर्यंत वितरणाचा अभाव)
- **E – Elite capture of benefits** (अभिजन वर्गाकडून लाभांचे शोषण)

२. SECURE – कल्याणकारी वितरणाचे आधारस्तंभ (Pillars of Welfare Delivery)

- **S – Social Justice** (सामाजिक न्याय) (घटनात्मक आधार)
- **E – Entitlement-based approach** (हक्क-आधारित दृष्टिकोन) (उदा. शिक्षणाचा अधिकार - RTE, राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियम - NFSA, मनरेगा - MGNREGA)
- **C – Community participation** (सामुदायिक सहभाग) (स्थानिक स्वराज्य संस्था - PRIs, बचत गट - SHGs)
- **U – Universalisation of access** (प्रवेशाचे सार्वत्रिकीकरण) (उदा. प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजना - PMJAY, उज्ज्वला)
- **R – Rights-based laws** (हक्क-आधारित कायदे)
- **E – Equity-focused targeting** (समता-केंद्रित लक्ष्यीकरण)

३. EMPOWER – समावेशक कल्याणासाठी रणनीती (Strategy for Inclusive Welfare)

- **E – E-Governance platforms** (ई-प्रशासन व्यासपीठे) (उदा. थेट लाभ हस्तांतरण - DBT, JAM - जन धन-आधार-मोबाइल)
- **M – Monitoring & grievance redress** (निरीक्षण आणि तक्रार निवारण) (CPGRAMS, SEVOTTAM)
- **P – Participation** (सहभाग) (ग्रामसभा, बचत गट - SHGs द्वारे)

- **O – Outreach to unreached** (अपात्र व्यक्तीपर्यंत पोहोचणे) (आदिवासी, ज्येष्ठ नागरिक, दिव्यांग व्यक्ती)
- **W – Women & Child-centric schemes** (महिला व बाल-केंद्रित योजना) (प्रधानमंत्री मातृ वंदन योजना - PMMVY, पोषण अभियान - POSHAN)
- **E – Enabling infrastructure** (सक्षम करणारे पायाभूत सुविधा) (आरोग्य, शिक्षण, निवृत्तीवेतन)
- **R – Reform in delivery** (वितरणात सुधारणा) (व्यवस्थापन माहिती प्रणाली - MIS, एकत्रीकरण - convergence, वन नेशन वन प्लॅटफॉर्म)

४. कल्याणाच्या यशासाठी '३ई' मॉडेल (3E Model for Welfare Success)

- **Entitlements** (हक्क) – कायदेशीर अधिकार (मनरेगा - MGNREGA, वन हक्क अधिनियम - FRA, शिक्षणाचा अधिकार - RTE)
- **Execution** (अंमलबजावणी) – योजनेचे डिझाइन, लक्ष्यीकरण, निरीक्षण
- **Empowerment** (सक्षमीकरण) – दीर्घकालीन क्षमता-बांधणी, जागरूकता

५. समावेशक शासनासाठी '५आर' रणनीती (5R Strategy for Inclusive Governance)

- **Reach** (पोहोच) – भौगोलिक आणि सामाजिक समावेश
- **Resources** (संसाधने) – पुरेसा आणि वेळेवर निधी
- **Responsiveness** (प्रतिसाद) – तक्रार निवारण, नागरिक अभिप्राय
- **Redesign** (पुनर्आखणी) – तंत्रज्ञान-सक्षम सेवा वितरण
- **Reform** (सुधारणा) – कायदेशीर पाठबळ, उत्तरदायित्व, एकत्रीकरण

तयार टेम्पलेट्स (Readymade Templates)

क्षेत्र (Domain)	प्रमुख आव्हाने (Key Challenges)	पुढील वाटचाल (Way Forward)
राजकीय (Political)	• विधिमंडळात कमी प्रतिनिधित्व • धोरण-निर्मिती प्रक्रियेतून वगळणे • व्होट बँकेचा गैरवापर • न्यायासाठी कमकुवत पोहोच	• प्रतिनिधित्वामध्ये वाढ करण्यासाठी सकारात्मक कृती • सर्व स्तरांवर समावेशक निर्णय-निर्मिती • कायदेशीर यंत्रणा मजबूत करणे

	• धोरणांमध्ये अपुरे लक्ष्यीकरण • मानवाधिकार उल्लंघन	• हक्क-आधारित धोरण आखणी
आर्थिक (Economic)	• कायमस्वरूपी गरिबी • उच्च बेरोजगारी • आर्थिक समावेशनाचा अभाव • कर्जसापळ्यात अडकण्याची शक्यता • शोषणकारी कामाची परिस्थिती	• मनरेगा (MGNREGA), राष्ट्रीय ग्रामीण उपजीविका अभियान (NRLM) आणि कौशल्य-आधारित रोजगार योजनांचा विस्तार करणे • स्वयं-सहायता गट (SHGs) आणि सूक्ष्म-पत संस्थांना (MFIs) प्रोत्साहन देणे • जन धन, थेट लाभ हस्तांतरण (DBT) आणि सामाजिक सुरक्षा जाळी मजबूत करणे
सामाजिक (Social)	• जात, लिंग आणि समुदाय-आधारित भेदभाव • आरोग्य आणि शिक्षणासाठी मर्यादित पोहोच • अन्न आणि पोषण असुरक्षितता • आपत्त्या आणि विस्थापनाची असुरक्षितता	• भेदभावविरोधी कायदांची अंमलबजावणी करणे • जागरूकता आणि संवेदनशीलता मोहिमा • आरोग्यसेवा आणि शिक्षण सेवांची पोहोच सुधारणे • राष्ट्रीय पोषण अभियान, PM-JAY, PM पोषण अंतर्गत लक्षित हस्तक्षेप

अभ्यासक्रमातून वाटचाल: तुम्हाला काय माहित असणे आवश्यक आहे

१. आरोग्य (Health)

- आरोग्याशी संबंधित घटनात्मक तरतुदी (Constitutional provisions related to health)
- भारतीय आरोग्यसेवा प्रणालीची रचना (सार्वजनिक, खाजगी, आयुष - public, private, AYUSH)
- प्राथमिक, द्वितीयक आणि तृतीयक आरोग्यसेवा स्तरांवरील समस्या (Issues at primary, secondary, and tertiary healthcare levels)
- प्रणालीगत आव्हाने (निधी, उपलब्धता, नियमन - funding, access, regulation)
- प्रमुख सरकारी आरोग्य कार्यक्रम आणि योजना (Key government health programs and schemes)
- राष्ट्रीय आरोग्य सर्वेक्षण आणि निर्देशक (National health surveys and indicators) (उदा. राष्ट्रीय कुटुंब आरोग्य सर्वेक्षण - NFHS)
- आयुष आणि पारंपरिक औषध प्रणाली (AYUSH and traditional medicine systems)
- आरोग्य धोरण आणि निधीमध्ये अलीकडील घडामोडी (Recent developments in healthcare policy and funding)
 - मातृ आणि नवजात शिशु आरोग्य समस्या (Maternal and neonatal health issues)
 - जागतिक आरोग्यसेवेतील सर्वोत्तम पद्धती (Global healthcare best practices)

२. शिक्षण (Education)

- शिक्षणासाठी घटनात्मक आणि कायदेशीर चौकट (Constitutional and legal framework for education)
- शालेय आणि उच्च शिक्षणातील प्रमुख आव्हाने (Major challenges in school and higher education)
- प्रमुख सरकारी उपक्रम आणि धोरणे (Key government initiatives and policies)
- राष्ट्रीय शिक्षण धोरण (NEP) २०२० मधील सुधारणा (National Education Policy (NEP) 2020 reforms)
- शिकण्याचे अपेक्षित परिणाम (learning outcomes) आणि अलीकडील अहवाल (उदा. एएसईआर - ASER)
- डिजिटल आणि व्यावसायिक शिक्षणातील प्रवाह (Digital and vocational education trends)

३. मनुष्यबळ (Human Resources)

- मानवी भांडवल विकासाचे महत्त्व (Importance of human capital development)
- कौशल्य विकास आणि रोजगारक्षमतेच्या समस्या (Skilling and employability issues)
- लिंग आणि प्रादेशिक असमानता (Gender and regional disparities)
- प्रमुख सरकारी कौशल्य विकास आणि शिकाऊ उमेदवारी कार्यक्रम (Key government skilling and apprenticeship programs)
- उद्योग-शिक्षण संस्था दुवे (Industry-academia linkages) आणि डिजिटल कौशल्य विकास उपक्रम (digital skilling initiatives)

यूपीएससी मागील वर्षाचे प्रश्न UPSC Previous Year Questions

प्रश्न	प्रश्नाचे स्वरूप	मूळ मागणी
भारतीय आरोग्य सेवांसारख्या महत्वाच्या क्षेत्रात, बाजाराच्या प्रभावामुळे होणारे दुष्परिणाम रोखण्यासाठी भारतीय राज्याने महत्वाची भूमिका बजावणे अपेक्षित आहे. राज्याने आरोग्य सेवेची पोहोच तळागाळापर्यंत वाढवण्यासाठी काही उपाय सुचवा. (२०२४)	आरोग्य धोरण + राज्याची जबाबदारी	आरोग्य सेवांच्या बाजारीकरणाला (marketisation) प्रतिबंध घालण्यासाठी राज्य-नेतृत्वाखालील उपाययोजना सुचवा आणि तळागाळातील सार्वजनिक आरोग्याची पोहोच वाढवा.
कौशल्य विकास कार्यक्रमांमुळे विविध क्षेत्रांमध्ये मानवी संसाधनांचा पुरवठा वाढविण्यात यश मिळाले आहे. शिक्षण, कौशल्य आणि रोजगार यांच्यातील संबंधांचे या विधानाच्या संदर्भात विश्लेषण करा. (२०२३)	मानव संसाधन विकास + शिक्षण-कौशल्य-रोजगार संबंध	शिक्षण, कौशल्य आणि रोजगार यांच्यातील आंतरसंबंधांचे विश्लेषण करा आणि त्याचे परिणाम स्पष्ट करा.

बालकांचा मोफत आणि सक्तीच्या शिक्षणाचा अधिकार अधिनियम, २००९ (RTE Act, २००९) हा शाळेच्या महत्वाविषयी जागरूकता निर्माण न करता मुलांसाठी प्रोत्साहन-आधारित प्रणालीला प्रोत्साहन देण्यात अपुरा ठरला आहे. विश्लेषण करा. (२०२२)	शिक्षण धोरण + वर्तणूक जागरूकता	आरटीई कायद्याच्या (RTE Act) मर्यादांचे आणि जागरूकता निर्माण करण्याच्या महत्वाचे टीकात्मक मूल्यमापन करा.
केवळ नैतिक गरजच नव्हे, तर प्राथमिक आरोग्य संरचना (primary health structure) शाश्वत विकासासाठी एक आवश्यक पूर्वअट आहे. विश्लेषण करा. (२०२१)	प्राथमिक आरोग्य + शाश्वत विकास	प्राथमिक आरोग्य शाश्वत विकासाशी कसे जोडलेले आहे याचे विश्लेषण करा.
राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० (NEP 2020) हे शाश्वत विकास ध्येय-४ (२०३०) च्या अनुषंगाने आहे. त्याचे उद्दिष्ट शिक्षण प्रणालीची पुनर्रचना करणे आणि तिला नव्याने दिशा देणे हे आहे. या विधानाचे टीकात्मक परीक्षण करा. (२०२०)	NEP २०२० + SDG समन्वय	NEP २०२० शाश्वत विकास ध्येय-४ (SDG-4) सोबत कसे जुळते आणि त्याचे परिवर्तनात्मक स्वरूप याचे टीकात्मक परीक्षण करा.
सामाजिक विकासाच्या शक्यता वाढवण्यासाठी, वृद्ध आणि माता आरोग्य सेवांच्या क्षेत्रात योग्य आणि पुरेशी आरोग्य धोरणे आवश्यक आहेत. चर्चा करा. (२०२०)	सामाजिक विकास + माता व वृद्ध आरोग्य	सामाजिक विकासात सुधारणा करण्यासाठी लक्षित आरोग्य धोरणांची भूमिका चर्चा करा.
उच्च आर्थिक वाढीचा अनुभव असूनही, भारताची मानवी विकासाची स्थिती अजूनही कमी आहे. अशा समस्यांचे परीक्षण करा ज्यामुळे वाढीचे सर्वसमावेशक मानवी विकासामध्ये रूपांतर करणे अवघड झाले आहे. (२०१९)	वाढ विरुद्ध मानवी विकास	वाढीचे सर्वसमावेशक मानवी विकासामध्ये रूपांतर करण्यातील आव्हाने तपासा.
'सर्वांसाठी आरोग्य' हे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी भारतात योग्य समुदाय-स्तरीय आरोग्य हस्तक्षेप (community-level health intervention) एक पूर्वअट आहे. स्पष्ट करा. (२०१९)	विकेंद्रीकृत आरोग्य वितरण	सार्वत्रिक आरोग्य उद्दिष्टे साध्य करण्यात समुदाय-स्तरीय हस्तक्षेपाचे महत्त्व स्पष्ट करा.
प्राध्यापक अमर्त्य सेन यांनी प्राथमिक शिक्षण आणि प्राथमिक आरोग्य सेवेतील महत्वाच्या सुधारणांची शिफारस केली आहे. त्यांच्या स्थिती आणि कार्यप्रदर्शनात सुधारणा करण्यासाठी तुमच्या सूचना काय आहेत? (२०१६)	सेन यांचे प्रतिमान (Sen's Model) + सूचना	अमर्त्य सेन यांच्या शिफारसीनुसार सुधारणा सूचना प्रदान करा.
भारतातील लोकसंख्याशास्त्रीय लाभांश (Demographic Dividend) तेव्हाच खरा ठरेल जेव्हा आपली लोकसंख्या अधिक सुशिक्षित, जागरूक, कुशल आणि सर्जनशील बनेल. आपल्या लोकसंख्येची क्षमता अधिक उत्पादक आणि रोजगारक्षम बनवण्यासाठी सरकारने कोणती उपाययोजना केली आहे? (२०१६)	लोकसंख्याशास्त्रीय लाभांश + क्षमता बांधणी	उत्पादकता आणि कौशल्य वाढवण्यासाठी सरकारने केलेल्या उपाययोजनांची यादी करा.
भारतातील उच्च शिक्षणाची गुणवत्ता आंतरराष्ट्रीय स्तरावर स्पर्धात्मक बनवण्यासाठी यात मोठी सुधारणा आवश्यक आहे. तुम्हाला वाटते का की परदेशी शैक्षणिक संस्थांच्या प्रवेशामुळे देशातील	उच्च शिक्षण गुणवत्ता + शिक्षणातील एफडीआय (FDI in Education)	परदेशी संस्था भारतातील उच्च शिक्षण प्रणाली सुधारेल का, याची चर्चा करा.

तांत्रिक आणि उच्च शिक्षणाची गुणवत्ता सुधारेल? चर्चा करा. (२०१५)		
सार्वजनिक आरोग्य प्रणालीला सार्वत्रिक आरोग्य कवच (universal health coverage) प्रदान करण्यात मर्यादा आहेत. तुम्हाला वाटते का की खाजगी क्षेत्र ही तफावत भरून काढण्यात मदत करू शकते? तुम्ही इतर कोणते व्यवहार्य पर्याय सुचवता? (२०१५)	सार्वत्रिक आरोग्य कवच (Universal Health Coverage) + सार्वजनिक-खाजगी भागीदारी (PPP)	आरोग्य कवच प्राप्त करण्यात खाजगी क्षेत्राची भूमिका आणि पर्यायांचे मूल्यमापन करा.
आयआयटी (IITs)/आयआयएम (IIMs) सारख्या प्रमुख संस्थांना त्यांचा प्रमुख दर्जा कायम ठेवण्याची, अभ्यासक्रम तयार करण्यात अधिक शैक्षणिक स्वातंत्र्य देण्याची आणि विद्यार्थ्यांच्या निवडीचा मोड/निकष ठरवण्याची परवानगी दिली पाहिजे का? वाढत्या आव्हानांच्या प्रकाशात चर्चा करा. (२०१४)	उच्च शिक्षणातील स्वायत्तता	प्रमुख संस्थांना शैक्षणिक स्वायत्तता देण्यामागील तर्क आणि त्याचे परिणाम चर्चा करा.
आरोग्याशी संबंधित मिलेनियम विकास ध्येये (MDGs) ओळखा. ती साध्य करण्यासाठी सरकारने केलेल्या उपाययोजनांच्या यशाची चर्चा करा. (२०१३)	आरोग्य-संबंधित MDG + सरकारी कार्यप्रदर्शन	आरोग्याशी संबंधित मिलेनियम विकास ध्येये (MDGs) सूचीबद्ध करा आणि ती साध्य करण्यात भारताच्या कामगिरीचे मूल्यांकन करा.

प्रस्तावना

आरोग्य हा एक मूलभूत मानवी हक्क असून तो मानवी भांडवलाचा (human capital) एक प्रमुख निर्धारक आहे. जागतिक आरोग्य संघटनेच्या (WHO) मते, आरोग्य म्हणजे "केवळ रोग किंवा दुर्बलतेचा अभाव नसून, शारीरिक, मानसिक आणि सामाजिक कल्याणाची एक संपूर्ण स्थिती आहे." त्यामुळे, दर्जेदार आरोग्यसेवेची समान उपलब्धता सुनिश्चित करणे हे भारताच्या समावेशक विकासासाठी आणि संविधानातील अनुच्छेद २१ अंतर्गत असलेल्या दृष्टिकोन यासाठी अत्यंत महत्वाचे आहे.

आरोग्याशी संबंधित घटनात्मक तरतुदी

अनुच्छेद / अनुसूची	तरतूद	आरोग्याशी संबंधित
अनुच्छेद २१	जीवनाचा अधिकार	सर्वोच्च न्यायालयाने यामध्ये आरोग्याचा अधिकार (right to health) आणि वैद्यकीय सेवा (medical care) यांचा समावेश होतो, असा अर्थ लावला आहे (उदा. पश्चिम बंगा केस, १९९६).
अनुच्छेद ३९ (ई) आणि (फ) (राज्य धोरणाची मार्गदर्शक तत्वे - DPSP)	कामगार, बालके आणि युवा वर्गाचे आरोग्य आणि शक्तीचे संरक्षण	राज्यावर आर्थिक गरज किंवा शोषणाद्वारे आरोग्यास धोका निर्माण होणार नाही याची खात्री करण्याची जबाबदारी टाकते.
अनुच्छेद ४१ (राज्य धोरणाची मार्गदर्शक तत्वे - DPSP)	वृद्धत्व, आजारपण आणि अपंगत्वाच्या बाबतीत सार्वजनिक मदतीचा अधिकार	वृद्धापकाळ पेन्शन आणि आरोग्य विमा यांसारख्या योजनांचा आधार.
अनुच्छेद ४२ (राज्य धोरणाची मार्गदर्शक तत्वे - DPSP)	कामाच्या न्याय्य आणि मानवीय परिस्थितीची तसेच प्रसूती मदतीची तरतूद	मातृत्व लाभ अधिनियम (Maternity Benefit Act) सारख्या कायद्यांना पाठिंबा देतो.
अनुच्छेद ४७ (राज्य धोरणाची मार्गदर्शक तत्वे - DPSP)	पोषण पातळी आणि राहणीमान वाढवण्याची तसेच सार्वजनिक आरोग्य सुधारण्याची	आरोग्य-संबंधित धोरण-निर्मितीला मार्गदर्शन करणारी मुख्य निर्देशिका.

	राज्याची जबाबदारी (कर्तव्य)	
अनुच्छेद २४३-ग आणि २४३-डब्ल्यू (७३ वे आणि ७४ वे दुरुस्ती)	पंचायती आणि नगरपालिकांना कार्याचे हस्तांतरण	आरोग्य, स्वच्छता आणि प्राथमिक आरोग्य सेवांची जबाबदारी समाविष्ट आहे.
सातवी अनुसूची – राज्य सूची (नोंद ६, १०, २३)	सार्वजनिक आरोग्य, रुग्णालये, स्वच्छता	आरोग्य हा प्रामुख्याने राज्याचा विषय आहे, ज्यामुळे राज्यांना प्राथमिक कायदेशीर आणि प्रशासकीय नियंत्रण मिळते.
सातवी अनुसूची – समवर्ती सूची (नोंद २५, २६)	शिक्षण आणि समाज कल्याण; वैद्यकीय व्यवसाय	वैद्यकीय शिक्षण आणि संसर्गजन्य रोगांच्या प्रतिबंधावर केंद्र आणि राज्य दोन्ही कायदे करू शकतात.

भारतीय आरोग्यसेवा प्रणालीची रचना

भारताची आरोग्यसेवा प्रणाली त्रिस्तरीय श्रेणीबद्ध मॉडेलचे (three-tiered hierarchical model) अनुसरण करते, ज्यात प्राथमिक, द्वितीयक आणि तृतीयक आरोग्यसेवा स्तरांचा समावेश आहे. सातव्या अनुसूचीनुसार (Seventh Schedule) या स्तरांवरील जबाबदाऱ्या केंद्र सरकार, राज्य सरकार आणि स्थानिक स्वराज्य संस्था यांच्यात विभागलेल्या आहेत.

अ. सार्वजनिक आरोग्य प्रणाली (सरकारी क्षेत्र)

स्तर	संस्था	कार्यक्षेत्र आणि सेवा
प्राथमिक स्तर	उपकेंद्र (SCs), प्राथमिक आरोग्य केंद्रे (PHCs)	संपर्काचा पहिला बिंदू; प्रतिबंधात्मक, आरोग्यवर्धक आणि मूलभूत उपचारात्मक सेवा; लसीकरण, एएनसी/पीएनसी (गर्भवती व बाळंतपणानंतरची काळजी), स्वच्छता.
दुय्यम स्तर	सामुदायिक आरोग्य केंद्रे (CHCs), उप-जिल्हा रुग्णालये	संदर्भित काळजी; किरकोळ शस्त्रक्रिया, प्रसूती, आंतररुग्ण काळजी, निदान सेवा हाताळते.
तृतीयक स्तर	जिल्हा रुग्णालये, वैद्यकीय महाविद्यालये, एम्स (AIIMS), विशेष संस्था	प्रगत आणि अति-विशेषज्ञ काळजी; संशोधन आणि प्रशिक्षण कार्ये.

ब. खाजगी आरोग्यसेवा क्षेत्र (Private Healthcare Sector)

- यात कॉर्पोरेट रुग्णालये, नर्सिंग होम्स, दवाखाने आणि स्वतंत्र

व्यावसायिक (individual practitioners) यांचा समावेश होतो.

- शहरी भागांत याचे प्राबल्य आहे, जिथे ७०% पेक्षा जास्त बाह्यरुग्ण सेवा (outpatient care) आणि ६०% आंतररुग्ण सेवा (inpatient care) खाजगी क्षेत्रातील घटकांद्वारे पुरवल्या जातात (NSSO, २०१८).
- किंमत, गुणवत्ता आणि वैद्यकीय नैतिकतेच्या बाबतीत हे क्षेत्र मोठ्या प्रमाणात अनियमित (unregulated) आहे.

क. पारंपरिक प्रणाली – आयुष (Traditional Systems – AYUSH)

- यात आयुर्वेद, योग, युनानी, सिद्ध आणि होमिओपॅथी यांचा समावेश होतो.
- आयुष मंत्रालयाद्वारे याचे नियमन केले जाते; बहुवादी सेवा वितरणासाठी (pluralistic service delivery) राष्ट्रीय आरोग्य अभियानांतर्गत (NHM) समाकलित केले आहे.
- २०२५ पर्यंत ८ लाखांहून अधिक नोंदणीकृत आयुष व्यावसायिक आहेत.

ड. शासनाच्या स्तरांची भूमिका (Role of Government Tiers)

शासनाचा स्तर	प्रमुख कार्ये
केंद्र सरकार	राष्ट्रीय आरोग्य धोरण, रोग सर्वेक्षण (उदा. कोविड-१९), वैद्यकीय शिक्षण नियमन, आरोग्य वित्तपुरवठा (उदा. आयुष्मान भारत).
राज्य सरकारे	बहुसंख्य सार्वजनिक आरोग्य सुविधा चालवतात, कर्मचाऱ्यांची नेमणूक करतात आणि आरोग्य कार्यक्रम राबवतात.
स्थानिक स्वराज्य संस्था (PRI/ULBs)	स्वच्छता (sanitation), कचरा व्यवस्थापन (waste management), पाणीपुरवठा (water supply) हाताळतात आणि शहरी आरोग्य केंद्रे चालवतात (७४ व्या घटनादुरुस्तीनुसार).

भारतीय आरोग्य सेवा प्रणालीतील विविध स्तरांवरील समस्या

- प्राथमिक स्तरावरील समस्या (उपकेंद्र आणि प्राथमिक आरोग्य केंद्रे - PHCs)
 - पायाभूत सुविधांमधील कमतरता: १८% प्राथमिक आरोग्य केंद्रे डॉक्टरांशिवाय कार्यरत आहेत; २८% मध्ये लॅब तंत्रज्ञ नाहीत (ग्रामीण आरोग्य सेवा २०२३).
 - असमान पोहोच: दुर्गम, आदिवासी आणि आकांक्षित जिल्ह्यांमध्ये उपकेंद्रांची आणि प्राथमिक आरोग्य केंद्रांची पोहोच मर्यादित आहे.
 - अतिभारित एनएम (ANMs) आणि आशा (ASHAs): आघाडीवरील कर्मचाऱ्यांना कमी प्रोत्साहन, प्रशिक्षणाचा अभाव आणि पाठिंब्याविना अनेक कामे करावी लागतात.
 - कमी उपयोग: ग्रामीण प्राथमिक आरोग्य केंद्रांमध्ये कमी गुणवत्ता

असल्यामुळे खाजगी सेवा प्रदात्यांना प्राधान्य दिले जाते.

• दुय्यम स्तरावरील समस्या (सामुदायिक आरोग्य केंद्रे - CHCs आणि जिल्हा रुग्णालये)

- विशेषज्ञांची कमतरता: ८०% पेक्षा जास्त सामुदायिक आरोग्य केंद्रांमध्ये अनिवार्य चार विशेषज्ञांची (स्त्रीरोगतज्ञ, सर्जन, फिजिशियन, बालरोगतज्ञ) कमतरता आहे.
- संदर्भ (Referral) प्रणालीतील दुर्बलता: प्राथमिक आरोग्य केंद्रे आणि सामुदायिक आरोग्य केंद्रे यांच्यातील समन्वयाच्या अभावामुळे प्राथमिक उपचारांना बगल दिली जाते.
- उपकरणांची कमतरता: उप-जिल्हा रुग्णालयांमध्ये अपुऱ्या प्रयोगशाळा, रक्तपेढ्या आणि निदान (diagnostics) सुविधांचा अभाव आहे.
- निकृष्ट व्यवस्थापन: रुग्णालय प्रशासक आणि मानव संसाधन (HR) पर्यवेक्षणाच्या अभावामुळे सेवांच्या गुणवत्तेत अडथळे येतात.

• तृतीयक स्तरावरील समस्या (वैद्यकीय महाविद्यालये, एम्स - AIIMS, सुपर-स्पेशलिटी केंद्रे)

- शहरी केंद्रीकरण: बहुसंख्य एम्स आणि सुपर-स्पेशलिटी केंद्रे महानगरे/शहरी समूहांमध्ये स्थित आहेत; ग्रामीण राज्यांमध्ये त्यांची पोहोच कमी आहे.
- अतिगर्दी: तुटलेल्या संदर्भ (referral) साखळ्यांमुळे तृतीयक रुग्णालये प्राथमिक स्तरावरील रुग्णांनी भरलेली असतात.
- प्राध्यापक रिक्त जागा: वैद्यकीय महाविद्यालयांमध्ये अध्यापन करणारे प्राध्यापक आणि नर्सिंग कर्मचाऱ्यांची लक्षणीय कमतरता आहे.
- मर्यादित संशोधन आणि नवोपक्रम: वैद्यकीय पद्धती आणि वैद्यकीय संशोधन निष्पत्ती (outputs) यांच्यात कमकुवत दुवा.

• सर्व स्तरांवरील प्रणालीगत समस्या (Systemic Issues)

- कमी सार्वजनिक खर्च: भारत आरोग्यावर जीडीपीच्या सुमारे २.१% खर्च करतो (आर्थिक सर्वेक्षण २०२३) – जो जागतिक आरोग्य संघटनेच्या ५% च्या शिफारसीपेक्षा खूपच कमी आहे.
- उच्च 'खिशातून खर्च' (Out-of-Pocket Expenditure - OOOPE): अजूनही एकूण आरोग्य खर्चाच्या ४८% पेक्षा जास्त (NHA २०२१), ज्यामुळे वैद्यकीय गरिबी वाढते.
- नियामक कमतरता: खाजगी आरोग्य सेवेचे कमकुवत नियमन – किंमत, गुणवत्ता, नैतिकता यांची अपुरी अंमलबजावणी.
- विखंडित डिजिटल प्रणाली: CoWIN आणि ABHA असूनही, अनेक राज्ये अजूनही एकात्मिक आरोग्य माहिती प्रणालीशिवाय (Integrated Health Information Systems) कार्यरत आहेत.
- शहरी-ग्रामीण असमानता: डॉक्टर, बेड्स आणि सुविधांचे असमान वाटप शहरी भारताच्या बाजूने आहे.

आरोग्य क्षेत्रातील प्रमुख सरकारी उपक्रम

- **राष्ट्रीय आरोग्य अभियान (National Health Mission - NHM)**
 - **सुरुवात:** २००५ (राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान - NRHM म्हणून); २०१३ मध्ये शहरी आरोग्याचा समावेश करण्यासाठी (राष्ट्रीय शहरी आरोग्य अभियान - NUHM) विस्तारित.
 - **उद्दिष्ट:** प्राथमिक आणि दुय्यम आरोग्य सेवा प्रणाली मजबूत करणे.
 - **प्रमुख घटक:**
 - आशा (ASHA) कर्मचारी, ग्राम आरोग्य व पोषण दिन, रोगी कल्याण समित्या.
 - माता व बाल आरोग्य, संसर्गजन्य रोग नियंत्रण आणि आरोग्य प्रणाली मजबूत करण्यावर भर.
 - **उपलब्धी:** माता मृत्यू दरात (MMR) आणि शिशु मृत्यू दरात (IMR) घट; संस्थात्मक प्रसूतीमध्ये सुधारणा; लसीकरण कवचात वाढ.
- **आयुष्मान भारत कार्यक्रम (२०१८):** दोन प्रमुख स्तंभांसह एक व्यापक उपक्रम:
 - **आरोग्य आणि कल्याण केंद्रे (Health and Wellness Centres - HWCs)**
 - १.५ लाख उपकेंद्र आणि प्राथमिक आरोग्य केंद्रे (PHCs) आरोग्य आणि कल्याण केंद्रांमध्ये रूपांतरित करण्याचे उद्दिष्ट.
 - व्यापक प्राथमिक काळजी प्रदान करणे: असंसर्गजन्य रोग (NCD) तपासणी, मानसिक आरोग्य, उपशामक काळजी (palliative care), माता-बाल आरोग्य.
 - प्रतिबंधात्मक, आरोग्यवर्धक आणि समुदाय-आधारित आरोग्य सेवेवर भर.
 - **प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजना (Pradhan Mantri Jan Arogya Yojana - PM-JAY)**
 - जगातील सर्वात मोठी सरकारी-निधी असलेली आरोग्य विमा योजना.
 - सुमारे ५० कोटी लाभार्थ्यांना प्रति कुटुंब प्रति वर्ष ₹५ लाखांचे विमा कवच प्रदान करते.
 - सूचीबद्ध रुग्णालयांमध्ये (सरकारी आणि खाजगी दोन्ही) दुय्यम आणि तृतीयक स्तरावरील रुग्णालयीन खर्चाचा समावेश करते.
 - आयुष्मान भारत आरोग्य खाते (Ayushman Bharat Health Account - ABHA) आणि राष्ट्रीय आरोग्य प्राधिकरण (National Health Authority - NHA) द्वारे सक्षम.
- **आयुष्मान भारत डिजिटल अभियान (Ayushman Bharat Digital Mission - ABDM)**

- **सुरुवात:** २०२१
- **उद्दिष्ट:** भारताच्या आरोग्य परिसंस्थेसाठी डिजिटल पायाभूत सुविधा विकसित करणे.
- **प्रमुख साधने:**
 - ABHA ID: नागरिकांसाठी अद्वितीय आरोग्य ओळखपत्र.
 - आरोग्य सुविधा नोंदणी (Health Facility Registry - HFR) आणि आरोग्य व्यावसायिक नोंदणी (Healthcare Professionals Registry - HPR).
 - विविध प्लॅटफॉर्म आणि रुग्णालयांमध्ये प्रवेशयोग्य डिजिटल आरोग्य नोंदी (Digital Health Records).
- आंतरकार्यक्षमता (interoperability), कार्यक्षमता आणि कागदविरहित आरोग्य सेवेला प्रोत्साहन देते.
- **प्रधानमंत्री स्वास्थ्य सुरक्षा योजना (Pradhan Mantri Swasthya Suraksha Yojana - PMSSY)**
 - **उद्दिष्ट:** एम्स (AIIMS) सारख्या संस्था स्थापन करून आणि वैद्यकीय महाविद्यालयांचे आधुनिकीकरण करून प्रादेशिक आरोग्य सेवांमधील विषमता कमी करणे.
 - या उपक्रमांतर्गत २२ हून अधिक नवीन एम्स (AIIMS) स्थापन किंवा घोषित करण्यात आले आहेत.
- **मिशन इंद्रधनुष (Mission Indradhanush)**
 - **सुरुवात:** २०१४
 - **उद्दिष्ट:** १२ लस-प्रतिबंधित रोगांविरुद्ध सार्वत्रिक लसीकरण साध्य करणे.
 - तीव्र मिशन इंद्रधनुष (Intensified Mission Indradhanush - IMI) कमी-कवच असलेले जिल्हे आणि शहरी झोपडपट्ट्यांना लक्ष्य करते.
 - बालकांच्या लसीकरण पातळीत सुधारणा करण्यासाठी महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे.
- **राष्ट्रीय कर्करोग, मधुमेह, हृदय व रक्तवाहिन्यासंबंधी रोग आणि स्ट्रोक प्रतिबंध व नियंत्रण कार्यक्रम (National Programme for Prevention and Control of Cancer, Diabetes, CVD and Stroke - NPCDCS)**
 - **कार्यक्षेत्र:** आरोग्य आणि कल्याण केंद्रांवर (HWCs) असंसर्गजन्य रोग (NCD) तपासणी.
 - **उद्दिष्ट:** लवकर निदान, जीवनशैली समुपदेशन आणि संदर्भित दुवे (referral linkages).
- **ई-संजीवनी (eSanjeevani - टेलिमेडिसिन प्लॅटफॉर्म)**
 - प्राथमिक आणि तृतीयक स्तरावरील रुग्णांना डॉक्टरांशी जोडणारे विनामूल्य टेलीकन्सल्टेशन प्लॅटफॉर्म.
 - २०२४ पर्यंत १४ कोटींहून अधिक सल्लामसलत पूर्ण.
- **पीएम-एबीएचआयएम (PM-ABHIM - आयुष्मान भारत आरोग्य पायाभूत सुविधा अभियान)**
 - **सुरुवात:** २०२१

- खालील बाबींद्वारे लवचिक सार्वजनिक आरोग्य पायाभूत सुविधा निर्माण करण्याचे उद्दिष्ट:
 - रोग सर्वेक्षण प्रणाली.
 - ब्लॉक-स्तरीय आरोग्य प्रयोगशाळा.
 - जिल्ह्यांमध्ये गंभीर काळजी रुग्णालय ब्लॉक.

राष्ट्रीय कुटुंब आरोग्य सर्वेक्षण-५ (NFHS-5)

१. NFHS म्हणजे काय?

- राष्ट्रीय कुटुंब आरोग्य सर्वेक्षण (NFHS) हे लोकसंख्या आरोग्य, प्रजननक्षमता, कुटुंब नियोजन, प्रजनन आरोग्य, पोषण, लैंगिक संबंध आणि इतर महत्वाच्या डेटासाठी सर्व राज्ये आणि केंद्रशासित प्रदेशांमध्ये आयोजित केलेले एक मोठ्या प्रमाणावरील, बहु-फेरी सर्वेक्षण आहे.
- हे आरोग्य आणि कुटुंब कल्याण मंत्रालयाद्वारे समन्वयित केले जाते आणि मुंबईतील आंतरराष्ट्रीय लोकसंख्या विज्ञान संस्थेद्वारे (International Institute for Population Sciences - IIPS) अंमलात आणले जाते.
- २०१९-२१ मध्ये आयोजित NFHS-5 ही नवीनतम फेरी आहे आणि यात भारतातील ७०७ जिल्ह्यांचा समावेश आहे.

२. NFHS-5 मधील प्रमुख निष्कर्ष

- **एकूण प्रजनन दर (Total Fertility Rate - TFR)**
 - राष्ट्रीय स्तरावर TFR २.२ वरून २.० पर्यंत खाली आला आहे, जो दर्शवतो की भारताने प्रतिस्थापन पातळीखालील प्रजननक्षमता (below replacement level fertility) गाठली आहे.
 - केवळ पाच राज्ये अजूनही प्रतिस्थापन पातळी (२.१) पेक्षा वर आहेत: बिहार, मेघालय, उत्तर प्रदेश, झारखंड, मणिपूर.
 - शहरी विरुद्ध ग्रामीण:
 - शहरी TFR: १.६
 - ग्रामीण TFR: २.१
 - **समुदाय कल:** मागील दोन दशकांत मुस्लिमांमध्ये प्रजनन दरात सर्वात जास्त घट नोंदवली गेली आहे.
- **अल्पवयीन विवाह**
 - बालविवाहाचे प्रमाण महिलांमध्ये २३.३% पर्यंत कमी झाले (NFHS-4 मध्ये २६.८% होते); पुरुषांसाठी: १७.७%.
 - **सर्वाधिक दर असलेली राज्ये:** बिहार, पश्चिम बंगाल, त्रिपुरा (त्रिपुरामध्ये महिलांमध्ये ३३.१% वरून ४०.१% पर्यंत वाढ दिसून आली).
 - **सर्वात कमी दर:** केरळ, जम्मू-काश्मीर, तामिळनाडू, हिमाचल प्रदेश, गोवा, लडाख, नागालँड.
- **किशोरवयीन गर्भधारणा**
 - ७.९% वरून ६.८% पर्यंत कमी झाली, ज्यामुळे किशोरवयीन प्रजनन आरोग्यात थोडी सुधारणा दिसून येते.
- **गर्भनिरोधक वापर आणि कुटुंब नियोजन**

- आधुनिक गर्भनिरोधकांचा वापर नोकरदार महिलांमध्ये (६६.३%) बेरोजगार महिलांपेक्षा (५३.४%) जास्त आहे.
- आधुनिक पद्धतींचा वापर उत्पन्नानुसार वाढतो – सर्वात कमी उत्पन्न गटात ५०.७% वरून सर्वोच्च उत्पन्न गटात ५८.७% पर्यंत.
- गरीब घटकांमध्ये (११.४%) अपूर्ण गरज (unmet need) जास्त आहे, तर श्रीमंत घटकांमध्ये (८.६%) ती कमी आहे.

• महिलांवरील घरगुती हिंसाचार

- २०१५-१६ मधील ३१.२% वरून २०१९-२१ मध्ये २९.३% पर्यंत किरकोळ घट.
- **सर्वाधिक:** कर्नाटक (४८%), बिहार, तेलंगणा, मणिपूर, तामिळनाडू.
- **सर्वात कमी:** लक्षद्वीप (२.१%).

• संस्थात्मक प्रसूती

- NFHS-4 मधील ७९% वरून देशभरात ८९% पर्यंत वाढ.
- शहरी भागांत: ९४% संस्थात्मक प्रसूती
- ग्रामीण भागांत: ८७%

• बाल आरोग्य आणि पोषण

- **लसीकरण:** १२-२३ महिन्यांच्या ७७% मुलांचे पूर्ण लसीकरण झाले (NFHS-4 मधील ६२% वरून वाढ).
- **खुंटणे (Stunting):** ३८% वरून ३६% पर्यंत किंचित घट; ग्रामीण भागांत (३७%) शहरी (३०%) पेक्षा जास्त.
- **स्थूलता/जास्त वजन (Obesity/Overweight):**
 - महिला: २१% वरून २४% पर्यंत वाढ.
 - पुरुष: १९% वरून २३% पर्यंत वाढ.

• महिला सक्षमीकरण आणि आर्थिक समावेशन

- **निर्णय घेण्यात सहभाग:** ८०% (लडाख) ते ९९% (नागालँड, मिझोराम) पर्यंत.
- ग्रामीण: ७७% | शहरी: ८१%
- **महिलांद्वारे बँक/बचत खात्याचा वापर:** ५३% वरून ७९% पर्यंत वाढ.

आयुष (AYUSH): भारतातील पारंपारिक औषध प्रणाली AYUSH: Traditional Systems of Medicine in India

१. आयुष म्हणजे काय?

- आयुष (AYUSH) हे आयुर्वेद, योग आणि निसर्गोपचार, युनानी, सिद्ध आणि होमिओपॅथी यांचे संक्षिप्त रूप आहे. हे भारताच्या पारंपारिक आरोग्य सेवा आणि उपचार प्रणालींचे प्रतिनिधित्व करते.
- सुरुवातीला आरोग्य मंत्रालयांतर्गत (१९९५) एक विभाग असलेल्या आयुषला २०१४ मध्ये पूर्ण वाढ झालेले मंत्रालय म्हणून दर्जा मिळाला.
- याचा उद्देश समग्र, प्रतिबंधात्मक आणि आरोग्यवर्धक आरोग्य सेवांना मुख्य प्रवाहात आणणे आणि पारंपारिक ज्ञानाला आधुनिक प्रणालींशी एकात्मिक करणे आहे.

२. आयुष मंत्रालयाची उद्दिष्टे:

- स्वदेशी औषध प्रणालींचे शिक्षण, संशोधन आणि प्रसार करणे.
- राष्ट्रीय आरोग्य अभियानाशी (NHM) एकात्मिक करून आयुष प्रणालींना सार्वजनिक आरोग्याच्या मुख्य प्रवाहात आणणे.
- पारंपरिक औषधांमध्ये पुरावा-आधारित संशोधन आणि आंतरराष्ट्रीय सहकार्याला प्रोत्साहन देणे.
- औषधांची गुणवत्ता नियंत्रण आणि आयुष पद्धतींचे मानकीकरण (standardisation) सुनिश्चित करणे.

३. आयुषचे प्रमुख घटक

प्रणाली	वैशिष्ट्ये
आयुर्वेद	आहार, वनौषधी उपचार आणि यौगिक श्वासोच्छवास यांच्या साहाय्याने शारीरिक प्रणाली संतुलित करण्यावर लक्ष केंद्रित करतो.
योग आणि निसर्गोपचार	आसने, ध्यान, उपवास आणि नैसर्गिक उपचार पद्धतींद्वारे शारीरिक आणि मानसिक आरोग्यावर भर देतो.
युनानी	ग्रीक-अरबी औषध प्रणालीवर आधारित; शारीरिक रसांच्या (humors) संतुलनावर भर देतो.
सिद्ध	प्राचीन तामिळ वैद्यकीय प्रणाली जी औषधी वनस्पती, खनिजे आणि आध्यात्मिक पद्धतींवर लक्ष केंद्रित करते.
होमिओपॅथी	"समानतेला समानाने बरे करणे" (like cures like) या तत्त्वावर आधारित; शरीराच्या नैसर्गिक उपचार क्षमतेला चालना देण्यासाठी अत्यंत सौम्य केलेल्या पदार्थांचा वापर करते.

४. आयुष अंतर्गत प्रमुख उपक्रम

- **राष्ट्रीय आयुष अभियान (National AYUSH Mission - NAM)**
 - सर्व आरोग्य स्तरांवर आयुषला मुख्य प्रवाहात आणणे.
 - दवाखाने आणि रुग्णालयांचे आधुनिकीकरण करणे.
 - क्षमता बांधणी (capacity building), राष्ट्रीय आरोग्य अभियानांतर्गत (NHM) आयुष वेलनेस केंद्रे.
- **आयुष आरोग्य आणि कल्याण केंद्रे (AYUSH Health & Wellness Centres)**
 - आयुषमान भारताचा भाग म्हणून, २०२५ पर्यंत सुमारे १२,५०० केंद्रे कार्यान्वित केली जात आहेत.
- **आंतरराष्ट्रीय सहकार्य**
 - जागतिक आरोग्य संघटनेच्या (WHO) सहकार्याने जामनगर, गुजरात येथे 'डब्ल्यूएचओ ग्लोबल सेंटर फॉर ट्रेडिशनल मेडिसिन' (WHO Global Centre for Traditional Medicine - GCTM) स्थापन (२०२२).

- आयुषच्या प्रचारासाठी ५० हून अधिक देशांशी द्विपक्षीय सामंजस्य करार (Bilateral MoUs).

• आयुष ग्रिड (AYUSH Grid)

- आयुष सेवांना एकात्मिक करण्यासाठी डिजिटल पायाभूत सुविधा (टेलिमेडिसिन, ई-लर्निंग, संशोधन).

• भारतीय औषध आणि होमिओपॅथीसाठी औषधकोष आयोग (Pharmacopoeia Commission for Indian Medicine and Homoeopathy - PCIM&H)

- पारंपरिक प्रणालींमधील औषधे आणि पद्धतींचे मानकीकरण (standardises) करते.

५. आयुष क्षेत्रातील आव्हाने

- **वैज्ञानिक प्रमाणीकरण (Scientific Validation):** मोठ्या प्रमाणावर क्लिनिकल चाचण्या (clinical trials) आणि पुरावा-आधारित दस्तऐवजीकरणाचा अभाव.
- **एकात्मिकरण समस्या (Integration Issues):** आधुनिक वैद्यकीय व्यावसायिकांकडून प्रतिकार आणि मानकीकरणाचा अभाव.
- **नियामक कमतरता (Regulatory Gaps):** आयुष औषधांमध्ये गुणवत्ता नियंत्रणाचे मुद्दे; अनेक उत्पादने कठोर चाचणीशिवाय विकली जातात.
- **धारणा समस्या (Perception Problems):** जनतेकडून प्राथमिक आरोग्य सेवांऐवजी पूरक आरोग्य सेवा म्हणून पाहिले जाणे.
- **कुशल मनुष्यबळाची कमतरता (Skilled Workforce Shortage):** मर्यादित प्रशिक्षण संस्था आणि राज्यांमध्ये असमान वितरण.

६. पुढील वाटचाल (Way Forward)

- **पुरावा-आधारित एकात्मिकरण (Evidence-based Integration):** पारंपरिक उपचारपद्धतींना वैध ठरवण्यासाठी क्लिनिकल संशोधन, चाचण्या आणि दस्तऐवजीकरणास प्रोत्साहन देणे.
- **नियामक बळकटीकरण (Regulatory Strengthening):** औषधांची गुणवत्ता नियंत्रणे आणि मान्यता मानके (accreditation standards) वाढवणे.
- **सार्वजनिक आरोग्यात आयुष (AYUSH in Public Health):** असंसर्गजन्य रोग (non-communicable diseases), मानसिक आरोग्य, वृद्धांची काळजी आणि पुनर्वसन यामध्ये त्याचा वापर वाढवणे.
- **जागतिक पोहोच (Global Outreach):** आयुष-आधारित 'सॉफ्ट पॉवर' (soft power) आणि मुत्सद्देगिरी (diplomacy) वाढवण्यासाठी GCTM चा मंच म्हणून वापर करणे.
- **आंतरविद्याशाखीय अभ्यासक्रम (Interdisciplinary Curriculum):** भविष्यातील आरोग्य व्यावसायिकांना आयुष आणि आधुनिक औषध या दोन्ही प्रणालींची ओळख करून देण्यासाठी प्रशिक्षित करणे.

अलीकडील घडामोडी (Recent Development)

१. भारतातील आरोग्य सेवा निधीचा मुद्दा (Issue of Healthcare Funding in India)

भारतातील आरोग्य सेवा निधी

सध्याची आरोग्य सेवा निधीची स्थिती:

- आर्थिक वर्ष २०२२ मध्ये एकूण आरोग्य खर्च (Total Health Expenditure - THE) अंदाजे ₹९.०४ लाख कोटी होता, जो सकल देशांतर्गत उत्पादनाच्या (GDP) ३.८% आणि दरडोई सुमारे ₹६,६०० होता.
- सार्वजनिक आरोग्य खर्च सकल देशांतर्गत उत्पादनाच्या सुमारे १.९% इतका कमी आहे, जो जागतिक सरासरी आणि राष्ट्रीय उद्दिष्टापेक्षा लक्षणीयरीत्या कमी आहे.
- तथापि, आरोग्य खर्चातील सार्वजनिक वाटा आर्थिक वर्ष २०१५ मधील सुमारे २९% वरून आर्थिक वर्ष २०२२ मध्ये ४८% पर्यंत वाढला आहे, जो 'खिशातून होणाऱ्या खर्चाकडून' (out-of-pocket spending) सार्वजनिक तरतुदीकडे सकारात्मक बदलाचे संकेत देतो.
- भांडवली खर्च (आरोग्य पायाभूत सुविधांवर केंद्रित) एकूण आरोग्य खर्चाच्या १२.७% पेक्षा जास्त वाढला आहे, जो आर्थिक वर्ष २०१६ पासून जवळजवळ दुप्पट झाला आहे.

अलीकडील अर्थसंकल्पीय कल (Trends):

- केंद्रीय अर्थसंकल्प २०२५-२६ मध्ये आरोग्य आणि कुटुंब कल्याण मंत्रालयाला सुमारे ₹९६,००० कोटीचे वाटप करण्यात आले, जे मागील वर्षाच्या तुलनेत ९.५% वाढ आहे.
- आर्थिक वर्ष २०२०-२१ पासून, एकूण आरोग्य क्षेत्रातील खर्च जवळजवळ दुप्पट झाला आहे, जो १८% च्या वार्षिक चक्रवाढ दराने (compound annual rate) वाढत आहे.
- पीएम आत्मनिर्भर स्वस्थ भारत योजना (PMASBY) सारख्या प्रमुख योजनांचा वापर प्राथमिक, दुय्यम आणि तृतीयक आरोग्य पायाभूत सुविधा वाढवण्यासाठी केला जात आहे.

प्रमुख आव्हाने:

- उद्दिष्ट गाठण्यात अपयश:** भारताचा खर्च अजूनही राष्ट्रीय आरोग्य धोरण (NHP) २०१७ च्या २०२५ पर्यंत सकल देशांतर्गत उत्पादनाच्या २.५% आरोग्यावर खर्च करण्याच्या उद्दिष्टापेक्षा कमी आहे.
- उच्च 'खिशातून होणारा खर्च' (Out-of-Pocket Expenditure - OOOPE):** भारतातील एकूण आरोग्य खर्चाच्या जवळपास अर्धा भाग रुग्णांना सहन करावा लागतो, ज्यामुळे आरोग्य खर्चातून आर्थिक त्रास आणि गरिबी येते.
- राज्य-स्तरीय विषमता:** अनेक राज्ये त्यांच्या अर्थसंकल्पाच्या शिफारस केलेल्या ८% पेक्षा कमी आरोग्यावर वाटप करत आहेत.

- खाजगी क्षेत्राचे वर्चस्व:** खाजगी आरोग्य आणि फार्मा क्षेत्रातील वाढती गुंतवणूक (~२०२३ मध्ये \$५.५ अब्ज) कमकुवत सार्वजनिक आरोग्य प्रणालीशी विसंगत आहे.
- कमी विमा प्रवेश (Low Insurance Penetration):** आयुष्मान भारत केवळ लोकसंख्येच्या काही भागाला संरक्षण देते; लाखो लोक अजूनही विमा कवच नसलेले किंवा अपुरे विमा असलेले आहेत.

परिणाम:

- प्रवेशयोग्यतेतील अंतर (Accessibility Gap):** मर्यादित सार्वजनिक निधीमुळे ग्रामीण आणि कमी सेवा असलेल्या भागात सेवांच्या विस्तारावर मर्यादा येतात.
- असमानता (Inequity):** उपेक्षित लोकसंख्येला चांगल्या प्रतीची काळजी मिळवण्यासाठी अडथळ्यांचा सामना करावा लागतो.
- प्रणालीगत नाजूकपणा (Systemic Fragility):** कमी गुंतवणुकीमुळे साथीचे रोग, आपत्कालीन प्रतिसाद आणि असंसर्गजन्य रोगांच्या (non-communicable disease) भाराविरुद्ध लवचिकता (resilience) कमी होते.

पुढील वाटचाल (Way Forward):

- सार्वजनिक आरोग्य खर्च वाढवणे:** आर्थिक वर्ष २०२५ पर्यंत सकल देशांतर्गत उत्पादनाच्या किमान २.५% चे उद्दिष्ट ठेवा आणि दीर्घकाळासाठी ३% पर्यंत जाण्याचा प्रयत्न करा.
- प्राथमिक आरोग्य सेवा मजबूत करणे:** पीएम आत्मनिर्भर स्वस्थ भारत योजना (PMASBY) अंतर्गत आरोग्य आणि कल्याण केंद्रांची पोहोच आणि क्षमता वाढवा, ज्यात कुशल मनुष्यबळ आणि डिजिटल पायाभूत सुविधांचा समावेश असेल.
- 'खिशातून होणारा खर्च' (OOPE) चा भार कमी करणे:** आयुष्मान भारत पीएम-जेएवाय (PM-JAY) चा विस्तार करा, जन औषधी अंतर्गत औषधांची व्यापक उपलब्धता सुनिश्चित करा आणि खाजगी आरोग्य सेवांच्या किमतींचे नियमन करा.
- राज्य-स्तरीय सुधारणा:** राज्यांना आरोग्य बजेट वाढवण्यासाठी आणि स्थानिक गरजांनुसार आरोग्य समानता धोरणे स्वीकारण्यासाठी प्रोत्साहित करा.
- डेटा-आधारित नियोजन:** गुंतवणुकीला आणि धोरणात्मक हस्तक्षेपाला प्राधान्य देण्यासाठी महामारीविज्ञान डेटा (epidemiological data) आणि जिल्हा आरोग्य क्रमवारी (district health rankings) वापरा.
- निरीक्षण आणि उत्तरदायित्व सुधारणे:** निधीचा वापर आणि परिणामांचा मागोवा घेण्यासाठी तृतीय-पक्ष लेखापरीक्षणे (third-party audits), सार्वजनिक आरोग्य डॅशबोर्ड (public health dashboards) आणि सामाजिक लेखापरीक्षणे (social audits) संस्थात्मक करा.

निष्कर्ष:

भारतातील आरोग्य सेवा निधीमध्ये प्रमाण आणि दिशेने सुधारणा झाली असली तरी, लोकसंख्येच्या वाढत्या आणि विविध गरजा पूर्ण करण्यासाठी तो अजूनही अपुरा आहे. सार्वत्रिक आरोग्य कवच (Universal Health Coverage - UHC) साध्य करण्यासाठी आणि आरोग्य-संबंधित गरिबी कमी करण्यासाठी, भारताला सार्वजनिक खर्च लक्षणीयरीत्या वाढवणे, प्राथमिक काळजी मजबूत करणे आणि आर्थिक संरक्षण यंत्रणांना संस्थात्मक स्वरूप देणे आवश्यक आहे.

२. भारतातील माता आणि नवजात बालकांच्या आरोग्याचा प्रश्न

भारतातील माता आणि नवजात बालकांचे आरोग्य

मातृ आरोग्यातील कल (Trends):

- **मातृ मृत्यू दर (Maternal Mortality Ratio - MMR)** लक्षणीयरीत्या कमी झाला आहे – १९८५ मध्ये प्रति १,००,००० जिवंत जन्मामागे सुमारे ४६० वरून २०२३ मध्ये अंदाजे ८० पर्यंत. हे १९९० पासून ८६% पेक्षा जास्त घट दर्शवते आणि २०२२ पासून ११% घट दर्शवते.
- प्रगती असूनही, भारतात अजूनही दरवर्षी सुमारे १९,००० माता मृत्यू होतात, म्हणजेच दररोज सरासरी ५२ माता मृत्यू होतात, ज्यामुळे जागतिक स्तरावर भारत सर्वाधिक योगदान देणाऱ्या देशांपैकी एक आहे.

नवजात बालकांच्या आरोग्यातील प्रगती:

- **नवजात शिशु मृत्यू दर (Neonatal Mortality Rate - NMR)** १९९० पासून सुमारे ७०% कमी झाला आहे, जी जागतिक सरासरीच्या तुलनेत अधिक वेगाने घट आहे.
- २०२३ पर्यंत, भारताचा नवजात शिशु मृत्यू दर प्रति १,००० जिवंत जन्मामागे १७.३ मृत्यू इतका आहे, जो २०२२ मधील १८.१ वरून कमी झाला आहे.
- **शिशु मृत्यू दर (Infant Mortality Rate - IMR)** आणि **५ वर्षांखालील मृत्यू दर (Under-5 Mortality Rate - U5MR)** १९९० पासून अनुक्रमे ७१% आणि ७८% नी कमी झाले आहेत.

प्रादेशिक प्रगती आणि विषमता:

- काही राज्यांनी त्यांचा मातृ मृत्यू दर (MMR) शाश्वत विकास ध्येयाच्या (SDG) प्रति १,००,००० जिवंत जन्मामागे ७० च्या उद्दिष्टापेक्षा कमी करण्यात यश मिळवले आहे, तर काही राज्यांना अजूनही जास्त माता मृत्यूंचा सामना करावा लागत आहे. केरळ, महाराष्ट्र, तेलंगणा, आंध्र प्रदेश, तामिळनाडू, झारखंड, गुजरात आणि कर्नाटक या आठ राज्यांनी हे SDG उद्दिष्ट आधीच गाठले आहे.
- **यशस्वी कथा (Success Stories):**
 - कर्नाटकाने आपला मातृ मृत्यू दर (MMR) १०८ (२०१४-१६) वरून ६३ (२०१९-२१) पर्यंत कमी केला, ज्यामुळे वेळेपूर्वीच SDG उद्दिष्ट पूर्ण झाली.
 - बिहारने २०२० ते २०२२ दरम्यान आपला मातृ मृत्यू दर ११८

वरून १०० पर्यंत सुधारला, जो राष्ट्रीय सरासरीपेक्षा चांगला होता.

कायम असलेल्या असमानता:

- केरळ (MMR ~१९), आंध्र प्रदेश (४५) आणि तेलंगणा (४३) सारखी राज्ये राष्ट्रीय सरासरीपेक्षा सातत्याने चांगली कामगिरी करत आहेत.
- उत्तर-मध्य आणि ईशान्येकडील काही राज्ये कमकुवत आरोग्य प्रणाली आणि आरोग्याच्या मर्यादित उपलब्धतेमुळे पिछाडीवर आहेत.

सुधारणेचे प्रमुख घटक:

- **संस्थात्मक प्रसूतीमध्ये वाढ** आणि कुशल प्रसूती परिचारिकांची उपस्थिती, ज्यांना खालील योजनांनी पाठिंबा दिला आहे:
 - जननी सुरक्षा योजना (JSY)
 - प्रधानमंत्री सुरक्षित मातृत्व अभियान (PMSMA)
- **सार्वजनिक आरोग्य पायाभूत सुविधांमध्ये वाढ**, विशेषतः कमी सेवा असलेल्या भागात.
- प्रधानमंत्री मातृ वंदना योजनेसारख्या (PMMVY) महिला-केंद्रित कार्यक्रमांनी प्रसूतिपूर्व काळजी आणि आर्थिक मदत सुधारण्यास मदत केली आहे.

सततची आव्हाने:

- **उच्च निरपेक्ष मृत्यू संख्या:** दर कमी होत असले तरी, माता मृत्यूंची निरपेक्ष संख्या (~१९,०००/वर्ष) अस्वीकार्यपणे जास्त आहे.
- **असुरक्षित गर्भपात:** सुमारे ८% माता मृत्यूंना असुरक्षित गर्भपात कारणीभूत आहेत – अंदाजे दररोज १३ मृत्यू.
- **प्रादेशिक असमानता:** चांगली कामगिरी करणाऱ्या दक्षिणेकडील राज्यांमध्ये आणि कमी कामगिरी करणाऱ्या उत्तरेकडील व ईशान्येकडील प्रदेशांमध्ये मोठी दरी आहे.
- **सामाजिक निर्धारकांकडे दुर्लक्ष:** कुपोषण, अंनिमिया (रक्तक्षय), बालविवाह आणि महिलांमधील कमी शिक्षण यांचा मातांच्या आरोग्यावर परिणाम होत आहे.
- **कमकुवत निरीक्षण प्रणाली:** उशिरा मिळणारा, विसंगत डेटा लक्षित हस्तक्षेपांना आणि धोरणात्मक प्रतिसादाला अडथळा आणतो.

पुढील मार्ग Way Forward

प्रगतीचा मार्ग	शिफारस कृती
प्रवेशात समानता	प्रादेशिक विशिष्ट माता आणि नवजात बाल आरोग्य मोहिमा सुरू करणे; मोबाइल आरोग्य युनिट्स आणि आदिवासी आरोग्य सेवा पोहोचवणे.
काळजीचे सातत्य	प्रसूतिपूर्व ते प्रसूतिपश्चात काळजीची अखंड उपलब्धता सुनिश्चित करणे; आपत्कालीन प्रसूती आणि नवजात बालकांच्या

	काळजीपर्यंत पोहोच वाढवणे.
पायाभूत सुविधा आणि मनुष्यबळ	प्रथम संदर्भ युनिट्स (FRUs) मजबूत करणे; मिडवाइफरी प्रशिक्षण आणि भरतीचा विस्तार करणे.
सुरक्षित गर्भपात सेवा	MTP कायद्यांतर्गत प्रवेश वाढवणे; जागरूकता निर्माण करणे आणि प्रशिक्षित प्रदात्यांची उपलब्धता सुनिश्चित करणे.
सामाजिक निर्धारक	किशोरावस्थेतील अॅनिमिया, पोषण, स्वच्छता आणि इतर योजनांशी समन्वय साधून बालविवाह यांवर लक्ष केंद्रित करणे.
वास्तविक वेळेचे निरीक्षण	डिजिटल आरोग्य प्लॅटफॉर्म आणि मातृमृत्यू लेखापरीक्षण (audit) वापरणे; जिल्हास्तरीय कामगिरीला प्रोत्साहन देणे.

भागात, समानता सुधारण्यास आणि 'खिशातून होणारा खर्च' (out-of-pocket expenditure) कमी करण्यास लक्षणीयरीत्या मदत केली.

४. नॉर्वे – कर-निधीद्वारे सार्वत्रिक आरोग्य सेवा नॉर्वे उच्च-गुणवत्तेची, सार्वजनिकरित्या निधी असलेली सार्वत्रिक आरोग्य सेवा प्रदान करते, ज्यात प्रमुख गरजांसाठी सेवांच्या ठिकाणी कोणताही थेट खर्च नसतो. सेवांना सामान्य कर प्रणालीतून निधी दिला जातो आणि इलेक्ट्रॉनिक आरोग्य नोंदी (electronic health records) काळजीची सातत्य सुनिश्चित करतात. डॉक्टरांची उच्च घनता, मजबूत संदर्भ प्रणाली (referral systems) आणि प्रतिबंधात्मक सेवांवर भर यामुळे उत्कृष्ट आरोग्य निर्देशांक प्राप्त होतात – हे नॉर्डिक कल्याणकारी मॉडेलचे (Nordic welfare model) यश दर्शवते.

जगभरातील सर्वोत्तम पद्धती (Best Practices Around the World)

१. क्युबा – प्रतिबंधात्मक, समुदाय-आधारित प्राथमिक आरोग्य सेवा क्युबाची प्रतिबंधात्मक आणि समुदाय-केंद्रित आरोग्य सेवा प्रणाली जागतिक स्तरावर ओळखली जाते. प्रत्येक वस्तीत एक "कन्सल्टोरिओ" (कौटुंबिक डॉक्टर-नर्सची जोडी) असते, जी नियमित घरभेटी, लसीकरण आणि रोगांचे लवकर निदान करण्यासाठी जबाबदार असते. सार्वजनिक आरोग्यावर आणि कमी खर्चाच्या औषधांवर भर देऊन, क्युबा प्रति व्यक्ती कमी सकल देशांतर्गत उत्पादन (GDP) असूनही कमी शिशु मृत्यू दर (प्रति १,००० जिवंत जन्मामागे ४) सारखे उच्च आरोग्य निर्देशांक प्राप्त करते – हे प्राथमिक काळजी आणि सार्वत्रिक संरक्षणाची (universal coverage) ताकद सिद्ध करते.

२. जपान – सार्वत्रिक आरोग्य विमा मॉडेल जपान एक सार्वत्रिक आरोग्य विमा प्रणाली चालवते, जी गुणवत्तेशी तडजोड न करता परवडणाऱ्या काळजीची उपलब्धता सुनिश्चित करते. रुग्णालयांमध्ये संदर्भित केल्याशिवाय (referrals) कोणत्याही रुग्णालयात उपचार घेता येतात, तर सरकार औषधे आणि सेवांच्या किमतींवर कठोर नियंत्रण ठेवते. उच्च आयुर्मान आणि कमी आरोग्य खर्चासह (सकल देशांतर्गत उत्पादनाच्या सुमारे १०%), जपान खर्च-कार्यक्षमता आणि आरोग्य परिणाम यांच्यात संतुलन साधतो – सार्वत्रिक, कमी खर्चाच्या दर्जेदार काळजीसाठी हे एक जागतिक मॉडेल आहे.

३. थायलंड – सार्वत्रिक आरोग्य कवच योजना (Universal Coverage Scheme - UCS) थायलंडने २००२ मध्ये "३० बाथमध्ये सर्व रोगांवर उपचार" या घोषणेसह UCS सुरू केली. ही योजना सर्व विमा नसलेल्या नागरिकांना किमान खर्चात व्यापक काळजी प्रदान करते, ज्यात रुग्णालयात दाखल करणे, शस्त्रक्रिया आणि औषधे यांचा समावेश आहे. सामान्य कर प्रणालीतून निधी मिळवून आणि राष्ट्रीय आरोग्य सुरक्षा कार्यालयाद्वारे व्यवस्थापित केली जाणारी ही योजना, विशेषतः ग्रामीण

प्रस्तावना

शिक्षण हे मानवी विकास, सामाजिक गतिशीलता (social mobility) आणि राष्ट्रीय प्रगतीचे एक मूलभूत चालक आहे. अनुच्छेद २१अ अंतर्गत एक मूलभूत हक्क (Fundamental Right) म्हणून मान्यताप्राप्त, ते इतर हक्कांच्या पूर्ततेस सक्षम करते आणि लोकशाही नागरिकत्व, उत्पादकता आणि समानतेचा आधार आहे. भारतात, दर्जेदार आणि सर्वसमावेशक शिक्षणाची उपलब्धता वाढवणे ही एक केंद्रीय विकासात्मक प्राथमिकता (priority) आहे.

भारतातील शिक्षणाशी संबंधित संवैधानिक तरतुदी**Constitutional Provisions Related to Education in India**

अनुच्छेद/तरतूद (Article / Provision)	वर्णन (Description)
अनुच्छेद २१ अ (८६ वी घटनादुरुस्ती)	६ ते १४ वयोगटातील मुलांना मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाची हमी देतो; २००९ च्या शिक्षण हक्क कायद्याचा आधारस्तंभ आहे.
अनुच्छेद ४५ (राज्य धोरणाची मार्गदर्शक तत्त्वे - DPSP)	राज्याला ६ वर्षांखालील मुलांसाठी बालपणाची काळजी आणि शिक्षण देण्याचे निर्देश देतो.
अनुच्छेद ४६ (राज्य धोरणाची मार्गदर्शक तत्त्वे - DPSP)	अनुसूचित जाती (SCs), अनुसूचित जमाती (STs) आणि दुर्बल घटकांच्या शैक्षणिक व आर्थिक हितांना प्रोत्साहन देतो.
अनुच्छेद १५(४) आणि १५(५)	शैक्षणिक संस्थांमध्ये सामाजिक आणि शैक्षणिकदृष्ट्या मागासलेल्या वर्गांसाठी आरक्षणासह विशेष तरतुदींना परवानगी देतो.
अनुच्छेद ३०(१)	अल्पसंख्याकांना त्यांच्या स्वतःच्या शैक्षणिक संस्था स्थापन करण्याचा आणि त्यांचे प्रशासन करण्याचा अधिकार देतो.
अनुच्छेद ३५० अ	भाषिक अल्पसंख्याक गटांतील मुलांसाठी प्राथमिक शिक्षण त्यांच्या मातृभाषेत मिळेल याची खात्री देतो.
अनुच्छेद ५१ अ (क) (मूलभूत कर्तव्य)	६ ते १४ वर्षांदरम्यानच्या मुलांना शिक्षणाच्या संधी उपलब्ध करून देण्याची पालकांची कर्तव्ये निश्चित करतो.
सातवी अनुसूची – समवर्ती सूची (प्रविष्टी २५)	केंद्र आणि राज्य या दोघांनाही शिक्षण, ज्यात तांत्रिक आणि व्यावसायिक प्रशिक्षणाचा समावेश आहे, यावर कायदे करण्याचा अधिकार देतो.

भारतीय शिक्षणातील प्रमुख आव्हाने

- **पायाभूत सुविधांमधील कमतरता (Infrastructure Deficiencies)**
 - १,१०,००० पेक्षा जास्त शाळांमध्ये केवळ एकच शिक्षक कार्यरत आहे, ज्यामुळे शिक्षणाच्या गुणवत्तेवर गंभीर परिणाम होतो.
 - सार्वजनिक निधी कमी आहे; २०२४-२५ च्या अर्थसंकल्पात सार्वजनिक शिक्षणासाठी सकल देशांतर्गत उत्पादनाच्या (GDP) केवळ ०.४% वाटप केले गेले, ज्यामुळे शाळांमधील सुविधांची गुणवत्ता खराब आहे.
 - एसईआर (ASER) च्या आकडेवारीनुसार, सातवीतील ५०% पेक्षा जास्त ग्रामीण विद्यार्थी दुसरीच्या पाठ्यपुस्तके वाचू शकत नाहीत किंवा मूलभूत भागाकार (basic division) करू शकत नाहीत, हे कमकुवत पायाभूत सुविधा दर्शवते.
- **शिक्षण आणि अध्यापनाची गुणवत्ता (Quality of Learning & Teaching)**
 - युनेस्कोचा जीईएम (GEM) अहवाल (२०२४-२५) इशारा देतो की विकसनशील राष्ट्रांमधील ७३% मुले—भारतासह—१० वर्षांच्या वयापर्यंत एक साधा मजकूर वाचू शकत नाहीत, ज्यामुळे उच्च नावनोंदणी असूनही शिक्षणाचे दारिद्र्य (learning poverty) अधोरेखित होते.
 - एसईआर २०२४ (ASER 2024) ग्रामीण भागातील मूलभूत शिक्षण कौशल्यांमध्ये सुधारणा दर्शवते, तरीही विद्यार्थ्यांचा खाजगी शाळांकडे कल हा सरकारी शाळांच्या गुणवत्तेबद्दलची चिंता दर्शवतो.
- **शिक्षकांची कमतरता आणि कौशल्य अंतर (Teacher Shortages & Skill Gaps)**
 - वरिष्ठ माध्यमिक स्तरावर विद्यार्थी-शिक्षक प्रमाण ४७:१ आहे, जे आदर्श २६:१ पेक्षा खूप दूर आहे.
 - वारंवार बिगर-शिक्षण कर्तव्ये (non-teaching duties), प्रशासकीय भार आणि अपुरे प्रशिक्षण यांसारखे घटक अध्यापनाच्या खराब मानकांना कारणीभूत ठरतात.
- **पोहोच, गळती आणि समानतेचे समस्या (Access, Dropouts & Equity Issues)**
 - प्राथमिक स्तरावर १.९% आणि उच्च प्राथमिक स्तरावर ५.२% च्या तुलनेत, माध्यमिक शाळेतील गळतीचा दर १४.१% इतका उच्च आहे.
 - ग्रामीण भागात साक्षरता आणि लिंगभेदातील मोठी तफावत दिसून येते—ग्रामीण साक्षरता ७३.५% विरुद्ध शहरी ८७.७%; महिला साक्षरता अजूनही कमी आहे (~६५%).
 - सरकारी शाळांमधील नावनोंदणी घटत आहे (एसईआर २०२४), विशेषतः अन्नधान्य महागाईमुळे शालेय जेवणाच्या गुणवत्तेवर परिणाम होत असल्याने, पालक खाजगी शिक्षणाकडे वळत आहेत.

• रोजगार बाजारपेठेशी विसंगती आणि उच्च शिक्षणाचे संकट (Mismatch with Job Market & Higher Education Crisis)

- २५-६४ वयोगटातील प्रौढांपैकी धक्कादायक ३०.४% लोकांकडे प्राथमिक शिक्षणाहून कमी शिक्षण आहे, ज्यामुळे भारताचा ओईसीडी (OECD) देशांमध्ये सर्वात वाईट क्रमांक लागतो.
- पदवीधरांमध्येही रोजगार दर कमी आहे (~६५.५%), तर बेरोजगारीचा दर आश्चर्यकारकपणे जास्त आहे (~७.९%), हे शिक्षण आणि रोजगार यांच्यातील विसंगती दर्शवते.
- उच्चभ्रू संस्थांमध्ये मूल्याची घट (value erosion) होण्याची चिंता वाढत आहे: आयआयएम-तिरुची (IIM-Tiruchy) मधील सुमारे १ पैकी ६ विद्यार्थी अजूनही नोकरीविना आहेत, ज्यामुळे एमबीए (MBA) च्या उपयुक्तेबद्दल प्रश्न निर्माण होतात.
- नियोक्ते (Employers) नोंदवतात की महाविद्यालयीन पदवीधरांमध्ये आवश्यक 'सॉफ्ट स्किल्स' (soft skills), समस्या सोडवण्याची क्षमता (problem-solving) आणि व्यावहारिक प्रशिक्षणाचा (practical training) अभाव आहे.

• डिजिटल दरी आणि असमानता (Digital Divide and Disparities)

- डिजिटल शिक्षणात प्रगती असूनही, शहरी-ग्रामीण आणि जात-आधारित असमानता लक्षणीयरीत्या कायम आहेत.
- वंचित प्रदेशांमध्ये उपकरणांचा अभाव, कनेक्टिव्हिटी आणि शिक्षकांची क्षमता यामुळे डिजिटल साधनांचे एकीकरण (integration) आणखी बाधित होते.

शिक्षणातील प्रमुख सरकारी उपक्रम

भारताच्या शिक्षण धोरण प्रणालीने (policy landscape) शिक्षणाच्या सर्व स्तरांवर पोहोच (access), समानता (equity), गुणवत्ता (quality) आणि परिणाम (outcomes) सुधारण्यासाठी उत्क्रांती केली आहे. शालेय आणि उच्च शिक्षणातील खालील प्रमुख सरकारी उपक्रम आहेत:

१. शालेय शिक्षण (School Education)

उपक्रम आणि प्रमुख वैशिष्ट्ये

उपक्रम	प्रमुख वैशिष्ट्ये
समग्र शिक्षा अभियान (SSA)	पूर्व-प्राथमिक ते बारावीपर्यंतच्या शिक्षणाचा समावेश असलेला एक व्यापक कार्यक्रम; पायाभूत सुविधा, शिक्षक प्रशिक्षण, डिजिटल शिक्षण आणि अध्ययन निष्पत्ती यांवर लक्ष केंद्रित. यामध्ये SSA, RMSA आणि TE योजनांचे विलीनीकरण करण्यात आले आहे.
पीएम श्री शाळा (PM SHRI Schools) (२०२२)	NEP २०२० (नवीन शैक्षणिक धोरण २०२०) च्या अंमलबजावणीचे प्रदर्शन करणाऱ्या १४,५०० आदर्श शाळा

	देशभरात स्थापन करते; सर्वांगीण, सर्वसमावेशक आणि क्षमता-आधारित शिक्षणावर भर.
निपुण भारत अभियान (NIPUN Bharat Mission) (२०२१)	वर्ग ३ पर्यंत २०२६-२७ पर्यंत मूलभूत साक्षरता आणि संख्याज्ञान (FLN) प्राप्त करण्याचे उद्दिष्ट; वर्ग १ ते ३ मधील मुलांना लक्ष्य करते.
मध्यान्ह भोजन योजना / पीएम पोषण (Mid-Day Meal Scheme / PM POSHAN)	सरकारी शाळेतील मुलांना (वर्ग १ ते ८) उपस्थिती, पोषण आणि शिकण्याची क्षमता सुधारण्यासाठी पौष्टिक जेवण प्रदान करते.
ज्ञान वाटपासाठी डिजिटल पायाभूत सुविधा (DIKSHA)	अभ्यासक्रमाशी सुसंगत मोफत डिजिटल सामग्री, शिक्षक प्रशिक्षण आणि ई-लर्निंग साहित्य प्रदान करणारा राष्ट्रीय डिजिटल मंच.
विद्यांजली २.० (Vidyanjali 2.0)	शाळा विकासात समुदाय आणि खाजगी क्षेत्राचा सहभाग वाढवण्यासाठी स्वयंसेवक-आधारित उपक्रम.
पढना लिखना अभियान (Padhna Likhna Abhiyan)	१५ वर्षांवरील वयोगटातील प्रौढांमध्ये १००% साक्षरता प्राप्त करण्याच्या उद्देशाने प्रौढ शिक्षण कार्यक्रम (२०२२ मध्ये नवीन भारत साक्षरता कार्यक्रम म्हणून सुधारित).

२. उच्च शिक्षण (Higher Education)

उपक्रम	प्रमुख वैशिष्ट्ये
राष्ट्रीय उच्चतर शिक्षा अभियान (RUSA)	राज्याच्या विद्यापीठांना आणि महाविद्यालयांना बळकटी देण्यासाठी, मान्यता आणि प्रशासनात सुधारणा करण्यासाठी अनुदान-आधारित योजना.
राष्ट्रीय शिक्षण धोरण (NEP) २०२०	सर्व शिक्षण स्तरांमध्ये परिवर्तन घडवण्यासाठी एक दूरदृष्टी दस्तऐवज: ५+३+३+४ रचना, बहुविद्याशाखीय शिक्षण, अॅकॅडेमिक बँक ऑफ क्रेडिट्स (Academic Bank of Credits) आणि लवचिक प्रवेश-बाहेर पडणे (flexible entry-exit).
राष्ट्रीय संस्थात्मक क्रमवारी आराखडा (NIRF)	स्पर्धा वाढवण्यासाठी आणि गुणवत्तेत सुधारणा करण्यासाठी भारतीय संस्थांची वार्षिक कामगिरी-आधारित क्रमवारी.
भारतीय उच्च शिक्षण आयोग (प्रस्तावित)	वैद्यकीय नसलेल्या सर्व उच्च शिक्षणासाठी एक एकल नियामक संस्था तयार करण्यासाठी UGC आणि AICTE यांना यात समाविष्ट केले जाईल.

‘स्टडी इन इंडिया’ (Study in India)	भारतीय उच्च शिक्षण संस्थांमध्ये परदेशी विद्यार्थ्यांना आकर्षित करण्यासाठी उपक्रम; उच्च शिक्षणाचे आंतरराष्ट्रीयीकरण करण्याचे उद्दिष्ट.
राष्ट्रीय डिजिटल विद्यापीठ (NEP अंतर्गत प्रस्तावित)	एकाच राष्ट्रीय प्लॅटफॉर्मद्वारे उच्च-गुणवत्तेच्या डिजिटल पदव्यांमध्ये प्रवेश वाढवण्याचे उद्दिष्ट.

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण (NEP) २०२०

१. राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० (NEP 2020) म्हणजे काय?

- जुलै २०२० मध्ये मंजूर झालेले राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० हे भारताचे २१ व्या शतकातील पहिले शिक्षण धोरण आहे. ते १९८६ च्या धोरणाची जागा घेते आणि भारताच्या शिक्षण प्रणालीला २१ व्या शतकाच्या गरजांनुसार एक समग्र (holistic), लवचिक (flexible), बहुविद्याशाखीय (multidisciplinary) आणि विद्यार्थी-केंद्रित (learner-centric) मॉडेलमध्ये रूपांतरित करण्याचा प्रयत्न करते.

२. प्रमुख उद्दिष्टे:

- २०२५ पर्यंत तिसऱ्या इयत्तेपर्यंत (Grade 3) सार्वत्रिक मूलभूत साक्षरता (foundational literacy) आणि अंकज्ञान (numeracy) प्राप्त करणे.
- शाळा आणि उच्च शिक्षणातील सकल नोंदणी प्रमाण (Gross Enrollment Ratio - GER) वाढवणे.
- शिक्षणावरील सार्वजनिक खर्च सकल देशांतर्गत उत्पादनाच्या (GDP) ६% पर्यंत वाढवणे.
- शिक्षणात समानता (equity), समावेशन (inclusion) आणि बहुभाषिकतेला (multilingualism) प्रोत्साहन देणे.
- चिकित्सक विचार (critical thinking), सर्जनशीलता (creativity) आणि जीवन कौशल्ये (life skills) वाढवणे.
- भारत-केंद्रित मूल्ये आणि जागतिक क्षमतांना (global competencies) प्रोत्साहन देणे.

शालेय शिक्षणातील प्रमुख सुधारणा:

- नवीन रचना:** १०+२ प्रणालीमधून ५+३+३+४ प्रणालीकडे संक्रमण, ज्यात ३-१८ वयोगटाचा समावेश आहे आणि बालपणपूर्व काळजीचे (early childhood care) एकीकरण.
- मूलभूत साक्षरता अभियान:** राष्ट्रीय अभियानाद्वारे सुरुवातीच्या वर्षात वाचन, लेखन आणि अंकज्ञानावर भर.
- मूल्यमापन सुधारणा (Assessment Reform):** बोर्ड परीक्षा रोट लर्निंग/एवजी (rote learning) संकल्पनात्मक स्पष्टता (conceptual clarity) तपासण्यासाठी. मानक निश्चितीसाठी PARAKH ची स्थापना.
- अभ्यासक्रमात बदल (Curriculum Overhaul):** अनुभवात्मक शिक्षण (experiential learning), चिकित्सक विचार आणि सहाय्य इयत्तेपासून कोडिंग व व्यावसायिक शिक्षणाचा समावेश यावर भर.

- बहुभाषिकता:** किमान पाचव्या इयत्तेपर्यंत, शक्यतो आठव्या इयत्तेपर्यंत, मातृभाषेत किंवा प्रादेशिक भाषेत शिकवण्यावर भर.
- तंत्रज्ञान एकीकरण:** राष्ट्रीय शैक्षणिक तंत्रज्ञान मंच (National Educational Technology Forum - NETF) ची स्थापना आणि डिजिटल प्लॅटफॉर्मचे बळकटीकरण.

उच्च शिक्षणातील प्रमुख सुधारणा:

- बहुविद्याशाखीय पदवीपूर्व कार्यक्रम:** एकापेक्षा जास्त बाहेर पडण्याच्या पर्यायांसह (multiple exit options) आणि क्रेडिट-आधारित संरचनेसह ४ वर्षांची पदवी.
- अकादमिक बँक ऑफ क्रेडिट्स (Academic Bank of Credits - ABC):** शैक्षणिक क्रेडिट्स साठवण्यासाठी आणि हस्तांतरित करण्यासाठी डिजिटल प्लॅटफॉर्म.
- एकल नियामक (Single Regulator):** नियमन, मान्यता (accreditation), निधी आणि शैक्षणिक मानके या चार विभागांसह भारतीय उच्च शिक्षण आयोगाची (Higher Education Commission of India - HECI) निर्मिती.
- राष्ट्रीय संशोधन संस्था (National Research Foundation - NRF):** उच्च शिक्षण संस्थांमध्ये संशोधन संस्कृती आणि निधीला चालना देण्यासाठी.
- आंतरराष्ट्रीयकरण (Internationalisation):** उच्च कार्यक्षम विदेशी विद्यापीठांना भारतात कॅम्पस (परिसर) स्थापन करण्याची परवानगी.
- शिक्षक शिक्षण:** २०३० पर्यंत किमान ४ वर्षांचा एकात्मिक बी.एड (B.Ed) कार्यक्रम अनिवार्य.

अंमलबजावणीतील ठळक वैशिष्ट्ये:

- अनेक राज्यांनी पाठ्यपुस्तक सुधारणा, शिक्षक प्रशिक्षण आणि अभ्यासक्रम संरेखनास (curriculum alignment) सुरुवात केली आहे.
- शाळांमध्ये नोडल शिक्षकांची नियुक्ती आणि स्वयं-मूल्यमापन यंत्रणांनी सकारात्मक परिणाम दर्शविले आहेत.
- डिजिटल सामग्री आणि (DIKSHA) सारखे एडटेक (EdTech) प्लॅटफॉर्म मिश्रित शिक्षणास (blended learning) समर्थन देण्यासाठी वाढवले जात आहेत.
- काही राज्यांनी केंद्रीकरण (centralisation) आणि भाषेच्या लादण्याबद्दल (language imposition) चिंता व्यक्त केली आहे, शिक्षणातील त्यांच्या स्वायत्ततेवर (autonomy) जोर दिला आहे.

आव्हाने:

- संघीय तणाव (Federal Tensions):** शिक्षण समवर्ती सूचीत (Concurrent List) असल्याने, राज्यांनी 'एक-आकार-सर्वासाठी-योग्य' (one-size-fits-all) दृष्टिकोनाला विरोध दर्शविला आहे.
- समानतेची चिंता (Equity Concerns):** अभिजात वर्गाद्वारे कब्जा, डिजिटल दरी आणि वंचित गटांचे सीमांतीकरण होण्याचा धोका.

- **शिक्षकांची क्षमता (Teacher Capacity):** सुधारणा प्रभावीपणे अंमलात आणण्यासाठी शिक्षकांसाठी मोठ्या प्रमाणावर प्रशिक्षण आणि अभिमुखीकरण (orientation) आवश्यक आहे.
- **पायाभूत सुविधांमधील अंतर (Infrastructure Gaps):** अपुरी डिजिटल पायाभूत सुविधा आणि शालेय सुविधा, विशेषतः ग्रामीण आणि आदिवासी भागांमध्ये.
- **अंमलबजावणीतील अंतर (Implementation Gaps):** राज्यांमध्ये आणि संस्थांमध्ये धोरण अंमलबजावणीचा वेग असमान आहे.

पुढील वाटचाल (Way Forward):

- सुरळीत अंमलबजावणीसाठी केंद्र आणि राज्यांमध्ये मजबूत समन्वयाला प्रोत्साहन देणे.
- मुली, ग्रामीण मुले आणि वंचित समाजांचा समावेश सुनिश्चित करणे.
- शिक्षकांना नियमित प्रशिक्षण आणि समर्थन प्रदान करणे.
- शाळेच्या पायाभूत सुविधा आणि डिजिटल सुविधांमध्ये सुधारणा करणे.
- शाळा आणि संस्थांना अधिक स्वायत्तता आणि उत्तरदायित्व (accountability) देणे.
- प्रगतीचे निरीक्षण करण्यासाठी आणि कमतरता दूर करण्यासाठी प्रणाली स्थापित करणे.
- सुधारणांना पाठिंबा देण्यासाठी पालक आणि समुदायांमध्ये जागरूकता निर्माण करणे.
- शिक्षणावरील सार्वजनिक खर्च हळूहळू सकल देशांतर्गत उत्पादनाच्या ६% पर्यंत वाढवणे.

अलीकडील घडामोडी

शिक्षण अहवालाची वार्षिक स्थिती (Annual Status of Education Report - ASER)

एएसईआर (ASER) म्हणजे काय? 'शिक्षण अहवालाची वार्षिक स्थिती' (ASER) हे एक मोठ्या प्रमाणावर केले जाणारे, नागरिक-नेतृत्वाखालील घरगुती सर्वेक्षण आहे, जे ग्रामीण भारतातील मुलांच्या शालेय स्थिती आणि मूलभूत शिक्षण परिणामांचे देशव्यापी अंदाज प्रदान करते.

- हे २००५ पासून 'प्रथम' (Pratham) या बिगर सरकारी संस्थेद्वारे (NGO) आयोजित केले जाते.
- शाळा-आधारित सर्वेक्षणापेक्षा वेगळे, एएसईआर घरगुती-आधारित आहे, ज्यामुळे सर्व मुलांचा समावेश सुनिश्चित होतो – मग ती शाळेत दाखल असोत, गळती झालेली असोत, कधीच शाळेत गेलेली नसोत किंवा सरकारी/खाजगी/धार्मिक शाळांमध्ये शिकत असोत.
- 'मूलभूत' एएसईआर सर्वेक्षण आता एक वर्षाआड (२०१६ पासून) केले जाते, ज्यात भारतातील सर्व ग्रामीण जिल्ह्यांचा समावेश असतो.
- मधल्या वर्षांमध्ये, निवडक जिल्ह्यांमध्ये लक्ष केंद्रित करून सर्वेक्षण केले जातात, ज्यात बालपणपूर्व शिक्षण (early childhood), डिजिटल शिक्षण किंवा युवा कौशल्ये यांसारख्या विषयांचा शोध घेतला जातो.
- हे सर्वेक्षण प्रामुख्याने खालील गोष्टींचा मागोवा घेते:

- नोंदणी (वय ३-१६)
- मूलभूत वाचन आणि अंकगणित कौशल्ये (वय ५-१६)

एएसईआर २०२४ (ASER 2024) चे प्रमुख निष्कर्ष:

• नोंदणीतील कल (Enrollment Trends)

- सरकारी शाळेतील नोंदणी (वय ६-१४) २०२४ मध्ये ६६.८% पर्यंत घसरली, जी २०२२ मध्ये साथीच्या रोगाशी संबंधित वाढ होऊन ७२.९% होती.
- खाजगी शाळेतील नोंदणी पुन्हा वाढली आहे:
 - २००६ मध्ये १८.७% वरून २०१४ मध्ये ३०.८% पर्यंत सातत्याने वाढली, २०१८ मध्ये स्थिर राहिली आणि २०२४ मध्ये पुन्हा वाढली.

• साथीच्या रोगांनंतर शिक्षणातील सुधारणा (Learning Recovery Post-Pandemic)

- मूलभूत अंकगणित आणि वाचनामध्ये लक्षणीय शिक्षण सुधारणा दिसून आल्या आहेत:
 - तिसरी इयत्ता (वजाबाकी कौशल्ये): २०२४ मध्ये ३३.७% (२०२२ मधील २५.९% आणि २०१८ मधील २८.२% वरून वाढ). सरकारी शाळांमध्ये ७% वाढ दिसून आली, तर खाजगी शाळांमध्ये ४% वाढ झाली.
 - पाचवी इयत्ता (दुसऱ्या इयत्तेच्या पातळीवरील वाचन): २०२४ मध्ये ४४.८%, २०१८ च्या ४४.२% पातळीवर जवळजवळ परत आली (२०२२ मधील ३८.५% वरून वाढ). खाजगी शाळा: २०२४ मध्ये ५९.३% (२०१८ मधील ६५.१% पेक्षा अजूनही कमी).

• किशोरांमधील डिजिटल साक्षरता (Digital Literacy Among Adolescents)

- ८२% मुलांना (वय १४-१६) स्मार्टफोन कसे वापरायचे हे माहीत आहे.
- तथापि, केवळ ५७% त्यांचा वापर शैक्षणिक उद्दिष्टांसाठी करतात, ज्यामुळे उद्देशपूर्ण डिजिटल सहभागातील अंतर दर्शवते.

• सरकारी प्राथमिक शाळांमधील उपस्थिती (Attendance in Government Elementary Schools)

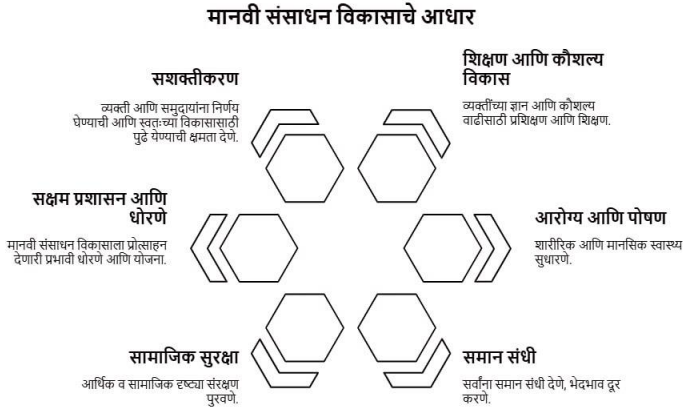
- विद्यार्थी उपस्थिती: २०१८ मधील ७२.४% वरून २०२४ मध्ये ७५.९% पर्यंत वाढली.
- शिक्षक उपस्थिती: २०१८ मधील ८५.१% वरून २०२४ मध्ये ८७.५% पर्यंत वाढली.

• पूर्व-प्राथमिक शिक्षण (Pre-Primary Education)

- कर्नाटक, गुजरात, महाराष्ट्र, केरळ आणि नागालँड सारख्या राज्यांमध्ये ५ वर्षांच्या मुलांमध्ये पूर्व-प्राथमिक शिक्षणातील नोंदणी दर ९०% पेक्षा जास्त नोंदवले गेले.

प्रस्तावना

मनुष्यबळ हे कोणत्याही राष्ट्राच्या विकास, उत्पादकता आणि नवोपक्रमासाठी (innovation) सर्वात महत्वाचे भांडवल (asset) आहे. भारतात, मोठ्या आणि तरुण लोकसंख्येचा शिक्षण, कौशल्य विकास आणि आरोग्याच्या प्रभावी माध्यमातून लाभ घेणे हे 'लोकसंख्याशास्त्रीय लाभांश' प्रत्यक्षात आणण्यासाठी आणि सर्वसमावेशक वाढ साध्य करण्यासाठी केंद्रीय महत्वाचे आहे.

भारतातील मनुष्यबळ विकास आणि कौशल्य विकासातील प्रमुख आव्हाने

- **कमी औपचारिक कौशल्य प्रशिक्षण पातळी (Low Formal Skill Training Levels)**
 - नियतकालिक कामगार दल सर्वेक्षण (Periodic Labour Force Survey - PLFS) २०२२-२३ नुसार:
 - १५+ वयोगटातील केवळ ३.५% व्यक्तींना औपचारिक व्यावसायिक प्रशिक्षण मिळाले आहे.
 - सुमारे २४.९% लोकांना अनौपचारिक प्रशिक्षण मिळाले (बहुतेकदा वारसाहक्काने किंवा कामावर असताना).
 - दक्षिण कोरिया (~९६%) आणि जर्मनी (~७५%) यांसारख्या देशांच्या तुलनेत ही संख्या खूपच कमी आहे.
- **उच्च NEET दर (शिक्षण, रोजगार किंवा प्रशिक्षणात नसलेले - Not in Education, Employment or Training)**
 - मोएसपीआय (MoSPI) कामगार दल अहवाल (२०२२-२३) दर्शवतो:
 - २५% पेक्षा जास्त तरुण (१५-२९ वर्षे), विशेषतः महिला, NEET गटात आहेत.
 - ग्रामीण महिलांचा NEET दर जवळपास ४५% आहे, जो खोलवर रुजलेल्या सामाजिक अडथळ्यांना सूचित करतो.
- **शिक्षण आणि रोजगारक्षमतेतील विसंगती (Mismatch Between Education and Employability)**
 - इंडिया स्किल्स रिपोर्ट २०२४ (India Skills Report 2024) नुसार:

- केवळ ५१.३% भारतीय तरुण रोजगारक्षम मानले जातात.
- आयटी (IT), इलेक्ट्रॉनिक्स आणि बांधकाम यांसारख्या क्षेत्रांमध्ये सर्वाधिक विसंगती (mismatch) आहे.
- नियोक्ते (Employers) समस्या सोडवण्याची क्षमता (problem-solving), संवाद कौशल्ये (communication) आणि डिजिटल कौशल्यांचा अभाव असल्याची तक्रार करतात.

- **कौशल्य विकासात नियोक्त्यांची कमी गुंतवणूक (Low Employer Investment in Skilling)**
 - वार्षिक कौशल्य सर्वेक्षण २०२४ (Annual Skill Survey 2024 - एमएसडीई (MSDE) द्वारे) दर्शवते:
 - दर ४ नियोक्त्यांपैकी केवळ १ जण सततच्या कौशल्य विकासात गुंतवणूक करतो.
 - बहुतेक कॉर्पोरेट प्रशिक्षण (corporate training) केवळ उच्च-स्तरीय कर्मचाऱ्यांपर्यंत मर्यादित आहे.
- **उद्योग-शिक्षण संबंधातील कमकुवतपणा (Weak Industry-Academia Linkage)**
 - अभ्यासक्रमातील अद्यतने (Curriculum updates) अजूनही अनियमित आणि अनुत्तरदायी (unresponsive) आहेत.
 - एआयसीटीई (AICTE) २०२३ च्या अहवालात आढळले:
 - ६०% पेक्षा जास्त अभियांत्रिकी पदवीधर जुन्या अभ्यासक्रमामुळे थेट रोजगारक्षम नाहीत.
 - इंटर्नशिप (Internships), अप्रेंटिसशिप (apprenticeships) आणि व्यावहारिक प्रशिक्षण (practical training) अजूनही मोठ्या प्रमाणावर नाही.
- **कौशल्य विकासातील लिंग असमानता (Gender Disparity in Skilling)**
 - औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थांमध्ये (Industrial Training Institutes - ITIs) महिलांची नोंदणी २०% पेक्षा कमी आहे.
 - सामाजिक-सांस्कृतिक अडथळे, गतिशीलता समस्या आणि सुरक्षिततेच्या चिंता त्यांच्या सहभागात अडथळा आणतात.
- **राज्यनिहाय विषमता (State-wise Disparities)**
 - कौशल्य विकास पायाभूत सुविधा आणि कार्यक्षमता मोठ्या प्रमाणात बदलते.
 - उदाहरण: कौशल्य विकासाच्या निकालांमध्ये तामिळनाडू, महाराष्ट्र, गुजरात आघाडीवर आहेत.
 - बिहार, झारखंड आणि उत्तर प्रदेशसारखी मागासलेली राज्ये आयटीआय (ITI) कवरेज, प्रशिक्षकांची उपलब्धता आणि प्लेसमेंट दरात (placement rates) मागे आहेत.
- **अनौपचारिक कौशल्यांची कमी ओळख (Poor Recognition of Informal Skills)**
 - भारतातील बहुसंख्य कार्यबल (~८०%) अनौपचारिक क्षेत्रात

आहे.

- त्यांची कौशल्ये ओळखली जात नाहीत, त्यांना कोणतीही औपचारिक प्रमाणीकरण (formal certification) मिळत नाही, ज्यामुळे गतिशीलता आणि मजुरीवर परिणाम होतो.

भारतातील मनुष्यबळ विकास आणि कौशल्य विकासासाठी प्रमुख उपक्रम

- **प्रधानमंत्री कौशल्य विकास योजना (PMKVY 1.0-4.0)**
 - २०१५ मध्ये सुरू झाली; नवीनतम आवृत्ती PMKVY 4.0 'कामावरील प्रशिक्षण' (on-job training), उद्योग-संलग्न अभ्यासक्रम (industry-linked curricula) आणि भविष्यासाठी तयार कौशल्ये (AI, हरित अर्थव्यवस्था, रोबोटिक्स) यावर भर देते.
 - २०२४ पर्यंत १.६ कोटींहून अधिक उमेदवारांना अल्प-मुदतीचे प्रशिक्षण (short-term training), पूर्वीच्या शिक्षणाची ओळख (recognition of prior learning - RPL) आणि उद्योजकता यामध्ये प्रशिक्षण देण्यात आले.
- **राष्ट्रीय शिकाऊ उमेदवारी प्रोत्साहन योजना (National Apprenticeship Promotion Scheme - NAPS)**
 - मासिक वेतनाच्या २५% (₹१,५००/महिना पर्यंत) परतफेड करून शिकाऊ उमेदवारीला (apprenticeship) प्रोत्साहन देते.
 - मार्च २०२४ पर्यंत, ३२ लाखांहून अधिक शिकाऊ उमेदवारांना प्रशिक्षण मिळाले; महिलांचा सहभाग २०.८% पर्यंत पोहोचला.
 - शिकाऊ उमेदवारी अधिक आकर्षक बनवण्यासाठी मासिक वेतन ₹६,८०० वरून ₹१२,३०० पर्यंत वाढवण्याचा प्रस्ताव.
- **राष्ट्रीय कौशल्य विकास महामंडळ (National Skill Development Corporation - NSDC) आणि स्किल इंडिया मिशन (Skill India Mission)**
 - एनएसडीसी (NSDC) व्यावसायिक प्रशिक्षण आणि प्रमाणीकरणासाठी सार्वजनिक-खाजगी सुविधा पुरवठादार म्हणून कार्य करते.
 - स्किल इंडिया मिशनचे उद्दिष्ट ४० कोटी तरुणांना कौशल्ये प्रदान करणे आहे, जे सेक्टर स्किल कौन्सिल (Sector Skill Councils - SSCs) आणि संलग्न प्रशिक्षण भागीदारांद्वारे कार्य करते.
- **स्किल इंडिया डिजिटल हब (Skill India Digital Hub - SIDH)**
 - प्रशिक्षण, प्रमाणीकरण आणि नोकरीच्या लिंकेजसाठी केंद्रीकृत डिजिटल इकोसिस्टम प्रदान करण्यासाठी २०२३ मध्ये सुरू केले.
 - ६९० हून अधिक ई-लर्निंग अभ्यासक्रम, १,६००+ ई-पुस्तके आणि एआय-सक्षम करिअर मॅपिंग साधनांमध्ये प्रवेश देते.
- **औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थांचे (Industrial Training Institutes - ITIs) आधुनिकीकरण**
 - १,००० हून अधिक सरकारी आयटीआय (ITIs) उद्योग भागीदारीद्वारे आधुनिकीकरण केले जात आहेत.

- अद्ययावत अभ्यासक्रम, स्मार्ट वर्गखोल्या आणि हब-अँड-स्पोक मॉडेल अंतर्गत कौशल्य केंद्रांवर लक्ष केंद्रित.

● पीएम विश्वकर्मा कौशल सन्मान योजना (PM Vishwakarma Kaushal Samman Yojana)

- २०२३ मध्ये पारंपरिक कारागीर आणि शिल्पकारांसाठी (उदा. सुतार, लोहार, कुंभार) सुरू केली.
- यात ३० लाख कुटुंबांसाठी विनामूल्य प्रशिक्षण, टूलकिट समर्थन, डिजिटल ऑनबोर्डिंग आणि क्रेडिट सहाय्याचा समावेश आहे.

युनिट ५ साठी मूल्यवर्धन - प्रमुख शब्द:

- संवैधानिक आरोग्य आदेश (Constitutional Health Mandate)
- प्राथमिक आरोग्य सेवा (Primary Healthcare)
- तृतीयक काळजी पायाभूत सुविधा (Tertiary Care Infrastructure)
- खिशातून होणारा खर्च (Out-of-Pocket Expenditure)
- आयुष्मान भारत (Ayushman Bharat)
- डिजिटल आरोग्य ओळखपत्रे (Digital Health IDs)
- पारंपरिक औषध एकीकरण (Traditional Medicine Integration)
- मातृ व नवजात बालकांचे परिणाम (Maternal Neonatal Outcomes)
- सार्वत्रिक लसीकरण (Universal Immunisation)
- मानवी भांडवल (Human Capital)
- मूलभूत साक्षरता (Foundational Literacy)
- कौशल्य-रोजगार संबंध (Skill-Employment Nexus)
- व्यावसायिक शिक्षण (Vocational Education)
- सार्वजनिक खाजगी भागीदारी (Public Private Partnership)
- टेलिमेडिसिन विस्तार (Telemedicine Expansion)
- एएसईआर शिक्षण अंतर (ASER Learning Gaps)
- शिक्षक प्रशिक्षण सुधारणा (Teacher Training Reform)
- शिकाऊ उमेदवारी प्रोत्साहन (Apprenticeship Promotion)
- उद्योग-शिक्षण संबंध (Industry-Academia Linkage)
- कौशल्यांमध्ये लिंग असमानता (Gender Disparity in Skills)
- डिजिटल कौशल्य प्लॅटफॉर्म (Digital Skilling Platforms)

यूपीएससी मुख्य परीक्षा सराव प्रश्न

१. भारताच्या सार्वत्रिक आरोग्य कवचाच्या (Universal Health Coverage) प्रयत्नांच्या संदर्भात, प्राथमिक आरोग्य सेवांचा विस्तार करणे आणि त्यांना सक्षम करणे मूलभूत आहे. प्राथमिक आरोग्यातील प्रणालीगत आव्हानांचे चिकित्सक परीक्षण करा आणि समग्र सुधारणा सुचवा.
२. खाजगी क्षेत्राची भूमिका महत्त्वपूर्ण असली तरी, सार्वजनिक तरतूद मजबूत करणे हे समानतेसाठी (equity) महत्त्वाचे आहे. भारतातील आरोग्य प्रणालीमध्ये सार्वजनिक-खाजगी भागीदारीची (public-

private partnerships) परिणामकारकता मूल्यमापन करा आणि पुढील वाटचाल सुचवा.

३. राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० (NEP 2020) ने एक महत्वाकांक्षी सुधारणा अर्जेडा निश्चित केला आहे, परंतु मूलभूत शिक्षण दरी (foundational learning gaps) कायम आहेत. राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० शालेय शिक्षणातील गुणवत्ता आणि समावेशनावर कसे लक्ष केंद्रित करते, तसेच प्रमुख यश आणि मर्यादा नमूद करून, त्याचे चिकित्सक मूल्यांकन करा.

४. भारताचा लोकसंख्याशास्त्रीय लाभांश केवळ शिक्षण, कौशल्य विकास आणि रोजगाराच्या प्रभावी एकात्मिकरणामुळेच प्रत्यक्षात येईल. सध्याच्या विसंगतीचे विश्लेषण करा आणि सुधारित परिणामांसाठी संस्थात्मक आणि धोरणात्मक आंतरसंबंध (institutional and policy interlinkages) प्रस्तावित करा.

५. माता आणि नवजात बालकांच्या आरोग्यातील लक्षित हस्तक्षेप केवळ जगण्यासाठीच नव्हे, तर राष्ट्राच्या मानवी भांडवल विकासासाठीही महत्वाचे आहेत. भारताची प्रगती, आव्हाने आणि एकात्मिक धोरणात्मक प्रतिसादांची आवश्यकता यावर चर्चा करा.

संक्षिप्त रूपे (Acronyms)

अ. आरोग्य क्षेत्रातील संक्षिप्त रूपे (Health Sector Acronyms)

१. HEALTHY – भारतीय आरोग्य सेवेतील समस्या

- **H** – Human Resource Shortage (मनुष्यबळाची कमतरता)
- **E** – Equipment and Infrastructure Deficit (उपकरणे आणि पायाभूत सुविधांची कमतरता)
- **A** – Accessibility Gaps (ग्रामीण-शहरी दरी) (प्रवेशक्षमतेतील अंतर)
- **L** – Low Public Spending (कमी सार्वजनिक खर्च)
- **T** – Trust Deficit in Public Facilities (सार्वजनिक सुविधांवरील विश्वासाचा अभाव)
- **H** – High Out-of-Pocket Expenditure (खिशातून होणारा उच्च खर्च)
- **Y** – Yawning Regulatory Gaps (मोठ्या नियामक कमतरता)

२. REFORM – आरोग्य सेवेसाठी पुढील वाटचाल

- **R** – Raise Public Health Spending (सार्वजनिक आरोग्य खर्च वाढवणे)
- **E** – Empower Primary Healthcare (HWCs, ASHAs) (प्राथमिक आरोग्य सेवांना सक्षम करणे (आरोग्य आणि कल्याण केंद्रे, आशा))
- **F** – Fund State Health Missions Adequately (राज्य आरोग्य अभियानांना पुरेसा निधी पुरवणे)
- **O** – Overhaul Regulatory Mechanisms (नियामक यंत्रणांमध्ये सुधारणा करणे)

- **R** – Reskill Health Workers (आरोग्य कर्मचाऱ्यांना पुन्हा कौशल्य प्रशिक्षण देणे)
- **M** – Monitor Outcomes through Digital Health Tools (डिजिटल आरोग्य साधनांद्वारे निष्कर्षावर लक्ष ठेवणे)

ब. शिक्षण क्षेत्रातील संक्षिप्त रूपे (Education Sector Acronyms)

१. SCHOOL – शालेय शिक्षणातील समस्या

- **S** – Shortage of Trained Teachers (प्रशिक्षित शिक्षकांची कमतरता)
- **C** – Curriculum–Employability Mismatch (अभ्यासक्रम-रोजगारक्षमतेतील विसंगती)
- **H** – High Dropout Rates (उच्च गळती दर)
- **O** – Outdated Infrastructure (जुनाट पायाभूत सुविधा)
- **O** – Over-reliance on Rote Learning (घोकंपट्टीवर जास्त अवलंबून असणे)
- **L** – Learning Poverty (as per ASER) (शिक्षणाचे दारिद्र्य (एएसईआरनुसार))

२. LEARN – NEP २०२० सुधारणा

- **L** – Literacy & Numeracy Focus (NIPUN Bharat) (साक्षरता आणि अंकज्ञानावर लक्ष (निपुण भारत))
- **E** – Experiential Learning & Multilingualism (अनुभवात्मक शिक्षण आणि बहुभाषिकता)
- **A** – Academic Bank of Credits (अकादमिक बँक ऑफ क्रेडिट्स)
- **R** – Restructuring to 5+3+3+4 (५+३+३+४ मध्ये पुनर्रचना)
- **N** – National Research & Digital Universities (राष्ट्रीय संशोधन आणि डिजिटल विद्यापीठे)

क. मनुष्यबळ / कौशल्य विकास संक्षिप्त रूपे (Human Resources / Skilling Acronyms)

१. SKILL – कौशल्य विकासातील आव्हाने

- **S** – Structural Gaps in Training Infrastructure (प्रशिक्षण पायाभूत सुविधांमधील संरचनात्मक कमतरता)
- **K** – Knowledge–Industry Disconnect (ज्ञान-उद्योग संबंधातील विसंगती)
- **I** – Informal Workforce Unrecognised (अनौपचारिक कार्यबल न ओळखले जाणे)
- **L** – Low Employer Participation (नियोक्त्यांचा कमी सहभाग)
- **L** – Limited Female Participation (महिलांचा मर्यादित सहभाग)

२. TRAIN – मनुष्यबळ विकासासाठी रणनीती

- **T** – Technology-driven Skilling (SIDH, AI) (तंत्रज्ञान-आधारित कौशल्य विकास (एसआयडीएच, एआय))
- **R** – Recognition of Prior Learning (RPL) (पूर्वीच्या शिक्षणाची ओळख)
- **A** – Apprenticeship Promotion (NAPS) (शिकाऊ उमेदवारीला प्रोत्साहन (एनएपीएस))
- **I** – Industry-Academia Linkage (उद्योग-शिक्षण संबंध)
- **N** – National Skill Hubs & Credit Portability (राष्ट्रीय कौशल्य केंद्रे आणि क्रेडिट पोर्टेबिलिटी)

तयार नमुने (Readymade Templates)

शिक्षण (Education)

उप-क्षेत्र	प्रमुख समस्या / मुद्दे	शासकीय उपाययोजना / हस्तक्षेप
बालपण / शिशुशिक्षण	• ग्रामीण-शहरी असमानता • कुपोषण आणि आरोग्याचा शिक्षणावर परिणाम • पालकांमध्ये जागरूकतेचा अभाव • राष्ट्रीय अभ्यासक्रम मानकाचा अभाव • अपुरे अंगणवाडी पायाभूत सुविधा	• एकात्मिक बाल विकास सेवा (ICDS) • राष्ट्रीय बालपण काळजी आणि शिक्षण (ECCE) धोरण • राष्ट्रीय पाळणाघर योजना
प्राथमिक शिक्षण	• मूलभूत साक्षरता आणि संख्याज्ञानाचा अभाव • शिक्षकांची उच्च अनुपस्थिती • अपुरे पायाभूत सुविधा • मातृभाषा विरुद्ध शिक्षणाचे माध्यम ही कोंडी	• सर्व शिक्षा अभियान (आता समग्र शिक्षेचा भाग) • मध्यान्ह भोजन योजना • पढे भारत बढे भारत
माध्यमिक शिक्षण	• उच्च गळती दर (विशेषतः मुली) • कमी अध्ययन निष्पत्ती • पायाभूत सुविधांमधील कमतरता (शौचालये, वर्गखोल्या) • घोकंपट्टीने शिकण्याची संस्कृती	• राष्ट्रीय माध्यमिक शिक्षा अभियान (समग्र शिक्षेमध्ये विलीन) • राष्ट्रीय गुणवत्ता-कम-शिष्यवृत्ती • बेटी बचाओ बेटी पढाओ (मुलींच्या शिक्षणासाठी)

उच्च शिक्षण	• कमी सकल नोंदणी गुणोत्तर (GER - Gross Enrollment Ratio) • कालबाह्य अभ्यासक्रम • जागतिक क्रमवारीत कमकुवत स्थान • उद्योगांशी कमकुवत दुवे (संबंध) • मर्यादित संशोधन निधी	• राष्ट्रीय उच्चतर शिक्षा अभियान (RUSA) • राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० (NEP 2020) • स्वयं (SWAYAM) आणि एमओओसी (MOOCs) [मोफत ऑनलाइन अभ्यासक्रम] • वैभव योजना (मेंदूच्या लाभासाठी - brain gain)
शिक्षण प्रशासन आणि समावेशन	• डिजिटल पोहोचचा अभाव • आंतरराज्यीय आणि लैंगिक असमानता • कमकुवत निरीक्षण आणि शिक्षक कार्यप्रदर्शन प्रणाली	• डिजिटल इंडिया ई-लर्निंग उपक्रम (दीक्षा, पीएम ई-विद्या) • शिक्षण प्लससाठी एकत्रित जिल्हा माहिती प्रणाली (UDISE+)

आरोग्य

उप-क्षेत्र	समस्या / मुद्दे	शासकीय उपाययोजना / हस्तक्षेप
प्राथमिक आरोग्य सेवा	• उपकेंद्रे आणि प्राथमिक आरोग्य केंद्रांची (PHCs) कमतरता • शहरी-ग्रामीण असंतुलन • आरोग्य जागरूकतेचा अभाव • अपुरे आरोग्य कर्मचारी	• राष्ट्रीय आरोग्य अभियान (NHM)\ • आयुष्मान भारत – आरोग्य आणि कल्याण केंद्रे • जननी सुरक्षा योजना (JSY)
दुय्यम व तृतीयक सेवा (Secondary & Tertiary Care)	• सरकारी रुग्णालयांमध्ये प्रचंड गर्दी • विशेषज्ञ डॉक्टरांची कमतरता • कमकुवत संदर्भ प्रणाली (referral systems)	• पीएम-आयुष्मान भारत (PM-JAY) • प्रधानमंत्री स्वास्थ्य सुरक्षा योजना (PMSSY)
माता व बाल आरोग्य	• मागासलेल्या जिल्ह्यांमध्ये उच्च MMR (मातामृत्यू दर) आणि IMR (बालमृत्यू दर) • कुपोषण • संस्थात्मक प्रसूतीचे कमी प्रमाण	• पोषण अभियान • लाक्ष्य (LaQshya) उपक्रम • ICDS (एकात्मिक बाल विकास सेवा) आणि अंगणवाडी सेवा

सार्वजनिक आरोग्य पायाभूत सुविधा	- सार्वजनिक आरोग्यावर कमी खर्च (GDP च्या सुमारे १.२८%) - कमकुवत आरोग्य माहिती प्रणाली - स्वतःच्या खिशातून होणाऱ्या खर्चाचा बोजा	- राष्ट्रीय डिजिटल आरोग्य अभियान (NDHM) - मोफत निदान योजना (Free Diagnostics Scheme) - आरोग्य पायाभूत सुविधा अभियान (Health Infrastructure Mission)
रोग नियंत्रण	- एनसीडी (NCDs - असंसर्गजन्य रोग) आणि मानसिक आरोग्य समस्यांमध्ये वाढ - साथीच्या रोगांसाठी अपुरे सर्वेक्षण - लसीकरण कवरेजमधील त्रुटी	- एनसीडीसाठी राष्ट्रीय कार्यक्रम - मानसिक आरोग्य सेवा अधिनियम, २०१७ - सार्वत्रिक लसीकरण कार्यक्रम

संस्थात्मक क्षमता आणि कामगार कायदे	- अनौपचारिक रोजगार (~९०% कार्यबल) - कामगार हक्कांची अंमलबजावणी कमकुवत - विविध मंत्रालयांमध्ये समन्वयाचा अभाव	- श्रमेव जयते कार्यक्रम - चार कामगार संहिता - असंघटित कामगारांसाठी ई-श्रम पोर्टल
------------------------------------	--	--

मानव संसाधन Human Resources

उपक्षेत्र	मुद्दे	शासकीय हस्तक्षेप
शिक्षण आणि कौशल्य विसंगती	- अभ्यासक्रम बाजाराच्या गरजांशी सुसंगत नाहीत - पदवीधरांची रोजगारक्षमता कमी - व्यावसायिक प्रशिक्षणाची मर्यादित उपलब्धता	- राष्ट्रीय शिक्षण धोरण (NEP 2020) - प्रधानमंत्री कौशल्य विकास योजना (PMKVY)
लोकसंख्याशास्त्रीय लाभांशाचा वापर	- तरुणांसाठी नोकऱ्यांची कमतरता - शिक्षित बेरोजगारीत वाढ - कार्यबलात लैंगिक असमानता	- स्टार्ट-अप इंडिया - मनरेगा (ग्रामीण रोजगार) - राष्ट्रीय करिअर सेवा (NCS)
व्यावसायिक आणि तांत्रिक प्रशिक्षण	- औद्योगिक प्रशिक्षण संस्था (ITIs) मध्ये कमी प्रवेश - अपुरी पायाभूत सुविधा - जुनाट अभ्यासक्रम	- स्किल इंडिया मिशन - औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थांसाठी संकल्प (SANKALP) आणि स्ट्राइव्ह (STRIVE) योजना
बुद्धिमत्ता पलायन आणि स्थलांतर	- कुशल कामगारांचे परदेशी स्थलांतर (ब्रेन ड्रेन) - स्थानिक संर्धीच्या अभावामुळे अंतर्गत ग्रामीण-शहरी स्थलांतर	- वैभव (VAIBHAV) योजना (जागतिक भारतीय वैज्ञानिक) - एक जिल्हा एक उत्पादन (ODOP)

अभ्यासक्रम समजून घेणे: तुम्हाला काय माहित असणे आवश्यक आहे

१. संकल्पना आणि वर्गीकरण

- व्याख्या: निरपेक्ष/सापेक्ष गरिबी, कुपोषण, अल्पपोषण (मालन्यूट्रिशन), अदृश्य भूक (हिडन हंगर)
- दारिद्र्य रेषा आणि समित्या (टेंडुलकर, रंगराजन)
- बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांक (MPI)

२. भारतातील सद्यस्थिती

- गरिबीतील कल (उत्पन्न-आधारित आणि बहुआयामी)
- भूक आणि कुपोषण निर्देशांक (GHI, NFHS)
- असमानता आणि अन्न असुरक्षितता

३. गरिबी आणि भूक यांच्यातील संबंध

- गरिबीमुळे भूक कशी लागते (कमी उत्पन्न, असमानता, बेरोजगारी)
- भूक गरिबीला कशी टिकवून ठेवते (कुपोषण, उत्पादकतेचे नुकसान)
- दोन्हीला कारणीभूत असलेले संरचनात्मक आणि सामाजिक घटक

४. शासकीय हस्तक्षेप

- अन्न सुरक्षा: राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा कायदा (NFSA), सार्वजनिक वितरण प्रणाली (PDS), एक राष्ट्र एक रेशन कार्ड (ONORC), प्रधानमंत्री गरीब कल्याण अन्न योजना (PMGKAY)
- रोजगार: महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना (MGNREGA), दीनदयाल अंत्योदय योजना - राष्ट्रीय ग्रामीण आजीविका अभियान (DAY-NRLM), दीनदयाल अंत्योदय योजना - राष्ट्रीय शहरी आजीविका अभियान (DAY-NULM)
- पोषण: पोषण अभियान, एकात्मिक बाल विकास सेवा (ICDS), माध्यान्ह भोजन योजना
- कृषी: प्रधानमंत्री कृषी सिंचन योजना (PMKSY), राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अभियान (NFSM), प्रधानमंत्री किसान सन्मान निधी (PM-KISAN)
- आरोग्य आणि स्वच्छता: प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजना (PMJAY), राष्ट्रीय आरोग्य अभियान (NHM), स्वच्छ भारत अभियान
- शिक्षण आणि कौशल्य विकास: समग्र शिक्षा, प्रधानमंत्री कौशल्य विकास योजना (PMKVY)
- गृहनिर्माण आणि वित्त: प्रधानमंत्री आवास योजना (PMAY), प्रधानमंत्री जन धन योजना (PMJDY)

५. आव्हाने

६. पुढील वाटचाल

UPSC मागील वर्षांचे प्रश्न

प्रश्न	प्रश्नाचे स्वरूप	मुख्य मागणी
गरिबी आणि कुपोषण यामुळे एक दुष्टचक्र निर्माण होते, जे मानवी भांडवल निर्मितीवर नकारात्मक परिणाम करते. हे दुष्टचक्र भेदण्यासाठी कोणती पावले उचलली जाऊ शकतात? (२०२४)	गरिबी-मानवी भांडवल संबंध	गरिबी-कुपोषण-मानवी भांडवल यांच्या या दुष्टचक्राला भेदण्यासाठी धोरणात्मक आणि संस्थात्मक उपाययोजना सुचवा.
महिला बचतगटांना (SHGs) सूक्ष्म वित्तपुरवठा करून लैंगिक असमानता, गरिबी आणि कुपोषण यांचे दुष्टचक्र मोडता येऊ शकते का? उदाहरणांसह स्पष्ट करा. (२०२१)	सूक्ष्म वित्त + लैंगिक-गरिबी संबंध	बचतगटांद्वारे सूक्ष्म वित्तपुरवठा लैंगिक असमानता आणि त्याचा गरिबी व कुपोषणाशी असलेला संबंध कसा हाताळण्यास मदत करतो, हे स्पष्ट करा.
केवळ उत्पन्नावर आधारित गरिबी निश्चित करण्यापेक्षा गरिबीची व्याप्ती आणि तीव्रता अधिक महत्त्वाची आहे. या संदर्भात संयुक्त राष्ट्रांच्या नवीनतम बहुआयामी गरिबी निर्देशांक	बहुआयामी गरिबी विश्लेषण	बहुआयामी गरिबी निर्देशांक (MPI) च्या चौकटीचे आणि भारताच्या गरिबी अंदाजाशी त्याच्या संबंधाचे गंभीरपणे विश्लेषण करा.

(Multidimensional Poverty Index) अहवालाचे विश्लेषण करा. (२०२०)		
भारतात गरिबी आणि भूक यांच्यातील संबंधात वाढती तफावत दिसून येत आहे. शासनाच्या सामाजिक खर्चात घट झाल्यामुळे गरिबांना बिगर-खाद्य (non-Food) अत्यावश्यक वस्तूवर अधिक खर्च करावा लागत आहे, ज्यामुळे त्यांच्या अन्न-अर्थसंकल्पावर ताण येत आहे. स्पष्ट करा. (२०१९)	गरिबी-भूक तफावत	सामाजिक खर्च कमी झाल्यामुळे गरीब कुटुंबांच्या अर्थसंकल्पात कसा बदल होतो आणि भूक कशी वाढते, हे स्पष्ट करा.
भुकेचे मुख्य कारण म्हणून केवळ अन्नाच्या उपलब्धतेवर लक्ष केंद्रित केल्याने भारतातील मानवी विकास धोरणांमधील अप्रभावीतेकडे दुर्लक्ष होते, या मताशी तुम्ही किती सहमत आहात? (२०१८)	अन्न उपलब्धता विरुद्ध धोरणात्मक उणीवा	अन्नाच्या उपलब्धतेपलीकडील भुकेची कारणे, विशेषतः धोरणात्मक उणीवांचे गंभीरपणे मूल्यांकन करा.
भारतातील गरिबी निर्मूलन कार्यक्रम राजकीय इच्छाशक्तीने पाठबळ मिळेपर्यंत केवळ प्रदर्शनीय वस्तूच राहतात. भारतातील प्रमुख गरिबी निर्मूलन कार्यक्रमांच्या कामगिरीच्या संदर्भात चर्चा करा. (२०१७)	गरिबी निर्मूलन कार्यक्रमांची अंमलबजावणी	प्रमुख गरिबी निर्मूलन योजनांचे आणि प्रभावी अंमलबजावणीतील राजकीय इच्छाशक्तीच्या भूमिकेचे मूल्यांकन करा.
भारतात गरिबीच्या अनेक वेगवेगळ्या अंदाजानुसार, कालांतराने गरिबीत लक्षणीय घट झाल्याचे दिसून येते. तुम्ही सहमत आहात का? शहरी आणि ग्रामीण गरिबी निर्देशकांच्या संदर्भात गंभीरपणे परीक्षण करा आणि दाव्यांची विश्वासाहता तपासा. (२०१५)	गरिबीचे कल आणि डेटा विश्लेषण	ग्रामीण-शहरी विभागलेल्या निर्देशकांचा वापर करून गरिबीतील कल तपासा आणि दाव्यांच्या विश्वासाहतेचे मूल्यांकन करा.

प्रस्तावना

भारतात सातत्यपूर्ण आर्थिक वाढ होऊनही, गरिबी आणि भूक या आजही कायमस्वरूपी आव्हानात्मक समस्या आहेत, ज्या लाखो लोकांना प्रभावित करत आहेत. या समस्या केवळ मूलभूत मानवी प्रतिष्ठेचे उल्लंघन करत नाहीत, तर सर्वसमावेशक विकास आणि सामाजिक न्यायाच्या मार्गातही अडथळे निर्माण करतात. भारतीय संविधानातील अनुच्छेद २१ (जीवनाचा हक्क) अंतर्गत असलेल्या घटनात्मक आदेशांची पूर्तता करण्यासाठी आणि संयुक्त राष्ट्रांच्या शाश्वत विकास उद्दिष्टांमधील (SDG १ आणि २) आंतरराष्ट्रीय वचनबद्धता पूर्ण करण्यासाठी या समस्यांवर लक्ष केंद्रित करणे महत्वाचे आहे.

गरिबी आणि भूक समजून घेणे – संकल्पना आणि वर्गीकरण अ. व्याख्या

संकल्पना	वर्णन
निरपेक्ष गरिबी (Absolute Poverty)	किमान उदरनिर्वाहाच्या गरजा (अन्न, निवारा, वस्त्र) पूर्ण करण्यास असमर्थता; परिभाषित दारिद्र्य रेषेचा वापर करून मोजली जाते.
सापेक्ष गरिबी (Relative Poverty)	समाजातील इतरांच्या तुलनेत असलेली गरिबी; वंचनेपेक्षा असमानता दर्शवते.
दीर्घकाळ टिकणारी गरिबी (Chronic Poverty)	दीर्घकाळापासून असलेली गरिबी, जी अनेकदा एका पिढीतून दुसऱ्या पिढीत संक्रमित होते.
अस्थायी गरिबी (Transient Poverty)	आजारपण, नोकरी गमावणे किंवा आपत्ती यांसारख्या आघातांमुळे तात्पुरती येणारी गरिबी.
अल्पपोषण (Undernutrition)	मूलभूत ऊर्जा गरजा पूर्ण करण्यासाठी अपुरे कॅलरीजचे सेवन.
कुपोषण (Malnutrition)	पोषक तत्वांचा असंतुलितपणा (यात अल्पपोषण आणि अतिपोषण दोन्ही समाविष्ट आहे).
अदृश्य भूक (Hidden Hunger)	दृश्यमान चिन्हे नसतानाही आवश्यक सूक्ष्म पोषक तत्वांची (उदा. लोह, आयोडीन, जीवनसत्व अ) कमतरता.
बहुआयामी गरिबी निर्देशांक (MPI) (Multidimensional Poverty Index)	आरोग्य, शिक्षण आणि जीवनमानासारख्या अनेक निर्देशकांद्वारे गरिबीचे मापन करतो (UNDP आणि ऑक्सफर्ड विद्यापीठाद्वारे विकसित).

दारिद्र्य रेषा आणि पद्धती

समिती	ठळक मुद्दे
तेंडुलकर समिती (२००९)	कॅलरीज-आधारित पद्धतीकडून उपभोग-आधारित दारिद्र्य रेषेकडे संक्रमण; दारिद्र्य

	रेषा दररोज ₹२७ (ग्रामीण) आणि ₹३३ (शहरी) प्रति व्यक्ती (२००९ च्या किमतीनुसार) निश्चित केली.
रंगराजन समिती (२०१४)	दारिद्र्य रेषा वाढवून ₹३२ (ग्रामीण) आणि ₹४७ (शहरी) प्रति व्यक्ती निश्चित केली; यात व्यापक उपभोग्य वस्तूंचा समावेश केला. २०११-१२ मध्ये २९.५% दारिद्र्य दर असल्याचा अंदाज.
उत्पन्न-आधारित रेषेचे टीकात्मक विश्लेषण	शिक्षण, आरोग्य, स्वच्छता यांसारख्या वंचनेच्या बिगर-उत्पन्न पैलूंकडे दुर्लक्ष करते; वास्तविक गरिबी कमी लेखते. बहुआयामी गरिबी निर्देशांक (MPI) अधिक व्यापक मानला जातो.

भारतातील गरिबी आणि भुकेची सद्यस्थिती

अ. गरिबी

• अति गरिबीत घट:

- जागतिक बँकेच्या सुधारित आंतरराष्ट्रीय दारिद्र्य रेषेनुसार (IPL) \$3.00/दिवस (२०२१ PPP), भारतातील अति गरिबीचा दर २०११-१२ मधील २७.१% वरून २०२२-२३ मध्ये लक्षणीयरीत्या ५.३% पर्यंत खाली आला आहे. याचा अर्थ या कालावधीत सुमारे २६९ दशलक्ष लोकांना अति गरिबीतून बाहेर काढण्यात आले आहे.
- मागील आंतरराष्ट्रीय दारिद्र्य रेषेनुसार (IPL) \$2.15/दिवस (२०१७ PPP), २०२३ मध्ये अति गरिबीचा अंदाज २% होता, जो या मर्यादेवर अति गरिबी जवळजवळ संपुष्टात आल्याचे दर्शवतो.
- जागतिक बँकेच्या \$3.65/दिवस दारिद्र्य रेषेनुसार (निम्न-मध्यम-उत्पन्न देशांसाठी), गरिबी २०१५ मधील ६१% वरून २०२१ मध्ये ४४% पर्यंत कमी झाली आहे.

• बहुआयामी गरिबी:

- जागतिक बहुआयामी गरिबी निर्देशांक (MPI) २०२४ च्या अंदाजानुसार, भारतातील ११.३% लोकसंख्या (सुमारे १६९.५ दशलक्ष लोक) आरोग्य, शिक्षण आणि राहणीमानातील निर्देशकांवर आधारित बहुआयामी गरीब आहेत. २०१५-१६ मध्ये २४.८५% वरून २०१९-२१ मध्ये १४.९६% पर्यंत ही लक्षणीय घट आहे, ज्यात २०१६ ते २०२१ दरम्यान १३५ दशलक्ष लोक बहुआयामी गरिबीतून बाहेर पडले आहेत.
- ग्रामीण गरिबी अजूनही जास्त आहे, २०२२-२३ मध्ये ग्रामीण लोकसंख्येच्या ७.२% लोक अति गरिबीत आहेत.

• आर्थिक असमानता:

- गरिबी कमी होऊनही, उत्पन्नातील असमानता हे एक आव्हान आहे. ऑक्सफॉर्मच्या अहवालानुसार, लोकसंख्येच्या वरच्या

१०% लोकांकडे राष्ट्रीय संपत्तीच्या ७७% हिस्सा आहे आणि वरच्या १% लोकांकडे ७३% हिस्सा आहे.

- ग्रामीण भागातील ग्राहक खर्चात वार्षिक १०% घट झाली आहे, तर शहरी खर्चात ४% घट झाली आहे, ज्यामुळे असुरक्षित लोकसंख्येसाठी अन्न उपलब्धता आणि गुणवत्तेवर परिणाम झाला आहे.

ब. भूक

- **जागतिक भूक निर्देशांक (GHI) २०२४:** २०२४ च्या GHI मध्ये भारत १२७ देशांपैकी १०५ व्या स्थानावर आहे, ज्याचा स्कोअर २७.३ आहे, याला "गंभीर" भूक श्रेणीत वर्गीकृत केले आहे. ही २०२३ च्या १११ व्या स्थानापेक्षा (स्कोअर २८.७) थोडी सुधारणा आहे.
 - भारतासाठी प्रमुख GHI निर्देशक:
 - **अल्पपोषण (Undernourishment):** लोकसंख्येच्या १३.७% (२०२३ मधील १६.६% वरून घट).
 - **बालकांमध्ये उंचीनुसार वजन कमी असणे (Child Wasting):** १८.७%, जागतिक स्तरावर सर्वाधिक, जे तीव्र अल्पपोषण दर्शवते.
 - **बालकांमध्ये वयानुसार उंची कमी असणे (Child Stunting):** ३५.५%, जे दीर्घकाळच्या अल्पपोषणाचे संकेत देते.
 - **पाच वर्षांखालील बालमृत्यू दर (Under-Five Mortality):** २.९%.
 - भारताचा GHI स्कोअर २००० मधील ३८.४ (चिंताजनक) वरून २०२४ मध्ये २७.३ पर्यंत सुधारला आहे, परंतु बांगलादेश आणि नेपाळसारख्या शेजारील देशांच्या तुलनेत प्रगती अजूनही संथ आहे, जे "मध्यम" श्रेणीत आहेत.
- **अन्न असुरक्षितता आणि कुपोषण:**
 - FAO च्या २०२० च्या अहवालानुसार, १८९.२ दशलक्ष लोक (लोकसंख्येच्या १४%) अल्पपोषित आहेत.
 - राष्ट्रीय कुटुंब आरोग्य सर्वेक्षण-५ (२०१९-२१) अहवालानुसार:
 - १५-४९ वयोगटातील ५१.४% महिला अॅनिमिक (रक्तक्षयग्रस्त) आहेत.
 - पाच वर्षांखालील ३४.७% मुलांची उंची वयानुसार कमी आहे.
 - पाच वर्षांखालील २०% मुलांना उंचीनुसार वजन कमी असण्याची समस्या आहे.
 - पाच वर्षांखालील ३२% मुलांचे वजन कमी आहे.
- २०२३ च्या नीती आयोग (NITI Aayog) अहवालानुसार, भारताच्या ७४.१% लोकसंख्येला (१ अब्जाहून अधिक लोक) निरोगी आहार घेणे परवडत नाही, ज्यामुळे पोषण संकट अधिक गंभीर होत आहे.
- घरगुती उपभोग खर्च सर्वेक्षण (२०२२-२३) दर्शविते की, ग्रामीण भागातील सर्वात गरीब ५% लोक दररोज केवळ १५६४ किलोकॅलरी (आवश्यक: २१७२ किलोकॅलरी) आणि शहरी भागातील १६०७ किलोकॅलरी (आवश्यक: २१३५ किलोकॅलरी) ऊर्जा सेवन करतात.

भारतातील गरिबी आणि भूक यांच्यातील संबंध

- भारतात गरिबी आणि भूक हे दोन्ही घटक एकमेकांमध्ये खोलवर रुजलेले आहेत. गरिबी हे भूक आणि अन्न असुरक्षिततेचे प्रमुख कारण आहे, तर भूक आरोग्य, उत्पादकता आणि आर्थिक क्षमतेवर परिणाम करून गरिबीला अधिक दृढ करते. त्यांच्यातील संबंधांचे सविस्तर विश्लेषण खालीलप्रमाणे:

गरिबी हे भुकेचे कारण

- **खरेदी क्षमतेवर मर्यादा:** गरिबीमुळे पुरेसे आणि पौष्टिक अन्न मिळवण्यावर मर्यादा येतात. २०२२-२३ च्या घरगुती उपभोग खर्च सर्वेक्षणानुसार, ग्रामीण भागातील सर्वात गरीब ५% लोक दररोज केवळ १,५६४ किलोकॅलरी (आवश्यक: २,१७२ किलोकॅलरी) आणि शहरी भागातील १,६०७ किलोकॅलरी (आवश्यक: २,१३५ किलोकॅलरी) ऊर्जा सेवन करतात. २०२३ च्या नीती आयोगाच्या अहवालानुसार, भारतातील ७४.१% लोकसंख्येला कमी उत्पन्न असल्यामुळे निरोगी आहार घेणे परवडत नाही.
- **आर्थिक असमानता:** ऑक्सफॅमच्या अहवालानुसार, लोकसंख्येच्या वरच्या १०% लोकांकडे राष्ट्रीय संपत्तीचा ७७% हिस्सा आहे, तर वरच्या १% लोकांकडे ७३% हिस्सा आहे. ही असमानता गरिबांसाठी अन्न मिळवण्यावर मर्यादा आणते, ज्यामुळे भूक अधिक वाढते. ग्रामीण ग्राहक खर्चात वार्षिक १०% घट झाली आहे, तर शहरी खर्चात ४% घट झाली आहे, ज्यामुळे दर्जेदार अन्न मिळवण्यावर परिणाम झाला आहे.
- **बेरोजगारी आणि कमी मजुरी:** गरिबी बहुतेकदा बेरोजगारी किंवा कमी पगाराच्या नोकऱ्यांमुळे उद्भवते, विशेषतः ग्रामीण भागात, जिथे लोकसंख्येच्या ७.२% लोक २०२२-२३ मध्ये अति गरिबीत जीवन जगत आहेत. यामुळे कुटुंबांची पुरेशी अन्न खरेदी करण्याची क्षमता मर्यादित होते, ज्यामुळे अल्पपोषण (लोकसंख्येच्या १३.७%, GHI २०२४) होते.
- **सामाजिक आणि प्रादेशिक विषमता:** दुर्बळ गट (उदा. अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती) आणि नैसर्गिक आपत्तींना बळी पडणारे प्रदेश (उदा. आसाम, बिहार) यांना उच्च दारिद्र्य दराचा सामना करावा लागतो, जो उच्च भुकेच्या पातळीशी संबंधित आहे. उदाहरणार्थ, ग्रामीण भागात बहुआयामी गरिबी अधिक आहे (११.३%, MPI २०२४), ज्यामुळे पोषक तत्वांच्या दृष्टीने वाईट परिणाम दिसून येतात.

भूक हे गरिबीला कारणीभूत

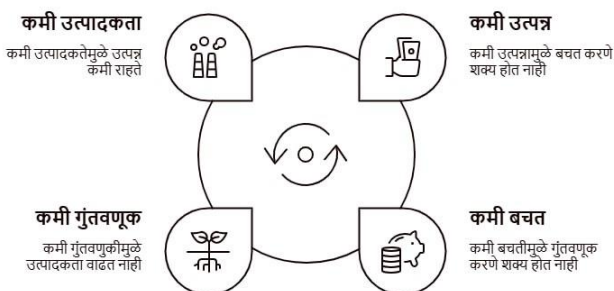
- **आरोग्य आणि उत्पादकता कमी होणे:** भुकेमुळे कुपोषण होते, ज्यामुळे शारीरिक आणि संज्ञानात्मक विकासात अडथळे येतात. २०२४ च्या GHI अहवालानुसार, १८.७% बालकांमध्ये उंचीनुसार वजन कमी असणे आणि ३५.५% बालकांमध्ये वयानुसार उंची कमी असणे ही जागतिक स्तरावर सर्वाधिक आकडेवारी आहे. कुपोषित मुले शिक्षण पूर्ण करण्याची किंवा चांगल्या पगाराची नोकरी मिळवण्याची शक्यता कमी असते, ज्यामुळे गरिबीचे दुष्टचक्र कायम राहते.

- **आंतरपिढीगत गरिबी:** मातांमधील कुपोषण (उदा. १५-४९ वयोगटातील ५१.४% महिला अॅनिमिक आहेत, NFHS-५) यामुळे कमी वजनाची बाळे जन्माला येतात आणि मुलांना आरोग्याच्या समस्या येतात, ज्यामुळे त्यांची भविष्यातील कमाईची क्षमता मर्यादित होते आणि कुटुंबे गरिबीच्या सापळ्यात अडकतात.
- **घटलेली आर्थिक उत्पादकता:** अल्पपोषण (१८९.२ दशलक्ष लोक, FAO २०२०) कार्यबलाची उत्पादकता कमी करते, विशेषतः शेतीवर अवलंबून असलेल्या ग्रामीण भागात, जिथे कमी ऊर्जा सेवनामुळे शारीरिक श्रमात अडथळा येतो, ज्यामुळे गरिबी अधिक दृढ होते.

सामान्य संरचनात्मक घटक

- **अकार्यक्षम अन्न प्रणाली:** सार्वजनिक वितरण प्रणाली (PDS) मध्ये गळती आणि वगळण्याच्या चुकांमुळे ९० दशलक्षाहून अधिक पात्र लोकांना अन्न हक्कापासून वंचित राहावे लागते. याचा गरिबांवर अधिक परिणाम होतो, ज्यामुळे भूक अधिक वाढते.
- **शेतीमधील आव्हाने:** कमी कृषी उत्पादकता आणि खराब पायाभूत सुविधांमुळे ४०% कापणीपश्चात नुकसान होते, ज्यामुळे अन्नाची उपलब्धता मर्यादित होते. याचा गरिबीवर (शेतकऱ्यांचे उत्पन्न कमी झाल्यामुळे) आणि भुकेवर (अन्न पुरवठा कमी झाल्यामुळे) दोन्हीवर परिणाम होतो.
- **हवामान संवेदनशीलता:** हवामान बदलामुळे उद्भवणाऱ्या दुष्काळ आणि पूर यांसारख्या घटनांमुळे कृषी उत्पादनात व्यत्यय येतो, ज्यामुळे ग्रामीण उपजीविका आणि अन्न मिळवण्यावर परिणाम होतो, विशेषतः \$३/दिवस दारिद्र्यरेषेखालील ५.३% लोकांसाठी (२०२२-२३).
- **सामाजिक असमानता:** जात, लिंग आणि प्रादेशिक विषमता गरिबी आणि भूक दोन्ही वाढवतात. उदाहरणार्थ, दुर्बल समुदायांना शिक्षण, रोजगार आणि अन्न मिळवण्यामध्ये अडथळे येतात, ज्यामुळे हे दुष्टचक्र अधिक दृढ होते.
- **दुष्टचक्र** गरिबीमुळे पौष्टिक अन्न मिळवण्यावर मर्यादा येतात, ज्यामुळे भूक आणि कुपोषण होते, जे आरोग्य, शिक्षण आणि उत्पादकता बिघडवते, आणि यामुळे गरिबी अधिक दृढ होते. उदाहरणार्थ, पाच वर्षांखालील ३२% मुलांचे वजन कमी आहे (NFHS-५), ज्यामुळे त्यांची भविष्यातील आर्थिक क्षमता कमी होते आणि पिढ्यानपिढ्या गरिबी कायम राहते.

गरीबीचे दुष्ट चक्र

भारतातील गरिबी आणि भूक यांवर उपाययोजना करण्यासाठी शासकीय हस्तक्षेप

भारतात गरिबी आणि भूक या दोन्ही समस्या परस्परांशी घट्ट जोडलेल्या आहेत; गरिबीमुळे अन्नसुरक्षिततेची समस्या निर्माण होते, तर भूक आरोग्य आणि उत्पादकतेच्या नुकसानीद्वारे गरिबीला अधिक दृढ करते. या दोन्ही समस्यांवर मात करण्यासाठी भारत सरकारने अनेक व्यापक कार्यक्रम राबवले आहेत. खाली प्रमुख हस्तक्षेपांचे, त्यांच्या परिणामांचे आणि आव्हानांचे एकत्रित विहंगावलोकन दिले आहे:

१. अन्न सुरक्षा आणि अनुदानित अन्न वितरण

• राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा कायदा (NFSA), २०१३:

- **उद्दिष्ट:** सार्वजनिक वितरण प्रणाली (PDS) द्वारे ग्रामीण लोकसंख्येच्या ७५% आणि शहरी लोकसंख्येच्या ५०% लोकांना अनुदानित दराने अन्नधान्य (तांदूळ ₹३/किलो, गहू ₹२/किलो, भरड धान्य ₹१/किलो) उपलब्ध करून देणे.
- **परिणाम:** ८०० दशलक्षाहून अधिक लोकांना याचा लाभ होतो, ज्यामुळे अल्पपोषणात घट झाली आहे (१३.७%, GHI २०२४) आणि ग्रामीण भागातील सर्वात गरीब ५% लोक (ज्यांचे दैनंदिन कॅलरी सेवन १,५६४ किलोकॅलरी आहे) आणि शहरी भागातील १,६०७ किलोकॅलरी (२०२२-२३) लोकांसाठी हे महत्त्वपूर्ण ठरले आहे. यामुळे दारिद्र्य कमी होण्यास मदत झाली आहे (५.१%, \$३/दिवस, २०२३-२४).
- **आव्हाने:** गळती, भ्रष्टाचार आणि वगळण्याच्या चुकांमुळे ९० दशलक्षाहून अधिक पात्र लाभार्थी वंचित राहतात. दूरस्थ भागांमध्ये धान्याची गुणवत्ता खराब असणे आणि अनियमित पुरवठा या समस्या आहेत.

• एक राष्ट्र, एक रेशन कार्ड (ONORC):

- **उद्दिष्ट:** स्थलांतरित कामगारांना देशभरात सार्वजनिक वितरण प्रणालीचे लाभ मिळवता यावेत, ज्यामुळे स्थलांतरित, गरीब लोकसंख्येतील भुकेची समस्या दूर होण्यास मदत होते.
- **परिणाम:** ३२ राज्ये/केंद्रशासित प्रदेशांमध्ये लागू, ज्यामुळे लाखो स्थलांतरितांना, विशेषतः कोविड-१९ सारख्या आर्थिक संकटांच्या काळात लाभ मिळाला.
- **आव्हाने:** तांत्रिक अडचणी, अपुरी पोर्टेबिलिटी आणि लाभार्थ्यांमध्ये कमी जागरूकता.

• प्रधानमंत्री गरीब कल्याण अन्न योजना (PMGKAY):

- **उद्दिष्ट:** संकटाच्या काळात राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा कायदा (NFSA) च्या लाभार्थ्यांना अतिरिक्त मोफत अन्नधान्य (५ किलो/व्यक्ती/महिना) प्रदान करणे.
- **परिणाम:** (२०२०-२३) दरम्यान ८० कोटीहून अधिक लोकांना याचा लाभ मिळाला, ज्यामुळे आर्थिक धक्क्यांदरम्यान भुकेची समस्या कमी झाली.
- **आव्हाने:** या योजनेचे तात्पुरते स्वरूप आणि दूरस्थ भागांमधील लॉजिस्टिक्सच्या समस्यांमुळे दीर्घकालीन परिणाम मर्यादित

राहतो.

२. उत्पन्न निर्मिती आणि रोजगार

- **महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी अधिनियम (MGNREGA):**
 - **उद्दिष्ट:** ग्रामीण कुटुंबांना अकुशल शारीरिक कामासाठी वर्षातून १०० दिवसांच्या मजुरीची हमी देणे, ज्यामुळे दारिद्र्य आणि भुकेवर मात करण्यासाठी उत्पन्नात वाढ होते.
 - **परिणाम:** २०२२-२३ मध्ये ५५ दशलक्षाहून अधिक कुटुंबांना रोजगार मिळाला, ज्यामुळे ग्रामीण भागातील खरेदी शक्ती वाढली (७.२% अति गरिबीत, २०२२-२३) आणि अन्न असुरक्षितता कमी झाली.
 - **आव्हाने:** मजुरीच्या देयकास विलंब, काही प्रदेशांमध्ये कामाच्या उपलब्धतेची मर्यादा आणि प्रशासकीय अक्षमता.
- **दीनदयाल अंत्योदय योजना - राष्ट्रीय ग्रामीण आजीविका अभियान (DAY-NRLM):**
 - **उद्दिष्ट:** विशेषतः महिलांसाठी स्वयं-मदत गटांद्वारे (SHGs) स्वयंरोजगार आणि कौशल्य विकासाला प्रोत्साहन देणे, ज्यामुळे शाश्वत उपजीविका निर्माण होतात.
 - **परिणाम:** ८ कोटींहून अधिक महिलांना स्वयं-मदत गटांमध्ये संघटित केले, ज्यामुळे कुटुंबांचे उत्पन्न वाढले आणि बहुआयामी गरिबी कमी झाली (११.३%, MPI २०२४).
 - **आव्हाने:** राज्यांमध्ये असमान अंमलबजावणी आणि स्वयं-मदत गट उत्पादनांसाठी मर्यादित बाजारपेठांचा अभाव.
- **दीनदयाल अंत्योदय योजना - राष्ट्रीय शहरी आजीविका अभियान (DAY-NULM):**
 - **उद्दिष्ट:** शहरी गरीब, ज्यामध्ये झोपडपट्टीत राहणारे आणि रस्त्यावरचे विक्रेते यांचा समावेश आहे, त्यांना कौशल्य प्रशिक्षण, सूक्ष्म-कर्ज आणि रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देणे.
 - **परिणाम:** १० लाखांहून अधिक शहरी गरिबांना उपजीविका मिळवण्यात मदत केली, ज्यामुळे शहरी गरिबीची समस्या हाताळली गेली (शहरी खर्चात वार्षिक ४% घट).
 - **आव्हाने:** वेगाने होणारे शहरीकरण कार्यक्रमाच्या व्याप्तीपेक्षा जास्त असल्याने, असंघटित क्षेत्रातील कामगार असुरक्षित राहतात.

३. पोषण-विशिष्ट हस्तक्षेप (Nutrition-Specific Interventions)

- **पोषण अभियान (राष्ट्रीय पोषण मिशन):**
 - **उद्दिष्ट:** बालके, गर्भवती महिला आणि स्तनदा मातांमधील कुपोषण, खुंटलेले वाढ (३५.५%, GHI २०२४), उंचीनुसार वजन कमी असणे (१८.७%) आणि अॅनिमिया (५१.४% महिलांमध्ये, NFHS-५) कमी करणे.
 - **परिणाम:** अंगणवाडी केंद्रांद्वारे लाखो लोकांपर्यंत पोहोचले, पूरक पोषण आणि आरोग्य शिक्षण प्रदान करून आरोग्य-संबंधित गरिबी

आणि भुकेच्या कारणांवर लक्ष केंद्रित केले.

- **आव्हाने:** अपुरा निधी, असमान अंमलबजावणी आणि प्रशिक्षित कर्मचाऱ्यांचा अभाव.

• **एकात्मिक बाल विकास सेवा (ICDS):**

- **उद्दिष्ट:** ६ वर्षांखालील बालके आणि गर्भवती/स्तनदा मातांना पूरक पोषण, आरोग्य तपासणी आणि पूर्व-शालेय शिक्षण प्रदान करणे.
- **परिणाम:** १० कोटींहून अधिक लाभार्थ्यांना समाविष्ट केले, ज्यामुळे बालकांचे कमी वजन (३२%, NFHS-५) कमी झाले आणि बालकांच्या सुरुवातीच्या विकासाला मदत झाली.
- **आव्हाने:** खराब पायाभूत सुविधा, अन्नाचा अनियमित पुरवठा आणि ग्रामीण भागांमध्ये कर्मचारी वर्गाची कमतरता.

• **माध्यान्ह भोजन योजना (MDM):**

- **उद्दिष्ट:** शाळेतील मुलांना पोषण सुधारण्यासाठी आणि शाळेतील उपस्थिती वाढवण्यासाठी मोफत भोजन प्रदान करणे, ज्यामुळे भूक आणि शिक्षणातील अडथळे दूर होतात.
- **परिणाम:** दररोज १२ कोटींहून अधिक मुलांना सेवा पुरवली जाते, ज्यामुळे बालकांचे वजन कमी होण्याची समस्या कमी झाली आणि गरिबांमधील प्रवेशात वाढ झाली.
- **आव्हाने:** जेवणाच्या गुणवत्तेत विसंगती, स्वच्छतेचे मुद्दे आणि शाळा बंद असताना व्यत्यय.

४. कृषी आणि अन्न पुरवठा वाढवणे (Agricultural and Food Supply Enhancement)

• **प्रधानमंत्री कृषी सिंचन योजना (PMKSY):**

- **उद्दिष्ट:** अन्न उपलब्धता सुनिश्चित करण्यासाठी आणि भूक कमी करण्यासाठी सिंचन आणि कृषी उत्पादकता सुधारणे.
- **परिणाम:** २० लाख हेक्टरहून अधिक क्षेत्रासाठी सिंचन वाढवले, ज्यामुळे अन्नधान्य उत्पादनाला (३३० दशलक्ष टन, २०२२-२३) मदत झाली.
- **आव्हाने:** अंमलबजावणीची गती मंद असणे आणि पावसावर अवलंबित्व.

• **राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा मिशन (NFSM):**

- **उद्दिष्ट:** गरिबांसाठी अन्नाची परवडणारी क्षमता सुधारण्यासाठी तांदूळ, गहू, कडधान्ये आणि भरड धान्याचे उत्पादन वाढवणे.
- **परिणाम:** कडधान्य उत्पादनात २०% वाढ (२०१६-२३) झाली, ज्यामुळे प्रथिनेयुक्त अन्नपदार्थांची उपलब्धता सुधारली.
- **आव्हाने:** खराब साठवणूक आणि पायाभूत सुविधांमुळे काढणीनंतरचे नुकसान (काही पिकांसाठी ४०%).

• **प्रधानमंत्री किसान सन्मान निधी (PM-KISAN):**

- **उद्दिष्ट:** कृषी कुटुंबांची अन्न सुरक्षा आणि उत्पन्नाला पाठिंबा देण्यासाठी लहान आणि अल्पभूधारक शेतकऱ्यांना वार्षिक ₹६,००० प्रदान करणे.
- **परिणाम:** ११ कोटींहून अधिक शेतकऱ्यांपर्यंत पोहोचले, ज्यामुळे

अन्नाची उपलब्धता आणि ग्रामीण उत्पन्न वाढले.

- **आव्हाने:** भूमिहीन कृषी मजुरांना वगळणे, जो एक अत्यंत अन्न असुरक्षित गट आहे.

५. पोषण आणि गरिबी कमी करण्यासाठी आरोग्य आणि स्वच्छता (Health and Sanitation for Nutrition and Poverty Reduction)

- **आयुष्मान भारत - प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजना (PMJAY):**
 - **उद्दिष्ट:** ५० कोटींहून अधिक लोकांना आरोग्य-संबंधित गरिबी आणि भूक टाळण्यासाठी प्रति कुटुंब वार्षिक ₹५ लाखांपर्यंत रुग्णालयात दाखल होण्याचा खर्च प्रदान करणे.
 - **परिणाम:** २०२३ पर्यंत ६ कोटींहून अधिक रुग्णालयात दाखल झालेल्यांना समाविष्ट केले, ज्यामुळे गरिबी वाढवणारे आरोग्यावरील स्वतःच्या खिशातून होणारे खर्च कमी झाले.
 - **आव्हाने:** मर्यादित बाह्यरुग्ण सेवा आणि ग्रामीण आरोग्य सेवा पायाभूत सुविधांची कमतरता.
- **राष्ट्रीय आरोग्य अभियान (NHM):**
 - **उद्दिष्ट:** माता आणि बालकांचे आरोग्य सुधारणे, गरिबी-संबंधित कुपोषण आणि अँनिमियाला संबोधित करणे.
 - **परिणाम:** पाच वर्षांखालील मृत्यू दर २.९% पर्यंत कमी झाला (GHI २०२४), ज्यामुळे आर्थिक उत्पादकतेला पाठिंबा मिळाला.
 - **आव्हाने:** आरोग्य सेवा कर्मचाऱ्यांची कमतरता आणि दूरस्थ भागांमध्ये असमान उपलब्धता.
- **स्वच्छ भारत अभियान:**
 - **उद्दिष्ट:** पोषण आत्मसात करण्यास अडथळा आणणारे आणि गरिबी वाढवणारे रोग कमी करण्यासाठी स्वच्छता आणि स्वच्छ पाण्याची उपलब्धता सुनिश्चित करणे.
 - **परिणाम:** २०१९ पर्यंत ग्रामीण भागांत १००% हागणदारीमुक्त (open defecation-free) दर्जा प्राप्त झाला, ज्यामुळे पोषणाचे शोषण आणि आरोग्याचे परिणाम सुधारले.
 - **आव्हाने:** सुविधांची देखभाल आणि काही प्रदेशांमध्ये पाण्याची टंचाई.

६. शिक्षण आणि कौशल्य विकास (Education and Skill Development)

- **समग्र शिक्षा अभियान:**
 - **उद्दिष्ट:** ६-१४ वयोगटातील मुलांना मोफत शिक्षण देऊन, मानवी भांडवल सुधारून गरिबी-भुकेचे दुष्टचक्र भेदणे.
 - **परिणाम:** प्रवेशात वाढ झाली आणि बहुआयामी गरिबी २४.८५% (२०१५-१६) वरून १४.९६% (२०१९-२१) पर्यंत कमी झाली.
 - **आव्हाने:** ग्रामीण भागांमध्ये खराब पायाभूत सुविधा आणि शिक्षकांची कमतरता.
- **प्रधानमंत्री कौशल्य विकास योजना (PMKVY):**

- **उद्दिष्ट:** तरुणांना रोजगारक्षमता आणि अन्न मिळवण्यासाठी उत्पन्न सुधारण्यासाठी कौशल्य प्रशिक्षण देणे.
- **परिणाम:** २०२३ पर्यंत १.४ कोटींहून अधिक तरुणांना प्रशिक्षण दिले, ज्यामुळे शहरी आणि ग्रामीण उपजीविकांना मदत झाली.
- **आव्हाने:** कौशल्ये आणि बाजारपेठेतील मागणी यांच्यातील विसंगती, तसेच दुर्बळ गटांपर्यंत मर्यादित पोहोच.

७. गृहनिर्माण आणि आर्थिक समावेशन (Housing and Financial Inclusion)

- **प्रधानमंत्री आवास योजना (PMAY):**
 - **उद्दिष्ट:** शहरी आणि ग्रामीण गरिबांना परवडणारी घरे उपलब्ध करून देऊन जीवनमान सुधारणे.
 - **परिणाम:** २०२३ पर्यंत ४ कोटींहून अधिक घरे बांधली गेली, ज्यामुळे अपुऱ्या घरांसारख्या बहुआयामी गरिबी निर्देशकांत घट झाली.
 - **आव्हाने:** बांधकाम विलंब, भूसंपादन समस्या आणि शहरी-ग्रामीण असमानता.
- **प्रधानमंत्री जन धन योजना (PMJDY):**
 - **उद्दिष्ट:** गरिबांसाठी बँक खाती, कर्ज आणि विमा यांद्वारे आर्थिक समावेशनाला प्रोत्साहन देणे.
 - **परिणाम:** २०२३ पर्यंत ५० कोटींहून अधिक खाती उघडली गेली, ज्यामुळे ३४ लाख कोटी रुपयांच्या थेट लाभ हस्तांतरणास (DBTs) मदत झाली, आणि गरिबी व भूक निवारणास पाठिंबा मिळाला.
 - **आव्हाने:** कमी आर्थिक साक्षरता आणि सर्वात गरीब लोकांसाठी मर्यादित कर्ज उपलब्धता.

भारतातील गरिबी आणि भूक निवारणासाठी शासकीय हस्तक्षेपांमधील सामान्य आव्हाने

- **अंमलबजावणीतील त्रुटी:** नोकरशाहीतील अकार्यक्षमता, भ्रष्टाचार आणि केंद्र-राज्य समन्वयाचा अभाव यामुळे कार्यक्रमांची प्रभावीता कमी होते.
- **वगळण्याच्या चुका (Exclusion Errors):** कागदपत्रांच्या कमतरतेमुळे किंवा भेदभावामुळे दुर्बळ गट (उदा. अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, स्थलांतरित) अडथळ्यांना सामोरे जातात.
- **निधीचा अभाव:** पोषण अभियान आणि एकात्मिक बाल विकास सेवा (ICDS) सारख्या कार्यक्रमांना अपुरा निधी मिळाल्याने त्यांची व्याप्ती आणि परिणामकारकता मर्यादित राहते.
- **अकार्यक्षम सार्वजनिक वितरण प्रणाली (PDS):** गळती, भ्रष्टाचार आणि वगळण्याच्या चुकांमुळे ९० दशलक्षाहून अधिक पात्र लाभार्थी वंचित राहतात, ज्यामुळे भूक निवारणाच्या प्रयत्नांना खीळ बसते.
- **हवामान संवेदनशीलता:** दुष्काळ, पूर आणि अनियमित पर्जन्यमान यामुळे अन्न उत्पादन आणि ग्रामीण उपजीविका विस्कळीत होतात.
- **आहारात विविधतेचा अभाव:** सार्वजनिक वितरण प्रणालीमध्ये

धान्यावर जास्त अवलंबून राहिल्याने प्रथिने आणि सूक्ष्म पोषक तत्वांनी युक्त अन्नपदार्थाकडे दुर्लक्ष होते, ज्यामुळे कुपोषण कायम राहते.

- **प्रादेशिक विषमता:** बिहार आणि उत्तर प्रदेशसारखी गरीब राज्ये कार्यक्रम अंमलबजावणीत मागे पडतात, ज्यामुळे गरिबी आणि भूक अधिक वाढते.
- **सामाजिक असमानता:** जात, लिंग आणि वांशिक भेदभाव यामुळे दुर्बल गटांना लाभांपर्यंत पोहोचण्यात मर्यादा येतात.
- **अपुरी पायाभूत सुविधा:** खराब साठवणूक, वाहतूक आणि आरोग्य सेवा सुविधांमुळे कार्यक्रम वितरण आणि परिणामांना अडथळा निर्माण होतो.
- **मर्यादित देखरेख:** कमकुवत निरीक्षण आणि रिअल-टाइम डेटाच्या अभावामुळे कार्यक्रमांमध्ये वेळेवर बदल करणे कठीण होते.

पुढील वाटचाल (Way Forward)

- **सार्वजनिक वितरण प्रणालीची कार्यक्षमता वाढवणे:** गळती कमी करण्यासाठी आणि लक्ष्यीकरण सुधारण्यासाठी AI, ब्लॉकचेन आणि "मेरा रेशन" सारख्या ॲप्सचा वापर करणे.
- **आहारात विविधतेला प्रोत्साहन देणे:** कुपोषण कमी करण्यासाठी सार्वजनिक वितरण प्रणालीमध्ये कडधान्ये, दुग्धजन्य पदार्थ आणि भाज्यांचा समावेश करणे (उदा. बालकांमध्ये उंचीनुसार वजन कमी असण्याचे प्रमाण १८.७%, GHI २०२४).
- **काढणीपश्चात नुकसान कमी करणे:** साठवणूक आणि वाहतूक पायाभूत सुविधा सुधारणे, ज्यामुळे होणारे नुकसान कमी होईल (काही पिकांसाठी ४०% नुकसान).
- **निधी वाढवणे:** बहुआयामी गरिबीला (११.३%, MPI २०२४) संबोधित करण्यासाठी आरोग्य, पोषण आणि शिक्षण कार्यक्रमांना प्राधान्य देणे.
- **हवामान-लवचिक शेती (Climate-Resilient Agriculture):** अन्न सुरक्षा आणि ग्रामीण उत्पन्न सुनिश्चित करण्यासाठी दुष्काळ-प्रतिरोधक पिके आणि शाश्वत शेतीला प्रोत्साहन देणे.
- **समावेशक लक्ष्यीकरण (Inclusive Targeting):** कागदपत्रे सोपी करणे आणि दुर्बल व स्थलांतरित लोकसंख्येसाठी पोहोच वाढवणे.
- **तंत्रज्ञानाचा लाभ घेणे:** गरिबी आणि भूक निवारण कार्यक्रमांच्या रिअल-टाइम देखरेखीसाठी डेटा ॲनालिटिक्स आणि सॅटेलाइट इमेजरीचा वापर करणे.
- **असमानतेवर लक्ष केंद्रित करणे:** उत्पन्नातील विषमता कमी करण्यासाठी संपत्तीच्या समान वितरणाला प्रोत्साहन देणे (ॲक्सफॅमच्या मते, वरच्या १% लोकांकडे ७३% संपत्ती आहे).

जगभरातील गरिबी आणि भूक निवारणासाठी सर्वोत्तम पद्धती

१. ब्राझील – बोलसा फामिलिया (सशर्त रोख हस्तांतरण कार्यक्रम)
'फोम झिरो' (Fome Zero) या कार्यक्रमाचा एक महत्वाचा घटक म्हणून, बोलसा फामिलिया हा कार्यक्रम त्याच्या सशर्त रोख हस्तांतरण मॉडेलसाठी जागतिक स्तरावर ओळखला गेला. हा कार्यक्रम गरीब कुटुंबांना मासिक

आर्थिक मदत पुरवतो, ज्यासाठी मुलांची शाळेतील उपस्थिती आणि नियमित आरोग्य तपासणीची अट असते. या कार्यक्रमांमुळे ५० दशलक्षाहून अधिक ब्राझिलियन लोकांना लाभ मिळाला आणि गरिबीत २५% घट झाली, तर बालमृत्यू दरात १६% घट झाली. याने महिला सक्षमीकरण, आंतरपिढीगत गतिशीलता सुधारली आणि ५०+ देशांमध्ये याची प्रतिकृती तयार केली गेली, ज्यामुळे हक्कांशी संबंधित सामाजिक संरक्षणात तो एक महत्वाचा मापदंड बनला.

२. इथिओपिया – प्रोडक्टिव्ह सेफ्टी नेट प्रोग्राम (PSNP) PSNP, आफ्रिकेतील सर्वात मोठा गरिबीविरोधी कार्यक्रम आहे. हा कार्यक्रम सार्वजनिक कामांच्या बदल्यात अन्न किंवा रोख रक्कम पुरवतो आणि असुरक्षित कुटुंबांना थेट मदत देतो. हा कार्यक्रम दीर्घकालीन अन्न असुरक्षिततेवर लक्ष केंद्रित करतो आणि जलसंधारण व जमीन विकास यांसारख्या सामुदायिक कामांद्वारे मालमत्ता निर्मितीला प्रोत्साहन देतो. २००५ पासून, याने लाखो ग्रामीण गरिबांना भुकेतून बाहेर काढले आहे, ज्यामुळे दुष्काळ आणि महागाई यांसारख्या धक्क्यांविरुद्ध लवचिकता निर्माण झाली आहे.

३. मेक्सिको – प्रॉस्पेरा (पूर्वी प्रॉग्रेस/ओपोर्टूनिडेड्स) १९९७ मध्ये सुरू झालेला प्रॉस्पेरा हा एक सशर्त रोख हस्तांतरण कार्यक्रम आहे, ज्याचा उद्देश आंतरपिढीगत गरिबीचे दुष्टचक्र तोडणे आहे. हा कार्यक्रम मानवी भांडवलाला विकासशील लाभांना जोडतो – जसे की शाळेतील उपस्थिती, मातांचे आरोग्य आणि पोषण. यामुळे शैक्षणिक प्राप्ती, आरोग्य परिणाम सुधारले आणि वाढ खुंटण्याची समस्या कमी झाली. त्याच्या मजबूत देखरेख आणि परिणाम मूल्यांकन प्रणालींसाठी जागतिक स्तरावर प्रशंसित, याने लॅटिन अमेरिका आणि दक्षिण आशियातील कल्याणकारी योजनांच्या रचनेवर प्रभाव टाकला.

४. चीन – लक्षित गरिबी निर्मूलन (२०१३-२०२०) चीनने डेटा-आधारित ओळख वापरून गरीब कुटुंबांना वैयक्तिकरित्या लक्ष्य करून सर्वात महत्वाकांक्षी गरिबी कार्यक्रमांपैकी एक सुरू केला. यामध्ये पर्यावरणीयदृष्ट्या नाजूक क्षेत्रांमधून स्थलांतर, ग्रामीण उद्योगांना प्रोत्साहन, कौशल्य विकास आणि थेट आर्थिक मदत यांचा समावेश होता. २०२० पर्यंत, ८०० दशलक्षाहून अधिक लोकांना अति गरिबीतून बाहेर काढण्यात आले, ज्यामुळे चीन SDG 1 वेळेपूर्वी पूर्ण करणारा एकमेव देश बनला – जो अचूक गरिबी निर्मूलनात एक महत्वाचा टप्पा ठरला.

घटकासाठी अतिरिक्त माहिती (Value Addition for Unit)

मुख्य शब्द (Keywords): निरपेक्ष गरिबी, सापेक्ष गरिबी, अदृश्य भूक, बहुआयामी गरिबी निर्देशांक, दारिद्र्य रेषेची पद्धत, अन्न सुरक्षा, पोषण असुरक्षितता, उत्पन्न-गरिबी संबंध, कुपोषण-गरिबीचा सापळा, संरचनात्मक असमानता, सार्वजनिक वितरण प्रणाली, अंगणवाडी पोहोच, माध्यान्ह भोजन कार्यक्रम, ग्रामीण-शहरी भुकेतील दरी, सार्वजनिक वितरण प्रणालीतील गळती, आहारातील विविधता, काढणीपश्चात नुकसान,

हवामान-लवचिक शेती, आरोग्य-स्वच्छता संबंध, आर्थिक समावेशन, कौशल्य-उपजीविका संबंध, गरिबीचे सामाजिक निर्धारक.

UPSC मुख्य परीक्षेसाठी सराव प्रश्न:

- भारतातील मानवी भांडवल निर्मितीला कमी लेखणाऱ्या गरिबी आणि कुपोषणाच्या दुष्टचक्राला भेदण्यासाठी तुम्ही कोणत्या उपाययोजना सुचवाल?
- लैंगिक असमानता, गरिबी आणि कुपोषण या परस्परांशी जोडलेल्या आव्हानांना सामोरे जाण्यात महिला-नेतृत्वाखालील बचतगटांची (Self-Help Groups) भूमिका योग्य उदाहरणांसह चर्चा करा.
- पारंपरिक उत्पन्न-आधारित अंदाजांच्या तुलनेत बहुआयामी गरिबी मूल्यांकन (Multidimensional Poverty Assessment) भारताच्या वंचना स्थितीची (Deprivation Profile) अधिक चांगली समज कशी देते, याचे विश्लेषण करा.
- गरीब कुटुंबांच्या खर्च करण्याच्या पद्धतीतील बदलाचे – अन्नापासून दूर आणि बिगर-अन्न (non-food) अत्यावश्यक वस्तूवर अधिक खर्च – मूल्यांकन करा आणि भुकेच्या पातळीवर त्याचे काय परिणाम होतात याची चर्चा करा.
- केवळ अन्नाच्या उपलब्धतेवर लक्ष केंद्रित करणे भुकेची समस्या सोडवण्यासाठी अपुरे का आहे; मानवी विकास धोरणांमधील कोणत्या त्रुटी दूर करणे आवश्यक आहे, यावर टीकात्मक चर्चा करा.

संक्षिप्त रूपे (Acronyms)

१. भूक (HUNGER) – भुकेची कारणे

- H** – आरोग्य विषयक कमतरता (Health deficiencies)
- U** – बेरोजगारी (Unemployment)
- N** – पोषण विषयक जागरूकतेचा अभाव (Nutritional awareness lacking)
- G** – लैंगिक असमानता (Gender inequality)
- E** – आर्थिक विषमता (Economic disparities)
- R** – प्रादेशिक आणि सामाजिक बहिष्कार (Regional and social exclusion)

२. गरिबी (POOR) – गरिबीची वैशिष्ट्ये

- P** – उत्पन्नाचा दीर्घकाळ अभाव (Persistent income deprivation)
- O** – अनौपचारिक नोकऱ्यांवर जास्त अवलंबित्व (Over-reliance on informal jobs)
- O** – स्वतःच्या खिशातून होणारा खर्च (आरोग्य, शिक्षण) (Out-of-pocket expenditure (health, education))
- R** – संसाधनांपर्यंत मर्यादित पोहोच (जमीन, कर्ज, सेवा) (Resource access limited (land, credit, services))

३. ताजे भोजन (FRESH MEAL) – शासकीय पोषण योजना

- F** – अन्न सुरक्षा कायदा (NFSA) (Food Security Act (NFSA))
- R** – रेशन कार्ड पोर्टेबिलिटी (ONORC) (Ration Card portability (ONORC))
- E** – शिक्षणाशी संबंधित माध्यान्ह भोजन (MDM) (Education-linked MDM)
- S** – पूरक पोषण (ICDS) (Supplementary nutrition (ICDS))
- H** – आरोग्य मिशन (NHM) (Health Mission (NHM))
- M** – उत्पन्नाच्या सुरक्षिततेसाठी मनरेगा (MGNREGA for income security)
- E** – बचतगटांद्वारे सक्षमीकरण (DAY-NRLM) (Empowerment via SHGs (DAY-NRLM))
- A** – आयुष्मान भारत (Ayushman Bharat)
- L** – उपजीविका (PM-KISAN, PMKVY) (Livelihood (PM-KISAN, PMKVY))

४. मैल (MILES) – बहुआयामी गरिबीचे निर्देशक

- M** – कुपोषण (Malnutrition)
- I** – अपुरे शालेय शिक्षण (Inadequate schooling)
- L** – मूलभूत सुविधांचा अभाव (Lack of basic utilities)
- E** – रोजगारातील असुरक्षितता (Employment vulnerability)
- S** – स्वच्छता आणि गृहनिर्माणमधील त्रुटी (Sanitation and housing gaps)

५. आहारातील अंतर (DIET GAP) – पोषण धोरणातील आव्हाने

- D** – आहारातील विविधतेचा अभाव (Dietary diversity missing)
- I** – पायाभूत सुविधांमधील कमतरता (साठवणूक, वाहतूक) (Infrastructure deficits (storage, transport))
- E** – हक्कांमधून वगळणे (Exclusion from entitlements)
- T** – लक्ष्यीकरणातील अक्षमता (Targeting inefficiencies)
- G** – प्रशासनातील त्रुटी (Governance gaps)
- A** – जागरूकतेचा अभाव (Awareness lacking)
- P** – कमकुवत देखरेख (Poor monitoring)

तयार नमुने (Readymade Templates)

गरिबी आणि भुकेशी संबंधित शाश्वत विकास उद्दिष्टे (SDGs)

शाश्वत विकास उद्दिष्ट (SDG)	प्रमुख लक्ष्येची क्षेत्र	संबंधित उद्दिष्टे / मुद्दे
SDG 1: गरिबीची समाप्ती	सर्व प्रकारच्या गरिबीची सर्वत्र समाप्ती	1.1: अत्यंत गरिबीचे उच्चाटन करणे (ज्या व्यक्तींचे दररोजचे उत्पन्न

		\$1.90 पेक्षा कमी आहे अशा लोकांचे उच्चाटन) 1.3: देशानुरूप सामाजिक संरक्षण व्यवस्था अंमलात आणणे 1.4: आर्थिक संसाधने व मूलभूत सेवांमध्ये समान प्रवेश सुनिश्चित करणे 1.5: गरिबांवर परिणाम करणाऱ्या हवामानविषयक आपत्तीविरुद्ध लवचिकता निर्माण करणे
SDG 2: भूकमुक्ती	भूक संपवणे, अन्नसुरक्षा व पोषण सुधारणा साधणे आणि शाश्वत शेतीला प्रोत्साहन देणे	2.1: भूक संपवणे व सुरक्षित, पोषक अन्नास सुलभ प्रवेश सुनिश्चित करणे 2.2: सर्व प्रकारच्या कुपोषणाचे निर्मूलन करणे 2.3: लघु शेतकऱ्यांची शेती उत्पादकता व उत्पन्न दुप्पट करणे 2.4: शाश्वत अन्न उत्पादन प्रणाली व लवचिक शेती पद्धती सुनिश्चित करणे

मुख्य उत्तरांसाठी मूल्यवर्धन

- **भारताचे संरेखन (भारताचा समन्वय):**
 - राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा कायदा (NFSA), पोषण अभियान (POSHAN Abhiyaan) आणि प्रधानमंत्री गरीब कल्याण योजना ही **शाश्वत विकास ध्येय २ (SDG 2)** शी सुसंगत आहेत.
 - मनरेगा (MGNREGA), प्रधानमंत्री आवास योजना (PM Awas Yojana), जन धन योजना (Jan Dhan Yojana) ही **शाश्वत विकास ध्येय १ (SDG 1)** ला पाठिंबा देतात.
- **उद्धृत विधान (Quote):**
 - "कोणतेही ध्येय तोपर्यंत पूर्ण होऊ शकत नाही, जोपर्यंत ते प्रत्येकासाठी साध्य होत नाही." – संयुक्त राष्ट्र शाश्वत विकास ध्येय घोषवाक्य.

गरिबी

वर्गवारी	तपशील
गरिबीची कारणे	आर्थिक (Economic): भांडवली निर्मितीचा अभाव, बेरोजगारी, खराब पायाभूत सुविधा, शेती संकट, कौशल्य विकासाचा अभाव, महागाई, संपत्तीचे असमान वितरण

	सामाजिक (Social): जातीय भेदभाव, निरक्षरता, सामाजिक वंचना, लोकसंख्या स्फोट, जबरदस्तीचे श्रम ऐतिहासिक (Historical): वसाहतकालीन औद्योगिक अवनती, जमीनदारी व्यवस्था, अपयशी भू-सुधारणा शासनसंबंधी (Governance-related): भ्रष्टाचार, दुर्बल लक्ष केंद्रीकरण, सेवा वितरणातील अपयश, गरिबीचे मोजमाप याबाबत एकमताचा अभाव पर्यावरणीय (Environmental): हवामान बदल, संसाधनांचा न्हास, टोकाचे हवामान, पाण्याचा तुटवडा
शासकीय हस्तक्षेप (Government Interventions)	रोजगार (Employment): मनरेगा, राष्ट्रीय उपजीविका अभियान, प्रधानमंत्री कौशल्य विकास योजना अन्नसुरक्षा (Food Security): राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियम (NFSA), अंत्योदय अन्न योजना, गरीब कल्याण अन्न योजना प्रोत्साहन (Incentives): प्रधानमंत्री आवास योजना, प्रधानमंत्री जनधन योजना सक्षमीकरण (Capacity Building): शिक्षणाचा हक्क कायदा (RTE Act), पोषण अभियान, आयसीडीएस, प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजना
आगामी उपाय (Way Forward)	तात्काळिक उपाय (Short Term): रोख अनुदान, अन्नधान्य सबसिडी, सार्वजनिक बांधकाम योजना, बेरोजगारी भत्ता, मोफत आरोग्य सेवा, सूक्ष्म कर्ज पुरवठा दीर्घकालीन उपाय (Long Term): शिक्षण, कौशल्य विकास, सर्वसमावेशक आर्थिक वाढ, सार्वजनिक आरोग्य कवच, सामाजिक संरक्षण व्यवस्था, विषमतेचे निर्मूलन, संसाधनांचे समप्रमाण वितरण

भूक (Hunger)

वर्गवारी	तपशील
भुकेची कारणे	आर्थिक (Economic): गरिबी, बेरोजगारी (उदा. व्हेनेझुएला संकट) सामाजिक (Social): दूरवर असलेली ठिकाणे, संपर्काचा अभाव (उदा. मेळघाट, महाराष्ट्र)

	राजकीय (Political): संघर्ष व अस्थिरता (उदा. साहेल प्रदेश) पर्यावरणीय (Environmental): दुष्काळ, मृदा क्षरण, पाण्याचा तुटवडा (उदा. इथिओपिया दुष्काळ, 2011) प्रशासकीय (Administrative): सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेतील (PDS) गळती, बनावट लाभार्थी, कमकुवत देखरेख
आवश्यक उपाययोजना (Measures Needed)	वैयक्तिक स्तरावर (Individual Level): पोषणविषयक शिक्षण, उत्पन्न निर्मिती, मूलभूत आरोग्य सुविधांपर्यंत प्रवेश समूहस्तरावर (Community Level): समुदाय स्वयंपाकगृहे, अन्न बँका, बागायती राज्य / राष्ट्रीय स्तरावर (State/National Level): अन्नसुरक्षा कायदे (उदा. NFSA), मध्यान्ह भोजन योजना, शेती सुधारणा आंतरराष्ट्रीय स्तरावर (International Level): जागतिक भागीदारी, विकास सहाय्य, शांतता प्रस्थापनेसाठी प्रयत्न

PRAYAAS

PRAYAAS EDUCATION™

CTS NO 1262/B Plot No. 594B,
Office 301A, 301 2nd floor Starling Plaza,
J M Road, Pune, +91 7378743031